

BOTTLIK ZSOLT – DEMETER GÁBOR (SZERK.)

VIDÉKI TÁRSADALOM A TÖRTÉNETI MAGYARORSZÁGON
Térképgyűjtemény

MONUMENTA HUNGARIAE HISTORICA

ELENCHI

Seriem fundavit

PÁL FODOR

Redigit

ANTAL MOLNÁR

Gaudentes rure Camenae 11.

Subseriem redigit

KRISZTIÁN GERGELY HORVÁTH

Institutum Historicum Sedis Centralis
Studiorum Philosophicorum
Budapestini, 2025

MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK
ADATTÁRAK

A vidék vonzásában 11.

Vidéki társadalom a történeti Magyarországon

Térképgyűjtemény

Szerkesztette: BOTTLIK ZSOLT – DEMETER GÁBOR

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Budapest, 2025

A kutatást és a könyv megjelenését az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoportja támogatta.

**HUN
REN**

**BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT**

Lektorálta: Horváth Gergely Krisztián és Mikle György

© Bagdi Róbert, Bán Gergely Károly, Bottlik Zsolt, Demeter Gábor, Frisnyák Zsuzsanna, Koloh Gábor,
Szalkai Gábor, Szilágyi Zsolt, Tompa László, Túri Zoltán, 2025
© HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2025

ISBN 978-963-416-485-2

ISSN 2064-0951 (Magyar Történelmi Emlékek, Adattárak)

ISSN 2786-1449 (A vidék vonzásában)

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Kiadja a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Felelős kiadó: Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató
Olvasószerkesztő: Hradeczky Moni
Tördelés: Bottlik Zsolt

TARTALOM

Előszó.....	7
Tompa László: Az úrbéres föld birtokosainak területi és társadalmi megoszlása Magyarországon 1767 és 1796 közt	9
Demeter Gábor: Magyarország területi különbségei – társadalmi-gazdasági viszonyok a 18. század elején.....	21
Demeter Gábor: Erdély a 18. században	31
Demeter Gábor: Magyarország területi különbségei – társadalom és gazdaság a 18. század végén.....	41
Demeter Gábor: A jobbágyi földhasználat területi sajátosságai a 18. században	71
Demeter Gábor – Túri Zoltán: A természetföldrajzi adottságok és a termelési viszonyok kapcsolata	81
Bán Gergely Károly – Demeter Gábor: Népszámszám (1785–1910).....	87
Koloh Gábor – Demeter Gábor: Demográfiai viszonyok a 19–20. század fordulóján...	99
Demeter Gábor: Lakhatási viszonyok	117
Demeter Gábor – Bagdi Róbert: Felekezeti és etnikai viszonyok 1880 és 1910 között.....	121
Demeter Gábor: Általános műveltségi viszonyok, alfabetizáció.....	145
Demeter Gábor: A földhasználat regionális differenciái 1865 és 1910 között	149
Demeter Gábor – Frisnyák Zsuzsa: Infrastruktúra (1867–1914)	171
Frisnyák Zsuzsa – Szalkai Gábor: Lineáris infrastruktúra: közlekedés, úthálózat	177
Demeter Gábor: Ipar	187
Szilágyi Zsolt – Demeter Gábor: Települési adók és jövedelmek (1883–1910)	191
Demeter Gábor: Politikai viszonyok.....	201

Előszó

A tisztelt olvasó egy sajátos, az elmúlt években a HUN-REN Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézetében, a másutt megjelentekhez képest több szempontból is eltérő szemléletű atlaszt „tart a kezében”. Ennek egyik oka, hogy *Magyarország Nemzeti Atlaszá*nak megújulásával párhuzamosan felmerült az igény, hogy a tudásanyag bővülése miatt a történeti atlaszokat is újra kellene rajzolni, szerkeszteni. A HUN-REN BTK TTI vállalta ezt a (köz célú) feladatot, és a közelmúltban meg is jelent egy, széles közönséget megcélzó, a térképeket leírásokkal és illusztrációkkal megtöltő atlasz,¹ s folyamatban van a többi korra vonatkozó kötetek elkészítése is. Ugyanakkor az informatika fejlődésével lehetővé vált a térképek tömeges, gyors előállítás is, specifikus kutatási területek adatsorait felhasználva. Ilyen az Sz. Simon Éva és kutatótársai által térinformatikai alapokon szerkesztett, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található, Oracle-rendszerre épülő, oszmán defterek (adóösszeírások) feldolgozását vizualizáló atlasz és annak újabb, 2025-ös kötete, vagy F. Romhányi Beatrix középkori Magyarországra vonatkozó, szintén nem köztörténeti jellegű, hanem speciális régészeti és történeti adatbázisokat megjelenítő atlasza (2024). Hasonló, azonos témára vonatkozó tömeges adatok ábrázolása a 18–20. században is lehetséges. Noha a GISa Hungarorum projekt interaktív webfelülete² több száz településsoros tematikus térképet és adatait tartalmazza, ezek értelmezéséhez azonban nem készült külön útmutató. Ezt a hiányt kívánja pótolni a jelen, új vizualizációs szemléletet tükröző atlasz, mely egy tízéves, több projekt által finanszírozott kutatás egyik végeredménye. Az adatgyűjtés ugyanis az eredeti GISa Hungarorum projekt (OTKA K 111 766) 1865–1910 közötti időszakra vonatkozóan gyűjtött településsoros, társadalmi-gazdasági-demográfiai vonatkozású adatsorainak térképi közreadásával (*Kisatlasz*) sem állt le, hanem az 1720–1865 közötti időszakra kiterjesztve tovább folytatódott a Horváth Gergely Krisztián által vezetett MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoportban is. A 18. századi településsoros szeriális forrásokból itt előállított adatbázisok anyaga e kötetben jelenik meg először tematikus térképeken, s a 18. század mellett párhuzamos struktúrában az 1865–1910 közötti állapotokra, folyamatokra vonatkozó kartogramok is helyet kaptak. A több mint 300, országos kiterjedésű, településsoros társadalmi-gazdasági és demográfiai témát felölelő térkép mellett hozzávetőleg 300 oldalnyi elemző szöveget talál az olvasó, mely rámutat az ábrázolt statikus és dinamikus jelenségek jelentőségére, a sokszor nüansznyi különbségek fontosságára, a kartogramokból levonható következtetésekre. Vállalkozásunk újdonsága, hogy mindezt egyrészt kevésbé didaktikus módon, mint a minden módszertani sajátosságra kitérő *Területi egyenlőtlenségek nyomában a 18. századi Magyarországon* című kötet, mely ugyancsak számos, de jóval kisebb méretű és ezért nehezebben elemezhető térképet tartalmaz. Atlaszunkban tehát csak olyan térképek találhatók, amelyek az ország egészét (vagy nagy részét) ábrázolják. Ugyanakkor egyrészt lehetséges a terület további kiterjesztése (Horvátországra a 18–20. században, Erdélyre, 1786-ra és 1828-ra), másrészt új, jelen kötetben fel nem dolgozott időmetszetekre (1828), ahonnan szintén rendelkezünk szeriális adatokkal, s vannak olyan – digitalizált – összeírásaink is, amelyek az ország egy-egy területének specifikus vonásait tudják csak bemutatni. Az 1728-as összeírásból (kombinálva a század végi adatokkal, itt is lehetőség nyílt a változások illusztrálására) elkészült Pest és Szepes vármegyék atlasza, amelyet 2027-ig további 10 követ majd, továbbá megjelent a munkácsi görögkatolikus püspökség 1806-os összeírásának atlasza is.³ Benda Gyula

1 Pálffy Géza – Varga Szabolcs (szerk.): *Magyarország történeti atlasza 1526–1711*. HUN-REN BTK TTI, Budapest, 2023.

2 <http://gistahungarorum.abtk.hu>

3 *The 18th Century Historical Statistical Atlas of Szepes/Spiš county/Szepes vármegye 18. századi történeti statisztikai atlasza* (2023) Letölthető [ide](#) kattintva. *The 18th Century Historical Statistical Atlas of Pest County*

munkásságának tiszteletére a *Számok és Történelem* sorozat 1. kötete táblázatainak nagy része is térinformatikai feldolgozásra került, és önálló atlaszként jelent meg – ugyancsak a már említett Lendület-projekt keretén belül, miként a többi említett megyei atlasz.

Az atlasz magyarázó fejezeteinek megírásában az adott korszak és téma szakavatott kutatói is részt vettek, akik egyébként maguk is a Lendület-projekt tagjai voltak, így rálátásuk volt az adatbázis és az interaktív webfelület fejlődésére, és a felmerülő problémák kapcsán konstruktív megoldási javaslatokkal segítettek munkánkat. Igazodva a digitális korszak kihívásaihoz, a magyarázó fejezetek interaktív linkek segítségével teszik lehetővé az irodalomhoz, lábjegyzetekhez való oda-, majd visszaugrást, a térképek behívását. Az atlasz tehát jellege miatt nem jelenik meg papíron – a településsoros térképek nézegetése nagy méretet igényel, s bár egy igényes és reprezentatív atlasz a polcok díszé lehet még mai digitális világunkban is, de a tájékozódást nem segítené, sőt forgatása kifejezetten kényelmetlen volna. A digitális atlasz előnye, hogy számítógépen hordozható, gyorsan kereshető, a térképállomány pedig az A/4-es méreten túl is nagyítható (mint a webmapszerveren), miközben – mivel annak anyagát a HUN-REN BTK szerverén tároljuk – a gépet nem terheli a jó minőségű felbontás esetén megszokott nagy fájl méret.

Vállalkozásunkat nem vihettük volna sikerre, ha az évek során nem kaptunk volna rengeteg baráti, kollegiális segítséget. Adatokkal, adatbázisaik önzetlen megosztásával, vagy a térinformatikai alaptérképek elkészítésével, átadásával – a fejezetek szerzői mellett – Buzgó Gábor, Faragó Tamás, Fónagy Zoltán, Gyémánt László, Hegedűs István, Herka Dominik, Miskolczy Ambrus, Németh Gábor, Papp István, Reisz T. Csaba, Sebestyén Dávid, Simkó László, Szilágyiné Kővári Ágnes, Szulovszky János és Vajda Zsófia nyújtott megkerülhetetlen segítséget. Hálás köszönet érte!

Bottlik Zsolt – Demeter Gábor

/ *Pest vármegye 18. századi történeti statisztikai atlasza* (2024) Letölthető [ide](#) kattintva. *A munkácsi görögkatolikus püspökség 1806-os összeírásának történeti statisztikai atlasza / A Historical Statistical Atlas of the Greek Catholic Bishopric of Munkács based on the conscription of 1806* (2023) Letölthető [ide](#) kattintva. „*Számok és történelem*” – a rurális Magyarország térképeken (1767–1867) / *Stats on maps – rural Hungary, 1767–1867* (2023) Letölthető [ide](#) kattintva.

Az úrbéres föld birtokosainak területi és társadalmi megoszlása Magyarországon 1767 és 1796 között¹

TOMPA LÁSZLÓ

A magyarországi birtokviszonyok változása a 18. század elején

A 17–18. század fordulója, illetve a 18. század első két évtizede gyökeres átalakulást eredményezett a magyarországi úrbéres birtokviszonyokban. Ezt az átalakulást két fontos jelenség fémjelezte: az Oszmán Birodalom „hódoltságából” fegyverrel visszafoglalt hatalmas közép- és dél-magyarországi területek inklúziójával megjelenő relatív „földbőség”, illetve a magyar(országi) nagybirtokos réteg gyökeres személyi változása.

Az 1690-es években a bécsi udvar jelentős erőforrásokat mozgósított a – Habsburg-kormányzat álláspontja szerint – fegyverjogon visszaszerzett magyarországi földek gazdasági és tulajdonviszonyainak rendezése érdekében. A felszabadult területekben óriási gazdasági potenciál rejtőzött, ennek kihasználása azonban, tekintve az ország agráriumának (a kibontakozó abszolutisztikus-merkantilista gazdaságpolitika szempontjából) elmaradott állapotát, a rendkívül rossz közbiztonságot, az infrastruktúra siralmas fejletlenségét, illetve ez utóbbi kapcsán a kereskedelem korlátozott lehetőségeit, jelentős nehézségekbe ütközött.

A visszahódított területek elméletben császári szerzeménynek számítottak, a gyakorlatban azonban már a visszafoglaló háborúk sorozatával párhuzamosan megindult az egyes magyarországi arisztokraták birtokszerzése, akik vagy hadi érdemeikért kaptak jelentős kiterjedésű vagy aránylag jó elhelyezkedésű uradalmakat, vagy pedig később, jórészt a 18. század elején vásárolták birtokaikat kedvező árakon más, azokra igényt nem tartó jutalmazottaktól. A Habsburg-udvar ugyanis, elegendő készpénze nem lévén, gyakran pusztán fekvő (deserta) birtokokban „fizette ki” hadvezéreit (Savoyai Eugént, Aeneas Caprara grófot, a modenai herceget stb.) és hadi szállítóit (például Harruckern János Györgyöt); e többségében külföldi, rezidenciát legalábbis Magyarországon kívül tartó birtokosok azonban helyzetüknél fogva képtelenek voltak véghez vinni az ország óriási „puszta” területeinek regenerációját, így a gyakran valóban igen nagy kiterjedésű földbirtokaikat sok esetben árendások, bérlők kezén hagyták, vagy egészen el is adogatták.²

A kereskedelmi szempontból „szabad prédának” tekinthető uradalmak listája tovább bővült a Rákóczi-szabadságharc után. A szatmári békét követően számos kuruc főméltóság latifundiumait konfiskálták, ezek pedig jórészt ugyanarra a sorsra jutottak, mint a korábban a töröktől visszaszerzett birtokok: új, nemritkán egészen idegen birtokosaik vagy kifejlesztették rajtuk az „abszentista” birtoklást egyáltalán lehetővé tévő, komplex birtokkormányzati rendszereket,³ vagy pedig továbbadták azokat olyan magyarországi főuraknak, akiknek érdekében és módjában is állt a birtokok fejlesztése (vagy legalábbis adóztathatóvá tétele).

Mindez (természetesen számos demográfiai, társadalmi és politikai tényező mellett) hozzájárult ahhoz, hogy a Magyar Királyság birtokospalettája a 18. század első felére jelentősen megváltozzon.

¹ Az 1767-es évet vizsgáló Fónagy 2013, Vályi 1796 és II. József népszámlálásának adatai alapján.

² Lásd Kaposi 2001: 240–241.

³ Bán 1993, de különösen uo. 37–38. Vö. Kállay 1980: 19.

A minden generációváltással szükségszerűen felmerülő elitváltás⁴ nem kímélte az arisztokráciát: új nevek jelentek meg az ország- és megyegyűléseken, ezzel együtt pedig a birtokba iktatások alkalmával is. Báró Harruckern Ferenc, Grassalkovich Antal és Schönborn Eugén grófok, Festetich Kristóf vagy éppen az Althann grófok mind ennek az új főnemességnek a képviselői. Ugyanakkor a mélyebb hagyományokkal rendelkező, régibb arisztokrata családok is felismerték a fluktuáló, kialakulatlan birtokviszonyokból következő lehetőségeket: a visszafoglaló háborúk, illetve a Rákóczi-szabadságharc közben és után folytatnak kiterjedt birtokszerző tevékenységet többek között a Batthyányak, a Hunyadyak, a Károlyiak, a Pálffyak, sőt a Széchényiek, a Somssichok és a Talliánok is.⁵

A 18. század első felében jellemzően a világi nagybirtok részvételével (és javára) valósult meg a birtokviszonyokat érintő változások zöme, de az átalakulás a többi birtokostípust sem hagyta érintetlenül. A szakirodalom megállapításai szerint legfőként a király (a királyi kincstár, a kamara) kezelésében lévő birtokállomány növekedett meg a frissen visszafoglalt dél-magyarországi földekkel, illetve egyes államszervek (így például a szepesi kamara) alárendeltetésével.⁶ Az egyházi birtokok aránya a jelek szerint nem változott jelentős mértékben, az újabb püspökségek alapítása azonban – Fónagy Zoltánt idézve – „mészkelte [az egyházon belüli birtokméretekben jelentkező] különbségeket, de az új egyházmegyéek birtokai nagyságrendekkel elmaradtak a régi, gazdag püspökségek javai mögött”.⁷ A kisbirtok (értve itt főként az 1000 hold alatti úrbéres területet adóztató kismemeseket, akik nagyon gyakran csupán néhány jobbágytelket – vagy még annyit sem – mondhattak magukénak) szerepe a (gyakran újszerűsű) arisztokrata latifundiummal szemben csökkenni látszott: a 18. században a szekuláris magánbirtok túlnyomó többsége a vagyonos „bene possessionatus” réteg kezén volt, és az egyes birtokos-méretkategóriák között felfelé haladva a területnagyság exponenciálisan emelkedik. Az 1000 hold alatti terület felett diszponáló közép- és kisbirtokosok az úrbérrendezés idején az összes nemesi földbirtok nem egészen 12%-ával rendelkeztek.⁸

A fenti megállapítások térbeli sajátosságainak, mintázatának vizsgálata céljából Fónagy Zoltán adattárának, Vályi András országleírásának és II. József népszámlálásának adatait felhasználva a településszinten azonosított birtokosokat méret és a tulajdonlás jellege szerinti birtoktípusokba soroltuk (a kategorizálást lásd *1.1. táblázat*). Bár a nagybirtokok területi kiterjedése pontosan nem ismert, mert az uradalmak nagyságát nem tartalmazza egyik általunk használt összeírás sem, az esetszámot (településszámot) tartalmazó kördiagram és a térképi ábrázolás képet adhat kiterjedésükről (*1.1. ábra*). A kamarai birtokok a települések számának 10%-át sem tették ki, de területi kiterjedésük (az Erdély és Temesi Bánság nélküli országterületen) ennél sokkal nagyobb volt. A kamarai birtokok zöme Budáról nézve periferikus elhelyezkedésű, de ez Bécsből tekintve Mosonra már egyáltalán nem igaz: az óvári uradalom centrális elhelyezkedésű és modernizációs

4 A jelenséget lásd Péter Katalinnál, 1979: 259–271.

5 Kaposi 2001: 241–242.

6 Fónagy 2013: I. 36.

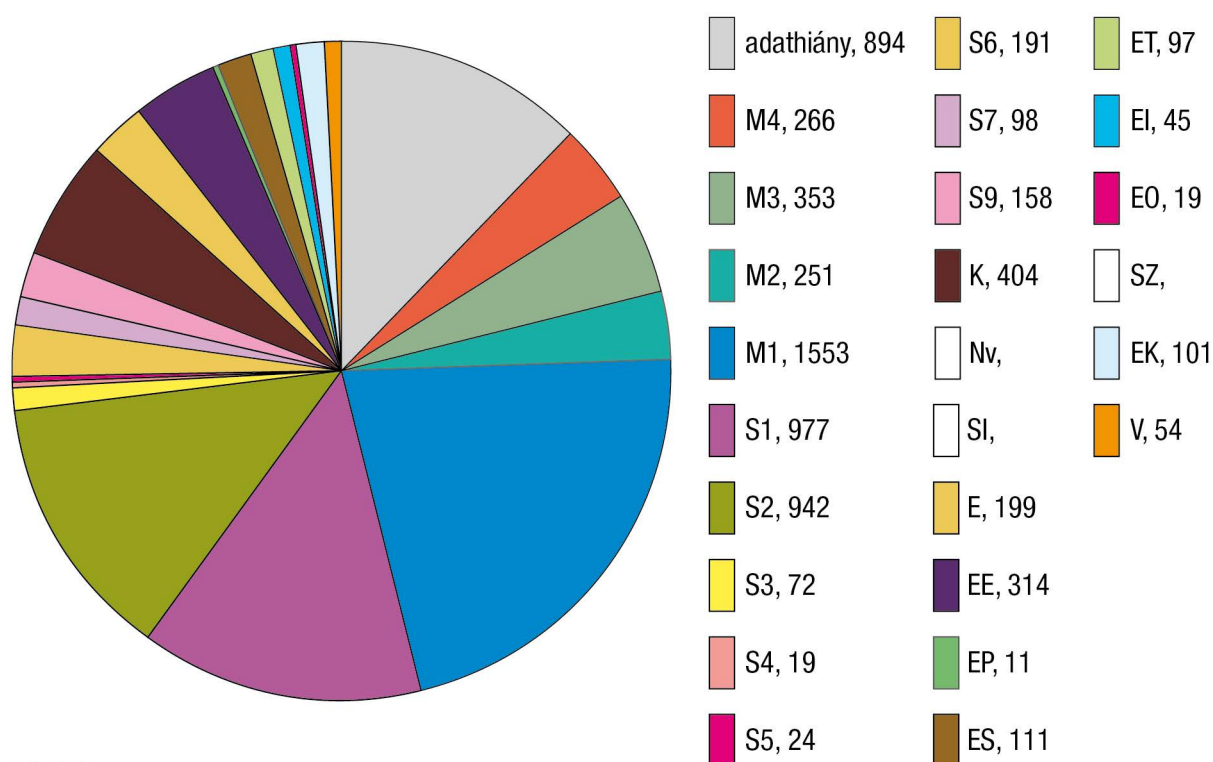
7 Fónagy 2013: I. 42.

8 Fónagy 2013: I. 63–66. Vö. A Dunántúlnak Felhő Ibolya által kötetbe dolgozott vármegyei gyűjtéseivel, lásd Felhő 1970: 37–66. összefoglaló táblázatait, de vármegyénként is látványosan hasonló a helyzet: Baranya megye úrbéres népességének csaknem fele világi nagybirtokon lakott (uo. 71), Fejérben ez az arány még sokkal magasabb (71,3%, uo. 104), Győr megyében az 5000 és 10 000 hold közötti nagybirtokon ugyanakkor csak mintegy 30%-uk található (uo. 122). A nagybirtok részesedése a többi megyékben: Komárom: 64% (uo. 142), Moson: 85,64% (uo. 162), Somogy: 43,6% (uo. 181). Megjegyzendő mindenesetre, hogy ezek az értékek a *nagybirtokon* élő úrbéres népességet jelzik, amelyen a táblázatokban egyaránt értették a szekuláris és az egyházi birtokot.

központ is volt.⁹ A 10 000 hold feletti magánbirtokok a településállomány legalább 20%-át tették ki (volt vegyes birtoklás is, mint az S2 és az S5 kategória), de a térképen területi arányuk inkább 25% (látványra is meghatározó). A közbirtokosság az Alföld és a hegyvidék találkozásánál lévő vásárvonalhoz, a középhegységi hegységelöltekhez és intramontán medencékhez kötődött keleten (a Belső-Kárpáti-hegykoszorú térségében, a majdani transzverzális vasútvonal és az etnikai kontaktóza határát kiadva). Ezt egészíti ki a Dunántúlon a zalai és vasi központ és az északnyugat-felvidéki, szlovák etnikumú zóna. Az egyházi birtokok a Dunántúl északi és keleti felén (nyugaton alig), az Északi-középhegység déli oldalán és Dél-Bihar hegyeiben összpontosultak.

[1.1. táblázat](#) Jelkulcs az 1.1. és 1.2. ábrához:

[1.1. ábra](#) A birtoktípusok gyakorisága a II. József-féle népszámlálás és a Vályi András adataiból rekonstruálható 7200 településen

© SZÁM-TÉR-CEP

A főbb birtokostípusok területi megoszlása

A vizsgált alaptípusokat (egyházi,¹⁰ kamarai, világi nagybirtokos, világi kisbirtokos, vegyes¹¹) tekintve az adatok térképre vetítésével a Magyar Királyság (Erdély nélküli) településlistája

⁹ Horváth 2013.

¹⁰ Egyházi birtokon e helyütt elsősorban a katolikus egyház kezelésében talált birtokokat kell érteni: a Mária Terézia-féle úrbérrendezés birtokoslistájában az egyéb felekezetek az összes egyházi birtok elhanyagolhatóan csekély hányadát (0,01%) tulajdonolták (Fónagy 2013: I. 41).

¹¹ A továbbiakban elemzendő adatok pontos értelmezéséhez elengedhetetlen, hogy megfelelően körülírjuk a „vegyes” kategóriát. Fónagy Zoltán adatbázisát (Fónagy 2013: I–II.) alapul véve vegyes birtoklású településnek számítottunk minden olyan községet (falut vagy mezővárost), melynek egynél több birtokosa volt, és ezek egymástól eltérő kategóriákba estek. Ugyanakkor nem számítottuk vegyes birtoklású helységnek azokat, amelyeknek több, ugyanazon kategóriába tartozó birtokosa volt (így például az arisztokrata nagybirtokosok között megosztott falvakat, a „közbirtokosságot”, a csak egyházi kézen, de többféle egyházi kategóriában is szereplő településeket).

viszonylag egységes, könnyen értelmezhető képet kínál.¹² Az egyes birtokostípusok (vagy akár a birtoklásra vonatkozó adatok hiánya) meglehetősen pontossággal rajzolják ki az adatfelvételt több mint fél évszázaddal megelőző, kora újkori országhatárokat (már amennyiben lehet ilyesmiről beszélni a török hódoltság területével kapcsolatban)

1.1. térkép Főbb birtoktípusok 1780 körül

1.2. térkép Néhány arisztokrata család birtokainak kiterjedése 1780 körül

A világi arisztokrata nagybirtok láthatóan elsősorban a Magyar Királyság (értve itt az egyértelműen a Habsburg-királyok felségterületeihez tartozó nyugati-északnyugati-északi vármegyéket) déli-délkeleti peremvidékeihez, illetve a török hódoltságból visszaszerzett centrális régiókhoz csoportosult, azonban egységes tömbjeit csak az Alföld fegyverrel megváltott, jórészt telepítésre váró vagy betelepített, központi tájain lehet megfigyelni. Ezek jellemzően frissen szerzett vagy alkotott birtoktömbök: a Harruckernek, Károlyiak és más egyéb, a 18. század első évtizedeiben jelentős birtokszerző tevékenységet folytató családok tulajdonában voltak. A többi hatalmas latifundiumnál – így a Széchényiek, Pálffyak, Niczkyek, Aspremontok stb. birtokainál – a szórt elhelyezkedés dominál: uradalmaik, melyeknek mérete az egy-két falut számláló, apró domíniumtól a több tucat települést magában foglaló „birodalomig” a teljes skálát felölelte, a koronaország nyugati felében, kisebb-nagyobb foltokban uralták a birtoklás 18. századi palettáját. Valamelyest kivételt képeznek az Esterházy- és Batthyány-birtokok nagyobb, nyugat-magyarországi tömbjeikkel, ezek látszólagos egységessége azonban sokkal inkább a családok, kiváltképpen herceg Esterházy Miklós hangsúlyozottan vagyonos voltának, illetve egyes vármegyék (így például Sopron megye)¹³ „uralásának” tudható be, semmint bármiféle „központosító szándéknak”: Miklós herceg úrbéres birtokállománya egymagában kétszer nagyobb volt, mint a második leghatalmasabb szekuláris „birtokos”, a kamara kezelésében lévő árvai uradalom területe. Észak-északkelet felé haladva a nagybirtok kizárólagossága csökkenni látszik, ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy a nagybirtokos arisztokraták ezekben az országrészekben ne rendelkeztek volna számottevő birtokrészekkel. Az átmenet, melynek határa keleten a Jászság-Kunság környékén, északon pedig nagyjából Felső-Magyarország képzeletbeli „határvonalán” húzódott, inkább a birtokosok összetételében feltűnő: a „vegyes birtoklás” nagy északi foltjain gyakran találni kisbirtokosokkal, néhány jobbágy vagy zsellér felett rendelkező nemesekkel „felhígult”, nagyrészt azonban mégiscsak inkább nagybirtokosok által tulajdonolt falvakat.¹⁴ Az északkeleten megfigyelhető nagybirtokos „foltok” vélhetőleg a Bereg vármegyei Schönborn-uradalmak, Zemplén vármegyében pedig a Csákyak, a Keglevich grófok, Aspremont János Gobbert (Rákóczi volt makovikai uradalma) és hasonló arisztokraták birtokait jelölik.

1.3. térkép A világi (10 000 h felett), egyházi és kamarai nagybirtokok 1780 körül

12 A 18. századi úrbéres birtokviszonyok témájában újabban lásd Tompa 2021, illetve Tompa 2022. Bár a két tanulmány fókuszja jórészt a birtokokon összeírt jobbágylakosság jogállása, a kutatások megkövetelték az említett vármegyék birtokviszonyainak tüzetes vizsgálatát is, mely lehetővé tette az adott megyék birtokosainak pontos lokalizálását, némely esetben az úrbéres lakossággal szemben kialakított álláspontjuk hozzárendelésével.

13 Lásd Felhő 1970: 221. térképét, a Sopron megyei Esterházy-birtokok érzékletes kidomborításával.

14 Ennek ellenére a szakirodalomban szemléletes példákat találni az „egységes [kormányzású] nagybirtokra” mint nyugati-északnyugati-északi jelenségre, vö. Kállay 1980: 13–18. térképeivel, melyben a Károlyiak kivételével valamennyi jelentősebb nagybirtokközpont északnyugat felé tendál. Lásd még a témában Fónagy 2013: I. 56. oldalon található 3. térképét hasonló eredményekkel (leszámítva Ung, Bereg és Ugocsa vármegyéket), illetve a Károlyiak birtokairól bővebben az (egyáltalán nem elfogult) 1911-es birtoklástörténet-kötetet: Károlyi 1911.

Hasonlóan tömbszerű, koncentrált elhelyezkedést mutatnak a kamarabirtokok¹⁵ is a Bács-Bodrog vármegyei óriási kamarauradalom, Ung vármegye kamarai helységei, a királyi korona igazgatása alá tartozó, hatalmas árvai uradalom, Zólyom és Liptó bányavidékei mind jól láthatóan kirajzolódnak a térképen.¹⁶ Tömbszerű megjelenésük, egy-egy jól körülhatárolható helyre való csoportosulásuk nem a véletlen műve: a kincstár, illetve a korona uradalmi nagyobbbrészt egyszeri „szerzések” eredményei, nem pedig kisebb birtokcsomópontokból esetleg generációk alatt „kinőtt” nagybirtokok.

Szintén szembeötlőek az egyházi birtoklás nagyobb klaszterei, melyek jellemzően egy-egy jelentősebb püspökség, érsekség vagyonát jelölik. A valódi egyházi nagybirtokosokra, az egyházmegyék előjáróira többségében az érseki/püspöki székhely körüli birtoktömörülés volt jellemző. Míg a nagy püspökségek, érsekségek uradalmi az egész ország területén egységes tömbökként jelentkeznek, addig az „egyházi kisbirtoklás” (ideértve az egyházi szervezetek – kanonokságok –, a szerzetesrendek, a különféle egyházi iskolák, sőt, akár az alsópapság¹⁷ vagyonát is) jelensége első sorban a Dunántúlon figyelhető meg.

1.4. térkép Az 1000 hold alatti nagybirtok és a közbirtok elterjedése 1780 körül

A világi kisbirtokosok (1.4. térkép) a Magyar Királyság csaknem teljes területén elszórtan helyezkedtek el; ahol egyáltalán nincs belőlük, ott vagy azért hiányoznak, mert valamelyik nagyobb, esetenként oktrojált forma (kamarai nagybirtok, arisztokraták földfelvásárlása stb.) kiszorította őket az eredeti területükről, vagy pedig azért, mert az újonnan települt (telepítendő) vidékeket valamely arisztokrata, esetleg a korona már eleve lefoglalta magának. A kisbirtok mérete éppen olyan (ha nem nagyobb) változatosságot mutat, mint az 1000 hold feletti, különböző kategóriákba tartozó nagybirtokoké: a „*bene possessionati*” skálájáról már felfelé kitörően lévő „majdnem nagybirtoktól” kezdve a néhány jobbágyot, esetleg csak néhány zsellért járulékkoltató apró nemesség „birtokaiig” mindenféle található között. Ez utóbbi forma, melyet talán „törpebirtoklásként” lehetne leírni, főként Felső-Magyarország területén, az északi Partiumban és kisebb mértékben az egykori királyi Magyarország központi régióiban figyelhető meg: nemritkán tíz-húsz nemes diszponált alig nagyobb számú jobbágy felett, akiknek nagyobbik része jellemzően zsellér, gyakorta még holdban kifejezett földet sem tudott felmutatni.

Az 1000 hold alatti kisbirtokosok és a valódi nagyurak (10 000 hold felett) között foglalt helyet a nemesség széles rétege, akiknek kisebb-nagyobb birtokfoltjai mintegy kitöltötték a nagy, arisztokrata latifundiumok által hagyott teret, elsősorban a töröktől visszafoglalt teljes történeti Magyarország centrumában és északi-északkeleti periferiáin, gyakran összevegyülve másféle, (jellemzően szekuláris) nagybirtokosokkal és az egyházi birtokbírás különféle változataival, megalkotva a „vegyes” birtoklás változatos kategóriáit.

15 Jelen esetben minden olyan birtokot ideszámítottunk – szintén Fónagy Zoltán terminológiáját követve [Fónagy 2013: I. 36] –, amely a királyi kamara vagy a „királyi korona” tulajdonlásában volt.

16 De facto a kamarabirtokok közé tartoznának még a modenai herceg Arad, Csanád és Zaránd megyei birtokai is, melyeket 1742-től kezdve, a herceg hűtlenségét követően a kamara kezelt, és amelyek az osztrák örökösödési háború lezárását követően sem kerültek vissza a birtokába, lásd Fónagy 2013: I. 37.

17 Az adatbázisaink összedolgozása során számos alkalommal felmerült az egyház alsóbb rétegeinek úrbéres földbirtoklása, jellemzően az egyes plébániák birtokai formájában – szórványosan és sosem mértékadóan, de igen nagy területen szóródva. A plébániák *hangsúlyozott birtokossága* nyilvánvalóan adományok, kegyes felajánlások eredménye: a kispapokat, plébánosokat ugyanis az ország minden területén alapvetően az általuk pasztorált közösség látta el, földjeiket, melyeket különböző címeken írtak össze („*pap fölgye*”, „*Terra Rev. Dom. Plebanus*”, „*Terra Eccl. Rom. Catholica*” stb.), a közösségi földekből szakították ki, és a jobbágyok közösségi robotmunkájával művelték meg.

Ez utóbbi birtoklástípusnak kutatásunkban hangsúlyos szerepet kellett szánunk; a Mária Terézia-féle úrbérrendezés tabelláinak úrbéri birtokviszonyokra vonatkozó adatsorait elemezve országos viszonylatban is igen gyakran fordultak elő a „vegytisztá” (nagybirtokos, kisbirtokos, kamarai vagy egyházi) kategóriáktól eltérő, bonyolultabb struktúrák,¹⁸ melyeknek sokszínű összevegyüléseiből több mint húszféle kategóriát különítettünk el a vegyes birtokosú falvakkal kapcsolatosan.

Ezek között mindenképpen érdemes elsőként említeni a világi nagybirtokosok és az egyházi birtoklás szimultán jelenségét, mely térképre vetítve sporadikus, arányaiban nem túlságosan jelentős csomópontokat képez Északnyugat-Magyarországon, az északi országrészekben és a centrális tiszántúli régiókban. Még sokkal szórta, de főként szintén északra tendáló jelenség az 1000 hold alatti kisbirtokosok és az egyház együttes birtoklása. Igen ritka, hogy a kamarai birtoklás bármilyen formája együtt jelentkezzen a szekuláris vagy egyházi birtokbírással, mindazonáltal a jelenség nem volt ismeretlen a 18. századi Magyarországon.

A városi birtoklás jelensége (*Stadtherrschaft*) sohasem volt túlságosan elterjedt Magyarországon.¹⁹ A szabad királyi városok (mint birtokbírható jogi személyek) a teljes úrbéres telki állomány alig 1%-ával rendelkeztek; közöttük a legfontosabbak Szeged, Kassa, Sopron, Nagyszombat, Debrecen, illetve a különféle bányavárosok.²⁰

A 18. századi birtokoskép kialakulásának okai

[1.5. térkép](#) Az 1000 hold feletti nagybirtokok elterjedése a kamarai birtokok nélkül 1780 körül

[1.6. térkép](#) Az 1000 hold feletti nagybirtokok elterjedése a kamarai birtokokkal együtt 1780 körül

Az egyes birtoklástípusok csoportosulását mezo- és makroszinten végső soron részint a generikus (azaz főként birtokvásárlásból és az uradalmak értékének természetes növekedéséből származó) birtokfejlődés, részint a közhatalom egyes alakjainak döntései, részint pedig a prekapitalista, jellegében még sok részletben feudális profillal bíró gazdálkodási struktúra szükségszerűségei formálták.

A fentiekben már említett birtokkiosztások, majd azok későbbi, gyökeres(ebb)en magyarországi arisztokraták vagy feltörekvő nemesurak általi felvásárlása a korszakban általános jelenségnek mondható. A magyarázat magától értetődik: az abszentista földesúr többek között éppen azért abszentista, mert rezidenciáját (azzal kapcsolatosan pedig a legtágabban értelmezett udvarát) nem építheti fel a fejletlen, „korszerű” infrastruktúrában szegény, kereskedelmi és ipari szempontból egyaránt elmaradott, frissen visszaszerzett magyarországi birtokain. Azok pénzjövödelme – elviekben – csábító lehetőséget kínál a gyors meggazdagodásra, azonban a bruttó termelékenység

18 E helyütt érdemes megjegyezni, hogy a legszínesebb birtokospalettával rendelkező helységek, az adatbázis-építéshez használt munkamódszer jellegéből fakadóan, könnyen „eltűnnek” a vegyes birtoklás nagy tömegében: miután a kamara általában magában birtokolt teljes településeket, az egyház pedig, kiváltképpen nagyurakkal történő vegyesbirtoklás esetén, többségében elhanyagolható mértékben, gyakran csupán egy-egy plébánia néhány jobbágyn keresztül képviselte magát a birtokoslistákban, így – hacsak a tulajdonolt földek és jobbágyságok nagyobb aránya nem indított másfajta megfontolásra – alapvetően minden olyan települést, ahol legalább egy nagybirtokos, legalább egy kisbirtokos és az egyházi-kamarai-városi birtoklás bármilyen más formája előfordult, a „nagybirtoklás + kisbirtoklás” (S2) kategóriájába soroltunk.

19 A fogalom kapcsán lásd Dominkovitsot (2012: 17), aki Sopron vármegye (egyik) jellegzetes birtoklásformájának mondja a *Stadtherrschaft*-ot, Sopron szabad királyi városának (illetve a város nyolc faluból álló, egységes tömbbé szerveződött uradalmának) példáján, érzékletes képet festve egyszerűsített a *Stadtherrschaft* külsőségeiről.

20 Fónagy 2013: I. 40.

nem egyenlő a nettó jövedelemmel. A birtokigazgatás, sőt egyáltalán a birtok fenntartása költséges dolog, és a modern (bár még mindig prekapitalista) *Gutsherrschaft*²¹ jellemző, széleskörű allodizálást nélkülöző nagybirtokok, bármilyen nagyok voltak is, főként önfenntartásra termeltek, hasznuk jelentős részét az úrbéres terhekből származó bevételek (árendák, bérletek, kilenced- és tizedjövedelem, kocsmáltatás, bírságpénzek) jelentették. Ezeknek a jövedelmeknek a beszedése és adminisztrálása sokkal könnyebben megoldható feladat volt a domíniumok tisztségei számára, mint egy – modern értelemben véve – profitot termelő magángazdaság (*Eigenwirtschaft*, gyakorlatilag allodizáló majorság) fenntartása; ez utóbbira többnyire nem is került sor a földesúr kifejezett parancsa nélkül. Megfelelő nyelvismeret, kulturális és családi kötelékek, betölthető politikai tér és általában az országhoz kötődő ambíciók hiányában pedig az uraságnak egyszerűen nincs oka megtelepedni a rá nézve idegen országban, birtokától tehát könnyedén megválí, ha megfelelő vevő akad rá. Mindez különösen igaz a valóban „feltáratlan”, „vadon földön” fekvő, déli-délkeleti-keleti területekre, ahol néhány komoly kivételtől (Harruckernek, Mercy gróf) eltekintve az adományozottak néhány évtizeden belül eladogatták a Habsburg-uralkodó kezéből kapott birtokaikat.²²

A helyzet, amint látható, mindenekelőtt a Magyarországon (is) megtelepedni hajlandó, „vállalkozó szellemű”, gyakran feltörekvőfélben lévő arisztokrata családok generikus birtokgyarapodásának kedvezett. Ez a gyarapodás azonban nem feltétlenül jelentette nagy, összefüggő birtoktestek azonnali kiformálódását, éppen a fent kifejtett oknál fogva. A birtok „passzív éléséből” hasznot remélő földesurak mindenekelőtt az úrbéres népesség növelésében érdekeltek, hiszen – elviekben – minél nagyobb ez az úrbéres népesség, ők feudális jogaiknál fogva annál több adót és járulékot hajthatnak be rajta, viszonylag kevés ráfordított pénzzel és energiával. A 18. század folyamán a *Grundherrschaft* hagyományos (haszon)termelési módszerei egyelőre még nem kedveztek az innováció (egyébiránt kétségtelenül jelen lévő) térnyerésének; a nagy, összefüggő allódiumok csupán az arisztokrata családoknál figyelhetők meg.²³ (Ezen allódiumokat szeriális forrásaink alapján nem is

21 Bár a „modern(izálódó) magángazdaság” kérdéskörében alkotott munkákat, illetve azok egymásra hatását igen nehéz a maga teljességében szemlélni (ehhez ugyanakkor kiváló fogódzó Kövér 2019: 29–44), mégis úgy tűnik, a szakirodalomban *Gutsherrschaft*-on a főként a kora újkor kései évtizedeire és az újkorra jellemző, kapitalista értelemben „haszontermelésre” berendezkedett, ugyanakkor prekapitalista, feudális alapokra szervezett árutermelő mezőgazdasági egységet szoktak érteni. Hogy e makrogazdálkodási forma mikor kezdett széles körben elterjedni a magyar arisztokrácia körében, azt igencsak nehéz lenne megválaszolni; Domanovszky Sándor a vegyes házi királyok korára becsüli a birtoklástípus első látványos felbukkanását (ami nem jelent egyet a *Gutsherrschaft* mint üzemszerű elterjedésével, lásd Domanovszky 1938-as szövegét: Domanovszky 2019: 8–27), típusának valódi kifejlését pedig Mohács utánra datálja, amikor is a korábbi *Grundherrschaft* hatalomépítő, hadinép-gyarapító, ezáltal pedig az országon belüli presztízsemelő szerepét a vagyongyarapítás *Gutsherrschaft* által kielégíthető igénye váltotta fel, lásd Domanovszky 2019: 16–20. A „modern *Gutsherrschaft*” e helyütt elsősorban központilag, a termelékenység maximalizálását figyelembe véve kialakított vezetésű és munkaszervezetű (lásd Kállay 1980), az „észszerű” mezőgazdálkodás formát aktívan alkalmazó (vö. ifj. Barta János 1966: 33–79), „majorkodó”, nagy magánföldesúri uradalmat értek, melynek fénykora a 18. század, és melyet jelen kutatásban leginkább a 10 000 hold feletti arisztokrata magánföldesúri birtok képviselhet (megjegyezve természetesen, hogy gyakran egyes egyházi uradalmak, igen sok esetben a kamarauradalmak, sőt időnként még egyes szabad királyi városok gazdaságai is felmutattak hasonló fejlettséget és [munka]szervezeti komplexitást).

22 Lásd hasonló témában Kaposi 2001: 240–242.

23 Lásd Kállay 1980: 18. becslései a Batthyány-, az Esterházy-, a Festetics-, a Hunyady-, a Széchényi-, a Zichy- és a Károlyi-birtokokra vonatkoztatottan. Érdekes jelenség, hogy a táblázatban a „saját kezelésűnek” mondott birtokállomány csaknem minden esetben pontosan duplája az úrbéres földnek, ami nyilvánvalóan legalább részben téves megállapítás – feltéve, hogy a „saját kezelésű föld” egésze allodiatura, ami egyáltalán nem bizonyos; elviekben például idetartozhat az „urasági tilosok” széles rétege (erdők, elkerített mezők és legelők stb.). Az allódiumok nagyságát az uradalmi forrásanyag viszonylag ritkán tárja fel, a tisztartók pedig, kiváltképpen az arendáltató dominiumokban,

lehetne vizsgálni, hiszen adataink az úrbéres birtokállományra vonatkoznak – ehhez olyan korabeli, prestatisztikus leíró munkákat érdemes felhasználni, mint például Kunits Mihály sajnos egész országra ki nem terjedő műve). Az ország általánosan rossz infrastrukturális helyzete, főképpen pedig a nagy tételben eladható termények szállítására legalkalmasabb vízi árumozgatás problematikus volta nagymértékben rontotta a mezőgazdasági termékek eladhatóságát, melyekre egyébként lett volna kereslet a Habsburg Birodalom, sőt a többi környező országok piacain is.

A fentebb felvázolt „passzív birtokelés” egyik, a 17–18. században (is) igen gyakori formája volt a gazdaságok kiárendálása vagy elzálogosítása. Mivel az arendator/zálogbirtokos (aki többségében nemigen fejlesztette a kezére bízott területeket, sőt egyes esetekben²⁴ sejthető, hogy éppen azért esett rá a választás, mert megfelelő erőforrásokkal [értsd: karhatalommal] rendelkezett ahhoz, hogy a nehéz, háborús időkben is beszédhesse a birtok után járó, kibérelt úrbéres szolgáltatásokat) személye és az általa a domíniumokban tett haszon vagy kár közvetlenül nem érintette a (változatlan) bér- vagy zálogösszeget kézhez kapó, tényleges földesurat, az önmagukban is életképes kisebb-nagyobb gazdaságokon nem jelentkezett az összeműködés kényszere. Ez utóbbi igény jellegzetesen 18. századi jelenségnek tűnik: az ország leghatalmasabb arisztokrata családjai ekkor kezdik kialakítani azt a professzionális uradalmi szervezetet, mely megalapozta újkori vagyonukat és megszilárdította társadalmi presztízsjüket.²⁵

A nagy arisztokrata birtokkomplexumok tömörödésének gátat szabhatott ezenfelül az egyes birtokrészek elidegeníthetetlensége, illetve a földbirtokokhoz, nemesi telkekhez fűződő, a gazdasági megfontolásokkal gyakran nehezen összeegyeztethető szociális-reprezentációs nyomás is. A nemesi családok, főként a kisebbek, nem szívesen váltak meg a predikátumukat adó falvaktól, ami kedvezett az osztott birtoklás elterjedésének. Ez utóbbi a kutatás során a „vegyes” kategóriába esett, és igen széles körben elterjedt jelenségnek bizonyult.

gyakran nehezen átváltható űrmértékegységekben adták meg az allodiális földek méretét. A témában további, célzott kutatások szükségesek; viszonyításképpen lásd Wellmann Imre: *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása. Különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre*. Budapest, 1933, illetve a Domanovszky-iskola egyéb tanítványainak munkái; lásd még: Szabad György: *A tatari és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra*. Budapest, 1957; Zimányi Vera: *A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században*. Budapest, 1968; illetve újabban a Szirácsik Éva által szerkesztett sorozatot (*Discussiones Neogradienses*), a *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* 2019-es számát, valamint Tompa 2024.

²⁴ Így például a Batthyány család enying-mezőkomáromi és bicskei uradalmi esetében, amelyek a 17–18. század fordulóján zálogosok kezén voltak: Enyinget mintegy harminc éven át kezelték különféle zálogbirtokosok (katonatisztek), Bicske pedig a 17. század során több árendátor és zálogos kezén is megfordult, lásd Tompa 2024: 74–75, illetve uo. 181.

²⁵ Lásd Kállay 1980: 58–66. Vö. Bán 1993: 30–34, de különösen a 4. lábjegyzetet, ahol a szerző ódzkodik attól, hogy a 18. század elejének alapvetően politikai korszakhatárát a gazdasági fejlődés vonatkozásában kritikátlanul alkalmazza. Bán Péter megállapításai azonban e helyütt a birtokok mikro- és mezoszintű igazgatására vonatkoznak; a szerző uo. 31. megjegyzi, hogy „uradalmak feletti széles főtisztviselői garnitúra ekkor még nem működött”. A (fő) tisztviselői réteg hiánya mindazonáltal nem feltétlenül jelenti a birtokkomplexum összeműködésének hiányát: a kora újkorban éppúgy, mint a későbbi korszakokban, a mezőgazdasági (haszon)termelést makro- és mezoszinten mindekelőtt a lehetséges és a költséghatékonyság igazgatta. Amennyiben egy adott földesúr adott helyen fekvő gazdaságából hiányozott valami eszköz vagy nyersanyag, azt – első körben – mindenképpen igyekezett saját forrásaiból, a közelben lévő domíniumairól pótoltatni, hiszen a tranzakciók így „házon belül” (azaz ellenőrizhető körülmények között) maradhattak, nem lépett fel verseny, és a gazdaság irányítására is nagyobb lehetőség, a munkafolyamatokra nagyobb rálátás nyílt. E jelenségnek számos 18. századi példája ismeretes, az uraság némely esetben (ahogy például Enyingen, Bicskén vagy Siklóson történt) még az állatállomány megmaradását is kockára vetette, csak hogy – teszem azt – a makkoltatást a saját uradalmaiban oldhassa meg, lásd például Tompa 2024, a bicskei sertésfalkák makkoltatásával kapcsolatos uradalmi levelezést.

Térképeinken szembeötlő a 17. századi török hódoltság határvonala: a végvidék széles, nagymértékben fluktuáló sávjától északra, a valamikori királyi Magyarország területén a birtoklás formái jóval nagyobb változatosságot mutatnak, árnyaltabb állapotokat feltételezve, amelyek a társadalom birtokbírható elemeinek (így a nemességnek, a gazdagabb városoknak, az arisztokratáknak, illetve a különféle egyházi szervezeteknek) természetesebb összevegyülésére, a birtokviszonyok generikusabb kölcsönhatásokon keresztül kiformalódó egyensúlyára utalnak. Ahogyan a nagybirtok, elsősorban pedig az országos tisztségekkel is rendelkező főúri családok valóban hatalmas latifundiumállománya észak-északkelet irányába, a főhatalom székhelyei felé tendál, úgy találjuk a közép- és kisbirtok arányát e székhelyektől távolabb egyre nagyobbnak, egyes vármegyékben csaknem kizárólagosnak.²⁶ E jelenség legtisztább fokmérője a „vegyes” birtoklási kategória elterjedtsége, mely a valamikori Hódoltság és Partium területéről – néhány foltot leszámítva – szinte teljesen hiányzik, míg a Habsburg-uralkodók által ellenőrzött országrészben viszonylag általánosnak mondható.

Összegzés

Amint láthattuk – és amint sejthető volt –, a 18. századi Magyarországon az úrbéres földbirtok megoszlását az egyes társadalmi rétegek, csoportok között elsősorban történelmi előzmények, gazdasági realitások, illetve bizonyos magas állású birtokosok esetében a politikai megfontolás határozta meg. A birtokbírók között a feudális társadalom teljes palettája képviseltette magát, mégis, egyértelműen látható a nagybirtokos arisztokrácia primátusa.

Az ország leghatalmasabb földesurai domíniumaikat többségében egyelőre csak mint a politikai befolyást, a helyi hatalmat (azaz a legszélesebb értelemben vett *Herrschaftot*, az „uraságot”), illetve a társadalmi rangot növelő, valamint az ezekkel összefüggő reprezentációt lehetővé tévő gazdasági alapnak tekintették (nem a haszon és a piacolás volt az elsődleges cél). A század folyamán a valóban hatalmas latifundiumokkal rendelkező arisztokrata családok „birtokbirodalmaiban” megindult a (makro)gazdálkodás professzionalizációja, egyelőre mindenekelőtt a szervezeti keretek megteremtésével. A tényleges *Grundherrschaft* és az azzal összefüggő nagymértékű majorkodás színtere ugyanakkor az allódium maradt (amennyiben egyáltalán fennállt), melyet azonban – forrásaink jellegénél fogva – jelen kutatás makroszinten, kvantitatív alapon nem vizsgálhattak.

A birtokok igazgatásában, a jövedelmek kezelésében és egyáltalán a birtokgazdálkodásban a nagyobb egyházi uradalmak és a kamara, illetve a királyi korona kezén lévő domíniumok a magánföldesurakhoz hasonlóan viselkedtek. Lokálisabb, tömöttebb előfordulásuk jórészt a birtokosok különleges társadalmi pozícióinak eredménye, az egyházi birtok esetében mindenképpen, bár kétségtelen, hogy a kamarabirtokok tekintetében nagyobb tere lehetett az egy helyre halmozásnak. Hasonlóképpen, az egyházi kisbirtokosság a világi kisbirtokosságéhoz hasonló szórtságot mutat, bár megjegyzendő, hogy egyes szerzetesrendek vagy egyéb egyházi szervezetek (káptalanok stb.) időnként igen jelentős birtokállomány felett diszponálhattak.²⁷

26 Hasonló következtetésre jutott – jóval nehezebben feldolgozható forrásanyagot használva – Wellmann 1933: 101; értékes megállapításai szerint a Hódoltság határvonala a török kiűzése után legalább egy évszázaddal is érezhetően megmaradt a paraszti birtok, illetve a nemesi allódium vonatkozásában: a nagyjából a régi királyi Magyarországnak megfelelően észak-északnyugati-nyugati területeken sok apró, jelentősen megterhelt parasztbirtok volt a jellemző, jól kiformalódott, jelentős nagyságú, főként gabona- és bortermelő majorságokkal; a földszükét általános állapotként írja le. A valamikori hódoltsági területekre ezzel szemben a kevés, viszonylag nagy parasztbirtok, az enyhe földesúri terhek, az allódium hiánya, a földesúri tulajdonban lévő nagyállattartás mint domináns gazdálkodási forma, illetve a földbőség a jellemző.

27 Ezek egy része adatbázisunkban már a konfiskált (kamarai birtokká váló) javak közé került II. József idején.

A birtokbírható társadalmi rétegek által tulajdonolt birtoknagyságokat tekintve a relatíve „szegényebb”, néhány jobbágy felett rendelkező kisbirtokosok között jóval kisebb különbségeket találunk, mint például az arisztokraták között: a társadalmi piramison felfelé haladva a vagyonok közti különbségek megnőnek, elmélyülnek. Az ország valódi, sok tízezer holdat bíró nagyurainak úrbéres földvagyon, az úrbéresen adóztatható föld mérete gyakran jelentősen eltért egymástól, különösképpen a legfelső néhány tucat családot tekintve.

A lokálisan jellegzetes mintázatokat mutató birtokbírás szoros összefüggésben állt az egyes régiókra jellemző gazdálkodási struktúrákkal. Komolyan feltételezhető, hogy ez a viszony kétirányú volt: ahogyan a birtokosok országon belüli elrendeződése bizonyos jellemző karaktert adott a gazdálkodási formáknak (így például megteremtette a majorkodó, mezőgazdasági cikkekkel nagyobb mértékben kereskedő, kisparaszti-nagyúri Dunántúl, a kis- és középbirtok által dominált Felső-Magyarország, illetve a nagy parasztbirtokokkal rendelkező Alföld jelenségeit), úgy az itt meggyökeresedett életstruktúrák is visszahathattak a birtokosok elrendeződésére. A helyzetet nagyban árnyalta a 18. század jellemző politikai és gazdasági realitása: az újonnan visszafoglalt föld bősége, és az azon megjelenő, új keretek között felépülő, nagy kiterjedésű, kamarai és magánkézben összpontosult óriásbirtokok térnyerése, melyek a birtokkoncentráció (azon keresztül pedig a vagyon és végső soron a társadalmi presztízs halmozásának) egészen újszerű formáit jelentették. Mindezek ellenére azonban e századra nem annyira az új keletű formák, struktúrák elterjedése, mint inkább a korábbi, kora újkori rendszerek továbbélése a jellemző. A birtokbírásnak a fentiekben ismertetett arányai nagyjából változatlanok maradtak a 19. században is; az arisztokrata nagybirtokosok túlsúlya, az egyházi és kamarabirtokok lokális tömörülése, a szórt kisbirtoklás és közbirtokosság „térkitöltő” jellege, Északnyugat és Délkelet, Nyugat és Kelet, Észak és Dél éles szembenállása egészen a modern korig jellemezte a magyarországi birtokviszonyokat.

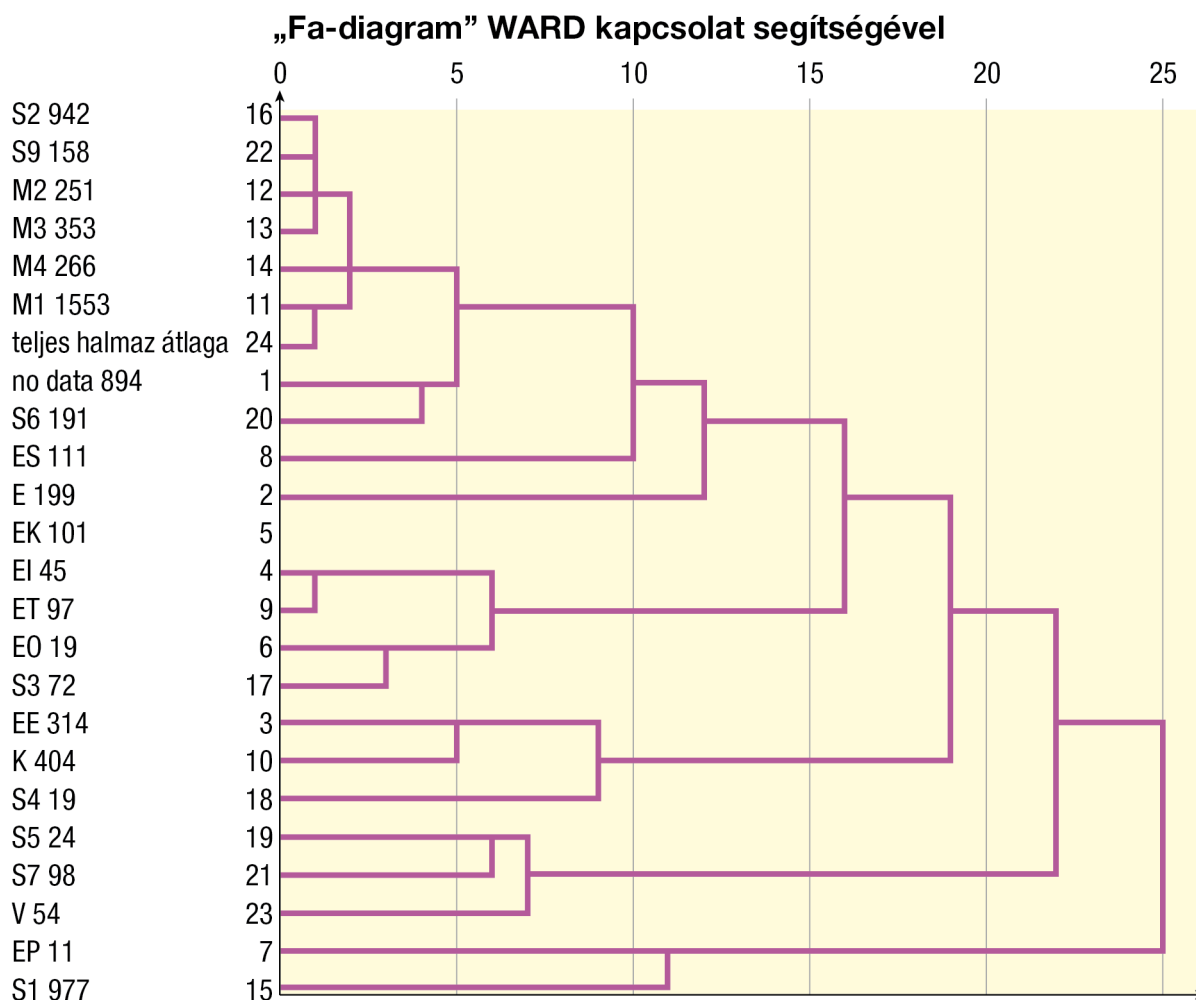
Joggal merül fel a kérdés, hogy az ezen a birtoktípusokon élők életkörülményei milyen viszonyban voltak egymással. Vajon az azonos jogállású (például egyházi) vagy azonos méretű birtokok (például óriásbirtokok) hasonlítottak-e jobban egymásra a rajtuk élő agrárnépesség életfeltételeit tekintve? A közbirtokosság hasonlít-e az 1000 hold alatti nagybirtokra az úrbéres lakosság jellegzetességeit tekintve? Vagy inkább a kamarai birtokokra hasonlít? Az egyházi nagybirtok és egyházi birtok, vagy az egyházi nagybirtok és a 10 000 hold feletti magánbirtok hasonlít jobban? Vagy a 10 000 hold feletti nagybirtok jobban hasonlít az 1000 alatti, de magánbirtok jellegű birtoktestekre? „Proszopográfiai leírás” helyett, mely tulajdonképpen az eddig követett elemzési módszerünk megfordítását jelentené, egyszerűbb a birtoktípusok hasonlóságát az indikátorok hasonlóságát vizsgáló klaszteranalízis segítségével megvizsgálni és a csoportok egymástól mért távolságát dendrogramon ábrázolni (1.2. ábra).

Nem meglepő módon a nagybirtokon élők helyzete (tekintve, hogy ez bír a legnagyobb területi kiterjedéssel) hasonlít legjobban a teljes települési átlaghoz, őt követi a kisebb világi nagybirtok, a sort a vegyes nagybirtok (S2) zárja e csoportban.

Jellegükben teljesen eltérnek minden csoporttól a közbirtokosság és a kamarai birtokok,²⁸ melyek az egyházi nagybirtokra hasonlítanak a lakosság életkörülményeit tekintve. Az egyházi kisbirtok lakosságának sajátosságai is eltérnek az egyházi nagybirtokétól.

28 A közbirtokosság bizonyára (településszintű) gazdasági szempontból is furcsa képződmény, elég speciális eset például a törpebirtoklás, amikor egyetlen faluban tizenöt földesúrnak adóznak ilyen-olyan módon. A kamarai birtok megint csak zárványszerű; ott hamarabb megjelenhetnek újítások, a népesség sokkal jobban kontrollálható, a gazdaságot gyakran „kézi vezérléssel” irányítják.

1.2. ábra A paraszti népesség életminőségének és kötelezettségeinek hasonlósági viszonyai a különböző birtoktípusokat tekintve a rendelkezésre álló 18. század végi társadalmi-gazdasági mutatók értékei alapján (a kódok feloldását lásd feljebb)

Irodalom

- Ágoston Péter 1913. *A magyar világi nagybirtok története*. Grill Károly, Budapest.
- Bán Péter 1993. *A nagybirtok igazgatásának modernizációja Magyarországon a XVII–XVIII. században*. Archivum Supplementum ad honorem Béla Kovács dedicatum – A Heves Megyei Levéltár közleményei, különszám. 29–42.
- Domanovszky Sándor 2019. A Gutsherrschaft történetéhez Magyarországon [Az alapszöveg]. In: *Magyar gazdaságtörténeti évkönyv 2019. Uradalom – vállalat*. Főszerk. Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka. MTA BTK – Hajnal István Alapítvány, Budapest. 7–28.
- Dominkovits Péter 2012. Sopron vármegye 16–18. századi uradalmi a historiográfiában. In: *Discussiones Neogradienses 12*. Szerk. Szirácsik Éva. Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet, Salgótarján. 17–46.
- Fónagy Zoltán 2013. *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Adattár I–II*. MTA BTK TTI, Budapest.

- Felhő Ibolya 1970. *Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában*. Dunántúl, Budapest.
- Fülöp Éva 2005. Az uradalomtörténet-írás és az uradalmak korszakváltásai Magyarországon. Az Esterházy család történetét feldolgozó tudományos előadás-sorozat 4. része. *Limes – Tudományos Szemle* (15) 5. 79–84.
- Kállay István 1980. *A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848*. (Magyar Országos Levéltár kiadványai, III. Hatóság- és hivataltörténet 5.) Magyar Országos Levéltár, Budapest.
- Kaposi Zoltán 2001. A magyarországi uradalmi rendszer változásai a XVIII–XX. században. *Agrártörténeti Szemle* (43) 1–2. 239–260.
- Kaposi Zoltán 2006. A herceg Batthyány család nagykanizsai uradalma a feudalizmus utolsó korszakában. In: *A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden 2005. október 27–29. II. A Batthyány család évszázadai – Gróf Batthyány Ádámtól Batthyány-Strattmann László hercegig*. Szerk. Nagy Zoltán. Körmend Város Önkormányzata, Körmend. 173–180.
- Gr. Károlyi László 1911. *A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története*. Első kötet. Franklin, Budapest.
- Kovács Géza 1995. A Temesi Bánság mezőgazdaságának fejlődése a török kiűzése után (1718–1828). *Világtörténet* 1995. ősz–tél. 6–11.
- Kövér György 2019. Szerkesztői utószó Domanovszky Sándor tanulmányához. In: *Magyar gazdaságtörténeti évkönyv 2019. Uradalom – vállalat*. Főszerk. Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka. MTA BTK – Hajnal István Alapítvány, Budapest. 29–44.
- Lukács Gábor 2009. *A Fesetics-birtok gazdálkodási és vezetési reformja a XVIII. század végén*. Doktori (PhD-) értekezés. Témavezető: dr. habil. Kocsondi József CSc egyetemi tanár, tanszékvezető. Keszthely.
- Péter Katalin 1979. A barokk korszak magyar társadalma. In: *A magyarországi barokk kezdetei*. Szerk. Sárkány Mihály. (A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 31.) Budapest. 259–271.
- Szabad György 1957. *A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra*. Akadémiai, Budapest.
- Tompa László 2021. A szerződéses jobbágyság regionális mintázatai. Hat vármegye gyakorlatának összehasonlítása. *Századok* (155) 2. 263–283.
- Tompa László 2022. Törpebirtokostól az óriás uradalomig. A szerződéses jobbágyság Veszprém, Sopron, Borsod és Bihar vármegyéikben. *Történelmi Szemle* (64) 2. 269–293.
- Tompa László 2024. Az újszerű Batthyány-birtokok regenerációja a XVIII. században. HUN-REN BTK TTI, Budapest.
- Wellmann Imre 1933. *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása. Különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre*. Stephaneum Nyomda Rt., Budapest.
- Zimányi Vera 1968. *A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században*. Akadémiai, Budapest.

Magyarország területi különbségei – társadalmi-gazdasági viszonyok a 18. század elején

DEMETER GÁBOR

Bevezetés

A dualizmust megelőző kor területi egyenlőtlenségeinek vizsgálata elméleti okokból sem érdektelen, hiszen az 1848–1867 előtt létező eltérő jogi-gazdasági-társadalmi környezet alapján joggal feltételezhető, hogy a regionális különbségek mintázata, jellege és mélysége is eltérhetett a későbbiekétől. Ugyanígy érdekes kérdés, hogy a törökellenes felszabadító háborúk során kiélt országterület honnan hová jutott el a 18. század végére, mennyiben módosult a társadalmi-gazdasági-demográfiai jellegzetességek területi mintázata.

A török kor utáni Magyarország helyzetéről az az általános kép él, hogy a nyugati, északnyugati – a töröktől kevésbé háborgatott – részek alapvetően fejlettebbek voltak, abból is kiindulva, hogy el tudták tartani az ország vezető arisztokratáit és az északra menekülő vármegyei középnemességet, szemben a kiürült és kiélt Dél-Alfölddel és a kettős adóztatású területekkel, melynek újratelepítése több hullámban, a 19. század elejéig folyamatosan zajlott. Hasonlóan negatív színben ecsetelik az útleírások is a helyzetet Marsiglitől Seetzenig¹ és a hivatalos leírások,² de Gyimesi Sándor városhierarchia-vizsgálatai³ és a 18. század eleji-végi népsűrűségi kartogramok is ezt erősítik.⁴ Északnyugat-Magyarország refúgiumterületként szolgált a termelőrétegek számára is,⁵ a lokális népességnövekedés azonban demográfiai nyomást okozott, és kérdéses, hogy ez a terület eltartóképességét meghaladta-e (és mikor), illetve milyen társadalmi stratégiák léteztek ennek kezelésére. Az bizonyos, hogy a Dél-Alföld még leharcolt állapotban is vonzóerőt gyakorolt a földhiány elől menekülő (és arányaiban kisebb terhekben reménykedő) északi jobbágyság számára.⁶ És ez a vonzerő (jó és elegendő föld) – utalunk az irredemptus jászkunok 1786-os bácskai kitelepülésére⁷ – a század végéig megvolt. A jászkunok aligha tudták volna kifizetni a redemptio költségeit, ha sanyarú állapotok uralkodtak volna a térségben.⁸

A Faragó Tamás adataiból⁹ készített, egy gazdaságra jutó földméretet és földjövedelmet és a kettő kombinációját bemutató térkép a fenténél azonban komplexebb képet rajzol ki elénk. A földnagy-

1 Igaz, elsősorban a Duna mentére fókuszálva. A tiszai alföld leírása gyakran hiányzik. Marsigli 1726. Magyarul még csak az első kötete jelent meg (*Danubius Pannonico-Mysicus*, tomus 1. Budapest, 2004). Seetzen 2020 és Glatz 2013. Ha nem járt az utazó a területen (mint Townson délen 1793-ban), az is indikatív lehet. Townson 1797.

2 Oross 2021: 40–41, 45.

3 Gyimesi 1975.

4 Szabó 1941: <https://dka.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=25790>. (letöltve: 2024. 12. 24.)

5 Lásd a sok Horvát vezetéknév például Nyitra és Trencsén falvaiban, ami a Tóttal ellentétben egyértelműen lokalizálja a kibocsátó területet. Regnicolaris Conscriptio, www.adatbazisokonline.hu Demeter 2013.

6 Acsády 1906: 319. Szabolcsból tizenöt év alatt ezerháromszázötven földművescsalád költözött el. Egyes vármegyék, mint Zólyom, megkísérelték megakadályozni a szökést, Nógrád a parasztvármegyére bízta ennek megakadályozását. Acsády 1906: 325.

7 Rózsa (2020, 2021) szerint ennek nem demográfiai okai voltak, az irredemptusok zöme ugyan földnélküli volt, de sokan éltek a közjavakon, állattartásból, vagy vállaltak bér munkát.

8 Rózsa 2020, 2021.

9 Faragó 1996:100–123; Acsády 1906: 319.

sághoz viszonyított termés alapján 1720-ban egyértelmű Nyugat-Magyarország és a Kisalföld (és a Szlovák-alföld) fölénye, noha az előbbi talajai nem voltak túl jók. Így Vas, Sopron és Moson megyékben a technológiai fejlettség nagyobb szerepet játszott a terméseredményekben, mint Bács-Bodrog vagy Hajdú területén.

A 18. század eleji források problematikája

Noha a prestatisztikus kor forrásadottságai messze vannak a ma megszokottól, a statisztikai szemlélet fejlődése Perjés szerint a 18. században is vitathatatlan.¹⁰ Ezt nemcsak a portális összeírások elhagyása mutatja a mi szemszögünkben – ezek ugyanis alkalmatlanok a gazdasági erő és regionális differenciáltságának érzékeltetésére (nem tudni, hogy hány fő, hány gazdaság tartozik egy porta-adóegység alá) –, de a 18. század eleji összeírások tartalmának viharos gyorsaságú változása (a kameralista eszmék terjedésének megfelelően) is.

Az 18. század eleji állapotokat az 1715–1720-as Regnicolaris Conscriptio alapján mutatjuk be. Ez a török kor utáni első, Erdély területére is kiterjedő,¹¹ településszintű, bár korántsem teljes igényű összeírás az utókortól komoly kritikákat kapott.¹² A forrás csak az adózókat veszi figyelembe, az agrárszférán túli jövedelmek felmérését eleve meg sem célozta – Acsády utólag próbálta esetlegesen kiegészíteni ezzel az általa 1896-ban összeállított kötetet, melyből viszont kimaradt a földminőségre/-termékenységre¹³ és a nyomások számára vonatkozó adatsor, melyet adatbázisunkba utólag integráltunk (az Erdély nélküli országterületre).¹⁴ A nem telki állomány – akár közjóság (legelő, erdő), akár földesúri kezelésű – sem került összeírára.¹⁵ Az 1720-as összeírás továbbá nem öleli fel az összes társadalmi csoportot: nem tartalmazza a telekrésszel nem rendelkező („házatlan”) zselléreket,¹⁶ a kuriális nemeseket, ellenben a jobbagytelken ülő nemeseket igen. Szintén jellemző Acsádyra a lokálisan nagy pontatlanság, ami viszont magasabb szinteken eliminálódik.¹⁷ Így például Ugocsa megyéből 1717-ben a tatárok több embert hurcoltak el, mint amennyit az 1715-ös összeírás tartalmaz. Ugyanilyen különbség jellemzi Békéscsabát az 1720-as országos összeírás és helyi összeírások viszonylatában.¹⁸ Ellenben egész Békés megyére nézve már csak 12% a differencia az országos és megyei összeírások eredményei között.

¹⁰ Perjés 1968.

¹¹ Erdélyben 1722–1723-ban volt összeírás, melyet Acsády Ignác integrált 1896-os kötetébe.

¹² Faragó 1996: 100–124; Dányi 1962, 5–21. esp. 12–14. A korra jellemző felvételezésekről, melyek középpontjában az adózóképesség mérése állt, lásd Szántay Antal összefoglalóját (2014: 2–18. és 2015).

¹³ Acsády 1896; 1720-ban termékenységet adnak meg, de ennek viszonya az 1786-ból fennmaradt földminőségi besoroláshoz bizonytalan.

¹⁴ Az iratanyagra vonatkozó leírás alapján Erdélyre teljes, településsoros adatbázist nem lehet készíteni. Vegyes erdélyi összeírások (F 49) – AdatbázisokOnline (adatbazisokonline.hu) / <https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/f-49-vegyes-conscriptiok/informacio> (letöltve: 2024. 12. 31.)

¹⁵ Szántay 2015.

¹⁶ 1715-ben az adózó erőt kevésbé vették figyelembe, így az összeírásokba nagy számban kerültek bele teljesen szegény, adóképtelen személyek. Amikor 1720-ban megismételték az összeírást, elrendelték, hogy a teljesen nincsteleneket hagyják ki a listákból. Így sok zsellér nem került bele az összeírásba. Mégis nagyobb volt az összeírtak száma 1720-ban. 1728-ban viszont újra kiterjesztették az összeírást a zsellérség egészére, három kategóriát különböztetve meg – házas-földes, házas, de földnélküli, ház- és földnélküli –, és összeírták a teljesen nincsteleneket (miserábilis). Lásd Perjés 1968.

¹⁷ Nem véletlen, hogy mind Faragó (1996), mind Benda (1973) megyei szinten vizsgálta a regionális differenciákat.

¹⁸ Faragó 1996: 106.

De ez nem feltétlenül csak Acsády hibája. Az 1728-as összeírás során a gyanús eseteket személyesen ellenőrizték az összeíróbiztosok – mert egyébként a bevallások a helyi előljárók (a bírós és az esküdtek) megkérdezésével történtek.¹⁹ Szepes megyében a falvak 36, Tolnában 12, Vasban 9%-ában vallottak a lakosok hamisan. A szántóterületből Szepesben 40%-ot tagadtak el, Tolnában 55%-ot, ami azonban távolról sem jelenti azt, hogy másutt jobb lett volna a helyzet. Éppen arról van szó, hogy Szepesben és Tolnában az összeírók jobban működtek, mint például Biharban, ahol az összeírók valószínűleg nem végeztek ellenőrzést, így a hamis bevallásokról sem maradt fenn tudósítás.²⁰ Feltételezhető, hogy a helyzet 1720-ban sem volt jobb, különben nem került volna sor nyolc év múlva, 1728-ban egy újabb, részben kontrollált összeírássra (mely sajnos nem fedte le a teljes országterületet – bár a trianoni országterületet már jobban – így nem térképezhető). Az adatok manipulációiban a helyi lakosságon túl talán még a vármegyei adminisztráció is érdekelt lehetett, hiszen a dikák (adóegységek) újraosztása nem minden megyének volt érdeke.

A legnagyobb gondot a megyénként változó összeírási metódus jelenti,²¹ mert az nem szisztematikus, hanem véletlenszerű hibákkal²² terheli az összeírást, így annak vizualizált kiértékelését is.²³ A többi, hasonló jellegű összeírás (így az 1696-os vagy az 1728-as) kiértékelésére tett kísérletek megrekedtek: az 1696-os eleve tartalmilag és területileg is több hiátussal bír, az 1728-as pedig, hiába a legkimunkáltabb,²⁴ félbeszakadt.²⁵

A kritika azonban legalább annyira vonatkozik Acsády származtatott adataira, azaz az etnikai viszonyok és a népességszám rekonstrukciójára,²⁶ mint az alapadatokra.²⁷ Az etnikumok vonatkozásában Acsády becslései használhatatlanok:²⁸ jellemző módon Ugocsa vármegye 27 településén Szabó István százhetvenkilenc bizonytalan besorolású nevével szemben (30%), Acsádynál egyetlenegy sem szerepel!²⁹

19 Perjés 1978: 16.

20 Perjés 1968: 1040.

21 Faragó 1996: 101.

22 Szisztematikus hiba például, hogy II. József népszámlálása nem telkes jobbágyot (1720), hanem parasztot rögzít, ami nem feltétlenül ekvivalens kategória.

23 Ha az itt közölt térképeken a megyehatárok mentén találunk éles különbségeket, akkor ez részben a fenti probléma meglétére utalhat.

24 Az 1728-as vizsgálat fennmaradt településein (Vas megye nélkül) 1715-ben 35 392 háztartást, 1720-ban 45 317 háztartást (128%), 1728-ban 69 182 háztartást (195%) írtak össze, tehát az 1728-as összeírás annak ellenére a legtöbb háztartást tartalmazta, hogy 1720-ban 2200, 1728-ban csak 1800 települést írtak össze e tíz megyében. Perjés 1968: 1040.

25 Perjés 1978: 11–80.; Perjés 1979: 33–109. MNL OL XXXII-23-j-12, 31–85. doboz.

26 Bár az ország lakosságszámának rekonstrukcióját e forrás alapján végezte el a szakirodalom, de nem helyezkedett egységes álláspontra 4,3–5,3 millió közé téve azt (Acsády értékeit mindkettő jócskán felülmúlja).

27 Az 1715-ös, 1720-as és 1728-as összeírás alapján összevethető tíz megye esetében van, ahol a szántó növekedése ötszörös vagy négyszeres (Nógrád és Pest megye), viszont vannak olyanok, például Somogy és Tolna, ahol éppen csökken a szántó területe, de van olyan is, mint például Heves, ahol 1715-ben 16 792 köből szántót írnak össze, 1720-ban 60 470-et, 1728-ban pedig újra 13 790-et. Ezt összevetve az összeírt adózó lakosság számával viszont meglehetősen stabil egy összeírtra jutó telki állományt kapunk: ez 7,6 hold 1715-ben, 8,8 hold 1720-ban és 7,8 hold 1728-ban. (Perjés 1968: 1042.), miközben a településenkénti átlagos háztartásszám 18-20-ról 38-ra emelkedett, ami inkább a korábbi összeírások hiányosságaira utal, mint a népesség megduplázódására (noha valóban intenzív újratelepülés játszódott le Nógrád, Somogy, Pest és Zala egyes részein).

28 Dávid 1957: 145–199.

29 Faragó 1996: 111.

A hozamra, bevételre vonatkozó közvetlen adatok híján³⁰ a gazdasági potenciál is csak proxy változókon keresztül becsülhető. A 18. századi magyarországi összeírások az adózási potenciált birtoknagyság,³¹ és nem a hozamok/bevételek alapján mérték, ez pedig a korabeli gondolkodással függött össze. A 18. század elején az „ubi populus, ibi obulus”³² merkantilista elve volt meghatározó. A nagy népesség = nagy pénzerő elv (azaz a kor fejlettségfogalma) viszont már korszakunkban sem feltétlenül mutatta a valóságot térképeink alapján. Trencsénben a kis birtoktestek, rossz minőségű földek nagy eltartottszámmal párosultak,³³ míg az üres Bácskában az egy gazdaságra jutó birtokméret is nagy volt, és a föld is jobb minőségű. (Mindez már Wellmann Imrének is feltűnt 1933-ban.)

Az 1720-as Regnicolaris Conscriptio alapváltozóiból így mindössze néhány fajlagos mutatót tudunk bemutatni, mely a rurális életminőség, a parasztság agrárpotenciálja értelmezésében valamennyire releváns lehet, és elemszáma és területi eloszlása megfelelő a térképi ábrázoláshoz.

2.1. térkép Az egy összeírtra jutó telki szántóállomány nagysága

Térképen ábrázolható az egy összeírtra³⁴ jutó átlagos szántóméret és a (földdel rendelkező) zsellérek (inquilini) aránya az összeírtakból. Az elemzések során e két változó együttes használata indokolt, ugyanis nagy telki szántóméret mellett is előfordulhat magas zsellérarány (keves telkes jobbágy esetén), de alacsony zsellérarány is mérhető kis telki szántóföldméret mellett is (sok féltelkes, negyedtelkes paraszt esetén). A legrosszabb opció a kis jobbágyi birtokméret magas zsellérarány mellett. A nagy gazdaságméret és alacsony zsellérarány (mint elvi szélsőérték, amely abszolút földbőségre utal) viszont az előbbiekhöz képest stabilabb életfeltételeket jelent. Az előbbi két eset a földműves-agrárszféra túltelítődését jelzi, s foglalkozási átrétegződésre, migrációra, társadalmi feszültségre utaló jel lehet. A hozamra, földminőségre, családméretre vonatkozó országos adatok híján a relatív földhiányt vagy relatív túlnépesedést e két indikátor alapján lehet közelíteni a 18. század elején.

A telki állományú szántók egy összeírt főre jutó értéke alacsony volt Zalában, Trencsénben, Pozsonyban, Árvában, Máramarosban, Fogarasban, emellett Biharban, Hunyadban és Beszterce vidékén volt erősen érezhető a földhiány, ehhez társult még az Alpokalja. Ezzel szemben az Alföldön, Kisalföldön, Dél-Dunántúlon és a Bácskában, továbbá a Szászföldön és Székelyföldön a mennyiséggel nem volt probléma. (A konzervatív tulajdonságnak tekintett talajminőségről kellő mennyiségű adatunk csak a század végéről van.)

2.2. térkép A zsellérek (inquilini) aránya 1720-ban

Az egy összeírtra vagy telkesre jutó földnagyság településszintű összesítése a telkes jobbágyok belső differenciáltságának fokáról nem tájékoztat, e tekintetben a zsellérek aránya árulkodóbb

30 A csonka 1728-as összeírás megadja az elvetett mag hozamát, a jóval nagyobb területre (Erdélyre nem!) hozzáférhető 1720-as számkódok a „termékenységét” reprezentálják. Ugyanígy a Dávid Zoltán (1960: 33–58) és Rózsa Sándor (2020; 2021) által közölt, a 18. század végén meghíusult kataszteri fölmérésből fennmaradt, alig 210 települést tartalmazó településlista is lehetővé teszi a hozam számítását az uradalmakban és a jobbágytelkeken egyaránt. Számításokat lásd Demeter–Szilágyi–Pinke 2022.

31 A birtoknagyság mellett az állatállomány, a lakhatás minősége és egyéb jövedelmek is szerepet kaptak. Dávid 1996: 27–61.

32 Kautz 1868: 107.

33 Szabó 1941: <https://dka.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=25790> Magyarország népessége 1715/20-ban (helyesen: népsűrűsége) / DKA-025790 (letöltve: 2024. 12. 24.)

34 Acsády Nógrád és Somogy megyében az összeírtak társadalmi bontását nem adta meg, így a térkép foghíjas lett volna a telkes jobbágyokra jutó szántó ábrázolásakor.

– még akkor is, ha a házatlan zsellérek és a miserabilis személyeket sem írták össze, 1728-cal ellentétben. A zsellérek aránya Trencsénben, Erdélyben – Szilágyban –, a Dél-Dunántúlon, Fejérben, Buda-Esztergom és Pest-Mátraalja térségében volt magas, a Mezőségben pedig kirívóan magasnak számított. A két változó kombinálása esetén a legkedvezőbb területként (kevés zsellér + nagy telki szántóállomány + jó föld = kiegyensúlyozott agrártársadalom és relatíve kedvező-stabil megélhetés) a Tiszántúl északi fele, Bácska és Zemplén jöhet szóba. A Tiszántúl déli részén a zsellérek aránya magas volt, a nagy, egy(telkes) gazdára jutó szántóterület mellett. Ugyanez érvényes Mosonra, Erdély közepére, Komárom és Esztergom vármegyékre. A Székelyföld déli részén ugyan kevés volt a zsellér és magas az egytelkes gazdára jutó szántó nagysága, de itt a föld nem volt jó minőségű az 1786-os klasszifikációt alapul véve. A Hajdúság és a Nyírség, az előbbi két változó alapján egyaránt kedvező tendenciákat mutató területe is elkülönül a harmadik tényező, az 1786-os földminőség alapján. Fejérben sok volt a zsellér, és emellett volt nagy a jobbágyi telki állomány, míg Árva és Máramaros a kevés zsellér – kevés jobbágyi föld kategóriára jó példa (itt a gyenge földminőség még kedvezőtlenebb irányba befolyásolja a helyzetet). A Duna–Tisza közén a zsellérek aránya átlag feletti, a gazdaságméreté átlag alatti. Zalában sok volt a zsellér,³⁵ és kicsi volt a telkes gazdára jutó szántóföldi terület, a Dél-Dunántúl allódiumokkal jellemezhető részén (Baranya, Tolna) azonban legalább az egy jobbágyra jutó szántó mérete nagy volt a sok zsellér mellett.

2.3. térkép Az egy összeírtra jutó telki rétállomány nagysága

A fenti képet még az – állattartást reprezentáló – rétnagyság módosíthatta. Mivel a közjószágoknak minősülő legelőket nem írták össze a 18. századi adóösszeírások,³⁶ a rét szolgálhat az állattartás proxyjaként³⁷ még úgy is, hogy ekkor az állatállomány zöme ridegtartású volt³⁸ – télen azonban ezeket is részben a réten termelt szénából kellett ellátni, tehát az indikátor, jobb híján, használható az állattartás proxyjaként.³⁹ Különösen igaz ez, ha az összeírt telki állományú rétek szántóhoz mért nagyságát vesszük figyelembe, ez ugyanis meglepően nagy területi diverzitást mutatva⁴⁰ kijelöli azokat a területeket, ahol az állattartás jelentősége nagyobb volt. A rét nagyságát ugyan a telki szántóállomány méretéhez rögzítették, de ez szinte megyénként változott. Az egy összeírtra jutó rét⁴¹ nagysága egyértelműen magas volt az Alföldön, Biharban ezzel kompenzálva a kis telekméreteket és a rosszabb földeket. Ugyanígy magas volt az egy jobbágyra jutó telki rétmennyiség Észak-Erdélyben (itt viszont Biharral szemben sok zsellér volt, a paraszti szántóföldméret pedig változatos), míg kifejezetten alacsony volt a nyugati

35 Fónagy 2013: 69. Zalában és Trencsénben, Liptóban és Kárpátalján 70% fölé teszi a 100 hold alatti és csak zsellérekkel rendelkező birtokosok arányát a nemességen belül. Vélhetően ez is e területek többször említett hátrányos helyzetét tükrözte.

36 1728-ban is csak annyit tudhatunk meg, hogy elegendő vagy kevés a településre jutó legelő.

37 Ezt erősíti, hogy ahol 1728-ban a 11 megye adatai alapján elegendő legelőt említenek, ott a rét nagysága is nagyobb (2,45 kaszás/jobbágy versus 1,77 kaszás/jobbágy, 1031, illetve 750 település figyelembevételével).

38 Tehát a legelő látta el.

39 A 19. század végén ugyanis a rét hozama a legelő hozamával összevetve már egyértelműen az istállózó állattartás jelentőségére utal, tehát megváltozik jellege, szerepe.

40 A rét szántóhoz viszonyított aránya Mária Terézia korában sem volt állandó (vö. Torna, Trencsén, Bács telki szántóállományaihoz rendelt rétnagyságot – Acsády 1906: 359), de a megyei differenciák mellett még megyén belül (Bihar) sem volt állandó a rétek településenkénti átlagmérete, sem a rét/szántó arány, köszönhetően a minőségbeli differenciáknak.

41 Az ábrán azért az egy összeírtra jutó rét látható, mert Nógrád és Somogy megyében csak az összes összeírt számát adták meg, társadalmi bontásukat nem, így a térkép foghíjas lett volna a telkes jobbágyokra jutó rét ábrázolásakor.

és északnyugati peremterületeken is, valamint Abaúj és Szatmár térségében, továbbá a nagy telki szántóterület, de átlag feletti számú zsellért tömörítő Szászföldön. Ez a túlnépesedésnek azon fázisára utal ezen régiókban, amikor a földművelés megkezdte az állattartás kiszorítását. E változás az Alföldön csak a 19. században következik majd be,⁴² az említett területeken azonban hamarabb kialakult a két földhasználati mód konfliktusa. A Felvidék nyugati részén 1720-ban a rét mellett ráadásul a telki szántóterület is kicsi volt (ez nem földhasználati konfliktushelyzetre, hanem már abszolút túlnépesedésre utal), ezt kompenzálandó itt érzékelhetően sok volt az irtás, melyek 1786-ra délebbre helyeződtek át.

2.4. térkép A telkes jobbágyság aránya, 1720

2.5. térkép A telkes jobbágyság relatív arányának változása (zselléresedés) 1720–1786 között

Noha a viszonyítási alap eltérő volt 1720-ban és 1785-ben a népszámlálás idején (teljes lakosság), de 1786-ban is (úrbéres népesség), a telkes jobbágyság arányának különbsége a két időpontban indirekt módon a zselléresedés időbeli előrehaladására utal (feltételezve, hogy a telkes jobbágyság arányának csökkenése nem a nemesség vagy a polgárság előretörését jelzi).⁴³ Bár a kapott értékek az összeírások eltérő vonatkoztatási alapja miatt így sem tekinthetők valódi százalékos értékeknek, a változás irányát és regionális különbségeit jól illusztrálják. A telkes jobbágyság arányának használata mindenképpen pontosabb, mint a zselléreké, hiszen az utóbbiakat 1720-ban hiányosan írták össze, a népszámláláskor vagy 1786-ban használt zsellérfogalom (subinquinini + inquinini) pedig nem ekvivalens az 1720-assal (inquinini).⁴⁴ Annak, hogy a körülményes és módszertanilag kifogásolható számítások ellenére miért kap szerepet eme indikátor, az az oka, hogy a marxista történetírás⁴⁵ nagy jelentőséget tulajdonított a zselléresedésnek, ti. a zsellérek arányának növekedésével kívánták bizonyítani a birtokaprózódást és a deklasszációt, és így érvelni az 1848-as jobbágyszabadítás szükségességével.⁴⁶

A zselléresedés jelensége kétségtelenül létezett: Dél-Biharban 1720-ban 90% felett volt a telkes jobbágyság aránya az összes összeírtból, 1786-ban viszont 25% alá esett az úrbéresek között, s megugrott a zsellérek aránya. Itt bizonyosan nem az összeírás pontatlanságait kell keresni. Az úrbéres népesség száma több mint ötszörösére emelkedett, ami jelentős Erdélyből kiinduló migrációt feltételez. Mivel a migránsok nem jutottak telki állományhoz, jó eséllyel pásztorkodó románokra kell gondolni, akik átszivárgását már Mezősi Károly is felismerte.⁴⁷ Ebből következően viszont a zsellérek jó része eleve nem deklasszációzott vagy elszegényedett földműves volt.

Erdélyben a telkes parasztság arányának csökkenése mérsékelt folyamat volt (elsősorban Brassó, Beszterce-Naszód és Hunyad környékén, zömmel német nyelvterületen volt markáns),

42 Rózsa 2020, 2021 kutatásai is arra utalnak, hogy a gabona és az állat „elfért” a Jászságon, nem merült fel az a probléma a gabonatermés volumenével kapcsolatban, mint a demográfiai forradalmat átélő Szerbiában 1860 után, hogy abból az állattartást vagy az emberi élelmezést kell-e fedezni, összeférhetetlenné téve a két hasznosulási módot.

43 A polgárság aránya olyan alacsony a II. József korabeli népszámlálás idején is, hogy aligha volt statisztikailag jelentős átrétegződés.

44 1785-ben a zsellér kategória nem társadalmi csoportot jelöl, heterogén a kijelölése (életkor, testmagasság és katonai alkalmasság, foglalkozás szerinti ismérvek alapján). Thirring 1938: 78.

45 Lásd például Sándor Pál számításait.

46 Noha pont a zsellérek kaphatták a legkevesebb földet, ráadásul a társadalmi deklasszáció nem jelentett vagyont is. A zsellérek ráadásul éppen 1848 után jártak így, hiszen nem lévén telki állományuk, nem is jutottak földhöz, sőt a közföldet és gyakran az árendált földjeiket is elvesztették, s csak a jogegyenlőség maradt.

47 Mezősi 1941.

szemben Szatmár-Máramaros térségével, Bihar, Gömör-Borsod-Abaúj, az Észak-Dunántúl és a Nyugat-Felvidék régiójával. Baranyában és Fejérben (ahol már 1720-ban is jelentős volt a zsellérek aránya), valamint Trencsén-Árva, Baranya és Zala területén pedig még javult is a helyzet a század végére (igaz, elég rossz mutatókkal bírt e terület már 1720-ban is). Az erdélyi értékek értelmezésénél fontos tudni, hogy itt az 1785–1787-es népszámlálási adatok kerültek bevitelre a telkes jobbágyot a vele nem teljesen ekvivalens paraszt kategóriával helyettesítve,⁴⁸ mert az 1750-ben szereplő (a kisebb időintervallum és eltérő fogalomhasználat miatt sem releváns) adófizető család kategóriája tágabb volt a telkes jobbágyok halmazánál, az 1786-os összeírás adatai pedig Erdélyre nem állnak rendelkezésre. Az erdélyi változások mértékének értelmezéséhez mindenképpen tudni kell, hogy itt 1720-ban a szabadosok-taxások aránya igen magas volt a székelyek között, akik viszont 1786-ra kikerültek ebből a jogi kategóriából, és a katonák és telkes jobbágyok közé soroltattak át, emiatt a jobbágyok arányának változása (a zsellérek arányának növekedése) nem olyan markáns, mint a magyarországi esetben (ahol kiváltságolt parasztok a szabados-taxás rétegeken túl is voltak még 1786-ban is, például a jászkunok, hajdúk).⁴⁹

Lehetséges még a nyomások és a termékenység településszintű ábrázolása (Erdély nélkül) az MNL Adatbázisok online felületén elérhető adatok alapján, azonban ennek kiértékelésével egy későbbi, a földhasználattal foglalkozó fejezetben foglalkozunk részletesen.

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), Központi Statisztikai Hivatal, Iratgyűjtemények (volt F iratgyűjtemény) (1701–1996), XXXII-23-j-12, 31–85. doboz. Az 1728-as adóösszeírás feldolgozásának anyaga (Perjés Géza ajándéka, áthelyezve a KSH-ból, 2022-ben rendezés alatt)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), A 39 A Magyar Kancelláriai Levéltár, Acta Generalia (1770–1848), 3688/1786.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), F 51 Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Gubernium Transylvanicum levéltára (13. sz. – 19. sz.), 1785/86-i úrbéri összeírás (1785–1786)

Irodalom és publikált források

Acsády Ignác 1896. *Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában 1720–21*. Statisztikai Hivatal, Budapest.

Acsády Ignác 1906. *A magyar jobbágyok története*. Politzer, Budapest.

Arany Krisztina – Bara Júlia – Laczlavik György – Lengyel Nóra (szerk.) 2021. *A 18. századi arisztokrácia mindennapjai – Therese Corzan és Hueber Antal naplói (1757–1759)*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest.

Benda Gyula 1973. *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez (1767–1867)*. (Számok és Történelem 1.) Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

⁴⁸ Ez a kategória jó eséllyel a telkes jobbágyokat jelenti, de a két kategória nem feleltethető meg teljesen egymásnak, az adatbázisból vett szűrőpróbaszerű (magyarországi) mintavételezés szerint.

⁴⁹ Nem azonos az adómentességet élvező telkes jobbágy kategóriával, lásd Bánság, ahol 1786-ban nem írták össze a jobbágyok adóját. Így eme indikátor használhatósága is kérdéses: ha ugyanis az adózási potenciált a fejlettség részeként tekintjük, akkor regionális torzulásokkal kell szembesülnünk, míg ha deprivációként, elvonásként értelmezzük, akkor nem merül fel ez a probléma, és a bánsági lakosság kedvező helyezte megmarad a térképen ábrázolva.

- Dányi Dezső 1962. A történeti demográfia tárgya és módszerei. In: *Történeti statisztikai évkönyv 1961–1962*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. 5–21.
- Dávid Zoltán 1957. Az 1715–1720. évi összeírás. In: Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 145–199.
- Dávid Zoltán 1996. A paraszti gazdálkodás mérlege (Bihar megyei adatok 1789-ből). In: Visi Lakatos Mária (szerk.): *Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára*. KSH, Budapest. 27–61.
- Demeter, Gábor 2013. Migration and Assimilation: Some Social and Geographical Aspects of the Repopulation of Nógrád County after the Ottoman Era (1704–1785). In: Penka Peykovska – Gábor Demeter (eds.): *Regions, Borders, Identities in Central Europe, 17th – 21th Centuries*. Bulgarian–Hungarian Scholarly Forum (3). MTA BTK Történettudományi Intézete, Szófia–Budapest. 45–61.
- Demeter Gábor – Szilágyi Zsolt – Pinke Zsolt 2022. Sártenger és búzatenger. Mérlegen az alföldi gabonakonjunktúra és a vízszabályozások regionális következményei (1720–2020). *Századok* (156) 6. 963–999.
- Eckhart Ferenc 1922. *A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában*. Budavári Tudományos Társaság, Budapest.
- Faragó Tamás 1996. Gondolatok az 1715–20. évi országos adóösszeírás népesség- és társadalomtörténeti célú felhasználásáról. In: Visi Lakatos Mária (szerk.): *Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára*. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Budapest. 100–123.
- Fónagy Zoltán 2013. *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában*. Adattár I–II. MTA BTK TTI, Budapest.
- Glatz, Jakob 2013. *Egy magyar ember őszinte megjegyzései hazájáról, néhány magyar vidéken tett utazása során*. Balassi, Budapest.
- Gyimesi Sándor 1975. *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. Akadémiai, Budapest.
- Kautz Gyula 1868. *A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon*. Heckenast, Pest.
- Marsigli, Luigi Ferdinando 1726. *Danubius Pannonic-Mysicus, observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustratus et in sex Tomos digestus*. Hagae–Amstelodami.
- Mezősi Károly 1941. *Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (1692)*. Magyar Történettudományi Intézet, Budapest.
- Oross András 2021. *Udvari kamarai tanácsosok jelentései a Magyar Királyság törököktől visszafoglalt területeiről*. SZTE BTK, Szeged.
- Perjés Géza 1968. A statisztikai szemlélet elemei a XVIII. század eleji adóösszeírásokban. *Statisztikai Szemle* (46) 10. 1037–1045.
- Perjés Géza 1978. Jelentés az 1728. évi összeírás gépi feldolgozásáról. *Agrártörténeti Szemle* (20) 11–80.
- Perjés Géza 1979. Bihar megye 1728. évi adóösszeírásának gépi feldolgozása. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* (6) 33–109.
- Rózsa, Sándor 2020. Evaluation of the Floodplain Farming of the Settlements of Nagykunság Based on the First Cadastral Survey. *Hungarian Historical Review* (9) 2. 213–240.
- Rózsa Sándor 2021. Az ártéri gazdálkodás mérlege. A nagykunsági települések gazdasági kondíciója az első kataszteri felmérés alapján. In: Demeter Gábor – Kern Zoltán – Pinke Zsolt

- F. Romhányi Beatrix – Vadas András – Bíró László (szerk.): *Környezettörténet 3.* MTA BTK, Budapest. 39–64.
- Seetzen, Ulrich Jasper 2020. *Unterwegs auf der Donau in Ungarn 1802.* Balassi – Georg Olms Verlag, Hildesheim – Zürich – New York.
- Szabó István 1941. A nemzetiségek térnyerése és a magyarság. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet IV. Barokk és felvilágosodás. 2. fejezet.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- Szántay Antal 2014. Magyarország felmérése és leírása II. József korában. *Catastrum* (1) 3. 2–18.
- Szántay, Antal 2015. Rural Commons in eighteenth century Hungary. *Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes* 12. 91–102.
- Thirring Gusztáv 1938. *Magyarország népessége II. József korában.* MTA, Budapest.
- Townson, Robert 1797. *Travels in Hungary; with a short account of Vienna in the year 1793.* London.
- Wellmann Imre 1989. Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In: *Magyarország története IV/1.* Akadémiai, Budapest. 25–81.

Erdély a 18. században

DEMETER GÁBOR

Források

A történeti statisztika jelentőségére és problémáira a 18. századi Erdély társadalmi-gazdasági viszonyainak megismerése és főként a magyarországi viszonyokkal való összevetésének nehézségei kapcsán már Csetri Elek és Imreh István is felhívta a figyelmet az 1767–1818 közötti összeírásokon alapuló, társadalmi csoportok létszámának változását vizsgáló módszertani tanulmányában.¹ Erdély és Magyarország ugyanis csak az 1720-as évek kevés indikátort felölelő, valamint a népszámlás főként társadalmi szempontú indikátorai alapján vethető össze. Erdélyre vonatkozóan az 1780-as években volt ugyan egy úrbéri összeírás, de ez hiányosan maradt fenn.²

Az 1750-es erdélyi összeírás azonban, még ha jellegében kicsit el is tér az 1786-os úrbéri („kanceláriai”) összeírástól és a népszámlálástól, alkalmas arra, hogy pótolja Erdély 18. század végéről hiányzó úrbéri adatait: a népszámlálás sajátos társadalomszemléletet tükröző kategóriáin túl így a gazdasági differenciák is elemezhetővé válnak. A 18. század elejét illetően ugyan van adatunk Erdélyre, de, szemben az Acsády közlésében 1896-ban megjelent kötettel, amely tartalmazza az 1722–1723-as erdélyi összeírást,³ az 1750-es összeírás részletesebb, számos „hardcore” változót is magába foglal, amelyeket a modern regionális tudomány és geográfia is releváns indikátornak tekint, és az összeírt társadalmi csoportokat illetően is teljesebb.⁴

Az 1750-es összeírás jelentőségét és máig hiányzó elemzésének szükségességét⁵ már Trócsányi Zsolt is hangsúlyozta.⁶ Ezt a munkát azóta sem végezték el, ellenben az összeírás publikálása a 2000-es években megtörtént.⁷

Az 1750-es összeírásban szereplő meglepően sok ökonómiai változó mellett hátrányként jelentkezik viszont, hogy ezek kizárólag Erdélyre állnak rendelkezésre, tehát a Királyhágón inneni területekkel csak korlátozottan összevethetők. Igaz ez még azonos fogalmak (például telek, szabadmenetelűek és taxások) esetén is, melyek a magyarországitól eltérő erdélyi sajátosságok és gyakorlat miatt adnak megtévesztő képet. Nincsenek továbbá hozzárendelhető vallási, nyelvi stb. adataink.

1 Csetri–Imreh 1980: 8.

2 Az MNL OL F 51-es jelzete alatti iratok szerint, míg Fehér megyéből 70, Hunyad megyéből kb. 120 település anyaga maradt fenn, addig Szebenből 50-nél kevesebb, Küküllőből viszont 220 felett, Háromszékből kb. 120, Fogarásból kb. 90, Udvarhelyből 150, Kolozsból 60, Tordából viszont 200 körül, Belső-Szolnokból 120, Közép-Szolnokból 160, ami összesen valamivel több, mint a településállomány fele.

3 De például nyomás- és termékenységszámokat Erdélyre vonatkozóan nem tudtunk adatbázisunkba integrálni e korból, míg Magyarország esetében igen.

4 A birtokos nemesség és a papság nem került összeíráásra, de a korábbi adómentes exemptusok jó része igen (lásd később).

5 Trócsányi az 1750-es összeírás descriptio frontalis lapjai alapján már 1957-ben felveti a terméseredmények differenciáltsága ábrázolásának szükségességét!

6 Trócsányi 1957: 293. szerint „Ilyen típusú újabb felvétel nem is készült a feudális kor folyamán a kis országban. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy a XVIII. század közepe Kelet-Európájában is egyedül áll.”

7 Gyémánt et al. 2009–2016. A forráskiadvány recipiálása, az eredeti forrással történő összevetése nem történt meg, a Gyémánt-féle verziót használtuk. Segítség volt az adatfeldolgozásban, hogy Gyémánt László rendelkezésünkre bocsátotta az eredeti adatokat Word-táblázatba integrálva, amiért ezúton szeretnénk köszönetet mondani!

A görögkeleti és görögkatolikus plébániák csak Reesch schematizmusának második, 1846-os kötetéből rekonstruálhatók – anakronisztikusan.⁸

A térképek előállításához kialakított változók, miként az alapváltozók, ezúttal is zömmel a rurális népesség *gazdasági állapotáról szolgáltatnak információkat*,⁹ így a kirajzolódó kép is annak területi differenciáltságát tükrözi, tehát nem teljes. Adatfeldolgozásunkból nemcsak az ipari teljesítmény, de a város teljesítménye is hiányzik,¹⁰ és továbbra sem kapunk képet az allodiális birtokok teljesítményére vonatkozóan. Ez utóbbiak pedig a művelt szántóterületek harmadát is kitehették.¹¹ Így az adatsor a tényleges gazdasági teljesítmény illusztrálására és regionális különbségeinek bemutatására csak korlátozottan alkalmas.

Az eredeti összeírás eleve adózási célokat szolgált, így, ellentétben az 1785-ös népszámlálással, demográfiai mutatókat (családméret, gyerekszám, össznépesség) sem tartalmaz. A társadalmi (jogi) rétegződés ugyan vizsgálható lenne, és a Csetri–Imreh-féle adatsorral való összevetés szempontjából lenne is értelme,¹² de a forráskiadvány összevonhatatlanul sok kategóriát tartalmaz (ráadásul bizonytalan eredetű etnikai bontásban),¹³ és az 1720-as conscriptióval párhuzamba állítható, egyszerűbb kategorizáció harminc évvel később, a népszámlálásból is rendelkezésre áll (paraszt = teljes jobbággy).¹⁴ Térképeinken tehát így nem a taxás, szabad paraszt, jobbággy, zsellér stb. kategóriák (a felvételezés sorai) szerepelnek, hanem az adózó, adó alól felmentett, más földjén dolgozó stb. rovatok (az oszlopfejlécek) kerültek megjelenítésre.

Különleges az 1750-es összeírás abból a szempontból, hogy a magyarországi összeírásokkal szemben az állatállományra vonatkozóan is tartalmaz adatot, továbbá terméseredményeket, illetve vetőmagigényt is közöl.¹⁵ Az állatállomány felvétele érthető is, nemcsak az 1754-ben bevezetett adórendszer miatt, de nagy szerepére utal, hogy a lakosság ellenállt a kormányzat által preferált három nyomás bevezetésének, mert az csökkentette volna (az összeírásban nem is szereplő) legelőterületek arányát. Ennek járulékos haszna, hogy képet kaphatunk az egyes térségek részben klimatikusan determinált gabonapreferenciájáról. Az igaerő ismerete pedig lehetővé teszi a családi gazdaságok ellátottságának mérése mellett az igaerőre jutó gabonakihozataalt (vetőmagigényt), így a

8 Reesch 1842–1843; 1846–1847.

9 Az összeírás a városi lakosok jó részét is tartalmazza, de több ott mérhető jelenség azok pontszerű elterjedése miatt nem térképezhető. Az 1750-es összeírás során többször alkalmazott relatív kategorizációnál (például igaerő minősége, iparosok kategóriája, telekméret) problémás, hogy nemcsak más csoportokkal nem vethetők össze (1. osztályú iparos a paraszttal), de akár a szomszédos vármegye azonos kategóriájával sem, a felvételezők szubjektivitása miatt. Emiatt több ilyen indikátort ki kellett hagyni.

10 A hiány pótlására döntöttünk amellett, hogy ábrázoljuk a nem (csak) agráriumból élő adózó lakosságot, valamint a városokra inkább jellemző települési bevételek és tartozások egy adózóra jutó értékét (ezt ugyanis 1880-ra és 1910-re is meg tudjuk tenni), noha ez az entitások több mint felénél nem értelmezhető (0), így korlátozott vizuális élményt nyújt.

11 Makkai–Szász 1986: 984. Vö. Berlász 1958: 40, 61. A balázsfalvi uradalomban 1772-ben 1914 köből szántót és 1007 köből kaszálót, 412 kapás szőlőt találunk jobbággykézben, az uradalmi szántó, kaszálórét és szőlő nagysága rendre 1491/553/410 ugyanezen évben. Az ebesfalvi uradalomban paraszti kézben 1752-ben 2928/1190/1178, illetve a majorság területén 1128/176/950 volt ez.

12 Ez egy későbbi tanulmány feladata.

13 1767-ben 25 rovat volt. Csetri–Imreh 1980: 27. Ezek aggregálása komoly módszertani kihívást jelent, akár a társadalmi, akár az etnikai kép rekonstrukciója lenne a cél.

14 A fejlettségi vizsgálatoknál, a zselléresedés tendenciáit bemutattva ezeket használtuk is.

15 A terméseredmény a bevezető frontális descriptiókban található, a táblás kimutatásokban a vetőmagigényt és egyes esetekben (például gyümölcs) a hozam nagysága szerepel. Így lehetséges a gazdálkodás hatékonyságának mérése vetésterület/igaerő vagy vetésterület/család, vetésterület/telek indikátorokkal.

műveléshatékonyaságra kapunk proxy indikátort, míg a kaszálórétek kihozatalának és az igaerőnek, valamint a tehenek-borjak számának az összevetésével a takarmányellátottság regionális mintázata is kirajzolható.¹⁶

Az atlaszban megjelenített indikátorok között van az adózó népesség száma, a telkek száma, a házak száma, az adófizetőre eső telekméret, a puszta telkek aránya mellett a mezőgazdasági termelés jellemzői (a gabona vetésterülete/vetőmagigénye, az igavonók és más haszonállatok száma), továbbá a mások földjén dolgozók,¹⁷ illetve az adó alól felmentett népesség¹⁸ száma is megtalálható a változók között (3.1. táblázat). Emellett a települések közbevételei és köztartozásai, az adóterhek és adóhátralék értéke is vizsgálhatók. Ugyanígy az iparosok számának területi differenciái is illusztrálhatók (ez a polgárság proxyjaként szolgálhat az 1785-ös adatokkal való összevetés során).¹⁹

[3.1. táblázat.](#) *Példa eltérő fogalomhasználatból fakadó létszám-rekonstrukciós nehézségekre*

Társadalom

[3.1. térkép](#) *Egy adófizető családra jutó adó értéke, 1750*

Az egy adófizető családra jutó adó értéke kiugró volt Szászföld megyéiben, de magas volt Székelyföldön és Hunyad déli részén is, valamint Beszterce német vidékein és Kolozs nyugati részén is. A később bemutatandó kartogramokon tapasztalható észak–déli kétosztatúság nem olyan markáns. Ugyanígy nem a kétosztatúság a jellemző az adózás alól felmentettek arányának mintázatában. Erdély északi részén ez alacsony volt, a Szászföld keleti és nyugati csücskében ugyancsak, a székelyek között szintén, míg Hunyadban, a Maros–Küküllő mentén, Háromszékben és Fogarasban magas értékekkel találkozunk.

[3.2. térkép](#) *Adózás alól felmentett családok aránya az adókötelesekhez mérve*

Az adózás alól felmentett családok aránya az adókötelesekhez mérve részben az adott évben szegénynek tekinthető személyeket reprezentálta, másfelől pedig az exemptusokat, akiket a birtokos nemesek és papok kivételével szintén összeírtak. Számuk ingadozott (a publikált 1750-es összeírás²⁰ három egymást követő évre adja meg őket). Magyarországon az állami adófizetés alól a házatlan zsellérek kategóriába tartozó személyek az 1786-os kancelláriai összeírás tanúsága szerint mentesülhettek, Berlász szerint a zsellérek Erdélyben szintén.²¹ Az adó alól felmentett és a zsellér kategória nem párhuzamosítható. Hunyadban, északnyugaton, a Maros és a Küküllők közötti dombvidéken számuk az adófizetők felét is elérhette, míg északon, továbbá Szászföld nyugati és keleti végein, illetve Székelyföldön (Háromszék kivételével, ahol két adófizetőre egy adómentes jutott) az arány 1:4 körül volt.

[3.3. térkép](#) *Mások földjén dolgozók aránya az adókötelesekhez mérve*

¹⁶ Dankanits takarmányhiányról panaszkodik. Dankanits 1983: 46.

¹⁷ 1767-re a Csetri–Imreh-szerzőpáros 50 000 zsellért ad meg, ami az adózók 20%-a, ehhez jönnek még az össze nem írt allodiális cselédek (Csetri–Imreh 1980: 26). A zsellér és az itt szereplő, mások földjén dolgozó kategória az összesített eredmények alapján nem ekvivalens.

¹⁸ Ez egy heterogén csoport, s nem feltétlenül a szegénység indikátora. Nem adóztak a nemesek (őket nem is írták össze), kivéve a városlakók és a jobbágytelken ülők, ha egy-két jobbágnál többjük nem volt. A szász városlakók jó része is exemptus volt, de az allodiális birtokon dolgozók sem adóztak (de őket meg nem mindig írták össze).

¹⁹ 1785-ben ugyanis a polgár nem jogi kategória.

²⁰ Gyémánt et al. 2009–2016.

²¹ Elvben személyük és 16–60 év közötti családtagjaik után viszont kellett adót fizetniük.

A *mások földjén dolgozók aránya*, melyet ekkor Magyarországon nem írtak össze, így 1720–1786-ban legfeljebb a házas és házatlan zsellér kategóriával közelíthetünk (1910-ben pedig a napszámra kényszerülő kisbirtokosokkal), magas volt Székelyföld nyugati felén és Hunyadban, lokális sűrűsödések jellemezték Szászföldet és Aranyosszékét, a többi helyen, elsősorban az északi régiókban, a paraszti társadalom ehhez képest kevésbé volt differenciált. A Székelyföld (főként Marosszék és Udvarhelyszék) területe különösen érdekes, mert itt a puszták telkei magas aránya párosult a mások földjén dolgozók (szintén hátrányos helyzetet indikáló) magas arányával.

Korábban már bemutattuk, de ismét idekívánczik az agrártársadalom jogi rétegződésének mélyebb, Erdély fókuszú geográfiai elemzése. 1720-ban a (házas) zsellérek aránya különösen magas volt Szilágy vármegye, Kalotaszeg és Mezőség területén a Küküllő vonaláig az Erdélyi-medencében, míg Szászföldön, Székelyföldön és Hunyad vármegyékben ehhez képest jóval kisebb volt a kiindulási érték. Ez rávilágít arra is, hogy a sokszor említett elvándorlási hajlam²² mögött jelentős részben a mezőségi magyarok el/kivándorlása is állhatott, a bihari, aradi román beszivárgás mellett. Hogy ennek oka a telekaprózódás, vagy az allodiális birtokok nagyobb elterjedése a térségben, az az itt bemutatott adatok alapján nem állapítható meg. A *telkes jobbágyság aránya* a brassói, besztercei és királyföldi szászok esetében volt a legmagasabb, e tényező alapján tehát ők területileg jól elkülöníthetők az agrárszféra többi termelőjétől. Hogy gazdasági szempontból ez mit jelentett, és mennyire markánsan különülnek el a szászok más vagy több mutató figyelembevételével, az külön vizsgálandó az itt bemutatott térképek segítségével.

[3.4. térkép](#) *Nem agrárlakosság aránya (iparos és kereskedő) az adózókhoz mérve (1 = 100%, 1750)*

[3.5. térkép](#) *Iparosok és kereskedők száma együtt 1750-ben*

Végül pedig érdemes egy pillantást vetni ebből az időpontból a nem agrárnépesség területi differenciáira is. Meglepő Hunyad déli részének kiugró értéket mutató tömbje. Jól kirajzolódik a székely vásárvonal, de az Erdélyi-szigethegységet kelet felől övező karéj is. A Mezőség és Szászföld közepe a nagyobb városokat leszámítva szinte üres.

Gazdaság

[3.6. térkép](#) *A puszták telkei aránya, 1750*

A *puszták telkei* aránya a művelt telkekhez képest különösen magas volt a Székelyföld nyugati és déli részén, Hunyad vármegyében és Erdély északnyugati csücskében, míg északkeleten, Beszterce–Naszód német falvaiban és Szászföldön alacsony értékekkel találkozhatunk. Berlász 15–35%-ra tette a szökött jobbágyság arányát uradalmankénti összesítésében,²³ de puszták telkei másképp is keletkezhetett. Trócsányi is beszámol a jelenségről 1750 kapcsán.²⁴ A puszták telkei aránya különösen a Székelyföldön volt magas a művelt telkekéhez képest (50% felett, azaz az összes telkek harmada).

Ennek ellenére például Marosszék délnyugati, magyarlakta részein (Nyárád mente), ahol magas volt a puszták telkei aránya, még így is nagy volt a gabona vetésterülete, egy családra jutó vetőmagigénye (és -hozama), ebből következően viszonylag magas volt az egy adózó családfőre jutó adó, miközben sok volt az adózás alól felmentett is, és a mások földjét művelő (ami erős társadalmi differenciáltságot

²² Például a székelyek esetét hozza fel az *Erdély története* II. kötete.

²³ Berlász 1958: 21.

²⁴ Trócsányi 1957: 285.

feltételez), mert a telekméret nem volt kiemelkedő. De a zsellérek (sőt telkes parasztok) aránya mégsem volt magas 1720-ban (sok volt a szabados az összeírtak között). Ehhez hasonló megállapítások szinte minden tájegységről tehetők a térképek összevetése alapján.

[3.7. térkép](#) Az őszi búza egy adófizető családra jutó vetésterülete/vetőmagigénye (a hozam proxyja), 1750

[3.8. térkép](#) A tavaszi búza egy adófizető családra jutó vetésterülete/vetőmagigénye (a hozam proxyja), 1750

[3.9. térkép](#) A kukorica és köles egy adófizető családra jutó vetésterülete/vetőmagigénye (a hozam proxyja), 1750

[3.10. térkép](#) A rozs egy adófizető családra jutó vetésterülete/vetőmagigénye (a hozam proxyja), 1750

Trócsányi felhívja a figyelmet, hogy véleménye szerint a végrehajtók egyes terményeknél a termés-eredményt vélték összeírni, nem pedig, mint a conscriptio tervezete szánta, a vetőmagmennyiséget.²⁵ Valójában tehát nem mindig terméshozamot mért a Gyémánt László és társai által publikált kötetek táblázatos része, a vetőmagmennyiség pedig nem egyenesen arányos a hozammal, hiszen a föld minősége is befolyásolja. A búza hozama Erdélyben 1800 körül sem volt több 1:4-nél, 1720 körül pedig 1:3-nál nem lehetett magasabb.²⁶ Ez látszik térképeinken is az őszi és tavaszi búza esetében (köbölben mérve a gabonát), ami megmagyarázza az állattartás nagyobb részesedését is. A vetésterület a hozamnak csak proxyja, de nem azonos azzal.²⁷

A kukorica vetésterülete jelentős kiterjedést mutatott. Kiemelkedő volt az őszi búza szerepe a Mezőségben, de még inkább a Küküllők mentén és a Szászföldön, míg a tavaszi búza és a rozs vetésterülete és vetőmagigénye elsősorban a Székelyföldre összpontosult. Emellett Fogaras és Hunyad déli részén volt jellemző a rozs és tavaszi búza, utóbbi Szolnok-Dobokában is feltűnt.

[3.11. térkép](#) Kaszálók takarmányhozama

A kaszálók egy adózó családra vetített településenkénti hozama elég mozaikos jelleget mutatott (sajnos területegységre való vetítés nem lehetséges, így a családok közti differencia mögött álló eltérő földnagyság szerepe sem világlik ki). A Keleti-Kárpátok íve láthatóan jobb értékekkel rendelkezett, mint az Erdélyi-medence, de még a Székelyföld sem mutatott egységes képet a hozamot illetően, míg a Déli-Kárpátok jelentős részén ugyancsak alacsony volt ez az érték. Ez utóbbi mindenképpen a rideg, legeltető állattartás (például juh) dominanciájára utal, míg a kaszálórészek magasabb hozama a szarvasmarha- és lóirtás és az istállózás nagyobb jelentőségét mutatja. Az indikátor különösen az állatállomány nagyságával vagy a gabonahozammal összevetve képez további elemzésre és differenciálásra módot adó mutatót.

[3.12. térkép](#) Az egy adózó családra jutó teleknagyság, 1750

Mivel a tényleges, holdban megadott földterület nem szerepel az 1750-es adóösszeírásban, a vetőmagigény pedig nem csak a telki állomány nagyságától, sőt nem is csak a vetett terület nagyságától

²⁵ Trócsányi 1957: 276.

²⁶ Dankanits: 1987: 49.

²⁷ Nem használtuk fel adatbázisunkban az úgynevezett *descriptio frontalis* anyagát, mely a települések szöveges leírását tartalmazza, és amelyben részletesen felsorolták az egyes mezőgazdasági termékek hozamát, a must (és bor) árát, stb. Emellett feltüntették, hogy a helység sík, hegyes stb. területen fekszik-e, talaja milyen termékenységű, van-e vásárjoga, hova hordja piacra szánt áruját; hány fordulóra oszlik a határ, hány ígásállattal szántható, szükség van-e a föld trágyázására. Trócsányi 1957: 288. A *descriptio frontalis* tehát nagyon hasonlított az 1728-as összeírás Perjés által rögzített anyagára.

függött, így az adózó családok földnagyságának településenkénti differenciálására csak a telekhányad adhatna módot. Azonban (Magyarországgal ellentétben) Erdélyben a telek ekkor már relatív méretkategóriának számított. Trócsányi Zsolt szerint egy faluban egy „egész telkes” jobbágnak kétszer annyi földje lehetett, mint egy másik faluban egy „egész telkesnek”, a „féltelkesnek” feleakkora, mint a „negyedtelkesnek”, stb.²⁸ Berlász Jenő kiszámolta az egyes uradalmak telki állományának méretét is. A gyalui uradalomban 1737-ben egy gazdára 4 kataszteri hold, 1767-ben 3 hold szántó jutott, Balázsfalván 1726-ban 7 kataszteri hold, 1772-ben 8,5 hold szántó, a többi uradalomban pedig ennél kevesebb, akár a fele. A 18. század második felében az 1767-es „Bizonyos Punctumokhoz” kapcsolódó egységesítő reformelképzelések a telekméretet mindössze 6–8 kataszteri hold szántóban határozták meg. A gyalui uradalom telkes jobbágysai tehát ekkor átlag féltelkesek voltak, a balázsfalviak egész telkesek.²⁹ Ezért sem szabad az erdélyi adatokat keverni az 1786-os összeírásával, hiszen Magyarországon egy telek szántóállománya ekkor lényegesen nagyobb volt, bár itt is szórt.

Az egy családra jutó teleknagyság Erdélyben egyértelműen észak–déli megosztottságot mutatott. Délen a Szászföld és Háromszék területén magasabb volt az egy családra jutó telekméret, mint Hunyadban vagy Fogaraszföldön, ahol tehát a rossz terméseredmények mellett kumulálódó hátránnyal kellett szembenéznie a lakosságnak. Azonban az is megemlítené, hogy az erdélyi telekméretetek általában kisebbek voltak a magyarországiaknál, bár Kolozsban, Székelyföldön és Szászföldön az egy összeírtra jutó szántóföldnagyság 1720-ban még kedvezőbb volt. Ráadásul a talaj is rosszabb volt, és a rétek százalékos aránya 1720 körül is arra utal, hogy az állattartás legalább annyira fontos volt a térségben, mint a szántóföldi művelés. Éppen az említett Fogaras, Hunyad és Bihar térségében volt kiemelkedő a rétek aránya a szántókhoz viszonyítva, míg a Székelyföld déli részén, Szászföldön és Kolozsban az említett nagy szántóméretetek mellett a rétek gyakorisága átlag alatti volt 1720-ban.

[3.13. térkép](#) A tehenek és lovak egy adózó családra jutó száma, 1750

[3.14. térkép](#) A borjak és csikók egy adózó családra jutó száma, 1750

A kis telekméretet és rossz gabonatermést alig kompenzálta a *tehenek és borjak* egy családra jutó száma, mely Dél-Erdély területén csak a hegyek tövében volt magas, míg északon viszont nagyobb, látványosan foltszerű kiterjedéssel bírt. A Székelyföldön alacsony volt az érték, miként Szászföldön is.

[3.15. térkép](#) A juhok és kecskék egy adózó családra jutó száma, 1750

A juhok és kecskék egy családra jutó száma viszont éppen fordított képet mutatott: délen és Közép-Erdélyben igen magas volt az értékük, északon viszont átlag alatti. Hunyad magashegyi északi részén és Maros vármegyében szintén kevés volt a juh. Közép-Erdély mai csuszamlásos képe a túltartott juhállomány következménye, mint ezt a kartogram is megerősíti. Az erdőirtás már ekkor elkezdődött, de korántsem érte el a tetőpontját.³⁰ Az indikátor egyben a románság jelenlétének becslésére is használható a kukoricával összevetve.

[3.16. térkép](#) A sertések egy adózó családra jutó száma, 1750

²⁸ Trócsányi 1957: 284; Berlász 1958: 11.

²⁹ Berlász 1958: 41.

³⁰ A néprajzos Kós Károly írja, hogy a Mezőségben azért nem települtek meg zsidók, mivel erdők már nem lévén, nem tudtak pálinkát főzni.

[3.17. térkép](#) Igavonó állatok minőség szerint súlyozott száma egy adózó családra, 1750

[3.18. térkép](#) Első osztályú igavonók száma egy adózó háztartásra, 1750

[3.19. térkép](#) Harmadosztályú igavonók száma egy adózó háztartásra, 1750

A gazdasági erőre utal az – összeírók által három minőségi kategóriába sorolt – *igavonó állatok* arányának differenciáltsága. Az *igaerő minőségi megoszlását* tekintve a Szászföld északi, dombos része (vö. Olt mente, illetve a nyugati, szebeni területek), Háromszék (vö. Marosszék), vagy Erdély északi része (vö. Szamos mente vagy a Maros középső folyása) és Észak-Hunyad egyértelműen rosszabb helyzetben volt, hiszen arányában itt nagyobb volt a harmadosztályú igavonók jelenléte. Igaz, ezt több helyen az igavonó állatok nagyobb száma kompenzálta (Udvarhely), ezért is célszerű az egy adózóra jutó, de minőséggel súlyozott értéket is figyelembe venni. A kifinomultabb, mindhárom kategóriát súlyozottan figyelembe vevő osztályozás alapján kapott kép egyébként hasonlít az első osztályú igavonók elterjedése alapján kapott kép mintázatára. A komplex indikátorok előállításánál (például igaerőre jutó gabona) célszerű a minőséggel súlyozott érték használata, míg vizuális összevetések szempontjából jó tájékozódási lehetőséget nyújt a többi kartogram is.

[3.20. térkép](#) Korrigált igaerőre jutó vetésterület/vetőmagigény

A *korrigált igaerőre jutó vetőmagigény/-hozam* egy kompozit index, mely a föld megművelésére rendelkezésre álló eszközállományt veti össze a föld vetésigényével, vetésterületével. A hányados értéke magas volt Dél-Erdély, Székelyföld és Szászföld területén.

[3.21. térkép](#) Egy tehénre, lóra és csikóra, borjúra jutó kaszálórét hozam, 1750

Az igaerő minőségét nyilvánvalóan befolyásolta a rendelkezésre álló takarmány is, hiszen ennek híján kisebb, gyengébb, kevesebb vagy éppen más jellegű állatot kellett az iga elé fogni. Az *egységnyi igaerőre jutó takarmány* (kaszálórét) két helyen mutatott minimumot – Hunyadban (itt nem volt nagy az egy adózó családra jutó igaerő, amit a 3.19. térkép is alátámaszt, de egyébként az adózó családra jutó szántó kicsisége sem indokolná az igásállatok túltartását, ráadásul elég hegyi legelő is volt).³¹ Ugyanez figyelhető meg Erdély közepén 1750 körül, Marosvásárhely és Kolozsvár között, itt viszont nagy igaerő mellett. Azaz, itt már területhasználati probléma merül fel, főleg a nyugati részekén, ahol nemcsak az igásállatok száma volt magas egy családra vetítve, de a (füvet mélyen harapó, így a szarvasmarhát kiszorító) juhállomány is. Maros vármegyében kevés volt a juhok egy adózó családra jutó száma, igaz az egy családra jutó igaerő is.

A *tehenekre és lovakra jutó takarmányhozam* a fenti probléma egy másik aspektusú megközelítése, hiszen nemcsak az igásállatokat, de a hús- (és ekkor ritkább) tejelő marhákat is etetni kellett (ridegtartás esetén is, legalább télen).³² A mutató regionális mintázata erősen mozaikos volt. Nagy hozamú települések sűrűsödtek a Maros mentén, az Olt háromszéki szakaszán, Udvarhely és a Szászföld jelentős részén, míg (bár erősen kevert jellegű) Hunyad esetében az alacsony hozamok dominálnak, és Észak-Erdélyben is csak átlagos ez az érték. A Déli-Kárpátok hegységperemein szintén alacsony volt a hozam, itt a juhtartás és a legelők (összeírásban nem szereplő) kiterjedtsége dominált.

[3.22. térkép](#) A kaszálók hozamának és a gabona vetőmagigénynek (kukorica nélkül) hányadosa 1750 (relatív értékszám)

³¹ Vagy éppen fordítva: a kevés igásállat miatt nem lehet több szántót feltörni.

³² Érdemes lenne a két tényező kombinációjával kísérletezni, csak sajnos nem tudni, hogy 1. osztályú igásállat 1:1 arányban viszonyul-e egy tehénhez.

A fentiek után érdemes *a földművelés és állattartás egymáshoz viszonyított jelentőségét* (relatív, dimenziótlan értékszámú termelését) bemutatni – immár más indikátorokkal való normálás nélkül. Ezt illusztrálja a 3.22. térkép, ahol jól látszik, hogy a Székelyföld jelentős részén a takarmánykihozatal gyenge volt a szántóföldi termeléshez képest. Érvényes ez Hunyad közepére, de az Olt középső szakaszára és Szászföld keleti felére is. Észak-Erdélyben viszont a takarmánytermesztés jelentősége nagyobb, kivéve a nagyobb folyók völgyeit.

Az is lehetséges a 3.7. térkép, 3.8. térkép és a 3.11. térkép alapján, hogy azonosítsuk azokat a területeket, ahol mind a gabonatermesztés, mind a takarmányalapú állattartás fajlagos kihozatala alacsony volt (sajnos a hegyi-dombsági legelők hozamáról nincs adatunk, csak feltételezni lehet, hogy ott, ahol a szántóföldi és kaszálóréten mért kihozatal is alacsony, a lakosság külterjes állattartása azért még jelentős lehetett – ellenkező esetben elszegényedést kell feltételeznünk). Például a Görgényi-havasok lábánál az egy adófizető családra jutó szántóterület és kaszálókihozatal is alacsony volt erdélyi viszonylatban, de a gabonához mérve (3.22. térkép) már a kaszálók adtak jobb eredményt (azaz a gabonatermelés nemcsak regionálisan, de abszolút értékben is alacsony volt). Csíkban mind a kaszálók kihozatala, mind a szántók gabonakihozatala, vetőmagigénye magas volt erdélyi viszonylatban, egymáshoz mérve viszont a kaszálók is jól jövedelmeztek. Háromszéken erdélyi viszonylatban jó volt a gabonatermés egy adófizetőre jutó értéke, a kaszálórétek outputja nagyon vegyes képet mutatott, így aztán a kaszálók gabonaterméshez mért értéke erdélyi viszonylatban nagyon alacsony volt. Beszterce–Naszód déli részén magas volt a kaszálók kihozatala, a szántóké vegyes erdélyi viszonylatban, így a kaszálók szántókhoz mért hozama magas volt (3.22. térkép). És még számos példát lehetne sorolni a három kartogram összevetésével.

[3.23. térkép](#) Egy adózóra jutó köztartozás értéke

[3.24. térkép](#) A közösségi bevétel és tartozás különbsége egy adózóra vetítve, 1750 (Ft)

Források

Magyar Nemzeti Levéltár, OL F 50

Irodalom

Berlász Jenő 1958. *Az erdélyi jobbágyság gazdasági helyzete a XVIII. században*. Akadémiai, Budapest.

Csetri Elek – Imreh István 1980. *Erdély változó társadalma 1767–1821*. Kriterion, Bukarest.

Dankanits Ádám 1983. *A hagyományos világ alkonya Erdélyben*. Magvető, Budapest.

Faragó Tamás 1984. Településtörténet, történeti táj, történeti térbeliség. In: Uő: *Történeti Statisztikai Tanulmányok V*. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára – Magyar Országos Levéltár, Budapest. 1–34.

Faragó Tamás 1996. Gondolatok az 1715–20. évi országos adóösszeírás népesség és társadalomtörténeti célú felhasználásáról. In: Visi Lakatos Mária (szerk.): *Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára*. KSH Könyvtár és Dokumentációs Központ, Budapest. 100–123.

Gyémánt, Ladislau – Câmpeanu, Remus – Dörner, Anton – Mureșan, Florin – Gyémánt, Amalia 2009–2016. *Conscriptiia fiscală a Transilvaniei din anul 1750*. I–II. Editura Enciclopedică, București.

Győri Róbert 2007. Dunántúl – valóság vagy fikció? A történeti földrajz bizonyítékai. *Limes* (3) 7–22.

Makkai László – Szász Zoltán 1986. *Erdély története II. (1606–1830-ig)*. Akadémiai, Budapest.

- Nagy Mariann 2003. *A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején*. Gondolat, Budapest.
- Pascu, Ștefan 1983. *Ce este Transilvania? Civilizația transilvană în cadrul civilizației românești*. Dacia, Cluj-Napoca. Magyarul: *Mit jelent Erdély? Az erdélyi civilizáció a román civilizáció keretében*. Ford. András János. Kriterion, Bukarest, 1984.
- Pascu, Ștefan 1984. *Revoluția populară de sub conducerea lui Horea*. Editura Militară, București.
- Reesch de Leewald, Aloysius 1842–1843. *Universalis schematismus ecclesiasticus venerabilis cleri romano- et graeco-catholici saecularis et regularis regni Hungariae partiumque eidem adnexarum, nec non magni principatus Transilvaniae*. Typis regiae scientiarum univ. hungar. Buda.
- Reesch de Leewald, Aloysius 1846–1847. *Universalis schematismus ecclesiasticus venerabilis cleri orientalis ecclesiae graeci non uniti ritus regni Hungariae partiumque eidem adnexarum, nec non magni principatus Transilvaniae*. Typis regiae scientiarum univ. hungar. Buda.
- Tóth Tibor 1981. A történeti tájak kérdéséhez. In: Uő (szerk.): *Tanulmányok a területi kutatások módszertanából*. MTA Dunántúli Tudományos Intézete, Pécs. 229–244.
- Trócsányi Zsolt 1957. Erdélyi összeírások. In: Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 273–308.

Magyarország területi különbségei – társadalom és gazdaság a 18. század végén

DEMETER GÁBOR

A 18. század végi források problematikája

Az itt közzétett térképek alapjául a csak úrbéres népességet (de a népszámlálásban foglaltaknál jóval több indikátort) tartalmazó, a népszámlálási adatokhoz technikailag hozzákapszolható, 1786-os úgynevezett „kancelláriai” összesítés¹ mellett II. József népszámlálásának (1784–1787) publikált adatsorai² és a *Lexicon locorum*, valamint Vályi András 18. század végi országleírása szolgáltak. A „kancelláriai” összesítés az úrbérrendezés lezárása során készíthetett, az 1767–1774-es adatok alapján, részben azok frissítésének céljával (és az itt be nem mutatott polgári Horvátországra is kiterjedt, Erdélyre viszont nem).³ Mivel a felhasznált 18. századi forrásanyag főként az elit gondolkodásmódját reprezentálja, ez értelemszerűen korlátozza a levonható következtetések érvényességét is. A településsoros összeírások zöme ugyanis adózási célokat szolgált. Az 1786-os („kancelláriai”) összesítés is csak az *úrbéres* földeket tartalmazza, amelyek ekkoriban a mezőgazdaságilag hasznos terület átlag 20%-át tették ki:⁴ kimaradtak az összeírásból a közös haszonvételű földek (például legelők), valamint a 18. század végén nagyságrendjét tekintve a telki állomány felét⁵ elérő nagybirtokra is csak proxy változokon keresztül következtethetünk.⁶ Így e forrás elsősorban az úrbéres földművesek életminőségében mért differenciák megállapítására alkalmas a földhasználat és a terhek sajátosságai alapján. A többi gazdasági szektor és társadalmi csoport mintázataira, valamint a hozamra és ez alapján a várható jövedelemre vonatkozóan nem nyerhetők belőle releváns indikátorok. II. József megsemmisült, az urasági földeket is összeíró kataszteri felvételezésének éppen az lett volna a célja, hogy az objektívebb kép érdekében áttérjenek a földnagyság és -minőség alapú adóztatásról a hozam alapú adóztatásra.⁷ Mivel azonban számításaink szerint a szántóföldi jövedelem kétharmada származhatott az úrbéres föld állományából, így nemcsak az agrárszférában dolgozók életkörülményeinek területi leképeződéséről szolgáltat reális képet e forrás, de az ország agrárpotenciáljáról is.⁸

1 MNL OL, A 39, 3688/1786.

2 Az első magyarországi népszámlálás 1960; Pótlás... 1975; II. József népszámlálásának községi adatai 1996. Köszönjük Faragó Tamásnak, hogy rendelkezésünkre bocsátotta számos megye településsoros adatait, Fónagy Zoltánnak pedig, hogy felhívta figyelmünket a kancelláriai összesítésre.

3 Az úrbéres lakosság lélekszáma, az összes telki földállomány nagysága is hasonló, ugyanakkor több megye esetében nagy az eltérés az összesítés és a helyi adatok között. Barta 2015: 63.

4 Fónagy 2013: 18–19.

5 Berlász 1958: 40, 61. Erdélyben 1:2 arányt ad meg általánosságban, vagy ennél is kisebbet.

6 Mint például az egy földművesre eső robotnapok magas száma, vagy a kilenced robottal történő megváltása szemtermelésre átvált nagybirtokra utal Soós (1941: 12–16) szerint. A rét szántóhoz mért (regionálisan diverz!) nagysága pedig az állattartás proxy változója (Demeter 2023).

7 Ehhez a megelőző 9 év átlagos helyi piaci árát rendelték, hogy a volumenegységeket forintossíthassák. Ez később is gyakorlat: 1851-ben – mikor Palugyay kimutatásai készülnek – a hozamot (és áttételesen az adót) az 1824-es árakhoz számítják.

8 Adatok: Glósz 2010: 199–214. Tudniillik a jobbágyföld gabonahozama nem volt rosszabb a nagybirtokénál.

Az 1786-os kancelláriai összeírás technikailag összekapcsolható a szintén használt 1785-ös népszámlálással,⁹ noha területi korlátai miatt (Erdély hiányzik) a felhasználhatósága ugyancsak limitált.¹⁰ A II. József-féle népszámlálás ugyan lehetővé teszi Erdély megjelenítését és összevetését az ország többi részével (és az 1720-as eredményekkel is), de jóval kevesebb gazdasági jellegű indikátort tartalmaz. E népszámlálás ugyanis nem az adóztatást, hanem a humán erőforrás-felhasználást (értsd: hadra fogható élőerőt), volt hivatott felmérni, azok számát, akik nélkül az állam zökkenőmentes működése és a gazdasági termelés zavartalan fenntartása (a katonaság élelmezése) még mindig biztosítható.

A vallási és nyelvi adatokat mint a statisztikai elemzések független változóit (a települések jogállása, a kvantifikált földminőség és kulturális alapinfrastruktúra mellett) a *Lexicon locorum* (itt Erdély ismét hiányzik) 1773-as és Vályi András 1796-os adatsorának kombinálásával rekonstruáltuk.¹¹

Ki kell arra is térnünk, hogy melyik indikátor miért került be a korszak összeírásaiba (és miért nem), és mit jelent valójában (mennyire feleltethető meg mai fogalmainknak), illetve hogy az atlaszban miért tartottuk fontosnak az utókor számára területi mintázatuk megörökítését: mennyiben utalnak a fejlettség regionális különbségeire? Ehhez egyrészt szükséges a kor gondolkodásmódjának áttekintése, másrészt az eredeti utasítások tanulmányozása, a csoportképzést meghatározó megfontolások megértése.

Montesquieu-nek a korszakra is bélyeget rányomó felvetése szerint a kemény és kegyetlen kormányzat alatt élők kevés gyermeket szülnek, míg a *népességnövekedés és a gazdasági fellendülés pedig korrelálnak*.¹² Ez a merkantilista-kameralista felfogás Magyarországon az 1760-as évekig jelen volt.¹³ Az 1764–1765-ös országgyűlésre készített politikai röpirat, az *Opinio...*¹⁴ még a produktív népesség számának növelését tartotta fontosnak. Ez a *bevándorlást sem tartotta feltétlenül a fejlettséget emelő tényezőnek*, mert a röpirat szerzője szerint a jövevények a lusta és szegény emberek közül kerülnek ki.¹⁵ Thirring azonban a 20. század elején már éppen a bevándorlás és a fejlettség kapcsolatát emelte ki (és máig ez a földrajz álláspontja is),¹⁶ miközben a népességnövekedés

9 Ez viszont gazdasági adatokat nem tartalmaz, fogalmi rendszere eltér az 1786-os összeírásától, és elsősorban a besorozható keresztény férfiak számának felmérését célozta. Thirring 1938; Szántay 2014a, 2014b és 2015.

10 A kieső erdélyi adatok pótlására például a Trócsányi Zsolt (1957) által a korban legjobbnak tartott 1750-es erdélyi összeírás nyújthat lehetőséget, azonban itt sokszor más fogalmakat használnak, melyek nehezítik a két forrás összekapcsolását, a két országterület egy térképen való megjelenítését. Gyémánt et al. 2009–2016; Demeter–Miklé 2022.

11 Vályi 1796. *Lexicon locorum...* 1773. Vályinál azonban nemcsak Erdély hiányzik, hanem számos települést – eltérő névalakban – többször is megemlíti (százas nagyságrendben). Gyakran a hozzájuk tartozó etnikai és agrár adatok is eltérnek.

12 Őri 2003: 100 A gyerekszám ma bizonyíthatóan nem indikál fejlettséget, de korábban sem (kevesebb 14 év alatti eltartott Csajanov szerint jobb életminőséget jelenthet). A gyerekszám csak az úgynevezett demográfiai átmenet idején lehet indikatív.

13 A merkantilisták nagy népesség = sok pénz = erős állam koncepciója már az 1720-as években is létezett Magyarországon (Kautz 1868: 107). Ellentmondásairól lásd Miklé–Demeter 2022a. A mennyiségi szemléletet a fiziokrata álláspont váltja fel – lásd lejjebb.

14 *Opinio circa Reformationem Regni Hungariae*, 1764. és a Kollár Ádám publikálta *De originibus et usu potestatis Legislativa*. Kautz, 1868: 105–106. Kosáry 1954: 190.

15 Kautz 1868: 106. 1. l. Vagy lázadókat telepítenek át: Kaposi 2002: 33.

16 Thirring 1938: 80. Megjegyzendő, hogy az általunk kialakított kompozit (több indikátor összevonásával készített) fejlettségi mutató értékeinek utólagos elemzése során, mindkét esetben a korabeli szemtanúk feltevései igazolódtak be, s nem az utókor elképzelései: a gyermekek (bár látni fogjuk, korántsem a demográfiai valóságot tükröző) aránya korrelált a fejlettséggel, a bevándorlási ráta viszont nem. Ennek oka lehet az is, hogy a II. József-féle összeírásban már helybelinek számított, aki legalább tíz éve ott élt, tehát a korábbi nagy betelepítések nem látszanak.

ekkorra elveszti fejlettséget/fejlődési ütemet indikáló szerepét.¹⁷ Az *Opinio...* szerzője szerint a *nagy jobbágyterhek* (például robot, „ajándékok”) *sem segítik a fejlődést*.¹⁸ Izdenczy József reformterve Moson megye kapcsán hasonló következtetésekre jutott.¹⁹

A népsűrűséget, a kameralisták fejlettségi ismervét, az *ubi populus, ibi obulus merkantilista elvét*²⁰ II. József idején a fiziokrata elképzelések lassú előtérbe kerülésével már felváltja a jövedelmet meghatározó tényezők között a termelés,²¹ amelyet az agrárszférában az *egy jobbágyra jutó föld-nagysággal és földminőséggel* közelíthetünk meg országos kiterjedtségű településsoros hozam- és jövedelemadatok híján. A korszakban Justi alapján úgy vélték, hogy a földművelés és az állattenyésztés virágzása szorosan összefügg az ország anyagi jólétével,²² a kereskedelmi mérleg javításával,²³ mert a mezőgazdasági termékek árcsökkenése teszi lehetővé az ipar fellendülését. Ahol ugyanis olcsóbb az élet, a gyári vállalkozó kisebb munkabért fizet, és így cikkei is olcsóbbak és a piacon versenyképesebbek.²⁴

Az 1786-os összesítésben szereplő *állami adó* a korban a gazdasági teljesítőképeség,²⁵ nem a depriváció mérőszáma, proxy változója (szemben az urasági terhekkel).²⁶ Az adó egyébként nem korrelál erősen a telekmérettel ($r = 0,265$), mert több tényezőt egyesít, és a nagy telek sem garancia a nagy hozamra (rossz, vagy kevés vetett föld esetén).²⁷

Ugyancsak körültekintően kell eljárni II. József népszámlálásának felhasználása során a *fogalmi problémák* miatt.²⁸ Vagyis az, hogy II. József nem jogi kategóriákra kívánta a lakosságot felosztani, „hanem a katonai szolgálat és a hadsereg élelmezése szempontjából fontos néposztályok erejét óhajtotta megismerni”, az elérhető indikátorok összetételén túl azok tartalmát is meghatározta. Így az itt használt társadalmi kategóriák meglehetősen keverték,²⁹ sem a rendi-jogi kategó-

17 Földvári Péter szerint (2008) 1900 körül volt a fordulat.

18 Kautz 1868: 106, 110. Vö. Berzeviczy Gergely: *De conditione et indole rusticorum in Hungaria* (1806).

19 Horváth 2013 és Horváth Gergely Krisztián: Társadalmi és gazdasági hierarchia a dikális adórendszerben. Moson vármegye adókulcs-tervezete (1838). *Korall* 2005. 19–20, 160–187.

20 Kautz 1868: 107.

21 Kaunitz szerint a jólét a termeléstől és az értékesítéstől függ. (Eckhart 1922: 16.) A fiziokrata Quesnay koncepciója: szegény paraszt = szegény ország. Acsády 1906: 375. A nagy népesség és a mezőgazdasági termelés összefüggéséről a kameralizmus esetében lásd Szántay 2021: 559. Az adózók védelme államérdek is volt, nem csak humanizmus vagy keresztényi kötelesség. Acsády 1906: 334. Ekkor már a „köznép” szolgáltatta nemcsak az adót, de a háborúhoz az emberanyagot (tudniillik nem a nemesség).

22 Nem véletlen, s a fiziokrata szemléletet jól tükrözi, hogy a bevétel növekedését a mezőgazdaságtól várták: így a kataszteri felmérés utasításának első változata még azt tartalmazta, hogy ne csak a fennálló állapot, hanem a fejlődési potenciál is rögzítve legyen. Ennek megfelelően a halastavak, mocsarak stb. területével kapcsolatban fel kellett jegyezni a várható szemtermés mennyiséget is, lévén azok lecsapolandók és szántás-vetés alá vonandók a későbbiekben. MNL OL P. 6. 1. 21. II. József kataszteri utasításának magyar nyelvű példánya.

23 Ez utóbbi még a merkantilizmusból áthagyományozódott gondolat.

24 Eckhart 1922: 18. De a fejlettebb mezőgazdaság az iparnak sokkal olcsóbb és többféle nyersanyagot is szolgáltat.

25 Kautz 1868: 106. *Opinio...*

26 Kautz ez utóbbi szemléletre is hoz példát (1868: 110. 1. lj.): a honvédelem terhének (értsd: az adó mellett a katonáskodásnak) jobbágyokra hárítása 1715-ben a parasztság elszegényedésének egyik okaként kerül elő. II. József népszámlálásának egyik célja éppen az volt, hogy a katonaaállítás a gazdaság számára nélkülözhető csoportokból történjen, ne az adózókat gyengítsék. A katonákat elsősorban ugyanis a nem adózó, szegény népességből rekrutálták.

27 Dávid Zoltán (1996) Debrecen környéki parasztgazdákra vonatkozó 1789-es adatai szerint falun az állami adó fele a telek bevételeiből származott, további negyede-negyede az állattartásból és a házból-iparból.

28 Őri 2002: 39–73; Acsádi 1957: 224–241.

29 Tóth 2015: 79–83, 108–123.

riáknak, sem a mai szociológiai, demográfiai fogalmaknak nem feleltethetők meg teljesen. Így például a nemesek kategóriájában benne vannak a (fiú) gyermekeik is.³⁰ A parasztok örökösei között feljegyzésre kerültek mindazok – az akár még kiskorú gyermek, de a már húszéves felnőtt férfi is –, akik majd a birtokot művelésre átveszik. Maga a paraszt kategória nagy valószínűséggel a telkes jobbágy kategóriával azonos,³¹ s a termelés folytonosságának és zavartalanságának biztosítása érdekében külön vették jegyzékbe az „örökös”. A „polgár” kategória sem feltétlenül jogi megkülönböztetést jelent, ami megmagyarázza a falvak tömegében (bár kis számban) előforduló polgárokat.³² E csoportok definiálásának háttérben az állt, hogy az ide besorolt személyeket katonának elvinni nem lehetett, hiszen ez a háország gazdasági erejét gyengítette volna. A „zsellér” kategória II. Józsefnél szintén nem jogi értelemben vett társadalmi csoportot jelölt, kijelölése heterogén a (életkor, testméret, foglalkozás szerinti ismérvek alapján).³³ Ez magyarázza a 4.1. táblázatban látható lényeges különbségeket a jobbágyok, zsellérek számában – a táblázat nem az összeírás pontatlanságát, hanem a kategóriák értelmezési különbségeit hivatott illusztrálni.

4.1. táblázat Példa eltérő fogalomhasználatból fakadó létszám-rekonstrukciós nehézségekre azonos időpontra vonatkozó összeírásokban

A zsellér kategória is a „védett” csoportok közé tartozott, tehát nem elsősorban innen sorozták. A zsellér bérelhetett is földet, vagy iparkodhatott. Így helyzetük kedvezőbb lehetett annál, mint amit 1785-ös vagy akár 1786-os kategorizálásuk marxista értelmezése sugall. Tulajdonképpen „az egyéb kereső” kifejezés jobban megfelel a kategóriának.³⁴

A fentiekből következően az 1–12 éves és 13–18 éves gyermekek kategóriája sem tartalmazza az összes gyermeket, azaz az így kirajzolható térkép demográfiailag nem helyes. Másrészt viszont ők azok, akik potenciálisan hadra foghatók (lesznek majd). A két csoport közti létszámbeli különbség viszont (ha egy évre vetítjük az értékeket) a két csoport azonos interpretációja miatt jól kiadja a gyerekhalandóság mértékét 1–12 év között (50% körül).

Interpretációs nehézségek nemcsak a fogalmi problémák miatt adódnak, de a ténylegesen mért indikátorok korlátai (hiányai) miatt is. Így az 1786-os kancelláriai összesítésben, noha a kis földterület az elmaradottság indikátora volt a kor írói szerint (de erre jut településszinten Perjés Géza adatai alapján is, ha a kis falu = szegény falu megállapítását kibővítjük a kis falu = kis határu falu megállapítással – ez esetben a kis határu falu = szegény falu szillogizmushoz jutva), a *szántóméret* teljesítményt/jövedelmet reprezentáló indikátorként való alkalmazása mégis problematikus lehet (nem csak a mértékegységek bizonytalanságai miatt), hiszen a nyomások számának ismerete híján (csak 1720-ból van országos listánk), nem tudjuk a vetett terület

30 Thirring 1938: 58.

31 Szántay 2014a, 2015.

32 „A »polgárok« elnevezése alá kívánta a népszámlálás foglalni mindazokat, kiknek házbirtokuk volt, valamint [...] akik ipart, mesterséget, kézművességet űztek, vagy bányászattal, kohászattal foglalkoztak; kifejezetten tehát azokat, kiket nem a földművelés tartott el, akik tehát nem tartoztak a népesség élelmezését biztosító (»Nährstand«) rétegekhez.” Thirring 1938: 70. A tanszemélyzetet bizonyosan nem az értelmiségben, honoráciorok között tüntetik fel, mert az 1773-as érték nagyobb az itt megadottnál – ezért is használjuk a *Lexicon locorum* adatait a tanítók, papok kapcsán. Thirring 1938: 66.

33 Thirring 1938: 78. Ide kerültek a felnőtt, nem elsőszülött jobbágyfiak is, akik egyébként a házatlan zsellér kategóriába kerülnének.

34 Kaposi (2002: 29) is úgy érvel, hogy a 18. század végére a fogalom szemantikai változáson ment keresztül az 1720-as inquilinus, subinquilinus kategória tartalmához képest.

nagyságát.³⁵ És a hozamot sem.³⁶ Emiatt kénytelenek vagyunk ragaszkodni ehhez az indikátorhoz, melyet az 1780-as évek földminőségével lehet ugyan „tuningolni”, de ez is problémákat vet fel, mivel tapasztalatunk szerint a gabonahozamra kalibrálták a földminőséget. A település belső viszonyairól azonban az egy családra jutó földnagyság települési átlaga sem árulkodik.³⁷ A családmérettel való további kombináció megint csak értelmezési kérdéseket vet fel.³⁸

A robot értelmezésekor – mint a jobbágyot saját munkaidejétől megfosztó, így termelékenységét rontó tényezőként³⁹ a fejlettséget negatívan befolyásoló mutatók közé történő beszámításakor – tudni kell, hogy azt nem volt köteles személyesen leróni az, akit terhelte, hanem megbízhatott valaki mást is valamilyen ellenszolgáltatásért cserébe, de a földesúrnál is megválthatta.⁴⁰ Az 1786-os összeírás azonban erről nem tanúskodik, a zsellérekről szintén nem derül ki, hogy robotot átválaló agrárbérmunkásként mekkora jövedelmet tudtak produkálni, így mennyivel magasabb élet-színvonalat tudtak elérni a nincstelenekhez képest.⁴¹

Bár az uraság *természetbeni juttatásainak*⁴² mértéke⁴³ 1786 körül arányos volt a telekmérettel,⁴⁴ ez településenként változhatott (egy féltelkes jobbágy naturáliaszolgáltatásai megyénként-uradalmanként eltérhettek), így nem meglepő, hogy adatbázisunkban *a naturáliák nagysága közepes erősségű korrelációt mutat ($r = 0,434$) a teleknagysággal – országos viszonylatban*. (Ellenben a szintén telekmérettől függő, így a társadalomstruktúrára is utaló települési átlagos robotnapok számával jól korrelált.) Ez viszont lehetővé teszi *a telekhez mérten túl nagy szolgáltatások visszahúzó tényezőként értelmezését*.

A direkt jövedelem- és hozamkimutatások hiánya, az egyes társadalmi és összeírásbeli kategóriák közti különbségek-átfedések, a földnagyság relativitása, hozammal és vagyoni-jövedelmi helyzettel

35 A nyomások számát Vályi sem írta össze szisztematikusan.

36 Az összeírás által nem mért jövedelmezőség és a gazdaságméret közötti kapcsolat megállapítására adódik indirekt lehetőség. Dávid Zoltán (1996) lokális vizsgálatai alapján Debrecen környékén a negyedtelkes jobbágyok – kivéve, ha jó földön gazdálkodnak, vagy szőlőjük van – már nem tudtak gabonából annyit termelni, hogy az adók levonása után nullszaldós legyen a gazdálkodásuk mérlege, és akkor a vetőmagot és az esetleges állati takarmányt még nem is vontuk le a gabonatermésből. (A kisbirtokosok esetében ellenben a jövedelem nagy része nem is gabonából, hanem napszámból, fuvarból, állatokból, bérmunkából (robot) és egyéb, mezőgazdaságon kívüli tevékenységből származik: Glósz 2010: 207.) Ez utóbbiakat is figyelembe véve a megélhetést önellátási szinten biztosító telki állomány (5,5 fős átlagos család esetén) 3/8 telek felett kezdődött 1790 táján. Wellmann (1979: 147) fél teleknél húzta meg az önellátás határát. Glósz 19. századi (2010: 206) számításai szerint a féltelkes jobbágy már rendelkezett piacolható gabonatöbblettel, a negyedtelkes viszont még nem. (Wellmann számításai szerint gabonából egy féltelkes jobbágy csak kalóriaszükséglete felét állította elő, tehát a többi termény és az állattartás adta a másik felét Kaposi szerint (2002: 114).

37 Tudniillik akár 30%-os zselléarány mellett is mérhető fél telek feletti átlag.

38 A gyerekszám pontatlan, így nem tudni, mennyi a hasznos munkaerő, és mennyi az eltartott.

39 Scott M. Eddie (1996) szerint eltörlése nem változtatta meg döntően a munkatermelékenységet és a jövedelemtermelést.

40 Soós (1941: 11–14) szerint a robot értéke mindig magasabb volt a pénzbeli megváltási értéknél, így a szerződéses, robotot pénzzel megváltó jobbágyok hosszú távon jobb életkörülményekkel bírónak tekintendők. A kilencedet robottal megváltó települések a szemtermelés állattartással szembeni jelentőségére, elterjedtségére is utalhatnak. Ráadásul a robot így az összeírásokból hiányzó nagybirtokra vonatkozóan szolgáltat indirekt (proxy) adatot.

41 Soós (1941: 15–16) szerint Sopronban 1790-ben a majorsági szántók mérete az 1895-ös gazdacímtárban szereplő 500 kataszteri hold feletti szántók felét sem érte el (5000 hold versus 15 000 hold).

42 A roboton és a természetben megváltható kilenceden kívüli „ajándékokat” (kappan, tűzifa, vaj-zsír, fonal, tyúk, tojás) értve ezen.

43 Dávid (1996) alapján Debrecen környéki árakon forintba átszámolva, az ország egész területére kiterjesztve.

44 Dávid 1996: 52.

való bizonytalan kapcsolata, az adó és a robot értelmezésének problémái miatt a proxy változók szerepe tehát igen nagy, így kiválasztásukkor is körültekintően kell eljárni. A zselléresedés 1720–1786 közötti folyamatának vizsgálatához például nem célszerű a népszámlálás zsellérekre vonatkozó adatait használni (az 1720-as összeírás zsellérek esetében erősen hiányos, az 1785-ös kategória nem azonos az 1786-ossal, ráadásul az előbbiben egy, az utóbbiban három zsellér kategória volt), helyesebb inkább az 1786-os és az 1720-as összeírás telkes jobbágyaiból kiindulni, mert ezek pontosabbak. A „szegénységet” nem közelíti rosszabbul az általunk (szintén) használt egy házra jutó családok száma,⁴⁵ mint a házatlan zsellérek aránya,⁴⁶ vagy akár az egy gazdálkodóra jutó földterület nagysága.⁴⁷

Vallás, nyelv, oktatás, infrastruktúra

4.1. térkép Településtípusok, települési jogállás

Az egyszerűsített településtípusok a prédiomokat (puszta, de nem üres, műveletlen terület jelenésben), falvakat (villa, pagus), mezővárosokat (oppidum) és a szabad királyi és bányavárosokat (civitas) foglalják magukban. Mivel az összeírások mind 1720-ban, mind 1786-ban (valamint az 1786-os összesítés és az 1828-as összeírás is) közölték a települési jogállást, lehetőség nyílik a különbségek illusztrálására is a státuszt felfelé vagy lefelé váltó települések esetében. Így 1720–1786 között, a népszámlálás idején mintegy 500 mezővárosként összeírt település mellett 170 „billegő” település is akad.⁴⁸

A jogi népesség 1785-ben a prédiumon átlag 100 fő, falun 500, a 178 billegő mezővárosban 1000, az 500 stabil mezővárosban 2000 fő, a szabad királyi városokban 8300 fő volt (54 település).⁴⁹ A mezővárosokban a telkes jobbágyság aránya 50% alatti volt, míg a falvakban 70% feletti, a változó státuszú településeken 65%, a szabad királyi városokban átlag 30% alatti, a prédiomokon újra 60% feletti. Mindez arra is utal, hogy a többi kategóriában nem feltétlenül a zselléreket kell keresnünk. Éppen ezért megvizsgáltuk az egy családra jutó zsellérek számát is településtípusonként, de ez a mezővárosokban és szabad királyi városokban csak árnyalatnyival volt alacsonyabb, mint falun, viszont a prédiomokon már 1 feletti érték volt az átlag. A helyzet 1720-ban sem volt lényegesen eltérő: a zsellérek aránya 15% volt a prédiomokon és a mezővárosokban az összeírtak között, a falvakban kicsivel alacsonyabb. 1786-ban az összeírt úrbéresek közül a mezővárosiak esetében 45% volt a zsellérek aránya, falun és a prédiumon csak 33%. (Igaz, ekkor a nem agrártermelő státuszú lakosságot nem írták össze!) A házatlan zsellérek aránya a városban és mezővárosban még magasabb volt, mint falun vagy a pusztán, akik nyilván nem az allódiumon végeztek bér munkát, bérrobotot, hanem egyéb szektorból fedezték megélhetésüket. Tipikus példa erre a keszthelyi zsidó kereskedők és boltosok esete, akik végrendeletük alapján nem tekinthetők szegénynek, bár zsellér státuszúak voltak.⁵⁰

45 Noha a városokban vagy Moson megyében a magas érték nem a szegénység jele.

46 Ez tartalmazhatja a nem elsőszülött felnőtt jobbágyfiakat is. Amennyiben a telek osztott örökléssel háramlik, nagyobb az esély a lecsúszásra. A sváboknál viszont közülük sokan foglalkozási szektort váltva például iparosok lettek, akik nem szegények! E két kivétel is mutatja eme indikátorok korlátozott használhatóságát.

47 Itt problémaforrás, hogy melyik földművelő réteget vesszük bele, hiszen irtásföldje a zsellérnek is lehetett, az extrémeus birtokosok pedig létszámukban nem növelték a helyi lakosságot. Arányuk Tokaj-Hegyalján 25% feletti is lehetett. (Demeter et al. [szerk.] 2020: 106. 50. térkép.)

48 Kaposi (2002: 31) 692 mezővárost és 51 szabad királyi várost említ 1828-ban. Ekkor már 2,5 millió városlakó volt, a népesség 28%-a.

49 Mezővárosokban 1828-ban átlag 2800 fő, civitasokban (ekkor 51) több mint 10 000 fő élt. Kaposi 2002: 31.

50 Benda 2006.

A földminőség a városokban és mezővárosokban volt sokkal jobb, a falvak és prédiomok átlagosan másodosztályú földekkel bírtak. Nem is feltétlenül gabonát termeltek ekkor rajtuk (a kiskunsági puszták erre amúgy sem voltak alkalmasak), sokkal nagyobb szerepe volt az állattartásnak (már a kunok óta). A mezővárosokban és a prédiomokon érezhetően nagyobb volt az egy földművesre jutó szőlőterület, mint a falvakban, a szabad királyi városokban pedig egyenesen egy nagyságrenddel volt nagyobb a mutató értéke (bár fontos megjegyezni, hogy a polgároknak is volt szőlőjük, de ezt a hányados nem mutatja). A telki állományú szántó mérete 1720-ban még különbözött a falun és a mezővárosban, sőt, a prédiomok esetében mindkettőnél kisebb volt az összeírásban szereplő földmennyiség, de ez 1785-re kiegyenlítődött az egy földművesre vetített értéket nézve (15 hold). A zselléresedés a prédiomokon haladt leginkább előre 1720–1785 között (a telkes jobbágyok, parasztok 40 százalékpontos aránycsökkenést mutattak),⁵¹ a mezővárosok és falvak között e tekintetben nem volt különbség, az országos átlagnak megfelelő tendenciát (-20%) mutatták, míg a városokban stagnált az arányuk (4.2. táblázat).

Fontos megállapítás viszont, hogy az adó egy úrbéresre jutó értéke a prédiomokon statisztikailag alacsony, míg a robotnapok száma itt volt a legmagasabb, ami igen nagy szórással is párosult. A természetbeni ajándékok egy úrbéresre jutó értéke a városokban alacsonyabb volt, és a mezővárosokban is némileg jobb volt a helyzet, mint falun és pusztán,⁵² de a differencia nem igazán szignifikáns.⁵³ A távollevők aránya a prédiomokon volt a legmagasabb, ezt követték a mezővárosok. Ugyanez érvényes az idegenek arányára is. A „gyerekarány” (létszámfelesleg) viszont a prédiomokon volt a legkisebb, a falvakban a legnagyobb, pedig a családok nagysága mindkét településtípus esetében meghaladta a városi és mezővárosi értéket. A polgárok aránya (a családok számához mérve) a népszámlálás idején a mezővárosokban átlag tízszerese volt a falusinak és fele-harmada a szabad királyi városokban mérhető értéknek. Az egy családra jutó nemesek száma falun meghaladta az országos átlagot 1785-ben, a falvakat a prédiomok és mezővárosok követték fej-fej mellett feleekkora értékkel, a városokban pedig a mezővárosok és prédiomok értékeinek fele volt mérhető.

Összességében nem meglepő, hogy a komplex fejlettségi mutató a mezővárosokban átlag feletti, a falvakban átlagos, a prédiomokon pedig átlag alatti, ez arra utal, hogy *a korszak településhierarchiája egyben fejlettségi, nem csak jogi hierarchia, legalábbis a nagy számok alapján. Láthatóan párhuzamos a hierarchia, a lélekszám és a fejlettségi szint alakulása.*

[4.2. táblázat](#) A társadalmi-gazdasági indikátorok átlagértékei a települések jogállása szerinti bontásban

A pusztásodás folyamata jóval a török kor előtt megkezdődött az Alföldön, de a Dunántúl és a Tiszántúl északi részén is tömegével láthatunk 1200–1526 között megszűnt településeket az úgynevezett Engel-féle középkori digitális térképen, amit Szabó István 1969-es művében jelzett is.

[4.2. térkép](#) Településméret

Az 1785-ös állapotokat prezentáló térképre pillantva szembeötlő az újratelepülő alföldi térség magas lakosságszámmal rendelkező településhálózata, miközben a kistelepülések országosan a településállomány továbbra is jelentős hányadát tették ki: 7200 falu (a települések 62%-a) népessége maradt 500 fő alatt, azonban ezeken a településeken az összeírt népességnek mindössze a

⁵¹ Ez a valóságban nem ekkora.

⁵² Ezek adójukat általában egy összegben fizették, a kisszerű kappan-liba stb. terhek nem sújtották őket.

⁵³ E mutatóban szintén nem jelentkezik a polgárság és a kiváltságolt rétegek aránya, hiszen az 1786-os összeírás csak az úrbéreseket tartalmazta.

negyede élt. Ezen belül a 200 és 300 fő közötti települések közé több mint 1800 település sorolható. Az 500 és 1000 fő közötti falvak száma több mint 3000 volt. A népesség bő 20%-a, több mint 1,4 millió fő 1000 és 2000 fő közötti településeken (zömmel mezővárosokban) élt; ebbe a kategóriába több mint 1000 település (9,1%) tartozott. 2000 főnél népesebb településből 415 volt, ahol a tényleges népesség több mint 24%-a élt.

4.3. térkép Kulturális infrastruktúra I.: önálló, pappal, lelkésszel rendelkező egyházközségek, parókiák

Ami a lakosság *kulturális fejlettségének* regionális differenciáit illeti, a *parókiák*⁵⁴ sűrűsége következetesen nagy volt az ország keleti területeinek görögkatolikus, valamint ortodox vidékein: ide sorolható Bihar, Szabolcs, illetve Máramaros (itt az ortodoxia terjedésével párhuzamosan, illetve azt megakadályozandó). Szintén kiugró a mutató értéke az Alföld északi peremterületein (Bereg, Zemplén, Borsod, Heves alföldi részei), illetve új telepítésű vidékein (Bácska, Arad, Csanád, Békés). Magas volt a parókiákkal ellátott települések aránya a hegyvidéki bányavárosok dominálta Zólyomban, valamint a német többségű Szepesben és Mosonban is. A Kisalföld északi része (a délivel ellentétben) parókiákban, önálló egyházközségekben szegény volt, ezzel ellentétben Pozsony megye nyugati része gazdag. Kifejezetten sok filia volt az aprófalvas megyékben, mint Baranya, Zala, Vas és Somogy területén, továbbá a Szlovák-érchegység előterében (Észak-Abaúj, Észak-Gömör, Észak-Nógrád) és Sáros, Bars, Trencsén, Árva, Turóc megyékben. Ez egyben azt is jelenti, hogy ezekben a megyékben a szélesebb tömegekkel kapcsolatot tartó „értelmiség” száma is alacsonyabb volt.

4.4. térkép Kulturális infrastruktúra II.: Az iskolamesterek gyakorisága

Ezt kompenzálhatta (volna) az *iskolamesterek* gyakorisága – ennek a *Lexicon locorum* alapján kirajzolt képe (melyből Erdély hiányzik) nem teljesen egyezett az önálló egyházközségek elterjedésével, bár részben annak hatására alakult ki (a kántortanítók rendszere révén). A teljes Északi- és Dunántúli-középhegység jó ellátottsággal rendelkezett, ezzel szemben a dél-bihari (parókiában gazdag) régió alig rendelkezett egy-egy iskolamesterrel (Vaskoh és Belényes környékén), akárcsak Máramaros. Az Érmellék és Szatmár újfent nagy sűrűségi értéket mutatott, Dél-Bereg, a Bodroghöz (itt szintén sok a görögkatolikus), Dél-Ung viszont megint alig rendelkezett iskolamesterrel. Az 1806-os munkácsi schematismus tanúsága szerint viszont az ortodoxok görögkatolikussá való áttérése után megváltozott a helyzet, és tömegével hoztak létre a falvakban iskolákat.⁵⁵ Egészen jó volt az arány Tolnában, Veszprémben, a Bácskában, az egész Alföldön, de még a nógrádi hegyek szlovákjai között is, ezzel szemben Bars, Gömör, Észak-Borsod, Nyitra, Trencsén, Árva, Liptó és Sáros, Észak-Abaúj, de Baranya, Dél-Zala és Dél-Vas ugyanazt a kedvezőtlen képet mutatta, mint a parókiák kapcsán. Mivel az iskolamestert a közösségnek kellett eltartania, a kulturális igény mellett a gazdasági lehetőségeket is tükrözi jelenlétük.⁵⁶ Ennek ellenére azokon a településeken magasabb az arányuk, ahol a zsellérek aránya is nagyobb.⁵⁷ Ez vagy a zsellérek vártnál jobb anyagi lehetőségeire, vagy magasabb

54 Adatok: *Lexicon locorum* 1920 (1775), így Erdély hiányzik.

55 Udvari 1990.

56 Az iskola fenntartása kegyúri feladat volt, azaz a helyi birtokos ezek szerint ezt inkább preferálhatta, függetlenül úrbérései vagyoni állapotától. Viszont az iskolamester és segédje ellátását a közösségek állták: a parasztok művelték meg roboton felül a pap és a magiszter számára a közösségi földből kihalált vagy a Tabula Dominalisból adományozott táblát, az ő boruk collectáját kapta a tanító szüret idején, stb., tehát valamelyest mégiscsak „megterhelő” lehetett a közösség számára ilyen specializált személyt eltartani, csak ez nem derül ki összeírásainkból.

57 Demeter 2023.

kulturális igényszintjükre (kitörési lehetőség) utal. Szintén fontos azon megállapítás, hogy *a kompozit fejlettségi képet jobban meghatározza az iskolamester léte, mint a parókiáé, már a józsefi oktatáspolitikai reformok idején (vagy annak köszönhetően).*⁵⁸

4.5. térkép Kompozit kulturális infrastruktúra

Ha ezek után összegezzük a két képet, kirajzolódnak az 1775-ben kulturális infrastruktúra nélküli országrészek. Ez pedig elsősorban a Felvidék északnyugati részét, illetve a Szepességtől keletre fekvő megyéit, továbbá Gömört jelenti, másodsorban pedig Dél-Vas, Dél-Zala és Észak-Baranya aprófalvas régióit. Mind az iskolamesterek, mind az egyházközségek sűrűsége kiemelkedő volt a Bácskában, Fejérben, az Érmelléken és a Sárréten, a telepített Szatmárban (kivéve keleten), a német Mosonban és Szepesben, Sopron, Győr, Komárom megyék területén és az Alföld jó részén (a Tápióság kivételével). A többi területen vagy az egyházi, vagy a világi értelmiség hiányzott (főleg ortodox vidéken volt jellemző, hogy pópa volt, de az oktatási infrastruktúra hiányzott). Összességében *a kulturális infrastruktúra fejlettsége fordítottan viszonyult a telkes jobbágyság arányához, és a házas zsellérek, polgárok, nemesek együttes arányával jobban korrelál, mint a házatlan zsellérekével.*

Érdekes az eltérő kulturális infrastruktúrával szembeeső települések egyéb, gazdasági-társadalmi mutatóit is összevetni (4.3. táblázat), megnézni, hogy egyéb tekintetben volt-e közöttük különbség, és ha igen, az milyen téren jelentkezett. A földminőség az igen fejlett kulturális infrastruktúrával jellemezhető településeken volt a legjobb, ami talán annak is betudható, hogy ezek feltételezhetően gazdagabbak voltak, így több, nem materiális javakat termelő intézményt is el tudtak tartani. Érdekes fejlemény, hogy a telkes jobbágyság aránya érezhetően a fejlettebb intézményi infrastruktúra esetében volt kisebb (időbeli csökkenése pedig nagyobb mértékű). Ha eltekintünk a differencia egyik okaként szóba jövő összeírási és fogalomértelmezési problémáktól, akkor egyfelől a differenciáltabb társadalom toposza csatolható a nagyobb fejlettséghez (elvileg a feltételezhető jövedelemtöbblet okán a közösségi gondoskodásból fakadó optimálisabb vagyoneelosztás is megjelenhetne, de tapasztalataink nem ezt támasztják alá). Másrészt sok, *magas zsellérárányval jellemezhető területen eleve nagyobb volt az iskolamesterek gyakorisága, mint a telkes jobbágyság dominálta faluban.* A parasztságra jutó szőlőbirtok nagysága is nőtt a kulturális infrastruktúra javulásával (részben a mezővárosok miatt, ahol általában szőlő és pap-iskolamester is volt). Az egytelkes jobbágyra jutó telekméret már kevésbé ilyen kifejező, *a robot pedig a kulturális legelmaradottabb településekre⁵⁹ esetében volt nagyobb.* Egy úrbéresre vetítve kevesebb adót fizettek a kulturális legfejlettebb településeken (az egy jobbágyra jutó földnagyság is kisebb volt itt) – privilegizált városokról lévén szó eleve kevesebb volt közöttük a jobbágyi státusú személy –, azonban a többi szinten a differencia már érzékelhetetlen volt. A migráció mértéke nem mutatott összefüggést a kulturális infrastruktúrával (tehát ez nem volt pull vagy push faktor), azonban a „gyerekek” aránya és a családméret is a legfejlettebb (és legkisebb elemszámú) kategóriában érezhetően alacsonyabb

⁵⁸ Demeter 2023.

⁵⁹ A robot a gazdaságmérettől, így a társadalom belső strukturáltságától függött, a megállapítás tehát arra is utal, hogy ahol a jobbágyság nagyobb üzemmérettel bírt, ott kisebb eséllyel volt iskola vagy pap. A társadalmilag kedvezőtlenebb megoszlású (negyedtelkesek vagy zsellérek nagy aránya) települések esetében a pap vagy iskolamester gyakoribb jelenlétével kell számolni, a kis méretű zsellérfalvak esetében pedig inkább az iskolamester jöhetett szóba (lévén ezek sokszor filiák, így pap, lelkész ott nem volt). Említhető még az uradalmi központok esetleges szerepe. Ha befogható járóföldön belül van a minden infrastruktúrával rendelkező, fejlődő mezőváros, akkor a többi, robottal (jobban) terhelt faluban nem feltétlenül éri meg kulturális intézményeket fenntartani. (A mezővárosokban pedig sokszor kisebb volt a robotkötelesek száma, miközben kulturális intézményekkel jól álltak).

volt, míg a nemesek aránya fokozatosan növekedett a kulturális infrastruktúra javulásával párhuzamosan, a polgároké szintűgy.

4.3. táblázat A társadalmi-gazdasági indikátorok átlagértékei a kulturális infrastruktúráis alapellátottság szintje alapján csoportosítva

4.6. térkép Gazdasági infrastruktúra: piacok elérhetősége

A piacok elérhetőségét Vályi 1796-os munkája alapján illusztráljuk, az ott megadott numerikus (mér föld) és szöveges adatokat egységesítve és szövegessé konvertálva. Fontos tudni, hogy Vályi (miként a földminőség esetében is) nem volt szisztematikus, hiszen számos olyan település (gyakran mezővárosok) esetében nem említett piacot, ahol nyilvánvalóan kellett lennie piacnak (és általában egyéb források bizonyítják is a piac meglétét). Éppen ezért célszerű e térképet a települési jogállási térképpel összevetni (4.1. térkép). A piacok elérhetősége a Bácskai Vera és Nagy Lajos által feldolgozott 1828-as összeírás alapján is ábrázolható volna, azonban ez már a napóleoni gabonakonjunktúra utáni helyzetet illusztrálja.⁶⁰

A piactól való távolság gyakorlatilag egy, az atlaszban bemutatott társadalmi-gazdasági tényezővel sem korrelált, tehát független változónak tekinthető. Átlag feletti (kedvező) volt a piac elérhetősége a magyar–német, magyar–tót, magyar–ruszin és rác településeken, míg a horvát, román és ruszin falvak kedvezőtlenebb helyzetben voltak. A magyar–vegyes lakosságú települések esetében éppen a kedvező fekvés (a helyi és helyzeti energiák) ösztönözte az eltérő termékszerkezettel rendelkező népek összetelepülését (szemben például a szintén vegyes orosz–tót településekkel). A jobb földminőséggel bíró települések esetében kisebb volt a piactól való távolság. A jogállást tekintve pedig nyilvánvaló a mezővárosok és városok kedvezőbb helyzete, a meglepő inkább az, hogy a prédiomok nem voltak kedvezőtlenebb helyzetben, mint a falvak.⁶¹ A „billegő” mezővárosok szomszéd piactóltól való átlagos távolsága meghaladta a mezővárosi átlagot. Végül pedig megyei bontás szerint kedvező (országos átlag feletti) volt a piacok közelsége, elérhetősége Zólyom, Zemplén, Szatmár, Bács, Bereg, Csongrád, Esztergom, Gömör, Borsod, Szolnok, Moson, Pest és Pozsony megyékben (bár ezt a tényleges adattal ellátott települések száma is befolyásolta). Ezzel szemben Trencsén, Tolna és Nógrád e tekintetben sereghajtók voltak.

A piactól való távolság mint független változó és a kvantifikálható tényezők kapcsolatát tekintve viszont sok esetben nem mutatható ki a trendszerű összefüggés. Az idegenek relatíve magas aránya a piacközpontokban nem szorul magyarázatra, míg a piactól legtávolabb levő települések esetében mért hasonlóan magas érték talán a tercier szektor zsidóságára utal. A lakosságszám és a polgárok aránya ugyan magasabb a piacközpontokban (ez sem meglepő), de a többi távolságkategóriában nem volt trendszerű összefüggés. A parókiákkal ellentétben az iskolamesterek településenkénti gyakorisága 55%-ról 90% fölé nő a piachoz közeledve. A teljes jobbágygazdák aránya (a teljes népességhez viszonyítva) viszont épp fordítva: 16%-ról 6%-ra esik, az egy úrbéresre (zsellérrel) jutó szántóval együtt – miközben a házatlan zsellérek aránya enyhén, de biztosan emelkedik a piacokhoz közeledve (ami arra utal, hogy a zsellér fogalma nemcsak nincstelen vagy éppen az allódiomon vagy másutt bér munkát végző földművest takarhat, hanem a polgárosodáshoz köthető

60 Másrészt feldolgozása is hiányos: adatbázisunkban egyelőre csak 5-6000 település szerepel a piacoló helyek megnevezésével, ezek esetében azonban a távolságot térinformatikai módszerekkel kellene kiszámolni (mivel a forrás nem tartalmazza).

61 A puszták jobb helyzete valószínűleg a településhálózat sajátosságaiból fakad: a puszták jellemzően a falvak és városok közötti határterületeket foglalták el (azokhoz sokszor kifejezetten közel feküdtek), így potenciálisan nagyobb eséllyel voltak olyan települések a közelükben, ahol piac volt.

jelenségeket: szakmákat, szőlőművelést is). A szőlőterületek egy földművesre jutó nagysága stagnál, de a piacközpontokban (városokban) kiugrik, ellenben a robot értéke egy úrbéresre vetítve stagnál,⁶² majd a piacközpontokban – azok társadalomstruktúrájából eredően (sok a zsellér és nem telkes jobbágy jogállású) – érezhetően esik. A természetbeni ajándékok egy földművesre jutó értéke ugyancsak stagnál a piac felé közeledve, majd szintén a piacközpontban leesik. Az éves adóalap ugyanitt háromszor akkora, mint a következő kategóriában, miközben az átlagos lélekszám is több mint kétszeresére ugrik, tehát a fajlagos adó alig magasabb a piacközpontokban 1786-ban.

4.7. térkép Vallások, felekezetek elterjedtsége

A 18. század végi helyzetet Erdély nélkül bemutató térképünk a *Lexicon locorum* parokiális adatai mellett Vályi András 1796-os országleírását veszi figyelembe, hiszen az előbbi forrás a filiák vallási jellegéről nem tájékoztat. Mindkét forrás tartalmaz vegyes felekezeti megjelölést is, mégpedig az egyes felekezetek megnevezésével. Vályinál ez tapasztalat szerint a felekezetek létszáma szerinti sorrendben kerül említésre. A két forrás sajátosságai miatt két térkép is készíthető lenne – az egyik a *Lexicon locorum* lyukait tölti ki Vályi adataival, a másik fordítva, Vályi adataihoz rendeli a *Lexicon locorum* adatait pótlásként. Mi az előbbi esetet vizualizáltuk településszintű kartogramunkon. Mindkét forrás következetlen abban a tekintetben, hogy egy felekezetet több névvel is jelölhet, ezeket egységesítettük, de ettől függetlenül a megmaradt kategóriák sokasága tanúskodik az ország vallási sokszínűségéről. A területi kép teljessége érdekében készült történetietlen ábrázolás egy vallástörténetileg dinamikus korszakot próbál egyetlen pillanatképben összesíteni: az adatok részben II. József türelmi rendelete előtti, részben azutáni viszonyokat tükröznek. Ugyanígy, a *Lexicon locorum* készítésekor a görögkatolikus felekezet nem létezett, Vályi idejében viszont már igen, így rekonstruálhatók e vallás terjedésének első lépései. Emiatt térképünk inkább áttekintő jellegű, mint pontos – bár nem pontatlanabb, mint egyéb, 18. századi tényezőket illusztráló (másféle hibákkal tarkított) térképeink. További kiegészítést jelenthet az időben közel álló 1806-os munkácsi schematizmus figyelembevétele az északkelet-magyarországi viszonyok változását tekintve, illetve Reesch kétkötetes műve, mely Erdélyre szolgáltatna, sajnos meglehetősen kései, 1840 körüli adatokat. Fényes adatai szintén használhatók lennének Erdélyre és az országra, bár tudni kell, hogy ő még több, időben is eltérő, 18. század végi és 19. századi forrást egyesít az 1830-as években publikált művében). Így sokkal helyesebb Miskolczy Ambrus és Varga E. Árpád 1750–1780 közötti évekre vonatkozó felekezeti gyűjtését használni – az Erdély 18. századi felekezeti viszonyait itt bemutató térkép is ez alapján készült (vö. 4.1. ábra).⁶³

Országos szinten a katolikus települések aránya 50% körül volt, ezt követték az ortodox települések, csak utána jöttek a reformátusok (létszámot tekintve nem volt ekkora különbség, hiszen a rác településeket nem számítva az ortodox falvak kisebbek voltak, mint a reformátusok). A vegyes települések aránya összesítve nem haladhatta meg a 20%-ot, az evangélikus falvak aránya jóval 5% alatt maradt, a görögkatolikusokéhoz hasonlóan.

Ha a felekezetek gyakoriságát nyelvi lebontásban is megvizsgáljuk, akkor azt mondhatjuk, hogy az evangélikus falvak háromnegyede volt szlovák nyelvi dominanciájú, a többi német, a görögkatolikus falvak 60%-a orosz, 20%-a román. Az ortodox települések között a rácok aránya 10%-ot sem ért el, a román és orosz nyelvi dominanciájú falvaké 45-45% volt. Viszont a szerb nyelvet használó

62 Mivel ennek értéke a társadalom átlagos földbőségét tükrözi, ez esetben nincs lényeges különbség a rurális társadalomban a piacoktól távol.

63 Miskolczy–Varga 2013–2014.

falvak kétszer akkorák voltak, mint a román, és háromszor akkorák, mint az orosz nyelvű falvak. Létszámot tekintve így a szerbek adták az ortodoxok 21%-át, a románok a 48%-át, az oroszok pedig a harmadát. A református falvak a Szobránci járás szlovákjait leszámítva⁶⁴ magyarok voltak. A római katolikus falvak harmada magyar, fele szlovák volt, ez az eltérő településméret miatt a népességarányt tekintve azt jelentette, hogy a szlovákok aránya köztük 44-45% lehetett, a németeké 13%, a magyar katolikus lakosság a római katolikusok 40-42%-át tette ki.

A statisztikai adatok alapján vizsgálható az úrbéresek életminősége felekezetenként és a nyelvi viszonyok tükrében is. A vallások esetében Vályi adatsorának sajátosságai miatt bent maradt a „vegyes” kategória, mely viszont a nyelvi viszonyok esetében feloldható volt. A földminőség a vegyes felekezeti területeken volt a legjobb (nagy vonzerőt jelentve a különféle közösségek számára, főleg a déli területeken és hegylábi térszíneken), míg kifejezetten rossz volt az ortodox és a még jobban földrajzi környezethez kötődő görögkatolikus többségű területeken. Ellenben itt magas volt az önálló egyházközséggel/pappal rendelkező települések aránya, míg a római katolikus településeken ez 50%-ot sem ért el, miközben az evangélikusoknál 70%, a reformátusoknál viszont 90% feletti volt. Az utóbbi felekezetenél az iskolamesterek településszintű gyakorisága is elérte a 65%-ot, a római katolikusoknál ez alig volt 50%, az evangélikusoknál 75% feletti, az ortodoxoknál 40% körüli, a görögkatolikusok esetében még ennél is rosszabb. A teljes jobbágyság aránya az ortodoxoknál volt a legalacsonyabb, körükben (a románság pásztorkodó életmódja miatt) a zsellérek aránya magasabb volt. A *háztalan* zsellérek aránya az országos 5%-tól egyik felekezet esetében sem tért el lényegesen. A szőlőterület a református és római katolikus jobbágyságnál volt a legnagyobb egy úrbéresre vetítve, a görögkatolikus és ortodox lakosságnál a legalacsonyabb (a részben északi, hegyvidéki lakhely miatt), az evangélikusok esetében némileg az átlag alatti mérettel kell számolni. A reformátusokra, ortodoxokra és a görögkatolikusokra viszont átlag alatti birtoknagyság jutott, amit az utóbbiak esetében még a rosszabb földminőség is tetézett, nem meglepően nem is feltétlenül a szántóföldi gazdálkodásra alapozták megélhetésüket (az állattartás jövedelmezőségéről viszont legfeljebb az egy jobbágyra jutó rét nagyságából tudnánk következtetni). A reformátusok, görögkatolikusok és ortodoxok esetében így kisebb volt az egy munkaerőre jutó robotnapok száma is. Messze a görögkatolikusok fizették viszont a legtöbb adót, az evangélikusok, ortodoxok és reformátusok esetében ez 4 forint alatt maradt, a római katolikusok által fizetett összeg átlagos nagyságú volt.

A bevándorlás az evangélikus közösségben volt átlagon felüli (2%), az ortodoxoknál és görögkatolikusoknál kifejezetten alacsony (1% alatti) értéket mérhettünk. A távollevők aránya ugyancsak az evangélikusoknál volt magas (2,5% felett) és a görögkatolikusoknál és ortodoxoknál 1% alatti. Az *1–12 éves gyermekek aránya*⁶⁵ a reformátusoknál volt a legalacsonyabb 1785-ben (bár a népszámlálási kategória alapján csak korlátozott relevanciájú demográfiai következtetések tehetők), őket az evangélikusok követték, de a többi vallás esetében sem volt lényegesen magasabb ez az érték az országos átlagnál. A zsellérek gyakorisága nem függött a felekezettől, az *ortodox és vegyes vallású falvakban azonban a család (lakófél) létszáma inkább 6 fő volt, mint 5* (ez utóbbi főleg az evangélikusokra volt jellemző). A *teljes jobbágyság arányának csökkenése 1720-hoz mérten viszont átlagon felüli volt a reformátusoknál*⁶⁶ és a görögkatolikusoknál, míg az evangélikusoknál – talán éppen a

64 Bagdi 2009: 84–93.

65 Emlékeztetőül: ez nem valódi, demográfiai értelemben vett arány.

66 Annak ellenére, hogy az Alföldön nem kis számban voltak 1720-ban privilegizáltként összeírtak, tehát eleve alacsonyabb volt a teljes jobbágyság kiindulási aránya a tiszántúli reformátusok és a járszági katolikusok között

kisebb méretű családok miatt – a helyzet kedvezőbb volt. Ha párosítjuk a földnagysággal a fenti folyamatokat, akkor jól látszik, hogy mivel a reformátusok és görögkatolikusok esetében a zseléresedés már a birtokaprózódással párhuzamos folyamat, mivel a többi felekezettel való összevetésben ezeknél a csoportoknál a birtoknagyság is kicsi volt ekkor,⁶⁷ ami több helyen születéskorlátozó mikroszociális stratégiák terjedéséhez vezetett.⁶⁸ Ugyancsak *a reformátusság volt a leginkább nemesi felekezet*, őket követték a vegyes falvak és a görögkatolikus települések. *A reformátusok között viszont kevés volt a polgár, e téren főleg az evangélikusok és római katolikusok jeleskedtek.* A földesúri természetbeni juttatásokat tekintve a legtöbb ajándékot az evangélikus jobbágyok adták, a legkevesebbet a görögkatolikusok és ortodoxok. A görögkatolikus parasztság esetében ez kompenzálta a magas pénzbeli adót, míg az ortodoxok esetében mindkét érték alacsony volt, a római katolikusoknál pedig mindkettő átlagos.

Összességében a római katolikus, római katolikus–vegyes (és a felekezettel nem jelölt) falvak voltak a legfejletlenebbek, de a fejlettség tekintetében a többi felekezet esetében sem volt olyan nagy szórás és különbség, mint amit például a nyelvek esetében tapasztalhatunk (lásd lentebb). A református és református–ortodox települések voltak a legfejlettebbek, őket az evangélikusok követték, de az ortodox és görögkatolikus települések sem voltak rossz helyzetben – az értékeiket felhúzó, nagyszámú parókia miatt. A kulturális fejlettségi mutatók nélkül, pusztán a gazdasági helyzetet tekintve azonban már nagyobb a különbség a felekezetek között (4.4. táblázat).

4.4. táblázat *A társadalmi-gazdasági indikátorok átlagértékei a településeken domináns felekezetek szerint (Az átlagtól markánsan eltérő értékek kurzív és félkövér betűtípussal kiemelve.)*

A római katolikus falvak a vizsgálható településállomány 48%-át teszik ki, de a legfejletlenebb 1000 település között arányuk 53%, ezzel szemben a reformátusoknál ez 11 és 1,6%, az ortodoxoknál (Erdély nélkül!) 13,5% és 5% (főleg a rác települések okozzák a kedvező helyzetet). A római katolikus és vegyes, római katolikus–evangélikus, valamint a vegyes kategóriájú települések szintén felülreprezentáltak voltak a legfejletlenebb 1000 település között. A vegyes kategóriák felülreprezentáltságát az okozza, hogy vélhetőleg egyik közösség sem volt elég erős ahhoz, hogy papot vagy iskolamestert tartson, így akár kedvező gazdasági mutatóikhoz gyakran rossz kulturális fejlettségi értékek társultak.

4.8. térkép Domináns nyelvek a 18. század végén

Itt hasonló a helyzet a források kapcsán, mint amit a felekezeteknél írtunk. Nehezítő tényező, hogy Vályi a korban használt magyar elnevezéseket alkalmazza, míg a *Lexicon locorum* a korabeli latin megnevezésekkel operál. Ez különösen a szláv népek esetében okoz problémát (Illyrica, Slavonica stb.), ami a Vend-vidék és Muraköz nyelvi viszonyain is látszik. Vályi jóval több esetben alkalmaz kettős megnevezést (ez a vallásra is igaz), melyek egyfajta sorrendiséget is képviselnek. Térképünkön a *Lexicon locorum* adatait látjuk, a hiányokat Vályi adatsorából feltöltve, a latin elnevezéseket átalakítva. Az erdélyi nyelvi viszonyokra 1850 előtt nincs megbízható településsoros adatunk, a rekonstrukcióhoz Miskolczy Ambrus és Varga E. Árpád 18. századi településsoros felekezeti adatgyűjtése szolgálhat jó kiindulási alapként – ez a *Lexicon locorum*mal ellentétben a

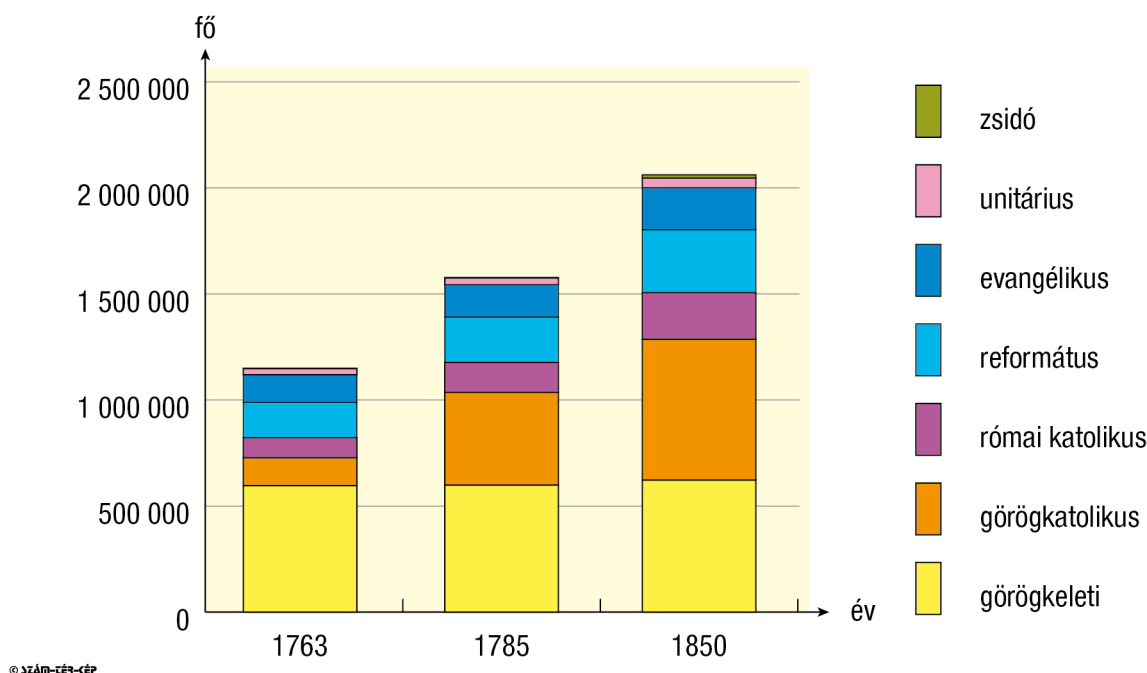
(1786-ban nem is írják össze zömüket úrbéresként, így a népszámlálási „paraszt” kategóriát kellett használni esetükben, noha a két fogalom nem ekvivalens). Feltűnő a Tiszántúlon a zsellér kategória előretörése 1785-re az 1720-as összeírás adataihoz képest (még akkor is, ha 1720-ban ez alábecsült adat).

67 Tehát nem arról volt szó, hogy a telek egyben tartása érdekében a többi gyermek nem örököl – ilyenre a németek között volt példa (miként később egykézésre is).

68 Wellmann 1973 és Kaposi (2002: 26) is említi az egykézést.

településen belüli felekezeti arányokról is tájékoztatást nyújt (a pontosság kérdését jól taglalja a két szerző).

E térképen is sok kategória marad a racionalizált összevonások után is. Alábbi táblázatainkban és diagramjainkon a településméret és a nyelvek felekezeteken belüli, illetve a felekezetek nyelveken belüli megoszlása látható (Erdély nélkül) (4.5. táblázat, 4.2. ábra).

4.1. ábra. Erdély felekezeti statisztikája 1763–1850 között (Miskolczy – Varga E. 2013 I: 108. alapján)

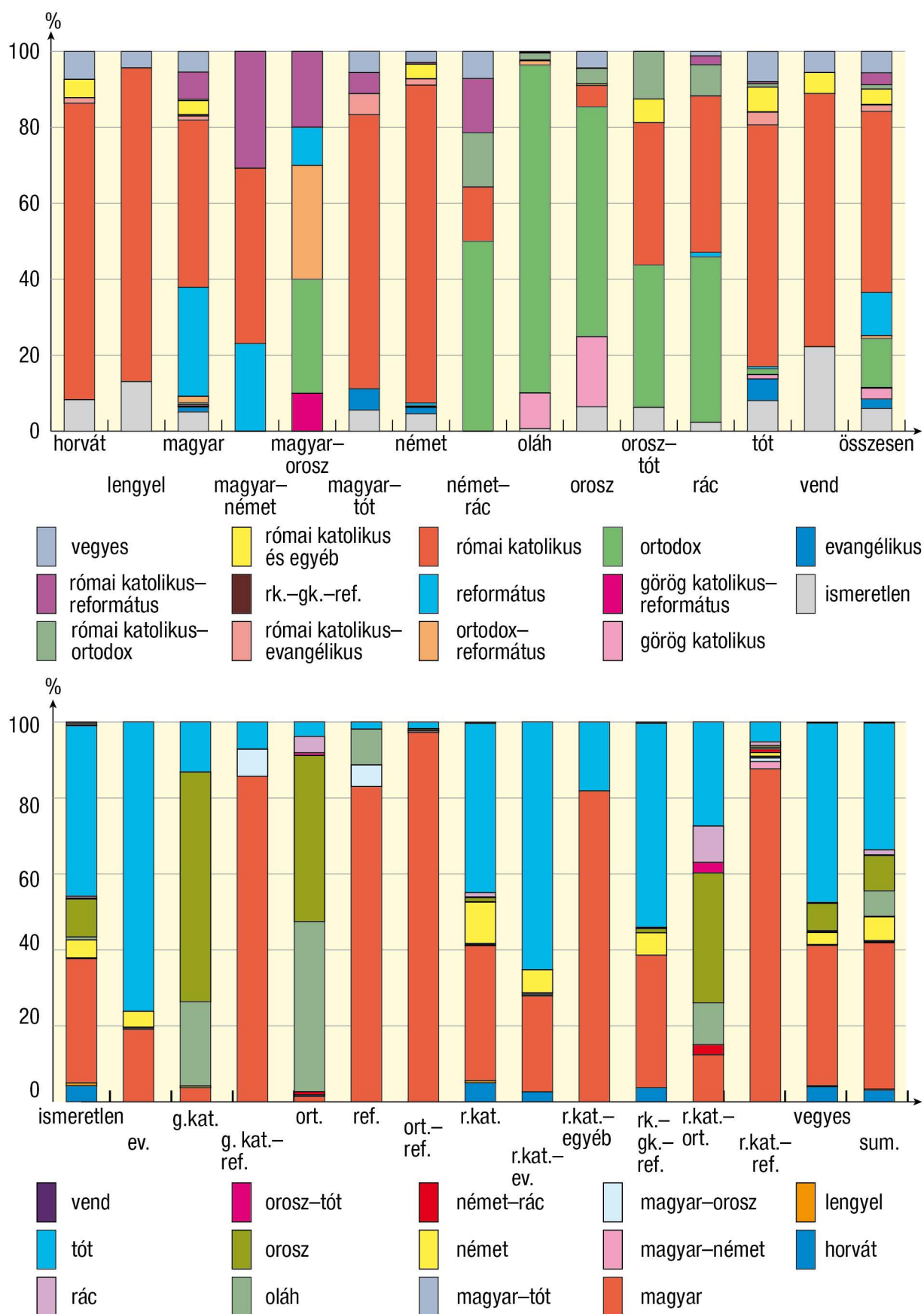
4.5. táblázat A vallási és nyelvi viszonyok településszintű kapcsolata

Annak ellenére, hogy a településeken *belüli* nyelvi és felekezeti viszonyok részletesen nem ismertek (így lakosságszámmal nem súlyozhatunk), egy általános kép felvázolására alkalmas a két változó kapcsolatát bemutató diagramsorozat az átlagos településnagyság ismeretében. A vendek és oroszok 400 fő alatti településeken laktak, a szlovák és román falvak átlag 500 fős lakossággal bírtak, a nyelvileg homogén közösségek között egyedül a bácskai szerbek településmérete haladta meg az 1000 főt, a német és magyar nyelvi dominanciájú falvak lakossága 700 fő körül mozgott, a vegyes települések esetében pedig újfent 1000 feletti értékekkel találkozunk.

A magyar nyelvű települések mintegy 25-27%-a volt református 1780 körül, 15%-uk vegyes, zömük katolikus, a németek között viszont evangélikus település alig volt (5% alatt!), ez még a szlovák falvak esetében is nagyobb, 10% körüli volt (több mint 100 település). A román nyelvi dominanciájú helységeknek ekkor még csak körülbelül 10, a ruszinokénak 20%-a volt görögkatolikus (Erdély nélkül).

4.2. ábra Átlagos településméret a különféle felekezetek és nyelvek esetében 1785 körül

Az Erdély és Horvátország nélküli országterületen mintegy 7700 település figyelembevételével, a *Lexicon locorum* és Vályi András *GIS*ta *Hungarorum* adatbázisban rögzített adatai alapján (statisztikailag 6 millió lakost bevonva a vizsgálatba – ezt a II. József-féle népszámlálásából tudjuk, hiszen az előbbi két forrás erre vonatkozóan nem közöl adatokat) a magyarság aránya a 41%-ot éppen elérte. Ezen Erdély beszámítása sem tudott volna javítani érdemben, de sem a *Lexicon locorum*,

sem Vályi adataiban nem szerepel Erdély. A románok aránya számításaim szerint 5%, a németeké 8%, a ruszinoké 4%, a szerbeké 3% alatt maradt, míg a szlovákság aránya meghaladta a 22%-ot, a horvátoké a 2%-ot érte el, a vendeké 1% alatt maradt. (Mivel a két forrásban voltak vegyes minősítésű települések is, a végeredmény nem 100% – a nem besorolt vagy elegyesként definiált települések lakosságaránya elérte a 8%-ot, de emellett voltak magyar–német, román–szerb stb. települések).

Ha a csalóka népességszám helyett (Vályi és a *Lexicon locorum* ugyanis nem adott meg etnikai arányokat, csak a domináns egy-két nyelvet, így az imént a magyar nyelvűként megjelölt települések esetében implicite azt feltételeztük a számítás során, hogy minden lakos magyarul beszélt, minden szlovák településen mindenki szlovákul beszélt stb.) a települések arányát nézzük, akkor a szlovák települések részaránya még magasabb is, a magyaroké pedig alacsonyabb.

Erdélyt is beszámítva a románok aránya országosan 17%, annyi, mint a szlovákoké, a szerbek és horvátok 2%, illetve 1,5% alá esnek, a németek aránya 8,5%, a magyaroké csak a vegyes településekkel (4%) éri el a 40%-ot, a ruszinok aránya kereken 3%. Az általunk számított érték minden nemzetiség esetében kisebb a szakirodalminál,⁶⁹ mivel mi az ismeretlen nyelvi besorolású települések etnikai minősítésétől (7%) tartózkodtunk, a határőrvidék népessége hiányzik (de a Partiumé benne van).

Miként a felekezetek esetében, itt is bemutatatható az egyes nyelvi közösségek életminősége a 18. századi településsoros országos statisztikák segítségével. Az eredmények szerint a 18. században a magyar nyelvi dominanciájúnak tekintett települések gazdasági-demográfiai mutatói még korántsem jobbak a többi közösségénél (leszámítva a ruszinokat, románokat, vendeket, akik a legrosszabb helyzetben voltak), szemben az 1910-ben tapasztalható helyzettel (4.6. táblázat).

[4.6. táblázat.](#) Kapcsolat a fejlettség, valamint az iparosodottság, a vallás és a nyelvhasználat között a GIS-ta Hungarorum 1910-es adatsorán⁷⁰

Kifejezetten rossz volt a földminőség (átlag kettő helyett hármas) az oroszok dominálta falvakban és a lengyeleknél (e két csoport esetében hármas, szemben az országos átlagú kettes földminőséggel), a magyarok esetében pedig az átlagosnál némileg jobb értékkel találkozhatunk, a vendeknél pedig jóval kedvezőbbel. Meglepő módon a szlovák nyelvű települések földjei is elég jó osztályokba soroltak, akárcsak a szerbeké, de a horvátoké sem volt rossz. A szerbeknél magas értéket mutatott az iskolamesterek településenkénti gyakorisága⁷¹ (a vendeknél szinte nem is volt), átlag feletti volt a magyaroknál és a németeknél, míg a szlovákok esetében mind a parókiák, mind az iskolamesterek aránya alacsony volt, ami részben a településeik kis népességére vezethető vissza. Hasonló volt a helyzet a horvátoknál és lengyeleknél, a német települések esetében viszont nagyobb gyakorisággal találhatunk a falvakban iskolamestert, mint papot/lelkészt. A románoknál pont fordított volt a helyzet, a pópák településenkénti gyakorisága jelentősen felülmúlta az iskolamesterek arányát, míg az ugyancsak ortodox oroszoknál és a szerbeknél ez nem így volt. Az e két tényezőtől összeálló intézményi infrastrukturális fejlettség összességében a vendeknél, szlovákoknál, horvátoknál és lengyeleknél volt mélyen az átlag alatt, kiemelkedő értéket viszont csak a szerb települések mutattak.

⁶⁹ Kocsis–Tátrai 2015. Fényes a magyarokra 45%-ot számít 1857-ben nemzetiségi adatokból, 38%-ot felekezeti adatokból konvertálva 1840 előtt (Kovacsics 1997: 262).

⁷⁰ Péntes 2018: 85–117.

⁷¹ Hangsúlyozandó, hogy az itt használt települési mutató nem azonos a modern, 1000 főre eső tanárok számával.

A telkes jobbágyság aránya kiugró volt a szerbeknél, lengyeleknel és oroszoknál, míg a románok esetében átlag alatti értéket mérhetünk. A többi esetben nem tapasztaltunk lényeges eltérést az átlagtól. Alig volt házatlan zsellér a vendeknél és lengyeleknel, szerbeknél, viszont az átlagosnál gyakoribb jelenség volt ez a németeknél (feltehetően összefüggésben a törzsörökléssel, így itt a foglalkozási átrétegződés esélye is nagyobb volt). A telkes jobbágyra jutó szőlőbirtok mérete a magyarok és németek mellett a rácoknál volt magas, a ruszinok esetében szinte nem is volt (eleve nem is nagyon alkalmas erre az általuk lakott terület), ami jelentősen befolyásolta a (mérhető) jövedelmüket, és a horvátok, románok és szlovákok esetében sem volt sok (fele az előző csoporténak). Az egy földművelőre jutó birtoknagyság is jelentős differenciákat mutatott a beszélt nyelvvél való összevetésben. Kedvező értéket találunk a szerbeknél és a lengyeleknel, átlag felett a magyaroknál, míg a románok és oroszok esetében (nyilván a természetföldrajzi környezetük adottságaiból fakadó eltérő megélhetésük miatt is) ez jóval kisebb volt, a szlovákoknál pedig átlagos. Ha a földmértet csak a telkes jobbágyságra vetítjük, a helyzet akkor sem változik lényegesen a magyarokat leszámítva, ahol a méretnövekedés érzékelhető (33% felett), eszerint esetükben a házas zsellérek aránya csökkentette érzékelhetően a birtokméretet (a házatlan zsellérek aránya ugyanis kicsi volt, itt nem törzsöröklési rend volt, osztódott a birtok). A robot leginkább a magyarokat, horvátokat és főként a szerbeket sújtotta (összefüggésben úrbéres minőségükkel és telekhányadukkal), a románok esetében a teher kifejezetten kicsi volt, a hozzájuk hasonló életmódot folytató ruszinok esetében viszont már magasabb. A tótok, vendek esetében a robot mértéke átlagos (38 igásnap) volt.⁷² Az átlagos, 4,3 forintos adót (az összes úrbéresre számítva) viszont a rácoké – a magas robotterhüket némileg kompenzálva – nem érte el (sokan adókedvezményes területen éltek), a tótoké az átlagnál kissé magasabb, a lengyeleké és horvátoké pedig alacsonyabb. A németek esetében mind a robotteher, mind az adóérték átlag alatti volt.⁷³ Alacsony volt a földesúrnak juttatott, természetben fizetett adó/ajándék a ruténeknel, vendeknél és románoknál különösen (itt a pénzadó értéke átlagos volt), átlagos a németeknél, magas viszont a szerbeknél (szemben a viszonylag alacsony pénzbeli adóval).

Kombinálva a vallási és nyelvi viszonyokat a kompozit fejlettségi mutatóval, mivel a fejlettség a reformátusok esetében volt a legnagyobb, a magyar nyelvű lakosságé pedig átlagos, világos, hogy *a református magyar települések fejlettsége a mutatók alapján jobb volt a század végén (miként 1910-ben is),⁷⁴ mint a katolikus magyar településeké, amelyek viszont a katolikus horvátoknál és kisebb mértékben a szlovákoknál is jobb életminőséget mondhattak magukénak. Az ortodoxok esetében a szerbek felfelé húzzák az átlagot a románokhoz viszonyítva. A szerb parasztok a református magyarokéhoz hasonló, számos aspektusból még annál is jobb életminőséggel bírtak.* Ugyanakkor mindkét itt említett csoportra jellemző volt a vallási infrastruktúra kiemelkedő szerepe a fejlettségi mutatóban. A legperiferikusabb települések között rác falut nem találunk, felülreprezentáltak viszont a horvát és szlovák települések, alulreprezentáltak a magyarok, németek, románok.⁷⁵

72 Az érték átlag 40 napra nő, ha a nem robotoló, például kamarai birtokokat is kivesszük a halmazból, ahol a robotnapok száma 0 értékkel került jelölésre, nem pedig „nincs adattal” (ilyen is volt). Ez utóbbiak ugyanis nem szerepeltek a statisztikai kiértékelésben, így nem befolyásolták az átlagot, míg a tényleges 0 értékek (600 eset) igen.

73 Nem tudható, hogy az új telepítések kiváltságai (például adókedvezményei) mennyiben okai a fenti jelenségnek. Nyelvi, vallási adat ugyan van a Bánságra, de társadalmi-gazdasági indikátor már kevesebb, esetleg kisebb területre (például földminőség van). A felvidéki (nem város lakó) cipszerek pedig többségükben nem voltak kedvezményezettek.

74 Demeter 2018c.

75 Demeter 2022.

Demográfia

4.9. térkép A „gyerekek” aránya

A népszámlálásban rögzített „gyerekek száma” (1–12 év) kapcsán a bevezetőben említettük, hogy demográfiai értelemben nem azonos a mai fogalommal, és valójában nem adja vissza a gyermekek valós arányát. Ez a népszámlálási adatok alapján országosan ugyanis (csak) 15,5% volt, míg a serdülőké (13–17 év), 4%.⁷⁶ A két korcsoport összege alacsony a korviszonyok közepette, a két csoport közti differencia pedig nem a reprodukciós ráta megváltozásának a jele, mint inkább a nagy gyermekhalandóságot tükrözi: 1–5 éves kor között 50% körüli volt a halálozás.⁷⁷ A „gyerek arányának” mintázata a nyugat-magyarországi és dél/kelet-erdélyi alacsony reprodukciós képességű területeket leszámítva inkább mozaikos volt.⁷⁸

A fentiek miatt a 1–12 és 13–17 éves korosztály egymáshoz viszonyított arányának térképre vitele is elsősorban ott mond sokat, ahol a hányados nagyon magas, 5 feletti: itt gyanakodhatunk a gyermekhalandóság kiugró értékére. Ahol pedig az érték kettő alatti, ott is abnormalis jelenséggel találkozunk, hiszen a két kohorsz intervallumból következően az 1–12 éves csoport létszámának a 13–17 éves korosztály körülbelül kétszeresének kellene lennie nulla vagy teljesen egyenletes gyermekhalandóság esetén, illetve a születési ráta 18 éven át tartó viszonylagos azonosságát feltételezve. Ahol tehát 2 alatt van a hányados, ott a fenti feltételek közül valamelyik nem teljesül: vagy az 1–12 év közti korosztályt érte demográfiai katasztrófa, vagy zuhant a születések száma (mellőzve az összeírási hibák lehetőségét, mely mindenütt fennállhat). A területi kép tehát valamit elárul a demográfiai viszonyok regionális különbségeiből, de értelmezése nehézkes. A reprodukciós rátával vagy gyermekhalandósággal összekötni téves, különösen későbbi, hasonló jellegű vizsgálatokkal való összevetés esetén. Ugyanígy a hányados értékének abszolutizálásától is óvakodni kell.

Egy dologra viszont biztosan jó az 1–12 év alatti gyerekek aránya: mintázatuk korrekciós tényezőként szolgálhat a lokális (települési) átlagos agrárpotenciál megbecsülésénél (nem lévén hozamadatunk, csak családlétszám, földminőség és családonkénti szántóméret áll rendelkezésre az előbbi közelítésére 1780 körül): Csajanov szerint ugyanis a 14 év alatti gyermekek munkaereje még nem generál akkora jövedelmet, mint amekkora fogyasztást felnevelésük-eltartásuk igényel, így a családi parasztgazdaság ereje gyengül, ha sok a serdületlen.

4.10. térkép A távollevők

4.11. térkép A nem helyi lakosság aránya

A távollevők és a nem helyi eredetű lakosság arányát a kortársakkal ellentétben Thirring Gusztáv már fejlettségi ismérvként azonosította.⁷⁹ A távollevők aránya magas volt Sopron megyében – az osztrák határ közelsége miatt – és Székelyföldön (Csík kivételével), valamint Liptó, Turóc, Sáros és Szepes térségében. Mindhárom 1880–1910 között is karakterisztikus régió marad, de az utóbbi esetben a célterület már nem Galícia, hanem az Egyesült Államok. A nem helybeliek aránya a városok mellett magas volt – és 1735 után a csehországi zsidók és protestánsok bevándorlása is erősödik – a Felvidék nyugati részén, Zalában, Fejérben, a Duna–Tisza közén

⁷⁶ A viszonylag alacsony érték oka az indikátor korábban említett sajátossága, hogy nem tartalmazza az összes gyereket.

⁷⁷ Faragó 2005.

⁷⁸ A fenti problémák miatt a reprodukciós ráta népességnövekedésben játszott szerepe a migráció jelentőségéhez képest nem mérhető e mutatóval.

⁷⁹ Thirring 1938: 80.

és Szepes–Sáros–Gömör megyékben, valamint Erdély középső sávjában, egészen Beregig. Azonban az értékek értelmezéséhez fontos tudni, hogy 10 évnyi egy helyben lakás után már nem minősült idegennek a településen élő, akkor sem, ha születési helye másutt (akár külföldön) volt. Így ez a mutató a mai migrációs indikátoroknak csak akkor feleltethető meg, ha azokat 10 éves periódusra adják meg.

4.12. térkép Az egy lakóháza jutó családok száma

Az egy lakóháza jutó családok száma a szegénység, illetve a zselléresedés proxy változójaként jött számításba vidéken.⁸⁰ De másik oldalról a ház birtokosának gazdasági lehetőségeire is utal (van-e szüksége jövedelemtöbbletre, illetve lehetősége munkaerő foglalkoztatására). Érthetően magas volt az érték a városokban pontszerűen (ahol egy házban több tehető család is lakott, tehát nem a fenti jelenséggel hozható kapcsolatba), emellett Liptó, Moson,⁸¹ Sopron, Győr, Fejér, Somogy, Komárom megye emelkedett ki a rurális térségek közül e tekintetben. Az erdélyi szászok között a több család együttélése nem volt annyira elterjedt, pedig az 1750-es felmérés előmunkálatai során külön foglalkoztak a kérdéssel, a Szepességben is csak délen, a szlovákokkal kevert erdővidéken volt jellemző. Zólyomban a bányavárosok környezetében gyakori a jelenség, de nem köthető egyértelműen etnikumhoz. Az bizonyos, hogy a tiszántúli reformátusok esetében e jelenség ritkább, Erdélyben szintűgy. A családfogalom értelmezése persze tág kereteket ad, hiszen a nagyszülői generáció együttélése a házas fiatal párral (akiknek esetleg már gyerekei is vannak) lehetőséget ad arra, hogy egy vagy két családként egyaránt értelmezzék a nexust. A Laslett-féle tipológia elterjedése előtti időszakban az egyedi ívek nélkül nem lehetünk biztosak abban, hogy az ilyen típusú családokat hány családként és milyen következetesen jelölték így az összeírások. Az 1869-es sátoraljaújhelyi⁸² népszámlálási ívek is ékes példái annak, hogy a tipizálás még ekkor is erősen a számlálóbiztos attitűdjétől függött, így akár egy város kerületeinek felvételezése is eltérő mintát adhat, noha ez valójában így nem is az együttélési minták területi eltéréseit tükrözi.

4.13. térkép Az átlagos családméret

Az átlagos családméret a gazdasági egységre jutó eltartottak számát proxy indikátorként reprezentálva⁸³ Erdély nyugati, északnyugati részein sokszor meghaladta a 6-7 főt, Szászföldön és Székelyföldön viszont 4-5 fő között maradt.⁸⁴ Ez azért is hangsúlyos, mert a román szerzők Nyárády R. Károly szerint⁸⁵ a görögkatolikus és ortodox családfők számát⁸⁶ általában öttel szorozzák fel Erdély 18. század végi etnikai arculatának rekonstrukciójához, így jön ki az 50% feletti arányuk a 930-950 000-re taksált lakosságszámból, kritikusaik viszont Erdélyre 4 fős családlétszámmal számolnak (mondván, hogy a román pópák az egyedülálló személyeket is családként írták össze, ez esetben az öttel való szorzás nyilvánvalóan torzulást eredményez). Az 1785-ös népszámlálási

80 Lásd a népszámlálás zsellér kategóriája kapcsán tett kritikai észrevételeinket.

81 Mosonban ez az egy U alakú ház – két család (lakrész) építési móddal magyarázható (Horváth 2013). Az egy házra jutó háztartások száma így itt (és Sopronban) sem feltétlen szegénységi indikátor, hanem éppen ellekezőleg, a városias-polgáriás építési mód jele is lehet, mely tehát nemcsak pontszerűen, de akár regionálisan is jelentkezhett, így a mutató mintázata fejlettségi indikátorként csak korlátozottan használható.

82 Demeter–Bagdi 2016.

83 Az eltartottak arányának mintázata inkább a jelenkori vizsgálatokban releváns, de 1910-re is ábrázoltuk.

84 Kérdés persze, hogy a Szászföldön szüleikkel együtt élő felnőtt, házas férfiakat önálló családfőként vették-e számításba 1750-ben.

85 Nyárády 1987.

86 1750-ben például nem adják meg a tényleges népességet, csak az adófizetőket, a felmentetteket és a családok számát. Ezekből a tényleges népesség nem rekonstruálható.

adatok alapján a románok által lakott területeken nagyobb volt az átlagos családméret, a szászok esetében pedig kifejezetten kicsi, a székelyek a kettő közötti köztes helyzetet mutatják. (Miskolczy Ambrus és Varga E. Árpád 18. századi felekezeti adatgyűjtése alapján a románság 50% feletti aránya Erdélyben 1760 körül teljesen reális).

Az ország északkeleti pereme Szepestől Máramarosig szintén 6-7 fő közötti értékeket mutatott. Liptó, Heves–Borsod–Gömör érintkezési zónája ugyancsak, miként Dél-Baranya, a Muraköz, Dél-Zala és Dél-Bácska is. Ezzel szemben Sopron, Moson, Pozsony, Kelet-Vas, Veszprém, Komárom, a Hajdúság és a Nyírség, a Tisza legfelső folyása 5 fő alatti értékekkel volt jellemezhető.

[4.14. térkép](#) *A férfi/nő arány 1785-ben*

A férfiak nőkhez mért aránya erősen mozaikos képet mutatott, ami az adathiányos térkép elemzését nem könnyíti meg. Az talán látható (és itt fontos felhívni a figyelmet a poligon típusú ábrázolások során a nagy terület – kis esetszám esetén fellépő vizuális torzításra is), hogy az Alföldön, a Duna vonalától, a Tisza középső folyásától és Debrecen térségétől eltekintve inkább férfitöbbség, a nyugati peremvidékeken inkább nőttöbbség mutatkozik 1785-ben. A Dunántúl maga eléggé mozaikos szerkezetű, Sáros, Szepes és Zemplén északi részén megint férfitöbbség mutatkozik, ami akár a fiatal, család nélkül érkező bevándorlókra is utalhat. Ugyanígy Háromszék és Brassó környékének nőttöbblete pedig a térségbeli férfiak moldvai-havasalföldi kivándorlására is utalhat (később a nők száma is megugrik).

[4.15. térkép](#) *A házas férfiak aránya*

A házas férfiak aránya az összes férfihoz képest már inkább mutat területi sajátosságokat, bár ezek értelmezése nem egyszerű. A frontierzónában általánosságban véve jellemzőbb az alacsonyabb házassági arány, de Magyarországon ez nyugaton és keleten is egyaránt jelentkezett, pedig eltérő kultúrájú és fejlettségű részek határolták a térséget. A Tiszántúl hasonlóan alacsony arányt mutatott, pedig ez nem volt frontier jellegű, és Zemplén, Sáros és Szepes északi része is ezt a mintát mutatta, a Csalóköz jó részével. Ugyanez érvényes a Dunántúl északi részére, Fejérre, de az erdélyi Mezőségre, Kalotaszegre is. Ezzel szemben Szászföldön vagy Hunyadban magas volt a nők férfiak aránya, Máramarosban, Gömörben és a Duna mentén ugyancsak. Érdekes magyarázatként a szászok és a Duna mente esetében az előbbi térképhez fordulni – mindkét területen kevés volt a férfi. Igaz ez az ország nyugati peremére is, ahol azonban mégsem volt magas a házassági hajlandóság.

[4.16. térkép](#) *Demográfiai növekedési mutatók I.*

[4.17. térkép](#) *Demográfiai növekedési mutatók II.*

Ingoványos talajra lép, aki a népességnövekedéssel kapcsolatban biztos állításokat akar megfogalmazni, hiszen az ország 1720-as lélekszáma komoly szakirodalmi vitákat gerjeszt ma is,⁸⁷ így a növekedés abszolút mértéke, a belső és külső források szerepe még országos szinten is vitatott – akkor nyilván a változás finomabb felbontású, regionális differenciáit illetően sem tehetünk megalapozott állításokat. A népszámlálás kapcsán felvett gyermekszámról említettük, hogy demográfiai célokra nem használható, mivel mást takar, mint mai értelmezése. Pedig a népességnövekedés regionális differenciáinak ismerete hasznos volna. Az egy összeírtra jutó úrbéri szántók és rétek nagysága a földminőséggel együtt a terület eltartóképességének határaitól (és az ehhez képest mérhető aktuális helyzetről, a demográfiai nyomásról, agrártársadalmi feszültségekről) is képet adna.

⁸⁷ Van 4 és 5 millió becslés is.

Ha eleresztjük a probléma számszerűsítését, és megelégszünk azzal, hogy a 18. század végi adatok alapján rekonstruálható állapotokat viszonylag pontosnak feltételezve a növekedés relatív, szomszédos régiókhoz mért nagyságára fókuszálunk, legalább a növekedés területi differenciáltságáról képet kaphatunk, mely további vizsgálatokkal (például a földmennyiséggel párba állítva) megmutatja a relatív túlnépesedéssel küzdő területek elhelyezkedését. Adatbázisunk lehetőséget nyújt az összeírt földművesek (úrbéresek) száma változásának ábrázolására (4.16. térkép) az 1720-as és az 1786-os összeírás felhasználásával, az eredeti adatsorok minden pontatlanságával. Kérdés, hogy ez mennyiben közelíti a tényleges (vagy az agrárszektorban mért) népességnövekedést 1720 és 1786 között. Az ország lélekszámának növekedését 1720–1786 között 2–2,3-szeresre teszik, az úrbéresek/összeírtak (felnőtt férfiak) száma viszont közel háromszorosára nőtt.⁸⁸ Tekintettel arra, hogy a növekmény zömét mindenképpen ők tették ki (mivel a társadalom döntő részét is ők alkották), ismét azt kell feltételeznünk, hogy az 1720-as összeírás pontatlanabb.⁸⁹

Ennek ismeretében a két időpont közötti növekedés differenciáit bemutató 4.16. térképet is fenn tartásokkal kell kezelni, hiszen nem két népszámlálást vetettünk össze. Ezek alapján az országos növekedést jócskán alulmúlta a Rába–Ipoly-tengelytől nyugatra, az alföldi-dombsági térszíneken élő népesség növekedése. Hasonlóan kis növekedést mutató, viszonylag összefüggő tömb figyelhető meg Zemplén, Szabolcs, Bereg, Ugocsa és Máramaros térségében. Ezzel szemben Dél-Bihar és Arad, az alföldi Kőrös-vidék, Bácska és Tolna Pakstól délre, a hegyvidéki Szepes, Sáros, Szatmár, továbbá Abaúj és Borsod déli fele jelentős növekedést mutatott, miként az északkelet–délnyugat irányú középhegységi tengely is inkább a népességnövekedéssel jellemezhető területek közé tartozott.

Önmagában pedig – elfogadva a 18. századi, fejlettségre vonatkozó kameralista álláspontokat, mely szerint a nagy népességnövekedés fejlődést jelez⁹⁰ – a térkép megmutatja, hogy mely területek mutattak dinamikus fejlődést, és melyek stagnáltak.⁹¹

A kiindulási értékek bizonytalansága miatt a vizsgálatot érdemes megismételni más 1720-as és 1785-ös, azaz most egy népszámlálási indikátor kiválasztásával (4.17. térkép). Az előző indikátorpárhoz hasonló proxy lehet az 1785-ös felnőtt házasságok és az 1720-as összes összeírt (mind felnőtt férfi adóalany) hányadosa. Itt is a későbbi (a hivatalos népszámlálási adatsorból való) adat a biztosabb. Noha az így kapott növekedési értékek a valóságtól még jobban elrugaszkodnak (bár az egyes megyék⁹² egymással való relatív összevetését nem gátolja), cserébe

88 Az 1786-ra zömmel jobbággyá váló szabadosokat is beleértve az 1720-as vizsgálati halmazba, a növekedés 2,8-szeres.

89 1720-ban a (házatlan) zsellérek összeírása hiányos, de e hiányt valamennyire kompenzálhatja a jobbágytelken ülő nemesség, szabadosok, mezővárosiak bevétele a halmazba. Azt nem tudni, hogy e pontatlanság egyenletesen vagy területileg koncentráltan jelentkezett.

90 Ubi populus, ibi obulus: ahol a népesség, ott a pénz (azaz a bevételt a népességszám határozza meg). Ez azonban csak nem túlnépesedett terület esetén (például a középkor) igaz. Ennek a kameralista szemlélethez köthető elképzelésének 18. század végi kiszorulása arra utal, hogy egyes, nagy népsűrűségű területeken a bevételek további növekedése megállt, azaz elindult a fajlagos értékek romlása a túlnépesedés okán (a technológiai fejlődés nem tartott lépést a népességnövekedéssel).

91 Tehát nem az állapotot jelző (és már régóta térképre vitt) nagy népsűrűség mutatja ezt, mert az földhiánnyal kombinálódva és demográfiai nyomást eredményezve rossz életminőséget és elvándorlást indikál. Az állapotjelző népsűrűséggel szemben a folyamatjelző népességnövekedés megbízhatóbb indikátor, bár kétségtelen tény, hogy olykor a nagy szegénység is eredményezhet nagy szaporulatot (de annak migrációs hajlama is nagyobb).

92 Tudniillik megyeszinten kioltódnak az 1720-as összeírásban található lokális hibák (Faragó 1996).

Erdélyt is be tudjuk illeszteni a képbe. A két térkép területi mintázatának összevetése további megbízhatósági kontrollt jelenthet.⁹³

Ha a népességnövekedést ábrázoló térképeinket kombináljuk az összeírt szántóterület változásával, akkor lehetőség nyílik az abszolút földhiányos területek vázolására (Erdély nélkül). Erdély nélkül számítva az országosan összeírt telki állomány mérete 1720–1786 között két és félszeresére nőtt, az ország lakossága Erdéllyel pedig több mint a kétszeresére. Az egytelkesre jutó telki szántó állomány (Erdély nélkül) enyhén csökkent (14,6 holdról 12,6 holdra), miközben a zsellérek száma megtízszereződött⁹⁴ az összeírás szerint, a jobbágyság száma pedig megháromszorozódott (4.7. táblázat). A regionális mintát tekintve nőtt például a népesség és csökkent a szántók nagysága Szatmár és Ung–Bereg határán, Szabolcs egyes részein, nagyobb demográfiai nyomást eredményezve. Csökkent a szántók nagysága, és nem nőtt számottevően a lakosság Pozsonytól Muraközig, továbbá a Garam mentén. Erősen nőtt a népesség, de a szántók kiterjedése is Nógrádban és a Bácskában, de Trencsén és Árva területén is, egészen Sárosig, Szepesig, Zemplénig. Dél-Biharban ennél kisebb volt a szántók növekedése (a réteké viszont kiemelkedő volt). A Muraközben pedig nőtt a szántók kiterjedése, míg a lakosság száma alig, ami javuló kilátásokkal kecsegtette az egyébként alulfejtett, problémás térséget.

4.7. táblázat A szántóterületek (hold) és az úrbéres lakosság növekedése országos kitekintésben 1720–1786 között (Forrás: saját számítás Acsády 1896 és az MNL OL A39 3688/1786 alapján)

A társadalomszerkezet

4.18. térkép A házas zsellérek aránya az összes úrbéresből

4.19. térkép A házatlan zsellérek aránya az összes úrbéresből

4.20. térkép A telkes jobbágyság aránya az összes úrbéresből

Szatmár, Kővár, a beregi Tisza-hát kevés telek nélküli úrbérest tömörített, akárcsak az egykori Zaránd vármegye, ellenben Dél-Bihar tömeges elzselléresedést mutatott 1786-ra;⁹⁵ szintén jelentős a zsellérség térnyerése a Körös–Maros közének pereme, a Kiskunság, de a Sáros–Zólyom belső hegyvonulat területén is. Az Északi-középhegység déli hegy lábain (szőlőhegyek), valamint északon, az Ipoly és Sajó völgytengelyében ugyancsak magas volt a zsellérek aránya. Fejérben, Somogyban találhatunk még nagy kiterjedésű, összefüggő foltokat a nagybirtokok övezetében,⁹⁶ a Bakonyban pedig elszórtan. Ehhez képest a Rába-völgyben kifejezetten mérsékelt volt a zsellérség aránya (pedig nagybirtok volt itt is), hasonlóképpen a Csallóköz, Vas nagy része, a Bácska, Zala és Baranya sem tartozott a zsellér dominálta területek közé (vö. A telkes jobbágyság úrbéres lakosság közti arányát mutató 4.20. térképpel). A zsellérek aránya alacsony volt a Szászföldön,⁹⁷ ami éles

93 Az 1720-as indikátor ugyanis mindkét térkép esetében közös (és így nem tudható, mennyire torzít), de a másik indikátor két eltérő összeírásból származik.

94 Ez az 1720-as összeírás említett pontatlanságából ered, nem valós növekmény.

95 Nem a népszámlálás, hanem az 1786-os összeírás alapján.

96 Tudniillik, ha elfogadjuk, hogy a zsellér nem csak agrárbérmunkásként jöhetett számításba (például falusi kisiparos, tőzsér stb.), akkor nem szükségszerű, hogy csak nagybirtok közelében éljenek tömegesen zsellérek, hiszen szabadon mozoghattak (élhetnek irtásföldön, vállalkozhatnak bérrobotolást telkes jobbágyság helyett, művelhetik a telkes jobbágyság földjét), s létük nem mindig a földhöz kötődik (háziipar). Annak vizsgálata, hogy az egykori zsellérfalvak vagy telkes jobbágyság falvak helyén van-e ma több periférius település, izgalmas vizsgálati téma lehet.

97 Az 1750-es adatok kiterjesztésével próbáltunk Erdélyre is képet kapni, a „más földjén dolgozni kényszerülő” kategória és az 1786-os (házas és házatlan) zsellér kategória összeolvasztásával. De hasonló helyzet áll elő, ha a

kontrasztot mutatott a fogarasi románság értékeivel és a szintén román (és német szomszédságban lévő) Észak-Besztercével.

[4.21. térkép](#) A polgárok és kézművesek száma

[4.22. térkép](#) A polgárok és kézművesek aránya az összeírtakból

A népszámlálás a „polgárok” elnevezés alá kívánta besorolni mindazokat, „kiknek házbirtokuk volt, valamint [...] akik ipart, mesterséget, kézművességet űztek, vagy bányászattal, kohászattal foglalkoztak; kifejezetten tehát azokat, kiket nem a földművelés tartott el, akik tehát nem tartoztak a népesség élelmezését biztosító (»Nährstand«) rétegekhez”.⁹⁸ *Polgár* (és kézműves) kategóriájú személyt⁹⁹ a városokon kívül jóval többet írtak össze a Dunántúlon és a Duna mentén, mint a Tiszántúlon vagy a Partiumban (Szatmárt leszámítva). Általánosságban a középhegységi, dombosági tájakon volt sűrűbb a nem városi „szórványpolgárok” elterjedése (összefüggésben a településsűrűséggel is), mint az Alföldön, itt a Bácskát és Torontált leszámítva. Erdélyben Kolozs megye és a Szászföld értékei voltak magasak.

[4.23. térkép](#) A nemesek száma és aránya

[4.24. térkép](#) A nemesek száma és aránya

A nemesek száma és aránya a Csallóközben, Máramarosban, Borsod-Gömör térségében, Veszprém, Zala és Vas érintkező részein, a Nyírség, Érmellék és Bereg déli részén volt átlag feletti, Erdélyben pedig a székely területeken. A Nagyikunság (a redemptus kunok mind polgárként és nem parasztként szerepelnek a népszámlálásban), Szécsény környéke, néhány somogyi falu, Trencsén, Liptó, Turóc és a Morva folyó völgye mutattak még lokális dúsulásokat. (Fontos módszertani megjegyzés, hogy csak a nemes férfiak és gyerekeik kerültek be a népszámlálás ezen rovatába).

Az agrártársadalom

[4.25. térkép](#) A települési robotkötelezettség gyalognapokban számolva

A települési robotkötelezettség az 1786-os összesítés alapján (mely a jobbágyokra és zsellérekre meghatározott elvi értékkel számol) *inkább a lokális társadalom belső struktúráját (a telki földállomány települési átlagos nagyságát) tükrözi, mintsem gazdasági indikátor*. Így például az egy úrbéresre jutó robotnapok száma nem volt magas Dél-Biharban, ahol nagyszámú zsellér élt – ez persze nem meglepő, hiszen rájuk eleve kevesebb évi robotnapot (18, illetve 12) róttak ki. A kilenced robottal történő megváltása módosíthatja ezt a képet. Ezt elsősorban a szegényebb települések választották, illetve ahol a nagybirtoknak is volt erre igénye. (Az 1786-os összesítésben a kilenced robottal történő megváltása területileg az ország nyugati-északnyugati részén dominált).¹⁰⁰ A kilenced megváltásával keletkező robotnapok aránya az összesítésben az országos penzum mindössze 2-3%-át jelentette. Ha csak azokra a helyekre szűkítjük az összevetést, ahol a kilencedet robottal váltották meg, ott ez az érték összességében a hivatalosan meghatározott robot 20%-át érte el. Azt sem tudni pontosan, hogy a 18. században mennyire (és kik) tudták kihasználni az úrbérrendezés által megszabott robotot.¹⁰¹ A regionális mintázat alapján egyértelmű, hogy

népszámlálás „zsellér” (valójában igen eklektikus) kategóriáját illusztráljuk kartogramon.

⁹⁸ Thirring 1938: 70.

⁹⁹ Tehát e kategória nem azonos a „civis” = Burger jogállással!

¹⁰⁰ De nem tudni, hogy a többi területen ez nem volt jellemző, vagy csak nem írták össze.

¹⁰¹ A gyalogrobot alacsony minőségű, bár a hagyományos gazdaságban sok olyan feladat van, amire felhasználható: kézi anyagmozgatás, például földmunkák, farönkök, kövek rakodása stb. A gyenge hatékonyságot nem igazán

az egy úrbéresre jutó robotnapok száma néhány nagybirtok dominálta területen magasabb volt (Somogy, Észak-Baranya, Rába mente, Észak-Bácska, Moson, Csallóköz, Heves), ami viszont a telkes jobbágyságok (és nem a zsellérek) ottani nagyobb arányára utal. Általánosságban azonban az sem jelenthető ki, hogy minden nagybirtokon nagy volt a robotkötelezettség¹⁰² az úrbérrendezés előtt, hiszen a korban a nagybirtok egy része állattartó volt, ezért nem is igényelte a robot maximalizálását. Ha ezen problémákat mellőzve csupán az 1786-os területi képre fókuszálunk, akkor a nyugati határszélen, a Nyugati-Kárpátok övében, Észak-Gömör hegyeiben, a bihari hegyvidéken, illetve Zala Balatonhoz közelebb eső területein volt a legkisebb a robotkötelezettség egy földművesre (úrbéresre) számítva, erős összefüggésben a társadalomstruktúrával.

Az egy úrbéresre jutó robotnapok száma és az egy úrbéresre jutó adó nagyságának alacsony korrelációs koefficiense azok egymástól való függetlenségére utal és jelentős lokális diverzitást mutat. Az állami és urasági „elvonás” tehát egymáshoz mérve területileg nem volt egyforma. (Ez azt is jelentheti, hogy az alacsony robotkötelezettséggel jellemezhető zselléreknek volt egyéb jövedelmi forrásuk – az adó ugyanis nemcsak a szántóföldi termeléssel függött össze, hanem a gazdaság egyéb szektoraira is vonatkozott).

4.26. térkép *A földesúri ajándékok (naturaliak) kumulatív, egy főre jutó, forintra konvertált értékének mintázata*

A földesúri szolgáltatások (ajándékok) forintban Debrecen környéki árakon aggregált, egy főre jutó értéke több településre ábrázolható, mint az állami adó értéke. Ámbár az ajándékok értékét Dávid szerint a telekmérethez rögzítették, ez viszont uraságonként változott,¹⁰³ tehát összességében a telekmérettel csak közepesen korrelált. Magas volt a szolgáltatások (földesúri ajándékok) egy földművesre jutó értéke Sopron megyében (Mosonban viszont alacsony, tehát a lokális differenciák is igen nagyok voltak), a Csallóközben, a Dunántúli-középhegység és az Északi-középhegység déli előterében, a Bácska nyugati felében, a Muraközben, Baranyában, Zemplén középső részén. Kifejezetten alacsony volt ez az érték a Pozsonytól Trencsénig húzódó hegykoszorú területén és a Szlovák-érchegységben, valamint Bihar, Bereg és Szatmár területén, továbbá Csongrádban és Békésben.

4.27. térkép *A jobbágyságra jutó telki szántóméret*

Az egy jobbágyságra jutó teleknagyság (egész, fél stb.) indikátorként nem használható, ugyanis ez csak relatív értékszám, hiszen a telekméret nem volt egységes az ország területén, hanem északnyugatról délkelet felé haladva nőtt.¹⁰⁴ 1786-ban Magyarországon egész telkes jobbágyságot csak a Mosontól Budáig terjedő észak-dunántúli részen és a Kisalföld északi, mai Szlovákia területén fekvő hegységperemi részein, továbbá az Északi-középhegység déli előterén, Hevesben, valamint

lehetett büntetni. Az igásrobot értékesebb, de ott is volt teljesítmény-visszafogás, hiszen a jobbágyság óvta a saját állatait és eszközeit. Fuvarozásra (például piacra) viszont használható. Emellett van a megyének és a megyén keresztül a katonaságnak teljesített robot is, ezek is hasonló feladatok: útépítés, szállítás. Összességében az árutermelő birtok üzemeltetését nem lehet robotra alapozni, legfeljebb egy kisnemesi szintű háztartás önellátását. (A robotoló nagybirtok képe a második jobbágyság teóriával terjedt el, csak hogy ez téves. Az Elbától keletre, a Balti régióban, ahol van világpiac, valóban elveszik a jobbágyságtelkeket, és árutermelő nagybirtokká alakítják, de nem robottal művelik, hanem a jobbágyságból uradalmi cselédek lesznek). Szántay 2014a: 268–270; Szántay 2005, 1998.

¹⁰² A Grassalkovich, Széchényi, Festetics és Illésházy családok, illetve egyházi nagybirtokok éppúgy szerepelnek a legnagyobb robotoltatók között, mint Bártfa városa, a Madách család, a Bornemisszák, a Kazinczy család, a legkisebb robot pedig a Kölcsey, Jeszenszky, Rédey, Meskó, Kállay, Kosztolányi család mellett a Migazzi család, az esztergomi érsek, az Erdődy, Harruckern és Schönborn család birtokain volt.

¹⁰³ Dávid 1996.

¹⁰⁴ Demeter et al. (szerk.) 2020.

a Rába mentén találunk. Az erdélyi adatok pedig nem vethetők össze a magyarországiakkal, mert egy telek mérete ott jóval kisebb volt, ráadásul a telek fogalma nem megyénként, hanem falvanként-járásonként is különbözhetett.¹⁰⁵

Az egy jobbágyra jutó telki szántó méret már kevésbé mutatott jellegzetes, sávos képet, mint a jobbágytelek mérete (4.27. térkép).¹⁰⁶ Ahol ugyanis nagyobb volt a jobbágytelek, mint egység mérete, ott sok helyütt kisebb volt a telekhányad, így az egy jobbágyra jutó telki szántóállomány nagysága, a regionális differenciák kompenzálása ily módon történt meg. Azaz az ország egyik felében egy féltelkes jobbágy birtok nagysága ekvivalens lehetett egy másik megye negyedtelkes gazdájának föld nagyságával. (Még kaotikusabb volt a helyzet Erdélyben.) Némely esetekben ez a differencia a földminőséggel van kapcsolatban, azt kompenzálja: a rossz minőségű ormánsági földeken nagyobb birtokon gazdálkodtak (16–24 hold szántó = fél telek). Moson déli részén nagy volt a telekméret (32 hold szántó körül), de a földminőség nem volt kiváló a tőzeges talajon, így ezt a gazdaságok méretével kompenzálták (32 hold, egész telkesek). Ugyanakkor ez a kompenzáció nem általános érvényű: a gyér népességű Bácskában nagyok voltak a telkek, a földek is jók, és a jobbágyok jó része (elsősorban a Dunától távolabb) így is egész telkes volt – lévén ezek új telepítések, ahol a birtokaprózódás nem jutott még szerephez. Ez viszont világossá teszi, hogy a jobbágybirtokok potenciális termőképessége sem volt egyforma. Érdekes tehát megvizsgálni külön a földminőséget is, mint indikátort.

Mivel a gabona termésátlagát illetően csak a Benda Gyula által összegyűjtött megyei becslésekre támaszkodhatunk¹⁰⁷ a jozefiniánus kataszteri felmérés néhány száz településének fennmaradt adatain túl¹⁰⁸ (s ez is jóval kevesebb, mint az 1720-as összeírásban – ahol körülbelül 6000 településről van elérhető „termékenységi” adat –, vagy az 1728-as összeírásban szereplő 2250 település), ezért a hozam közelítését kompozit (több tényezőt tömörítő) proxy (helyettesítő) indikátorral végeztük el. Azaz, a fent elemzett egy főre jutó szántónagyságot kombináltuk a földminőséggel (4.28. térkép) és a zsellérek települési arányával (4.19. térkép; vagy, másik variációban, a családmérettel) mint az agrárdemográfiai nyomás potenciális megtestesítőinek kombinációjával (5. fejezet, 5.16. térkép).¹⁰⁹

4.28. térkép Földminőség

Az 1786-os „kancelláriai” összesítésben megadott földosztály¹¹⁰ a teleknagyság mellett a 18. századi adózás egyik fontos, bár korántsem objektív korrekciós tényezője volt. Mivel a hozamot a 18. század végi országos összeírásokban nem rögzítették, a földminőség megállapításának célja feltehetően ennek a szempontnak a beépítése volt – az osztályozás így egyben a telekméretet is kompenzálta. Azonban az 1-től 5-ig terjedő értékek átlagértéket jelentettek települési és terményszinten is

¹⁰⁵ Berlász 1958: 40–41, 60–61.

¹⁰⁶ Demeter et al. (szerk.) 2020.

¹⁰⁷ Benda 1973. Ami a gabonatermés megyei mintázatát illeti, 1800 körül a nagy allódiumokkal (és igen sok zsellérrel) rendelkező Fejér kimagaslott a mezőnyből, ezt követte Arad, Békés a jó minőségű déli földeken, Moson és Sopron nyugaton, kevésbé jobb földeken, de jobb technológiával (és kisebb zsellérraránnal), majd a Kisalföld, Bars és Komárom megye. Bács-Bodrog ekkor egyáltalán nem mutatott jó kihozatalt, még Pest is megelőzte a fajlagos termelésben, a Tisza menti megyék pedig még rosszabbul szerepeltek a gabonát illetően: a gabonakihozatal a vízszabályozás és a napóleoni gabonakonjunktúra előtt a vízhatás alatt álló földeken látványosan elmaradt a szomszédos Szatmárhoz, Szabolcshoz és a Hármas kerülethez képest.

¹⁰⁸ A tiszai árterek, a medertől távolabb lévő földek, valamint az urasági és jobbágyi földek hozamának differenciáit illetően lásd Demeter–Szilágyi–Pinke 2022.

¹⁰⁹ Az egy földművesre jutó adó és a gabonatermelés egymáshoz való viszonya alapján a többi gazdasági ágazat jelentősége is becsülhető lenne.

¹¹⁰ Vályi is megadja, de hiányosan.

(búzatermelésre és sík területre optimalizált skálának tekinthető – a nagyobb fajlagos jövedelmet produkáló dombvidéki szőlők gyakran másodosztályú földminőségi kategóriába tartoztak), ráadásul – adót befolyásoló szerepe miatt – esetenként manipulálták is. Statisztikai vizsgálatok alapján a (szabályozás előtti) genetikai talajtípusok szerint történő termékenységi minősítéshez nem sok köze volt,¹¹¹ és az 1720-as termékenységgel mért korrelációja sem érte el a 0,5-et.

Vizsgálhatjuk a *földminőségi* csoportok kapcsán a többi gazdasági-társadalmi indikátor kiátlagolt értékét. A parókiák vagy akár az iskolák gyakorisága például nem mutatott összefüggést a földminőséggel. Szintén nincs kapcsolat a földminőség és a telkes jobbágyok aránya vagy a zsellérek aránya között. A szőlőbirtok nagysága azonban már indikatív, s érdekes módon *az egy főre/telkes jobbágyra jutó föld nagysága magasabb a jobb minőségű földeken*, ami éppen a kiegyenlítődés ellen hat¹¹² – igaz, így a robot nagysága is kifejezőbb a jobb minőségű földön, míg az állami adó esetében csak a legjobb kategóriában érezhető a differencia. Ráadásul *a legjobb földeken volt a legkevesebb agrármunkaerő, és az adó egy jobbágytelekre vetített értéke a rosszabb minőségű földön volt magasabb!*¹¹³ Azaz az állami adót ezeken a rosszabb földeken pusztán a szántóföldi jövedelemből előállítani nehéz volt – ennek kifizetéséhez alternatív bevételi forrásokat (állattartás, ipar, fuvarozás) kell feltételeznünk. Ezek hiányában e területeken túladóztatással (majd elvándorlással vagy periferizálódással, lecsúszással) kell számolni.

A család létszáma a legjobb földek esetén az átlag alatt maradt (viszont egy házban itt több család lakott, s mivel a legjobb földek nagyobbak is voltak az előzőek alapján, vélhetően vagy helyi munkaerőhiányt fedeztek ezzel, vagy szimplán nagyobb volt a ház jobb minőségű föld esetén, tehát elért benne egy allódiumon dolgozó zsellércsalád). *A telkes jobbágyok arányának 1720–1785 közötti változása és a migráció a legrosszabb földosztályban* viszont már látható különbségeket mutatott (mindkettő *magasabb volt, mint a többi csoportban mért érték*).

Fontos kiemelni, *hogy a nemesség a jobb minőségű földeken nagyobb arányban volt jelen*. Ez azt is jelenti, hogy a legjobb földek nem kerülhettek a 18. század végén kizárólagosan az arisztokraták kezére, hiszen ebben az esetben a nemesek aránya kisebb lenne, mint például a második földosztályban (hiszen arisztokratából jóval kevesebb volt, mint kisbirtokosból). *A polgárok aránya is magasabb volt a jó földekkel rendelkező településeken* (tehát az agrárbevételek, mint a szőlő, a városiasodottság egyik indikátorának tekinthetők még a 18. században is), *a legrosszabb földeken pedig hamarabb nőszültek* (ami arra utal, hogy vagy munkaerőtöbbletre volt szükség,¹¹⁴ vagy eleve nem a föld volt az egyedüli megélhetési forrás).¹¹⁵ A természetbeni földesúri juttatások és a földminőség között megint evidens a kapcsolat.

¹¹¹ Demeter–Szilágyi–Túri 2021.

¹¹² A Délvidék jobb földjein nemcsak a telkek voltak nagyobbak, de a gazdaságméret is, a sűrűn lakott északnyugaton a rossz földminőség mellett a telekméret is kisebb volt, s ezt a jobbágyi üzemnagyság sem tudta ellensúlyozni. A frontierzónában vagy a „civilizáció határán” általában jellemző az újonnan birtokba vett vagy feltört vidékekre a nagyobb telekméret, az egyén(i termelő) gazdagabb volta, sőt bizonyos gazdálkodási stratégiák is feltűnően hasonlítanak (például nagyállattartás dominanciája, „farm” jellegű üzem a „jobbágytelek” jellegű üzem helyett). Ilyen lehetett a 18. századi Alföld, de a kora újkori Ukrajna, sőt az amerikai Nyugat is a kolonizáció idején.

¹¹³ Ez összefüggésben lehet a regionális túladóztatással, tudniillik hogy a régi, töröktől nem érintett vármegyék portaszáma magasabb volt, mint az újonnan benépesült s jobb földdel rendelkező megyéké.

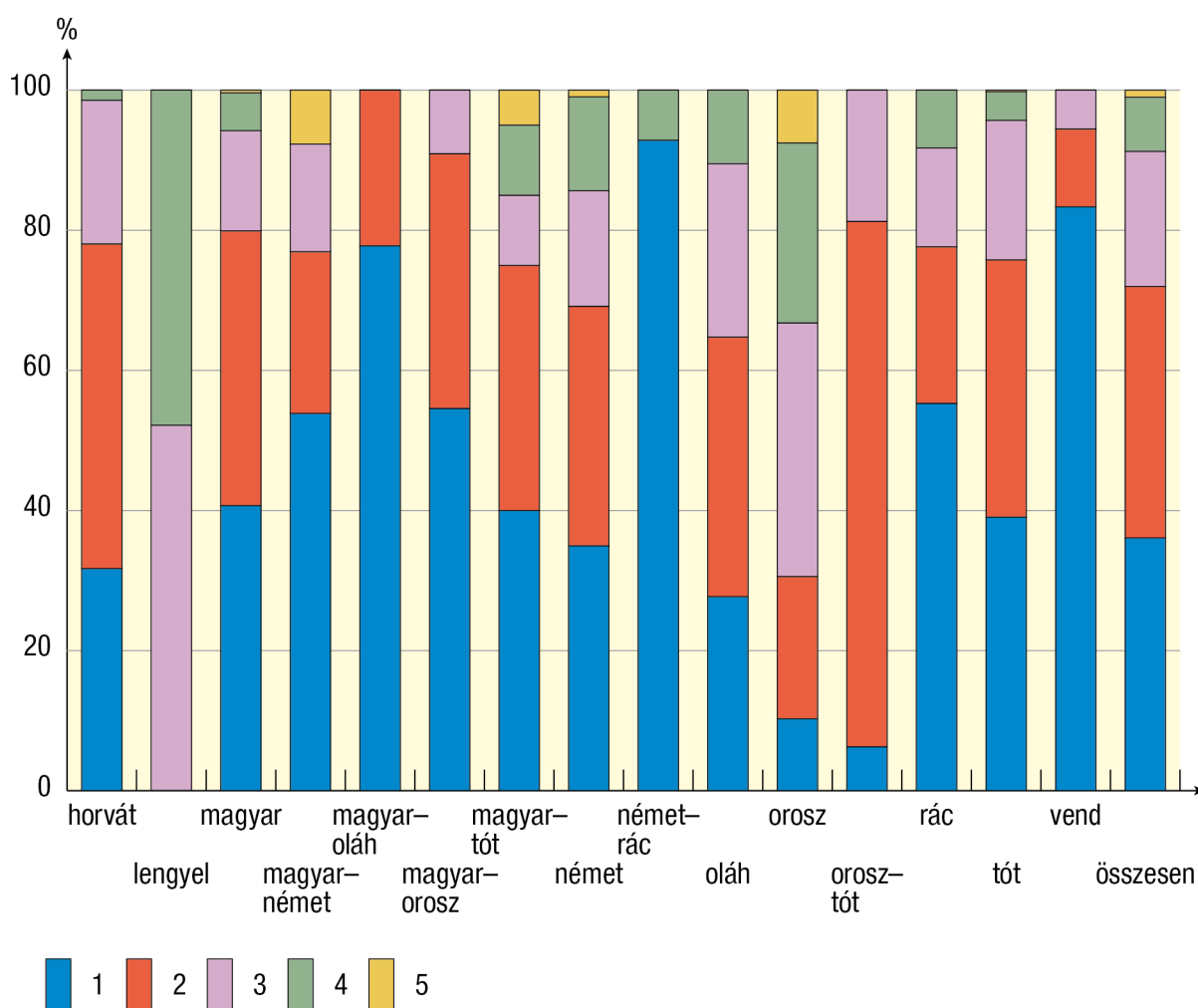
¹¹⁴ Logikus lett volna az is, hogy később nőszülnek, hiszen a rossz föld kevesebb embert tud eltartani – ráadásul statisztikailag kevesebb is jutott egy telkes jobbágyra rossz föld esetén.

¹¹⁵ Illetve ha nem volt örökölhető föld, eleve nem állt fenn a fiatalok házasságának akadályaként a szülők birtokban maradása s az örökség időbeli kitolódása.

A csoportátlag sok esetben (a szórás ismerete nélkül főként) nem alkalmas a halmaz minden paraméterének jellemzésére. Ebben az esetben (számszerűsíthető változók esetén pedig gyenge korrelációnál) sokszor a belső eloszlás vizsgálata jelenti a továbblépés lehetőségét, és adhat magyarázatot, hiszen egyes részhalmazok specifikus sajátosságait a többi részhalmaz átlagos jellemzői teljesen elfedhetik. Itt csupán felvillantva a lehetőségeket, a földminőség és a beszélt nyelv kapcsolatát mutatjuk be oszlopdiagramon (4.3. ábra).

4.29. térkép A telkes jobbágyság arányának változása 1720 és 1786 között (a zselléresedés relatív nagysága)

4.3. ábra A földminőség (1–5) és a települési domináns nyelv kapcsolata 1786-ban

Források

II. József népszámlálásának községi adatai. KSH Népszégtudományi Kutató Intézetének Történeti Demográfiai Füzetek 15. Szerk. Dányi Dezső – Faragó Tamás – László Géza. KSH NKI, Budapest, 1996.

Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). KSH, Budapest, 1960.

Fónagy Zoltán 2013: *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Adattár I–II.* MTA TTI, Budapest.

- Gyémánt Ladislau – Remus Câmpeanu – Anton Dörner – Florin Mureşan – Amalia Gyémánt 2009–2016. *Conscriptia fiscală a Transilvaniei din anul 1750*. I–II. Editura Enciclopedică, Bucureşti.
- Lexicon locorum Regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum*. Szerk. Illés József. Magyar Békeküldöttség, Budapest, 1920.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), A 39. A Magyar Kancelláriai Levéltár, (1770–1848), 3688/1786.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), F 51. Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Gubernium Transylvanicum levéltára (13. század – 19. század), 1785/86-i úrbéri összeírás (1785–1786)
- Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786–87*. Történeti statisztikai tanulmányok 2. KSH, Budapest, 1975.
- Vályi András: *Magyar országnak leírása... I–III*. Buda, 1796.

Irodalom

- Acsády Ignác 1906. *A magyar jobbágyság története*. Politzer, Budapest.
- Ifj. Barta János 2015. „*Ha Zemplén vármegyét az útás vizsgálja...*” II. Adattár Zemplén megye 18. század végi történetéhez. Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen.
- Benda Gyula 1973. *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez (1767–1867)*. (Számok és Történelem 1.) KSH, Budapest.
- Berlász Jenő 1958. *Az erdélyi jobbágyság gazdasági helyzete a 18. században*. MTA TTI, Budapest.
- Bogdán István 1991. *Magyarországi űr-, térfogat-, súly és darabmértékek 1874-ig*. Akadémiai, Budapest.
- Dányi Dezső 2007. *Az élet ára. Gabona- és élelmiszerárak Magyarországon 1750–1850*. (Történeti statisztikai tanulmányok 10.) KSH, Budapest.
- Dávid Zoltán 1996. A paraszti gazdálkodás mérlege (Bihar megyei adatok 1789-ből). In: Visi Lakatos Mária (szerk.): *Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára*. KSH, Budapest. 27–61.
- Demeter Gábor 2019. A fejlettség területi mintázata a dualizmus kori Magyarországon – az agrárszférától az adóztatásig. In Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József – Csikós Gábor (szerk.): *Területi-társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai*. (Vidéktörténet 2.) Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest. 7–69.
- Demeter, Gábor 2020a. Trends in regional inequalities between 1910 and 1930 in Hungary and the successor states. *Wschodnioznawstwo* 14. 95–115.
- Demeter, Gábor 2020b. Estimating Regional Inequalities in the Carpathian Basin – Historical Origins and Recent Outcomes (1880–2010). *Regional Statistics* (10) 1. 23–59.
- Demeter Gábor 2023. A 18. századi országos összeírások településszintű statisztikai kiértékelésének és vizualizálásának néhány lehetősége. In: Kis József – Kovács Eleonóra – Ö., Kovács József – Németh István (szerk.): *Földügyi és hagyatéki szabályozás. Társadalmi gyakorlat Magyarországon a 16–20. században*. Magyar Kormánytisztviselői Kar, Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest. 63–106.
- Demeter Gábor et al. (szerk.) 2020. *Kisatlasz a dualizmus kori Magyarország regionális társadalmi-gazdasági folyamatainak tanulmányozásához (1869–1910)*. MTA, Budapest–Debrecen.
- Demeter Gábor – Bagdi Róbert 2016. *A társadalom differenciáltságának és térbeli szerveződésének vizsgálata Sátoraljaújhelyen 1870-ben*. Kapitális, Budapest–Debrecen.
- Demeter Gábor – Mikle György 2022. Regionális különbségek Erdélyben az 1750-es összeírás alapján. *Erdélyi Múzeum* 101–120.

- Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.) 2018. *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon: Módszerek és megközelítések*. MTA BTK TTI, Budapest–Debrecen.
- Faragó Tamás 1996. Gondolatok az 1715–20. évi országos adóösszeírás népesség- és társadalomtörténeti célú felhasználásáról. In: Visi Lakatos Mária (szerk.): *Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára*. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Budapest. 100–123.
- Faragó Tamás 2005. Csecsemőhalandóság Magyarországon a XVIII–XX. században. In: Uő (szerk.): *Bölcsőtől a koporsóig. Szöveggyűjtemény a történeti demográfia tanulmányozásához*. ÚMK, Budapest. 171–184.
- Glósz József 2010. A birtokviszonyok hatása Magyarország gabonamérlegére a 19. század első felében. In: Háda Béla et al. (szerk.): *Eszmék, forradalmak, háborúk. Vadász Sándor 80 éves*. ELTE, Budapest. 199–214.
- Horváth Gergely Krisztián 2005. Társadalmi és gazdasági hierarchia a dikális adórendszerben. Moson vármegye adókulcs-tervezete (1838). *Korall* 19–20, 160–187.
- Horváth Gergely Krisztián 2013. *Bécs vonzásában. Az agrárpiacosodás feltételrendszere Moson vármegyében a 19. század első felében*. Budapest, Balassi.
- Kaposi Zoltán 2002. *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Kautz Gyula 1868. *Nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon*. Heckenast, Pest.
- Kocsis Károly – Tátrai Patrik 2015. *A Kárpát-Pannon térség változó etnikai arculata*. MTA CSFK Földrajztudományi Intézet, Budapest.
- Kosáry Domokos 1954. *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába II*. Művelt Nép, Budapest.
- Kovacsics József 1997. Magyarország népessége 1787-től 1870-ig. In: Uő (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. KSH, Budapest. 249–270.
- Miklé György – Demeter Gábor 2022. Területi egyenlőtlenségek a történeti Magyarország területén a török kor után (1715–1720). *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* 6. ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Hajnal István Alapítvány, Budapest. 85–126.
- Miklóssy Endre 1990. A területi elmaradottság társadalmi és gazdasági összetevői. *Magyar Tudomány* 1990 (97. kötet = Új folyam 35. kötet) 8. 881–894.
- Miskolczy Ambrus – Varga E. Árpád 2013–2014. *Erdély történeti demográfiájának forrásai a XVIII. század második felében. I–II–III. Felekezeti összeírások 1750–1850*. Pro-Print, Csíkszereda.
- Nyárády R. Károly 1987. *Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig*. (A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézetének történeti demográfiai füzetek 3.) Budapest. 7–55; Erdélyi Múzeum 1997 (LIX) 1–2. füzet. 1–39.
- Óri Péter 2003. *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783*. (KSH NKI Kutatási Jelentések 75.) KSH, Budapest.
- Palugyay Imre 1853. *Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása. Hivatalos úton nyert adatokból. III. Jász-kún kerületek s külső Szolnok vármegye leírása*. Buda.
- Pénzes János 2018. Fejlettségi különbségek és centrum–periféria viszonyok a történelmi Magyarországon. Összehasonlító módszertani vizsgálat. In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések*. MTA BTK, DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, SzuloPress Bt., Budapest–Debrecen. 85–116.

- Soós Imre 1941. *Az úrbéri birtokrendezések eredményei Sopron megyében*. Székely és Tsa, Sopron.
- Szántay, Antal 1998. The Abolition of Labour Services in 18th Century Hungary. In: Galassi, Francesco – Kauffman, Kyle – Liebowitz, Jonathan (eds.): *Land, labour and tenure: the institutional arrangements of conflict and cooperation in comparative perspective (Proceedings of the B2 session at the Twelfth International Economic History Congress, Madrid, August 1998)*. Sevilla, 65–74.
- Szántay, Antal 2005. The „Robot-Abolition” in Hungary under Joseph II. In: Szabo, Franz A. J. – Szántay, Antal – Tóth, István György (ed.): *Politics and Culture in the Age of Joseph II*. Budapest, 95–107.
- Szántay, Antal 2014a. Serfdom in 18th Century Hungary. In: Simonetta Cavaciocchi (ed.): *Serfdom and Slavery in the European Economy, 11th – 18th Centuries*. Atti della „Quarantacinquesima Settimana di Studi” 14–18 aprile 2013. Florence Univ. Press., Florence, 263–281.
- Szántay Antal 2014b. Magyarország felmérése és leírása II. József korában. *Catastrum* (1) 3. 2–18.
- Szántay, Antal 2015. Rural Commons in eighteenth century Hungary. *Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes* 12. 91–102.
- Szántay Antal 2016. „életünket és vérünket, de zabot nem”. Habsburg állami pénzügyek és Magyarország a 18. században. *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* (1) 113–130.
- Szántay Antal 2018. Árak a 18. századi Magyarországon. *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* (2) 135–160.
- Szántay, Antal 2021. Cameralism in the Habsburg Monarchy and Hungary. *History of Political Economy* (53) 3. 551–569.
- Thirring Gusztáv 1938. *Magyarország népessége II. József korában*. MTA, Budapest.
- Tóth Zoltán 2015. *Társadalomfogalmak az osztrák és magyar társadalomstatistikában*. Balassi, Budapest.
- Trócsányi Zsolt 1957. Erdélyi összeírások. In: Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Udvari István 1990. *A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészsegeinek 1806. évi összeírása*. (Vasvári Pál Társaság Füzetek 3.) Vasvári Pál Társaság, Nyíregyháza.
- Wellmann Imre 1979. *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században*. (Agrártörténeti Tanulmányok 6.) Budapest.

A jobbágyi földhasználat területi sajátosságai a 18. században

DEMETER GÁBOR

Módszertani problémák

A tájhasznosítás történetének vizsgálata számos diszciplína számára produkálhat hasznos eredményeket, melyek az alapkutatásokon (történeti demográfia, társadalom- és gazdaságtörténet, környezettörténet, történeti földrajz, néprajz stb.) túl akár gyakorlati hasznossággal is bírhatnak a mai agrártervezésben, és az ökológiailag fenntartható, diverz gazdálkodáson túl a természet- és környezetvédelem (tájrehabilitáció) agendáját is érintik.

De mi a helyzet akkor, ha a vizsgált korból nem maradt fenn térkép, vagy a fennmaradtak elemzése a klasszikus földrajzi és GIS-módszerekkel évekig várja az igénybe? A katonai felvételezések ugyan ma már könnyen hozzáférhetők vetületbe húzva,¹ ám az eredeti szelvények hiányosságai miatt tömeges kiértékelésük korlátokba ütközik. A geodéziai pontatlanságok mellett a szelvényezés és felvételezés sajátosságai miatt a jelkulcs nem egységes, így a térképek tömeges szoftveres mesterséges intelligencián (AI) alapuló kiértékelése kísérleti fázisban van.² Ezen túlmutató probléma, hogy a felvételezések időben hosszúra nyúltak, így nem azonos időhorizontra, sőt nem azonos aspektusra vonatkoztak, emiatt még szomszédos szelvényeken is találhatunk nyilvánvaló ellentmondásokat. A nyomásos földművelés esetén pedig eleve probléma a pihentetett szántók többcélú – például legeltetés – hasznosítása, miként a 19. század végi országos szabályozások előtt az erdők jó része is legeltetés alatt állt.

A probléma megoldása érdekében a Konkoly-Gyuró Éva által vezetett projekt során 2 km-es sűrűségű rácshálót vetítettek az országterületre, így generált általános átnézeti képet a földhasználat változásairól 1840–1940 között.³ Mintavételezésük rávilágított, hogy az általuk kidolgozott módszer pontossága meghaladja a 90%-ot, tehát az országos kép rekonstrukciójára alkalmas. A 18. század végi első katonai felvételezés kiértékelését azonban éppen az említett problémák (eltérő jelkulcs, vetületi rendszer hiányossága) miatt egyelőre nem kísérelték meg a fent vázolt automatikus mintavételezéssel. II. József jobb felbontású (de jelkulcsában nem feltétlenül egységesebb) kataszteri felvételezése pedig csupán néhány száz településre maradt fenn a rendi ellenállás miatt.⁴ A későbbi kataszteri térképekkel pedig – éppen jobb felbontásuk, nagyobb pontosságuk miatt – nagy számuk miatt van probléma. Jellemző módon még a nagy online térképi adatbázisok – mint a Mapire – sem tudják mindenütt azonos időhorizontból reprodukálni a földhasználatot a későbbi, 1860-as évekbeli kataszteri felvételezés esetében sem.⁵ A 18. század elejéről, a török kiűzése utáni kor állapotairól pedig még átnézeti, kis felbontású térképek sem maradtak fenn.

1 www.mapire.eu (letöltve: 2022. 12. 23.)

2 A mesterséges intelligencia megbízható eredményre csak akkor vezet, ha nagy mennyiségű előzetesen feldolgozott anyagra támaszkodik.

3 Lieskovský et al. 2018; Konkoly-Gyuró et al. 2016; Konkoly-Gyuró–Balázs 2016; atlaszban megjelenítve: Demeter et al. 2020.

4 Dávid 1960; újakat talált: Rózsa 2021.

5 Ez lokális léptékű vizsgálatoknál problémás: Ózd környékén például a honlapon az 1860-as év keveredik az 1890-es évek – más jelkulcsú – felvételezésével, noha a levéltári anyag hozzáférhető 1860-ra.

Egy áthidaló megoldással azonban legalább a települések földhasználatának relatív különbségei – és ezek változása – megjeleníthetők településszinten az egész országterületre. A rekonstrukció alapja, az 1786-os kancelláriai összeírás⁶ (az 1767-es úrbérrendezés területileg bővített, településszintre aggregált anyaga)⁷ a jobbágyok szántóföldjeinek nagyságát és a telki rétállomány kiterjedését tartalmazza. A telekméret megyénként változott, és a hozzárendelt rét aránya sem volt állandó, hanem a természeti adottságokkal harmonizált, így áttételesen utalt az össze nem írt állatállomány és a közhasznóvételű földnek minősülő legelők nagyságára is. Azaz megadható a század végén az összeírt jobbágyi rét szántóhoz viszonyított nagysága, illetve az egy főre jutó átlagos nagysága (Erdély nélkül). S bár az 1720-as összeírás (*Regnicolaris conscriptio*)⁸ hiányosabb (ellenben Erdélyre is kiterjed) és pontatlanabb ennél,⁹ ez a két elem, a rét és a szántó mindkettőben állandó, így a telki állomány és földhasznosítás változásának (relatív) nagysága és iránya is nyomon követhető a század során. Kiegészítésként az 1720-as termékenység és az 1786-os földminőségi osztályok térképét is rekonstruáljuk (1786-ból nincs termékenységszámunk, mert az adó alapja a föld, majd az egy termelőre jutó föld volt, nem pedig a hozam, éppen ennek változását célozta volna II. József meghíúsult kataszteri felvételezése).¹⁰ Az agrárpotenciál országos, településszintű differenciáinak megragadása érdekében az egy főre jutó földnagyság és a földminőség (ezek kombinációja) mozgósítható (ez a kettő viszonylag sok településre elérhető). Kiegészítésként a Vályi András (1796) által írt országismertetésben említett „elsődleges fogyatkozások” (azaz miért nem minősül első osztályúnak a szántó) és egyéb sajátosságok térképre vitele is segíthet az országos és regionális problémák azonosításában (ez is Erdély nélkül; továbbá a létező települések nem mindegyikéhez fűz adatot Vályi sem – a földminőség például csak 3-4000 településre elérhető, míg az 1786-os összeírásban kétszer ennyire).

A felhasznált összeírások sajátossága, hogy hiányoznak belőlük a közjóságnak minősülő erdők és legelők, ezen hasznosítási módok illusztrálására tehát nincs mód, valamint hiányzik az urasági szántóállomány is. Ez utóbbi aránya ekkor legfeljebb a jobbágyi földek felét érthette el¹¹ (azaz a mezőgazdaságilag hasznosított földterület 10%-a), a jobbágyi és zselléri földek nagysága így a mezőgazdaságilag hasznosított terület (ebbe az erdőket, legelőket is ideértve) 20%-át tette ki.¹² Az általunk választott illusztráció módja, a rét/szántó arány mint arányszám viszont csökkenti az összeírás pontatlan abszolút értékeiből fakadó esetleges extremitásokat. Ha feltételezzük, hogy a tévedések, kihagyások mértéke megyénként hasonló (ami persze nem teljesen igaz),¹³ akkor a készült pillanatfelvételek lokális különbségei a helyi társadalomfejlődés eltérő útjaira, az állattartás

6 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL). A 39 Magyar Kancelláriai Levéltár (1770–1848). 3688/1786.

7 Interneten, térképhez párosítva a településeket: <https://archives.hungaricana.hu/hu/urberi/> (letöltve: 2024.12.31.) Kötetben: Fónagy 2013.

8 www.adatbazisokonline.mnl.gov.hu (letöltve: 2022. 12. 23.) Kiadva: Acsády 1896.

9 Dányi 1962; Perjés 1968; Faragó 1996. A jobbágyok sokszor tényleges telki állományuk csak egy részét vallották be, mert féltek az adóemeléstől. 1767/1786 esetében ez szintén előállhatott (nem véletlenül volt szükség a kataszteri felvételezésre), utána azonban a nemesség robotigénye a teleknagyság függvénye volt általánosan, így a birtokos nem feltétlenül volt érdekelt a jobbágyföldek alulbecslésében (hacsak nem gondolt előre arra, hogy ezeket az eltagadott, így papíron nem létező parcellákat majd elveheti a jobbágytól a későbbiekben). Szintén nem szerepeltek egyik összeírásban sem az árendált (technikailag nem telki állományú, de jobbágyok által művelt) földek sem.

10 Szántay 2014a, 2014b.

11 Berlász 1958: 40, 61.

12 Fónagy 2013: 18–19.

13 A megyehatárokon található hirtelen ugrások, melyeket természetföldrajzi adottság nem indokol, jelzésértékűek lehetnek e tekintetben.

és a szántóföldi művelés egymáshoz viszonyított jelentőségére, ennek időbeli változására, valamint az életkörülményekre és birtokaprózódás fokára is rávilágítanak a századelő és századvég összehasonlítása esetén (amennyiben mérhető a földeken élő lakosság – e problémára még visszatérünk). A két összeírás előnye ugyanis, hogy nagyjából azonos időpontra vonatkozik az ország egész területén), azonosak a földhasználati és nagyjából a társadalmi kategóriák is,¹⁴ azonosak a mértékegységek és viszonylag kicsi, két generáció az eltelt idő. Így az időbeli és térbeli összehasonlítást csak a forrás pontatlansága korlátozza.

A kérdés nem is az, hogy a pontatlanság mekkora (mert ezt sohasem fogjuk megtudni), hanem, hogy hogyan viszonyul a többi forrás pontatlanságához. Rózsa Sándor (2022) összevetette a kataszteri összeírás fennmaradt anyagát a katonai felvételezés általa vektorizált területhasználati adataival a nagykunsági településeken, és arra jutott, hogy a katonai felvételezés térképi adatai annnyival pontatlanabbak, mint a fennmaradt statisztikai adatsor,¹⁵ hogy még az 1720-as telki állományra vonatkozó adatsor is közelebb áll a kataszteri adatokhoz.

Végeredményben tehát a 18. század végi jobbágyösszeírások nem tekinthetők pontatlanabbnak, mint a térképi adatok, tudniillik 1786-ban az úrbéres föld méretéhez szabták a robot, az ajándékok és (részben) az állami adók értékét is. Ez viszont a földesurat és az államot egyaránt érdekeltté tette a pontos adatfelvételezésben. Kérdésesebb a helyzet a század eleji adatoknál.

A jobbágyi földhasználat regionális differenciái és azok változása 1720–1786 között

5.1. térkép A telki állományú rét szántóhoz viszonyított aránya 1720-ban

Az adatbázisok alapján felvázolható a telki állományú rét szántóhoz viszonyított aránya 1720-ban és 1786-ban. Noha a rétfárandóság nagyságát sokszor a telki állományú szántó méretéhez rögzítve adták meg, ez regionálisan differenciált képet mutatott, és időben is változott.¹⁶ Pontosabb, több területhasználati kategóriát figyelembe vevő kép a földhasználatra az említett adathiányok miatt nem adható. A rét szántóhoz mért aránya proxy változóként az állattartás jelentőségére is utalhat (más adatsorok híján). Az arányszámításnál figyelembe kell venni, hogy a rétek kiterjedését az átlag 800 négyszögöles kaszásban, a szántókét pedig 1200 négyszögöles köblös földben (a vetőmagigény alapján, ez körülbelül egy magyar hold¹⁷) adták meg, tehát a rét nagyságát át kellett konvertálni magyar holdra.

1720-ban magas volt a telki rétek aránya Zalában, Árvában, a mai Kárpátalján, Biharban (a szántó nagyságához mérten 40% felett), a Csallóközben, Veszprémben és Pozsony nyugati részén. Kifejezetten alacsony értéket kapunk Magyarország nyugati részén és a Felvidék északnyugati részén (20% alatt), tehát itt a szántó dominált, miként az újraterelített Bácskában is. 1720-ból Erdélyre is van adatunk: Észak-Erdély, a Küküllők mente és Fogaras területén tömegesen magasabb

14 1720-ban a házatlan zsellérek kimaradtak, 1786-ra elérhető, ez az egy úrbéresre vetített földnagyságnál jelent problémát (ezért használjuk a telkes jobbágyra vetített értéket is); 1720-ban a jobbágyok mellett bizonyos polgári és szabados elemek is összeírásra kerültek, sokszor a teljesség igénye nélkül, 1786-ban nem – ezeket a népszámlálás viszont tartalmazza.

15 A változások ellenére, mely a települések jogállását (1720-ban jobbágyok, 1786-ban redemptus mezővárosok és falvak) illeti. A nagybirtok saját kezelésű földje kicsi volt, ez tehát nem oka a változásnak.

16 Wellmann (1989: 4/1., 51) az 1730-as évek előtt betelepülőknél juttatott 30 hold szántó és 8 kaszásnyi (azaz 6 hold) földről ír, az 1750-es, 1760-as években 25 hold szántó és 6 hold rétről (uo. 55). Az előbbi esetben 16%, az utóbbiban 20% a rét részesedése a szőlő nélküli telki állományból.

17 Másféppen két pozsonyi mérő vagy 125 liter, vagy körülbelül 94–100 kilogramm.

volt a rétek aránya az országos átlagnál. Szászföld, Kolozs megye, Hunyad és Marosszék területén viszont kicsi volt a telki állományú rét aránya az összeírás szerint, tehát nem az állattartás dominált.

5.2. térkép A telki állományú rét szántóhoz viszonyított aránya 1786-ban

1786-ra a kép alapvetően nem változott, azonban Zalában csökkent, Somogyban, Baranyában és Zólyom térségében pedig nőtt a rétek szántókhoz mért aránya. A helyzet nem változott a Dunántúl északi részén és a Felvidék nyugati, északnyugati területein sem, ahol továbbra is erőteljes szántódominancia volt megfigyelhető. A Bácskában ellenben nőtt a rétek aránya a bő hatvan évvel korábbihoz képest. A Csallóközben továbbra is magas volt a rétek aránya. Az ország keleti hegységkeretének térségében tömegesen fordultak elő 30% közeli-feletti értékek Máramarostól Biharig, Zempléntől a Bodroghöz. Ezzel szemben a Kárpátok nyugati hegykoszorújában a rétek szántókhoz mért gyakoriságának értéke csupán 5–10% körül volt. Ugyanez érvényes a Dunántúli- és Északi-középhegységre is (ennek északi előterében több rét volt, mint a délin, ami jól rámutat a napsugárzás és páratartalom égtáji törvényszerűségeire), míg a Szlovák-érchegység területén, szemben Szepes és Sáros viszonyaival, újfent gyakoribb a rétek előfordulása. Ez utóbbi felvételezést megbízhatóbbnak, pontosabbnak tekinthetjük, mint az 1720-ast.¹⁸

5.3. térkép Egy összeírt adózóra jutó telki szántó 1720-ban (magyar hold)

5.4. térkép Egy összeírt adózóra jutó telki szántó 1786-ban (magyar hold)

5.5. térkép Egy összeírt adózóra jutó telki rétállomány, 1720

5.6. térkép Egy telkes jobbágyra jutó jutó telki rétállomány, 1786

Megadhatjuk ugyanígy a *szántó- és rétnagyság egy összeírt adózóra jutó* regionális eltéréseit is (5.3–5.6. térkép).¹⁹ Kifejezetten kicsi volt a telki rétek mérete az ország nyugati és északnyugati, töröktől kevésbé háborgatott, így vélhetően túlnépesedett területein. Ez 1786-ra sem változott meg. Ugyanitt azonban az egytelkes jobbágyra jutó szántó mérete is kicsi volt, kisebb, mint az ország többi területén 1786-ban (Erdélyre nincs adat), ami valóban demográfiai nyomásra utal, hiszen az itt lévő földek még csak különösebben jók sem voltak.²⁰

5.7. térkép Az összeírt telki állományú rétek kiterjedésének változása 1720–1786 között

Az állapotrajz mellett lehetőség nyílik a változások területi mintázatának nyomon követésére is, éppúgy, mint tették ezt Konkoly-Gyuró Éváék az 1840–1940 közötti időszakra vonatkozó kutatásaikban. Az *összeírt telki állományú rétek* 1786-ban és 1720-ban mért kiterjedésének változása

18 1728-ban új felvételezést kezdtek, mely az 1720-asnál sokkal részletesebben kimunkált volt, sajnos azonban csak 13 megyére maradt fenn. A két összeírás közös halmazának összevetéséből megállapítható, hogy az összeírtak száma és a földnagyság is több mint duplájára emelkedett (megyénként eltérő mértékben), miközben ugyanúgy a telki állományt írták össze. A mértékegység azonban megyénként változott. Perjés 1968: 1037–1045.

19 Részletes elemzését lásd korábban.

20 A viszonyítási alap – telkes jobbágy versus összes úrbéres – kapcsán a következő megfontolások tehetők. 1720-ban három megyében csak az összes úrbéres számát adták meg (Acsády 1896), így a nagyobb terület vizsgálatba történő bevonása érdekében az összehasonlításoknál az összes összeírt számát vettük alapul. A telki állomány nélküli csoportok (zsellérek) bevétele azonban inkább a demográfiai nyomás közelítésére alkalmas, módszertanilag korrektebb lenne a telki állomány telkes jobbágyokra jutó értékének használata. Mivel azonban valamennyi földje a zselléreknek is volt, 1720-ban viszont a házatlan zselléreket nem is írták össze (ellenben 1786-ban igen), így még helyesebb 1720-ban az összes összeírt, 1786-ban pedig a telkes jobbágyok és házas zsellérek összegének használata (a házatlanok kizárásával).

könnyen számítható, hiszen a mértékegység (kaszás) azonos. A szántó esetében ezt az összevetést nehezíti, hogy 1786-ban az irtás mellett a beltelek és a pótlás mérete is szerepel, míg ez utóbbi kettő 1720-ban nem. Ráadásul ki kellett zárni, hogy az 1786-os adatok esetleg kataszteri holdban vannak megadva, mint a kataszteri felvételezésnél. Az egy úrbéresre vetített értékek esetében pedig a már említett összeírási problémák miatt a zselléreket is be kellett vonni a számításba.

Így az 1720–1786 közötti változás mértéke az extenzivitás foka mellett legalább annyira az 1720-as összeírás pontatlanságára is utalhat. A számadatok inkább a változás jellegére vonatkoznak, mint konkrét nagyságára, illetve a környező területeken mért változásokhoz képest definiálhatók egy relatív, ordinális skálán (nagyobb-kisebb). Jelentősen nőtt az *összeírt rétek kiterjedése* Abaúj, Árva, Liptó, Közép-Zemplén, Máramaros, Kelet-Szatmár, Dél-Borsod vármegyében és a Felső-Tisza mentén, továbbá Dél-Bihar, Arad, a Duna déli szakasza, a baranyai háromszög területén, a Muraközben, Somogyban és Tolnában, valamint Vas és Zala jó részén és Dél-Trencsénben. Egyértelműen nem nőtt a rétek kiterjedése a Kisalföld, a nagybirtokos Fejér, Sopron és a Bécs ellátásában fontos szerepet betöltő Moson, Dél-Heves, Bars és Nyitra, valamint az Alföldön Hajdú megye, a Közép-Tisza-vidék és a Hármaskörös területén. Szintén ilyen volt Nyugat-Szatmár és Dél-Bihar egy része – ez utóbbi esetben egyértelműen a túlnépesedés az oka ennek a szűk, de nedves völgyekben.

5.8. térkép Az összeírt szántók nagyságának változása 1720–1786 között

Célszerű tehát megnézni az összeírt szántók nagyságának változását és a két térkép alapján levonni a következtetést az állattartás és szemtermelés viszonya, illetve a túlnépesedés között. Dél-Biharban például nőtt a szántóterület is, a Kisalföldön, a Hármaskörösnél és a Tisza mentén viszont alig, pedig itt a rétállomány sem nőtt. Dél-Borsodban nőtt az összeírt szántók kiterjedése is (véltetően nem csak a kisnemesi falvak pontosabb összeírásának köszönhetően). A Muraközben és Aradban (a Maros völgyét kivéve) a rét mellett az összeírt szántók kiterjedése is nőtt. Kiugró növekedést mutatott Zala és Kelet-Baranya, Máramaros, Árva, Liptó (ez utóbbi három megyében a rétek kiterjedése is nőtt), Kelet-Trencsén, Abaúj, Nógrád (itt a rét területe nem nőtt), Pest és Bács (itt a rét kiterjedése is nőtt, ami ugyancsak általános extenzivitásra utal) és Szepes (itt a rétméret is nőtt abszolút értékben). Nem nőtt lényegesen az összeírt szántók kiterjedése Vas, Nyitra és Bars vármegyékben (az utóbbi két helyen a réte sem, ami az extenzivitás korlátaira utal, míg Vasban viszont az összeírt rétek területe megnőtt 1786-ra 1720-hoz képest). A hegységkerettel ellentétben nem emelkedett az összeírt szántók kiterjedése a Maros alföldi ártere mentén, de Ung és Bereg területén sem. Nem növekedett az összeírt szántók területe a Sárréten, a Beregi-Tiszaháton, a Kisalföldön, míg az Andrásfalvy Bertalan által a szabályozások okozta korai károk és a fokgazdálkodás példjaként említett Sárköz területén már inkább. A Hanság és a Rábaköz lecsapolása körüli vita²¹ nem vezetett végül teljes szabályozáshoz, itt a szántók területe nem növekedett a 18. században. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a rétek (egyébként szubregionálisan jelentős) kiterjedése nőtt volna. A Hanság térségében nem nőtt jelentősen a rétek mérete, bár arányuk enyhén emelkedett. Csallóköz–Pozsony–Nyitra térségében nem növekedett sem a rétek, sem a szántók kiterjedése.

5.9. térkép Az összeírt telki szántóállomány egy úrbéresre jutó méretének változása

A változás volumene pontosítható, ha a növekedést az *összeírt agrármunkaerőhöz* (úrbéresekhez) képest viszonyítjuk. Nőtt az *összeírt telki szántóállomány egy úrbéresre jutó mérete* a Muraközben

²¹ Horváth 2013: 152–201.

és a Vend-vidéken, valamint Zala településein is. Hasonlóképpen javult a helyzet más földrajzi periferiákon, mint Máramaros, Sáros, Liptó, Szepes, Árva, de a középhegységi övezetben is (Mecsek, Nógrád, Hont, Dél-Gömör), a Borsodi Mezőségben, Szabolcsban és Szatmárban. Csökkent viszont a Közép- és Dél-Tisza mentén (a Tiszazugot kivéve), Mosonban, Sopronban és Észak-Gömörben, Arad, Dél-Bihar területén és a Dráva mentén, de a Garam völgyében és Bereg–Zemplén területén is.

5.10. térkép Az egy úrbéresre jutó összeírt rét nagyságának változása

Az egy úrbéresre jutó összeírt rét nagyságának csökkenése a 18. században egyértelmű volt Gömörben és a Kisalföldön, a Dunántúli-középhegységben és Dél-Biharban, Sopronban, Mosonban, Fejérben és a Tiszántúl településein, a Hevesi-sík területén, a Borsodi Mezőségben (itt sokszor a réteket/legelőket alakították át szántóvá a kevésbé jó minőségű területeken is), a Nyugati-Kárpátok számos területén és Nyitra vármegyében. Itt szintén a demográfiai telítettségre utal a változás. Nyitrában az egy földművesre jutó szántók mérete is csökkent, miként Észak-Zemplénben is a terület relatív túlnépesedésének és eltartóképességének korlátait jelzi a kettős hanyatlás.

5.11. térkép Az összeírt rét szántókhoz mért arányának 1720–1786 közötti százalékpontos változása

Az összeírt rét szántókhoz mért százalékos arányának regionális differenciáinak feltárása mellett ennek *1720–1786 közötti százalékpontos változása is vizsgálható*. A térkép szerint csökkent a rétek relatív súlya Máramaros északi részén, a Felvidék nyugati részén, az Északi- és Dunántúli-középhegység területén, Dél-Bihar bizonyos részein (másutt pedig nőtt), Közép-Zalában, Szatmárban, Szepes és Sáros területén, Árva egészén, Nógrád és Gömör északi részén (a három megyében sok volt az uradalom is), a Duna Paksig terjedő sávjában és a Csallóköz–Pozsony zónában. Növekedett viszont a rétek szántókhoz viszonyított százalékos gyakorisága a Dráva mentén, Somogyban, a Rába és mellékfolyói jelentős szakaszain, Tolna és Vas nagy részén, Liptóban, Zólyomban, valamint Kárpátalján, Arad–Csongrád–Csanád térségében a Maros mentén, a Garam felső szakaszán, továbbá a Szamos–Kraszna–Tisza térségében.

Mivel csak két földhasználati kategóriát tudunk vizsgálni, ezért a rétek részaránya változásának komplementereként tekinthetünk *a szántók részarányának változására*.

5.12. térkép Az összeírt szántók arányának 1720–1786 közötti százalékpontos változása

Így Árva, Pozsony, Máramaros esetében a szántók rétekhez mért gyakorisága is nőtt, míg a Bácskában, Arad, Bihar, Somogy és Baranya, valamint Tolna és Vas esetében a szántók térvesztése figyelhető meg. Feltűnő ez utóbbi jelenségnek a természetföldrajzi adottságokhoz igazodó mintázata, hiszen főként a folyók mentén figyelhető meg (Kárpátalját leszámítva), míg a dombságokon, alacsony középhegységekben, a Vend-vidéktől a belső-kárpáti vonulatig (mind vulkáni, mind mészkőtérszíneken), a Lajta-hegységben, de a Kisalföldet északról határoló hegységek esetében a szántók részesedésének növekedése látható. Ugyanez érvényes a Kisalföld folyóparttól távolabbi régiókra, ellenben a Rába mentén egyértelmű a szántók növekedésének leállása, térvesztése. További vizsgálatot igényel, hogy a kiindulási értékek pontatlansága-e az oka ennek, vagy az, hogy 1720-ból kevesebb a rétre vonatkozó adat (6670 versus 8230), mint 1786-ból, ami nyilván torzítja a szántók részesedését is, vagy a század végi feltételezett klímaváltozás tehető felelőssé a speciális mintázattért,²² esetleg az állattartás ideiglenes erősödése (mindhárom elképzelés reális lehet).

22 1730 és 1780 között relatíve stabil volt az éghajlat, s általában véve csapadékosabb, mint a későbbiekben, ami kedvezett az állattartásnak; másfelől a nyarak kevésbé voltak forrók, aszályosak, ami pedig a gabonatermesnek

Földminőség és termés hozam (1720 és 1786)

[5.13. térkép](#) A nyomások száma

[5.14. térkép](#) A termékenység, 1720

Noha az 1720-as összeírás csak 6500 településre szolgáltatott értelmezhető adatot, a nyomás és a termékenység kombinációjával bővíthetjük a mezőgazdaság jellegére vonatkozó térképes információinkat, igaz, azon az áron, hogy miután egyesítettük a korábbi adatbázissal, a közös halmaz mindössze 5900 településre csökkent, az Erdély nélküli településállománynak is alig felét adva. A kieső települések eloszlása azonban nagyjából egyenletes, így nem keletkeztek új üres foltok a térképeken. A földre vonatkozó indikátorok nem mutattak korrelációt a többi indikátorral, még az 1786-os földminőséggel sem,²³ tehát független változónak tekinthető mind a nyomás, mind a termékenység. A nyomások száma 1720-ban még elsősorban a felvidéki dombvidéki területeken és szűk folyóvölgyekben éri el a hármát, ahol az extenzivitásra nincs lehetőség, és a talajadottságok sem olyan kedvezők, mint az Alföldön, ahol 1720-ban a két nyomás dominált.

A nyomások száma és a termékenység alapján a rajta élő munkaerővel kombinált 1720-as mezőgazdasági potenciáltérképet (Erdély nélkül, az Alföldön lyukakkal) a [5.15. térképen](#) láthatjuk.

[5.15. térkép](#) A nyomások száma (5.13. térkép) és a termékenység alapján (5.14. térkép) a rajta élő munkaerővel (egy összeírtra jutó szántó) kombinált 1720-as mezőgazdasági potenciáltérkép

Kedvezőtlen agrárpotenciál jellemezte a Muraközt, Zala jó részét, az Alpokalját, Máramarost és a Szilágyot, valamint Trencsén, Árva megyéket, némi meglepetésre Pozsony vármegye nyugati felét és a Szigetközt, továbbá a Sajó-völgyet. Ez utóbbi térségben Vályi rendszeresen eróziót és áradást is említ (1796). Rossz adottságokkal bírt Buda környéke, de Ung és a Felső-Tiszavidék vízparti része is, Dél-Bihar és Hunyad északi része (a volt Zaránd vármegye). Kifejezetten jó adottságokkal bírt viszont Gömör és Nógrád határvidéke a dombsági jelleg ellenére, a Garam középső szakasza Léva környékén, de a majdani cukorrépaközpont a Vág mentén, Abaúj megye, Dél-Heves, a Nagykunság és a Jászság (ez utóbbiak termékenységére konkrét adat is van, mert itt fennmaradt a kataszteri felmérés anyaga, mely hozamot is tartalmazott²⁴ – ugyanez érvényes Győr környékére is). Kitűnő adottságokkal bírt Moson, nem csoda, hogy Bécs beszállítója lett a század végére²⁵. Szatmár és az Érmellék, de a Körösök mente is a hegyek és a síkság találkozásánál, a vásárvonalon szintén jó mutatókkal bírt már 1720-ban. Ugyanígy Fejér megye, ahol már ekkor sok volt a zsellér, tehát kiterjedt allodiális birtokokkal találkozunk, de a Bácska benépesült területe is északon Mohácsig. Baranya és Somogy átlagon felüli, de nem kiemelkedő, miként Nógrád is, bár a Galga menti majdani Grassalkovich-birtokok jobbágyainak helyzete ekkor is kedvező, miként a

kedvezett. A 18. század második felében növekedett az aszály gyakorisága. A 18–19. század fordulóján 1,3 °C fokos lehűlés kezdődött az erősödő vulkáni tevékenység miatt (a Laki kitörése 1783-ban), ami szintén nem kedvezett a gabonának. Kern Zoltán téli adatsora „A Kárpát-medence téli félév hőmérsékletváltozása a vulkánkitörések és a napfoltminimumok összefüggésében a 11–19. században” és Rácz Lajos számításai között 1720–1780 között ($r = 0,67$) erős pozitív összefüggés állapítható meg Szilágyi Zsolt számításai szerint (2022). Kern 2010: 83; Rácz 1999; Rácz 2021: 161–196.

²³ A termékenység a legnagyobb korrelációt az egy úrbéresre jutó szántóval mutatta, de az $r = 0,23$ -os érték nem elég erős ahhoz, hogy leszögezhezzük, hogy a termékenység összefügg a birtok nagyságával, bár kétségtelenül erősebb az összefüggés, mint 1786 esetében a földminőség és az egy főre eső birtoknagyság között.

²⁴ Demeter–Szilágyi–Pinke 2022.

²⁵ Horváth 2013

Tisza–Maros közén a Harruckern-birtokok is kitűnő adottságokkal bírtak.²⁶ Sáros, Szepes, Észak-Gömör és a Garam felső szakasza, valamint Turóc és Liptó közepes agrárpotenciállal bírt, ami a dombvidéki környezet mellett nem is olyan rossz.

5.16. térkép A földosztály (4.28. térkép) és az egy úrbéresre jutó szántó alapján (5.4. térkép) kombinált 1786-os mezőgazdasági potenciáltérkép

A 18. század elejének (5.15. térkép) és a század végének összevetését azzal együtt is érdemes megkísérelni, hogy a két időpontra eltérő indikátorok állnak rendelkezésünkre – 1780 körül országos hozam adatok híján a földminőség (4.28. térkép) mutatója hívható segítségül az egy főre jutó szántóméret korrekciós tényezőjeként (mely azonban nagy vonalakban leköveti a Kárpát-medence domborzatának övezetes szerkezetét). A földminőségi osztályozás kapcsán felmerülő problémákról és megfontolásokról már írtunk, így ezeket itt nem részletezzük tovább.²⁷

A bemenő indikátorok különbségei és a kompozit térképek eltérő számítási módja miatt az 1720-as és 1786-os agrárpotenciál-térkép (továbbra is az urasági földek és közhasznonvételek nélkül) vizuális kiértékelésére csak deskriptív jelleggel van mód (5.16. térkép). A legfőbb különbség talán az, hogy 1786-ra javult a század elején gyenge potenciállal regisztrált Muraköz és Árva helyzete, valamint az északi-középhegységi térségé és a Szigetközé, miközben Szatmár, Észak-Gömör és a Felső-Garam helyzete némileg romlott. Turóc helyzete továbbra sem rossz, Trencsén negatív egyveretűsége is oldódni látszik, a Kárpátaljáé viszont nem, és Dél-Bihar agrárpotenciálja is kedvezőtlen marad. Szepes és Sáros kifejezetten az élmezőnybe került, az előbbi főleg az 1728-as részletes, de csak 11 vármegyére kiterjedő, ezért térképen nem ábrázolható összeírás eredményeinek ismeretében nagy fegyvertény. Szabolcs, Bodroghoz és a Felső-Tiszavidék helyzete is javult, a beregi részeket leszámítva. Továbbra is kifejezetten kedvező helyzetet találunk 1786-ban a bácsi, baranyai jobbágyportákon, a Rába mentén, Fejérben, a Hajdúságban. Némileg romlik a Nagykunság helyzete (főleg a Jászsággal összevetve, bár itt kevés az adat), és a korábban dicsért Békés–Csanád–Csongrád háromszögé is. Tolna helyzete főként a szomszédos Baranya és Somogy rendjeihez képest mutat lemaradást.

Kártételek, fogyatkozások, 1796 (5.1. ábra)

A 18. századi mennyiségi változások nem feltétlenül járnak együtt a minőségi változásokkal. Vályi András 18. század végi kvalitatív adatainak felhasználása – noha sokkal sporadikusabb a kapott kép a kisebb mintaszám miatt, így mind a regionális differenciák, mind a lokális heterogenitás (mozaikosság) érzékeltetésére kevésbé használható – is megér egy gondolatot, mert így fogalmat alkothatunk a legelők állapotáról (ha méretükről nem is), amiről korábbi forrásaink nem árulkodtak, valamint a kártételekről, fogyatkozásokról.

Különösen az úrbéri összeírásokból hiányzó legelők és erdők kapcsán juthatunk így fontos adalékokhoz. Így például a Vályi adatai alapján az erdők kapcsán tehető általános (és nem meglepő) megállapítás, hogy az alföldi területeken szenved leginkább hiányt a lakosság a fához való hozzáférést illetően, egészen más értelmezést kap, ha mellé tesszük, hogy itt szerepel a legtöbbször a „fát pénzért vásárol” kategória is, ami a fahiány mellett arra is utal, hogy a piaci viszonyok itt

²⁶ Ennek viszont a lokális irodalom egyéb tényezőik alapján ellentmond Arany et al. 2021, miként az 1735-ös parasztfelkelés is erre utal.

²⁷ A földminőség a gabonahozamra kalibrált, így például a domboldali területek, amelyek szőlőművelésre alkalmasak voltak (és amelyek holdankénti hozama is nagyobb volt e hasznosítási forma esetén) tapasztalataink szerint zömmel 2. osztályba kerültek.

előrehaladtak lehetnek több más térséggel összehasonlítva, ha valóban pénzben (és nem például terményben) tudtak fizetni a fáért. Ha mellé tesszük a szőlők minőségére vonatkozó adatot, akkor a pótlólagos jövedelem egy fajtájának gyakorisági térképe rajzolódik ki. Ugyanígy a jó réttel és legelőkkal rendelkező települések mintázata pedig az állattartásból többletjövedelmet realizáló területek azonosításában segít.

5.1. ábra A földek elsődleges fogatkozásai Vályi szerint, 1797 (kék kör – vízhatás, áradás; kék kereszt – vízhiány; barna kör – hegyes föld; okker kör – kevés föld; vörös kör – rossz vagy nehezen művelhető föld; fekete kör – sziklás talaj; fekete kereszt – erózió; türkiz kereszt: rossz szőlő; türkiz kör – rossz legelő; zöld kör – kevés erdő; sárga – homoktalaj) (21470)

Források

- II. József népszámlálásának községi adatai. 1996. Dányi Dezső – Faragó Tamás – László Géza (szerk.). (KSH Népeségtudományi Kutató Intézetének Történeti Demográfiai Füzetek 15.) KSH NKI, Budapest.
- Acsády Ignác (1896). *Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában 1720–21.* Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787) 1960. KSH, Budapest.
- Fónagy Zoltán 2013. *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Adattár I–II.* MTA TTI, Budapest.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), A 39 A Magyar Kancelláriai Levéltár, Acta Generalia (1770–1848), 3688/1786.
- Neu, Andreas 1786. *Geographische Charte des Königreichs Hungaria.* Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest. B IX a 1120, 1:192 000. <https://bit.ly/2JOiIvC> (letöltve: 2022. 12. 13.)
- Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786–87. 1975. (Történeti statisztikai tanulmányok 2.) KSH, Budapest.
- Vályi András 1796. *Magyar országnak leírása... I–III.* Buda.

Irodalom

- Arany Krisztina – Bara Júlia – Laczlavik György – Lengyel Nóra (szerk.) 2021. *A 18. századi arisztokrácia mindennapjai. Therese Corzan és Hueber Antal naplói (1757–1759).* Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest.
- Berlász Jenő 1958. *Az erdélyi jobbágyság gazdasági helyzete a 18. században.* MTA TTI, Budapest.
- Dányi Dezső 1962. A történeti demográfia tárgya és módszerei. *Történeti Statisztikai Évkönyv 1961–1962.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. 5–21.
- Dávid Zoltán 1960. Magyarország első kataszteri felmérése, 1786–1789. Forrástanulmány. *Történeti Statisztikai Évkönyv* (1) 1. 33–58.
- Demeter Gábor 2023. Területi egyenlőtlenségek és jellegük a történeti Magyarország területén a reformkor előtt (1773–1786). *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* 6. 143–188.
- Demeter Gábor – Németh Gábor – Szulovszky János – Bottlik Zsolt – Frisnyák Zsuzsa – Nagy Béla – Beluszky Pál – Radics Zsolt – Nagy Mariann – Konkoly-Gyuró Éva – Balázs Pál – Jakobi Ákos 2020. *Kisatlasz a dualizmus kori Magyarország regionális társadalmi-gazdasági folyamatainak tanulmányozásához (1869–1910).* Kapitális Kft., Budapest–Debrecen.
- Demeter Gábor – Szilágyi Zsolt – Pinke Zsolt 2022. Sártenger és búzatenger. Mérlegen az alföldi gabonakonjunktúra és a vízszabályozások regionális következményei (1720–2020). *Századok* (156) 6. 963–999.

- Faragó Tamás 1996. Gondolatok az 1715–20. évi országos adóösszeírás népesség- és társadalomtörténeti célú felhasználásáról. In: Visi Lakatos Mária (szerk.): *Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára*. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Budapest. 100–123.
- Horváth Gergely Krisztián 2013. *Bécs vonzásában. Az agrárpiacosodás feltételrendszere Moson vármegyében a 19. század első felében*. Balassi, Budapest.
- Kern Zoltán 2010. *Éghajlati és környezeti változások rekonstrukciója faévgűrűk és barlangi jég vizsgálata alapján*. PhD-disszertáció. ELTE, Budapest.
- Konkoly-Gyuró Éva – Balázs Pál 2016. Erdőborítás változás a Kárpát-medence térségében a 19. század közepétől napjainkig. *Erdészettudományi Közlemények* (6) 1. 79–97. <http://dx.doi.org/10.17164/EK.2016.007>
- Konkoly-Gyuró Éva – Balázs Pál – Tirászi Ágnes – Király Géza 2016. Felszínborítás-változások a történelmi Magyarország tájain a 19. század közepétől napjainkig. In: Horváth Gergely (szerk.): *Tájhasználat és tájvédelem – kihívások és lehetőségek*. A Budapesten, 2015. május 21–22. között zajlott VI. Magyar Tájökológiai Konferencia kiadványa. 87–96.
- Lieskovský, Juraj – Kaim, Dominik – Balázs, Pál – Boltižiar, Martin – Chmiel, Mateusz – Grabska, Ewa – Király, Géza – Konkoly-Gyuró, Éva – Kozak, Jacek – Antalová, Katarína – Kuchma, Tetyana – Kuemmerle, Tobias – Mackovčín, Peter – Mojses, Matej – Munteanu, Catalina – Ostafin, Krzysztof – Ostapowicz, Katarzyna – Shandra, Oleksandra – Radeloff, Volker C. 2018. Historical land use dataset of the Carpathian region (1819–1980). *Journal of Map* (14) 2. 644–651. DOI: <https://doi.org/10.1080/17445647.2018.1502099>
- Perjés Géza 1968. A statisztikai szemlélet elemei a XVIII. század eleji adóösszeírásokban. *Statisztikai Szemle* (46) 10. 1037–1045.
- Rácz, Lajos 1999. *Climate History of Hungary Since the 16th Century. Past Present and Future*. Discussion Papers 28. Center for Regional Studies, HAS, Pécs.
- Rácz Lajos 2021. A kis jégkorszak éghajlati változásainak hatása az őszi búza terméseredményeire a Kárpát-medencében a reformkor idején. *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* 5. 161–196.
- Rózsa Sándor 2021. Az ártéri gazdálkodás mérlege. A nagykunsági települések gazdasági kondíciója az első kataszteri felmérés alapján. In: Demeter Gábor – Kern Zoltán – Pinke Zsolt – F. Romhányi Beatrix – Vadas András – Bíró László (szerk.): *Környezettörténet* 3. MTA BTK, Budapest. 39–64.
- Rózsa Sándor 2022. *Kényszer vagy lehetőség? A nagykunsági települések ártéri gazdálkodásának vizsgálata a 18. századi újratelepüléstől az átfogó folyószabályozások megindulásáig*. PhD-értekezés. EKKE, Eger.
- Szántay, Antal 2014a. Serfdom in 18th Century Hungary. In: Simonetta Cavaciocchi (ed.): *Serfdom and Slavery in the European Economy, 11th – 18th Centuries*. Florence University Press, Florence. 263–281.
- Szántay Antal 2014b. Magyarország felmérése és leírása II. József korában. *Catastrum* (1) 3. 2–18.
- Szilágyi Zsolt 2022. *Az ismeretlen Alföld. A táj területi egyenlőtlenségei a 20. század elején*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest.
- Wellmann Imre 1989. Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In: *Magyarország története* IV/1. Akadémiai, Budapest. 25–81.

A természetföldrajzi adottságok és a termelési viszonyok kapcsolata

DEMETER GÁBOR – TÚRI ZOLTÁN

Közismert, hogy a vertikális természetföldrajzi adottságok (lejtőmeredekség, tengerszint feletti magasság, lejtőkitettség) a mezőgazdaság teljesítményére hatással vannak, így áttételesen akár a társadalomszerkezetre, a demográfiai viszonyokra és a gazdasági környezet jellemzőire is befolyással lehetnek. Ezt már Perjés Géza is próbálta vizsgálni az 1728-as összeírás adatsorán, de az 1970-es évek számítástechnikai viszonyai közepette viszonylag kevés morfometriai paramétert tudott a rendkívül jól adatolt (de csak 2300 településre kiterjedő) termelékenységi adatokkal kombinálni. Így nála csak az átlagmagasság és a település közigazgatási határának alakja (a földek térbeli-időbeli hozzáférhetőségének proxy indikátora)¹ került be alapmutatóként. Megállapításai szerint: 1. A településméret (mind a lakosságszám, mind a határ mérete alapján) összefügg az agrárfejlettséggel. 2. Az alföldi területeken kedvezőbb a települési közigazgatási határ, így optimálisabb a földek hozzáférhetősége is, ami munkára (is) fordítható megtakarított időt eredményez (vö. 1. pont). 3. A vertikális területhasználati típusok azonosíthatók.² 4. A termelési viszonyok 1728 és 1883 között nem változtak lényegesen, pontosabban: az egyes vidékek agrártermelési adottságainak különbségei megmaradtak. (Azaz strukturális változás, fejlődési áttörés, inverzió eddig nem játszódtott le.)³ A kevés morfometriai paraméter ellenére az 1880-as „országos”⁴ kvantitatív eredményei meglepően jól „hozzák” a kvalitatív és lokális fókuszú szakirodalom alapján sejthető képet.

A térinformatika eszköztárának bővülésével a digitális domborzatmodellekből (DDM, DSM) kinyerhető indikátorok száma is növekedett.⁵ Az SRTM elérhetősége mellett viszont korlátozza a lehetőségeket, hogy számos, természetföldrajzi szempontból fontos indikátor (például vízhatás, talaj humusztartalma) nem érhető el a történeti országterületre, illetve, ha a jelenkorra elérhető, nem tekinthető annyira konzervatív tulajdonságúnak, hogy a messzi múltba visszavetítsük a tulajdonságaikat.⁶ Ráadásul a fogalmi rendszer is változott.⁷ A vízszabályozások nagy kiterjedésű területen változtatták meg a talajok vízháztartását, így a szabályozások előtti, 19. század közepi viszonyokra sem lehet pontosan visszavetíteni a 20. század közepi talajtérképeket (Kreybig). A szabályozások előltről 1858-ból van egy, de sajnos csak három megyére kiterjedő genetikus talajtérképünk, mely

1 A munkahelyek fekvése ugyanis akkor ideális, ha azokat a település központjából fél óra alatt gyalogszerrel meg lehet közelíteni, azaz a határ rádiusza 2-3 km (Perjés1978: 23).

2 A Bihar megyében a településméret és a nyomások számának (országosan nem igazolható) vertikális övezetessége mellett Perjés (1979: 51) számítása szerint Biharban a szintmagasság minden 50 m-es emelkedését a szántóterületnek 6,4%-os csökkenése, az erdőterületnek pedig 7,4%-os növekedése kíséri.

3 Perjés 1974, 1978, 1979.

4 Ezen időhorizont esetében is 11 megyére vonatkozik vizsgálata.

5 Jóllehet az itt ismertetett vizsgálatok az adatkinyerés után pár perc alatt elvégezhetők voltak, maga az adatkinyerés a vektoros és a több millió pixeles raszteres állományok kombinációja miatt napokat vett igénybe.

6 Az 1910-es évekből jó minőségű átnézeti talajtérkép nincs, egyébként is a genetikus talajtípusok mint kategóriák nehezebben kvantifikálhatók, szemben a szemcsemérettel, humusztartalommal, pH-val stb., melyeket viszont megint nem mértek 1910-ben, s ugyancsak nem konzervatív tulajdonságok, ámbár digitálisan elérhetők a Kárpát-medence egészére (www.isric.org).

7 Az 1858-ban szikesnek minősített talajok kapcsán van változás: itt ma réti talaj főtypusról beszélünk, a tényleges szikesek (sós talajok) kiterjedése pedig jóval kisebb a Szabó József térképén jelzetttnél. Vö. Dobos Endre térképe: <https://bit.ly/3rZR7c4> (letöltve: 2020. 12. 13.).

Európában (az oroszokat nem számítva) így is az első ilyen térkép.⁸ A 19. század végi talajtérképek pedig túl részletesek, generalizálásuk nem történt meg.⁹ A morfometriai paraméterek mellé a talajminőség integrálása igen nagy munkát jelentene, azonban nem is feltétlenül szükséges, mert elvileg az 1865 után használt aranykorona-érték kapcsolatban állt a földminőséggel, utóbbi pedig az (általunk felhasznált) nettó kataszteri földjövedelemmel (ez pedig az adóval),¹⁰ azaz a morfometriai adottságok áttételesen összevethetők a hozammal. A korábbi, 1786-ban használt földosztályozás a már említett három megye területén nem mutatott összefüggést a genetikai talajtípusok termékenységével.

Az itt látható, morfometriai (azaz a domborzatból derivált indikátorokon alapuló) térképek (6.1.–6.7. térkép) előállításához az SRTM-ből, DSM-ből 30×30 méter/pixelenként kinyerhető alapadatokat az 1910-es településhálózat poligonos vektorrajzával fedettük, és az egyes poligonon belülről eső pixelek morfometriai paramétereinek átlagértékét és szórását kiszámoltuk mind a 12 548 településre. A morfometriai paraméterek közül így nyertük ki a minimum, a maximum és az átlagos tengerszint feletti magasságot, továbbá a magasság szórását. A maximum és minimum érték differenciájának 1 km²-re jutó értékét kiszámítva megkaptuk az egyes településekhez tartozó átlagos relatív relief értéket. Az adott településen érvényes erózióbázis felett mért átlagmagasság¹¹ és a magassági értékek szórásának hányadosaként megkaptuk a relief településen belüli változatosságának nagyságát. A harmadik mutatócsoport a délies (140–220 fokos azimut) és északias (320–040 fok) kitettségű lejtők gyakoriságát (illetve e kettő hányadosát) ábrázoló térkép volt. A negyedik típusú indikátor a 0–17 és 45–90 fok közötti meredekségű lejtők településen belüli százalékos arányát (pontosabban e két gyakorisági érték hányadosát) mutatta be. Ennek kalkulációja volt a legidőigényesebb. Az ötödik tulajdonság a települések kerület/terület aránya volt Perjés indikátorát utánóva. Az öt indikátort végül – agráralkalmassági szempontok szerint kategorizálva – egyesítve, a terület morfológiai (földminőség nélkül kalkulált) agráralkalmasságát bemutató kompozit térképet szerkesztettünk az 1910-es évre (és lévén ezek konzervatív tulajdonságok, 1786-ra is érvényesnek tekinthetjük őket).

[6.1. térkép](#) A délies kitettségű lejtők gyakorisága településenként

[6.2. térkép](#) Az északias kitettségű lejtők gyakorisága településenként

[6.3. térkép](#) A 15 foknál kevésbé meredek lejtők településenkénti gyakorisága

[6.4. térkép](#) A 45 foknál meredekebb lejtők településenkénti átlagos gyakorisága

[6.5. térkép](#) A táj tagoltsága I. A települési maximum és minimum magasságértékek területegységre jutó különbsége

⁸ Babinszki 2019: 132–133.

⁹ Bár 1880–1886 között sürgették a talajtérképezés megindítását, végül csak a filoxéravész hatására indult be kormányzati támogatással 1896-ban. Lásd Babinszki 2019: 134–135. Ezen térképlapok kiértékelése tömeges méretekben körülményes, hiszen több száz térképlapra van szükség egy-egy megye területének lefedéséhez, ráadásul az ábrázolt talajviszonyok településszinten sem homogének.

¹⁰ A történetírásban vita tárgya, hogy 1848 után a nagybirtokosok éltek-e politikai érdekérvényesítő képességükkel, és földjeiket rosszabb minőségüként írták-e be, vagy sem. Ugyanis a földadó kivetése az aranykorona-érték és a nettó kataszteri földjövedelem alapján történt. Scott M. Eddie (1996) statisztikai vizsgálatai alapján tömegesen nem tekinti bizonyíthatónak a felvetést. Perjés kisebb területre kiterjedő vizsgálatai szintén nem támasztják alá a feltételezést. Demeter–Szilágyi–Túri (2021) pedig Békés vármegye térségére vonatkozóan azt állapítja meg, hogy a nagybirtok hivatalosan is jobb minőségű (és jobb jövedelmezőképességű) volt.

¹¹ Az átlag és minimum érték különbsége.

[6.6 térkép](#) A táj tagoltsága II. A települési átlagmagasság és a magasság szórásának hányadosa

[6.7. térkép](#) Magyarország településeinek komplex agromorfometriai alkalmassága

Milyen az így kirajzolódó kép, és mennyire relevánsak a kiválasztott indikátorok? Világos, hogy a változók összetétele eleve nem elsősorban a síkvidéki területek osztályozását teszi lehetővé: az alföldi települések tömegesen magas pontértéket kaptak. A dombságok és hegyvidékek esetében azonban már lényegesen jobban differenciálnak az alapmutatók az agráralkalmasság szempontjából.

A változók függetlenségvizsgálata alapján elsősorban a magassági szórás vagy terjedelem és más változók kapcsolatára volt érvényes az erősebb korreláció.¹² Ezt követően megnéztük, hogy a fenti morfometriai indikátorok mutatnak-e kapcsolatot a fejlettségi mutatókkal (1910-es TFI,¹³ komplex fejlettségi index),¹⁴ a földjövedelemmel és a népességszámmal. Ezzel azt akartuk ellenőrizni, hogy a fejlettségi indexek az ipari és tercier mutatókra érzékenyebbek-e, industrializálódó országra utalva (ez esetben nincs erős korreláció), vagy pedig, erős kapcsolat esetében, az ország még nem haladta meg a természetföldrajzi adottságok determinálta agrárország szintjét 1910-re.

A területi fejlettségi index 1910-ben egyetlen egyedi morfometriai paraméterrel (és a komplex értékkel) sem mutatott korrelációt, miként a népességszám sem. Ebből következően sem a lélekszámot, sem az összfejlettséget nem határozták meg a morfometriai adottságok (más tényezők – mint például a víz – közelsége éppen számításba jöhetett, de ezt nem vizsgáltuk). Az egy holdra jutó földjövedelem adatok sem mutattak erős korrelációt a morfológiai adottságokkal, *a sík területeket* (0–15 fok közötti lejtők) leszámítva: itt ugyanis *az egy holdra jutó tiszta kataszteri földjövedelem* ($r = 0,608$), *az egy holdra jutó szántójövedelem és az egy főre jutó tiszta kataszteri földjövedelem is erősebb korrelációt mutatott a 0,5-es értéknél*. Sem a szőlőjövedelem, sem az erdőjövedelem nem korrelált erősen a relieffel vagy a meredek lejtők részarányával. *1910-ben erős kapcsolat volt a legelő- és szántójövedelmek között is (r értéke 0,5 felett), tehát a legelők háttérbe szorulása* (lásd a földhasználati fejezetet) *nem indokolható önmagában a szántók jobb jövedelmezőségével*. (Az egy holdra jutó nettó kataszteri földjövedelem és az egy főre jutó jövedelem között is erős – 0,7 feletti – volt a korreláció, tehát a népsűrűség 1910-ben még nem változtatta meg döntően az agrárjövedelemi viszonyokat.)

Az is látható, hogy *az 1865-ös holdankénti tiszta jövedelem nem mutatott kiemelkedő kapcsolatot az 1910-es értékkel* ($r = 0,55$), tehát jelentős területi átrendeződés történt fél évszázad alatt. *Még inkább érvényes ez, ha az egy birtokosra jutó nettó földjövedelemek településenkénti értékeit vetjük össze a két időpontból* ($r = 0,15$). De vajon ez a természetföldrajzi körülményektől való erősebb függetlenedésnek köszönhető, azaz a technológia, a globális áringadozások, termékoptimalizálás szerepének növekedésében keresendő az ok? 1865–1910 között *erősödött a kapcsolat a földjövedelem és a sík területek gyakorisága között, tehát az alföldeken éppen a természetföldrajzi adottságok kihasználásának javulása felé mozdult el a helyzet, nem pedig az agrárium*

12 A PCA a variancia 80%-ának megtartása mellett a morfometriai indikátorokat 3, a variancia értékek alapján (29–25–25%) azonos értékű főkomponensbe osztályozta: önálló főkomponenst alkotott az átlagmagasság és a szórás hányadosa (nem meglepő módon erősen negatív korrelációt mutatott vele a legmeredekebb lejtőkategória gyakorisága), mely így egymaga magyarázta a teljes variancia 25%-át, míg a relief és a települések alakja egyazon csoportba kerültek. Ugyanígy egy csoportba került, de ellentétes előjellel az északias és délies lejtők arányát bemutató indikátor, és – noha ez nem volt szükségszerű – hasonló mintát mutatott a sík és legmeredekebb területek arányát bemutató két indikátor is.

13 Pénzes 2018.

14 A vizsgálat során felhasznált indikátorok zömére lásd Demeter 2018.

természetföldrajzi adottságoktól való függetlenedés felé. A technológia és a termékoptimalizálás szerepe ugyan így nem mérhető direkt módon, de szakirodalmi adatok alapján tudjuk, hogy ezek is a meglévő erőforrások optimális kihasználása felé hatottak¹⁵ (és nem a morfológiai adottságoktól való függetlenedés felé). Mivel az egyéb tényezőktől való függetlenedés (vízhatás, talajviszonyok) nem mérhető, így a fenti, a morfológia kapcsán tett megállapításunk a korrelációs érték fényében lényegében annak kijelentésére szorítkozik, hogy a dombvidéki területek hozamát nem sikerült felhozni az alföldi területek hozamához (a különbség nem csökkent).

Noha ok-okozati viszony aligha feltételezhető, kíváncsiságból megvizsgáltuk, hogy a morfometriai mérőszámok és az egyéb társadalmi-gazdasági-demográfiai adottságok között volt-e mérhető erősségű kapcsolat 1910-ben. A Demeter-féle 1910-es fejlettségi index¹⁶ esetében ugyanis a fejlettség fordítottan volt arányos az átlagos (maximum, medián) tengerszint feletti magassággal, azaz a dombvidéki települések fejletlenebbek voltak országos viszonylatban; a 0–17 fokos lejtők gyakorisága szintén 0,5 feletti korrelációt mutatott, miként a komplex morfometriai indikátor értéke is, vagyis az index az alföldi területeket fejlettebbnek jelezte. Kérdés tehát, hogy ez milyen komponenseknek köszönhető. Az 1910-es komplex fejlettségi mutató kialakításában szerepet kapó indikátorok közül egyedül az egy főre, illetve egy holdra jutó földjövedelem kapcsolata volt erősnek mondható a tengerszint feletti magassággal és a relieffel is, továbbá a kis lejtőszögű lejtők gyakoriságával (és így magával a komplex morfometriai mutatóval is). A többi morfometriai paraméterrel nem volt kimutatható erős kapcsolat, miként *a többi társadalmi-demográfiai indikátor értéke sem függött a környezeti adottságoktól*, egy kivételt leszámítva, az egy főre jutó direkt adók értékét, mely azonban részben a tiszta kataszteri földjövedelemen nyugodott. Az összefüggés erőssége azt bizonyítja, hogy a többi direkt adótípus szerepe elenyésző volt a teljes direkt adó befolyásolásában – a direkt adó pénzbeli értéke tehát leginkább az agrárfejlettség proxyja (kivéve a városoknál).

Ezt követően azt is elemeztük, hogy az 1780-as évek végének gazdasági mutatói kapcsolatban álltak-e a morfometriai paraméterek értékével. Vajon a tengerszint feletti magasság és a komplex fejlettségi mutató vagy komponensei között ekkor is volt kapcsolat? Milyen társadalmi-gazdasági indikátorok korrelálnak a természetföldrajzi indikátorokkal; mennyire determinálták a földrajzi adottságok a társadalmi felépítmény karakterisztikáját? A morfometriai paraméterek és a 18. század végi indikátorok között azonban nem volt értelmezhető a kapcsolat, a kerület/terület és az 1786-os komplex fejlettségi mutató kivételével, ahol $r = -0,31$ -os érték mérhető. *Azaz minél elnyúltabb a település alakja, annál fejletlenebb, ami zömmel a hegyvidéki településekre jellemző.* Ezt már Perjés is feltételezte, ezért szerepelt nála is egy hasonló változó. $R = 0,22$ -os korreláció volt mérhető a lankás lejtők gyakorisága és a földminőség között, hasonló erősségű, de fordított kapcsolat volt a természetbeni szolgáltatások és az átlagmagasság között. Az alföldi talajokat kedvezőbb kategóriába sorolták, a kulturális fejlettség is a sík Alföldön volt magasabb a gyenge korrelációs koefficiens alapján. Ha a vizsgálatba bevonjuk az 1720-ból rendelkezésre álló csekélyebb számú (5400) nyomásszámmal kombinált termékenységi adatot, ezek egyike sem mutatott értelmezhető korrelációt a morfometriai paraméterekkel, ellenben *a 20. század eleji egy holdra jutó tiszta kataszteri földjövedelem és az 1720-as szántóföldi hozamok között a többihez képest viszonylag magas: $r = 0,3$ körüli korrelációs koefficiens mutatható ki (míg 1865-ben ez 0,2 alatt volt)*, ami megint csak arra utal, hogy a dualizmus korának végén a természeti adottságok optimális kihasználása felé ment el az agrárszféra (az alföldi vízrendezéssel a kedvezőtlen adottságú

15 Például a gépesítésben a cséplőgépek dominanciája, a búza nemzetközi piacra való mielőbbi eljuttatása érdekében.

16 Demeter 2018.

sík területek felszámolása statisztikailag növeli a korrelációt a tengerszint feletti magasság és a földjövedelem között), nem azok felülírása vagy a kevésbé termékeny dombsági területek lemaradásának csökkenése felé.

Irodalom

- Babinszki Edit 2019. *150 éves a Földtani Intézet*. Magyar Bányászati és Földtani Szolgálat, Budapest.
- Demeter Gábor 2018. Perifériák és fejlett régiók a történeti Magyarországon (1890–1910). In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések*. MTA BTK, DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék – SzuloPress Bt., Budapest–Debrecen. 145–194.
- Demeter Gábor – Szilágyi Adrienn – Túri Zoltán 2021. Földminőség, nemesi érdekérvényesítés, jövedelmezőség a Tiszántúl déli részén a 18–19. században. *Századok* (155) 2. 285–316.
- Eddie, Scott M. 1996. *Ami „köztudott”, az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába*. Csokonai, Debrecen.
- Perjés Géza 1974. Az 1728. évi adóösszeírás adatainak feldolgozása. *Statisztikai Szemle* (52) 11–12. 1068–1100.
- Perjés Géza 1978. Jelentés az 1728. évi összeírás gépi feldolgozásáról. *Agrártörténeti Szemle* (20) 1–2. 11–80.
- Perjés Géza 1979. Bihar megye 1728. évi adóösszeírásának gépi feldolgozása. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* 6, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen. 33–109.
- Pénzes János 2018. Fejlettségi különbségek és centrum–periféria viszonyok a történelmi Magyarországon. Összehasonlító módszertani vizsgálat. In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések*. MTA BTK, DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, SzuloPress Bt., Budapest–Debrecen. 85–116.

Népességszám (1785–1910)

BÁN GERGELY KÁROLY – DEMETER GÁBOR

A népességszám vizsgálatát indokolhatja a mutató feltételezett magyarázó ereje: egy adott régió településeinek lélekszáma és a városiasodottság (közvetett módon a tercializálódás) foka között a szakirodalom szerint kapcsolat mutatható ki.¹ A lakosságszám növekedése – vagy éppen csökkenése – pedig a prosperitás egyik jelzője lehet a települések vonatkozásban, sőt a 18. századi állam- és gazdaságtudomány a fejlettség indikátorának is tekintette a népességszámot (népsűrűséget), illetve annak növekedését. Indikatív szerepét nagyjából 1900 körül vesztette el. Végezetül a népességszám az egy főre jutó egyéb fajlagos értékek meghatározásánál is elengedhetetlen.

Az úgynevezett rank-size- (rangsor-) elemzés a településeket több időpontban egy olyan logaritmikus léptékű koordináta-rendszerben ábrázolja, amelyben az x tengelyen a város nagyságrendi rangszámához az y tengelyen az ehhez tartozó népességszám található. A görbék helyzetéből, alakjából, töréspontjaiból, a hozzájuk illesztett lineáris regressziós egyenesből következtetések vonhatók le a településállomány eloszlásáról, annak változásairól (Zipf-eloszlás).² Az eljárás azon a feltételezésen alapszik, hogy egy adott országban a városok népességszáma (nagysága) közvetlenül kapcsolatban van a legnagyobb város nagyságával. A második település lakosságszáma az első város lélekszámának felével, a harmadik annak egyharmadával rendelkezik, és így tovább. A rank-size módszer segítségével csupán egy pillanatfelvételt készíthetünk az adott időpontban, amelynek alapvető tulajdonságait maga a görbe alakja, helyzete és meredeksége fogja prezentálni.

Hazai tekintetben Granasztói György városhierarchia-vizsgálatát érdemes kiemelni,³ aki három időmetszetben (1500–1550; 1784–1787; 1828) elemezte Ausztriát, Csehországot és Magyarországot az 1000 lélekszám feletti településeket helyezve fókuszba, a már említett rank-size formula mellett a „várospiramis”-eljárást⁴ alkalmazta.⁵ Egy másik rank-size módszert alkalmazó hazai kvantitatív városhierarchia-vizsgálat⁶ a 19. századi magyarországi városodás változásait kívánta feltérképezni, amely során ugyancsak három időmetszetben (1784–1787; 1851; 1910) vizsgálták kizárólag a 10 000 lélekszám feletti településeket.⁷ E megközelítéseket nevezzük statisztikai városhierarchia-vizsgálatoknak.

Források 1870 előtt

Az első teljes körű, 1869-es magyar népszámlálás előtt készült különféle összeírások⁸ megbízhatósága sok esetben megkérdőjelezhető és felhasználhatóságuk korlátozott.⁹ A korlátozottság nemcsak

1 Bán 2020: 126.

2 Zipf 1949; Czoch–Szabó–Zsinka 1993: 115–117.

3 Granasztói 1989a: 157–187.

4 Az eljárás a demográfiából ismert népesség kormegoszlását kifejező „korfára” hasonlít. A vizsgált településeket lélekszámuk alapján szintekre tagolják, és a szintekbe sorolt települések száma fogja meghatározni a piramisszint szélességét, amelyből a városállomány bizonyos jellemzőire lehet rávilágítani.

5 Granasztói 1989b.

6 Czoch–Szabó–Zsinka 1993.

7 Czoch–Szabó–Zsinka 1993: 114.

8 Az 1720. évi, az 1767. évi, az 1786. évi összeírás.

9 Vö. Danyi–Dávid 1960; Györffy 1984; Kubinyi 1997; több forrástípusra összefoglalóan Kovacsics 1957. A kifejezetten demográfiai célú források felsorolására vonatkozóan lásd még Faragó 1989.

abban nyilvánul meg, hogy némelyik kizárólag a nem privilegizált lakosságra irányult¹⁰ (1720; 1767; 1786),¹¹ hanem abban is, hogy a korábbi évek adatait kisebb kozmetikázással átmásolták az adott évre (Fényes Elek), illetve olykor területileg jelentős kiterjedésű településcsoportok kimaradtak a megyei összesítésekből (a Hajdúság és a Kunság privilegizált települései, Erdély, határőrvidék, Bánát stb.). Így – még ha a népességszám tekintetében összességében nem is jelentős hiányról van szó – feltűnő lyukak keletkeznek a térképi ábrázoláskor. Ehhez hasonló jelenségekre már Benda Gyula felhívta a figyelmet Keszthely társadalmára vonatkozó munkájában.¹² Jellegüknél fogva az adóösszeírások a népesedési folyamatok rekonstruálására mérsékeltén alkalmasak. Idesorolhatók a 15–16. századi portaösszeírások, az 1598. évi házösszeírás, valamint a 18–19. század néhány országos adóösszeírása (1715, 1720, 1720, 1828, Erdélyben 1750). Ezen forrástípusok inkább egy-egy térség, régió településrendszerének vizsgálatára és annak regionális különbségei megrajzolására alkalmasak.¹³ Erre példa Bácskai Vera és Nagy Lajos munkája,¹⁴ amelynek alapja az 1828-as összeírás.

Végezetül nem kerülhető meg a 18. századi források közül a II. József-féle felmérés (1784–1787) sem. E forráscsoport is kapott kritikát,¹⁵ elsősorban a népességszám terén feltételezett körülbelül 10%-os hiányossága miatt. Faragó Tamás és Őri Péter idevágó kutatása¹⁶ azonban e kritikákat megcáfolva igen magas forrásértékkel rendelkező összeírásnak tekinti az 1784–1787-es népszámlálást a település-lélekszám tekintetében. A szerzők a megyei történeti helységnévtárakat és a Lipszky József-féle helységnévtár adatait kontrollcsoportként felhasználva visszaellenőrizték hat alföldi és délvidéki, illetve öt dunántúli megye lakosságszámadatait, és arra a következtetésre jutottak, hogy „a népszámlálás megbízhatósága a falvakra és mezővárosokra vonatkozóan az Alföldön 99, a Dunántúlon pedig 100 százalékos”.¹⁷ Továbbá a kérdőjeles külterületi lakosságot is jól kezelték módszertanilag az összeírás során.¹⁸ Így vizsgálatunk kezdő időmetszete a Magyar Királyság első demográfiai célra is használható, de primordiálisan nem e céllal készült összeírása. A 4.2. térkép a tényleges népességet rögzíti; ugyan a népszámlálás során a jogi népességet jegyezték fel, azonban a távollevő és idegen népesség számának felhasználásával viszonylag pontosan megállapítható a települések tényleges népessége (Thirring 1938).

Az 1785-ös állapotokat prezentáló térképre pillantva szemebötlő az alföldi térség összefüggően magas lakosságszámmal rendelkező településhálózata, amelynek dominanciája 1910-re tovább erősödött, köszönhetően a kedvező éghajlati és gazdasági változásoknak, a folyószabályozásoknak, illetve az Alföldre jellemző többközpontúságnak.¹⁹ 1785-ben a kistelepülések a településállomány jelentős hányadát tették ki: 7200 falu (a települések 62%-a) lélekszáma maradt 500 fő alatt, ahol az összeírt népességnek azonban mindössze a negyede élt. Ezen belül a 200 és 300 fő közötti települések közé több mint 1800 sorolható. Az 500 és 1000 fő közötti falvak száma több mint

10 Ezáltal az akkori társadalom szűk rétege nem került be az összeírásba (1–2%). Még egy ilyen volumenű összeírás esetében is jelen eltérés jóval a hibaérték alatt van.

11 Faragó 2011: 14.

12 Benda 2008.

13 Faragó 2008: 12.

14 Bácskai–Nagy 1984.

15 Kovács 1983: 29. Vö. Jároli 1983. Vö. Gál 1992: 13.

16 Faragó–Őri 2008.

17 Uo. 15.

18 Uo. 16.

19 Szilágyi 2022: 198.

3000 volt. A népesség bő 20%-a, több mint 1,4 millió fő 1000 és 2000 fő közötti településeken élt; ebbe a kategóriába több mint 1000 (9,1%) tartozott. 2000 főnél népesebb 415 volt, ahol a tényleges népesség több mint 24%-a élt.

A kistelepülések száma és aránya jelentősen csökkent 1910-re: az 500 fő alatti falvak száma ekkor 3984 volt (a településállomány 32%-a), ahol a tényleges népesség 7%-a élt. A leginkább a 300 fő alatti falvak száma csökkent, 1784 és 1910 között 4300-ról 1720-ra. Az 500 fő fölötti települések száma ugyanakkor növekedett. A legtöbb 1000 és 2000 fő közötti lakosságszámmal rendelkezett – ebben a tartományban több mint 2700 település volt (ami az 1784-es érték 2,6-szerese), ahol az ország népességének 21%-a, 3,8 millió fő élt. Erőteljesen nőtt a 2000 főnél népesebb települések száma: 2000 és 10 000 fő közöttiből 1784-ben kevesebb mint 400, 1910-ben már több mint 1600 volt.

A 10 000 fő feletti települések és az itt élő népesség száma ugyancsak nagymértékben emelkedett. 1784-ben 21 ilyen volt (a népesség 5,6%-a) belőlük, ami 1910-re 146-ra emelkedett (közel 4,3 millió fővel, a teljes népesség 23,6%-ával). 1785-ben a tíz legnépesebb városból – ha nem számoljuk az egyesített fővárost – öt alföldit (Debrecen, Kecskemét, Szeged, Szabadka, Hódmezővásárhely), négy felvidékit (Pozsony, Selmecbánya, Eger, Miskolc) és egy erdélyit (Brassó) találunk. Ez az érték 1910-re az alábbiak szerint módosul: nyolc alföldi (Szeged, Szabadka, Debrecen, Temesvár, Kecskemét, Nagyvárad, Arad, Hódmezővásárhely), egy felvidéki (Pozsony) és egy erdélyi város (Kolozsvár) került be az első tízbe. Ezen területi mintázat részben magyarázható az eltérő településfejlődéssel is, amely által az Alföldön a településhálózat jóval „szellősebb”, mint a történeti Magyarország más nagytájain. Továbbá nagyobb lélekszámmal és területi kiterjedéssel is rendelkeznek az itteni települések.²⁰ Ez a sajátos jellemző jól kirajzolódik a vizsgált két térképen is.

A másik kimagasló térség a lélekszámok vonatkozásában a fővárosi. Az 1873-as egyesítés után a 19. század eleji alig több mint 50 000-es lélekszáma 1910-re meghaladta a 880 000-t. Budapest kisugárzása kimagasló volt már ekkoriban is, és számos környező település (Kispest, Újpest, Pestszenterzsébet, Budafok, Csepel stb.) lakosságszámára pozitív hatással volt, amelyek később összeolvadtak a fővárossal, és létrejött Nagy-Budapest.²¹ A főváros kisugárzása hosszan „lenyúlt” a Duna mentén is.²² Ezt jól ábrázolja az 1910-es térkép is: a fővárostól délre a Duna mentén hiányzik egy magas lélekszámmal rendelkező centrum.

Bár nem éri el a fentebb említett két régiót, további térségek – így Kárpátalja, a Keleti-Kárpátok és Székelyföld – településeinek lakosságnövekedése vélhetően az „alföldies” jellegű településszerkezetnek köszönhető (azaz nem új települések keletkeztek, hanem a régiek duzzadtak fel). A növekedés forrásairól a demográfiai fejezetben lehet olvasni. Az említett térségekben az Alföldhöz hasonlóan nagy határú és nagy lélekszámú települések figyelhetők meg. A domborzati viszonyok mellett azonban jelentős különbség az Alföldhöz képest, hogy a térség települései gyakorta több telepből, szórványból tevődtek össze, és tényleges városmaggal nem mindig rendelkeztek. Ezeket hívta Teleki Pál „hegyi tanyáknak”.²³

20 Fontos megjegyezni, hogy 1785-ből elveszett Hont és Krassó–Szörény vármegye anyaga, ez okozza azt a jelentős mértékű „űrt” a Bánság ezen részében.

21 Az elnevezést az utókor akasztotta rá, mivel 1950. január 1-jén lépett életbe az 1949. évi XXVI. fővárosra vonatkozó törvény, amely során az akkori fővároshoz („Kis-Budapest”) 24 környező települést csatoltak.

22 Nagy 1962.

23 Faragó 2011: 273.

Végezetül szembeötlő jelenség még a mozdulatlanság. A két térkép alapján megállapítható, hogy százhuszonöt év elteltével nem változott markánsan a Kárpát-medence településhálózatának mintázata a településnagyság alapján. Tehát azon térségek, települések, amelyek 1785-ben is jelentős lakosságszámmal rendelkeztek a hálózat vonatkozásában, nagy valószínűséggel 1910-ben is jelentős lélekszámmal rendelkeztek. Az 1780–1910 közötti jelentős népességnövekedés (minden differenciáltsága ellenére – lásd 7.3–7.5. *térkép*) tehát alapvetően nem írta felül a korábbi mintázatot.

A lakosságszám kapcsolata a társadalmi mintázatokkal és a települési funkciókkal

A lakosságszám valamennyi típusú városhierarchia-vizsgálat esetében kiemelt szereppel bír, mivel ezen vizsgálatok során olykor mutatóként, változóként, elemzési szempontként, máskor vizsgálati küszöbértékként kerül elő a települések mérete. Máskor egyenesen a vizsgálat fókuszpontja (rank-size módszer, statisztikai városhierarchia-vizsgálatok) a települések népessége (különösen a 19. század előtt). Egy másik megközelítést alkalmazva a települési lélekszám a különböző társadalmi-gazdasági attribútumok eloszlásával is összefügghet; az úgynevezett települési lépcső vizsgálata a rangsorolás helyett a differenciáltságra helyezi a hangsúlyt.

A 18. század végén a települési lélekszám erőteljes összefüggést mutatott a népesség jogi státuszával: a „polgárok”²⁴ aránya a 2000 fő feletti településeken növekszik, miközben az 1786-os „kancelláriai” összeírásból számítható telkes jobbágyság aránya a 2000 főnél népesebb települések jelentős részében csökkenést mutat. Ugyancsak kimutatható a népességszám és a kulturális infrastruktúra elterjedése közötti összefüggés. Amíg az iskolamesterek számának sűrűsödése az ország valamennyi táján leköveti a települések népességszám szerinti regionális különbségeit, a parókiák elterjedésében Bihar hegy- és dombvidéki (görögkeleti és görögkatolikus román) kistelepülései, illetve a Marostól délre található, újonnan telepített tájak képezik a kivételt – ezeken a vidékeken az aprófalvak közül is viszonylag sok rendelkezett parókiával.

1910-ben a településállomány lélekszám szerinti differenciáltsága több társadalmi attribútum esetén is kimutatható: országos léptékben az írni-olvasni tudás, az orvos látta holtak aránya és a törvénytelen születések aránya is növekedett a települési lélekszám növekedésével. Az írni-olvasni tudás szintjében és a törvénytelen születések arányában is megfigyelhető, hogy Erdély, illetve a Partium görögkatolikus és görögkeleti románok által lakott területein az országos mintáktól eltérően alakult a mutatók értéke. Az írni-olvasni tudók arányában a nagyobb településeken is az ország más tájaihoz képest alacsonyabb értékek mérhetők, miközben a törvénytelen születések aránya a kistelepüléseken is magasabbnak tekinthető.

Számos korábbi funkcionális szemléletű vizsgálat²⁵ is igazolta, hogy erős negatív korreláció mutatkozik a lakosságszám és a rangszám között. Tehát minél magasabb egy adott település lélekszáma – nagy valószínűséggel –, annál magasabb pozíciót (alacsonyabb rangszámot) foglal el a funkcionális értelemben vett hierarchiában. Azonban fontos tényezőre világított rá Beluszky Pál és Győri Róbert: arra, hogy a felsőbb hierarchiaszinten erősebb a kapcsolat a településméret és a hierarchikus pozíció között.²⁶ Ez egyben azt is jelenti, hogy a hierarchiaszintek népességszáma alapján egyértelműen nem következtethetünk a városiasodottság küszöbértékére, mivel a Kárpát-medencére

24 II. József kategóriájába a falusi kézműveseket is belevették.

25 Keleti 1871; Gyimesi 1975; Bácskai–Nagy 1984; Beluszky–Győri 2005; Szulovszky 2018; Bán 2020.

26 Beluszky–Győri 2005: 117.

jellemző eltérő településfejlődés hatására országrészenként jelentős eltérést tapasztalnánk ilyen téren.²⁷ Az alföldi térség esetében egy sokkal magasabb lélekszám után beszélhetnénk „városi miliőről”, míg a jóval sűrűbb településszerkezetű és erősen tagolt dunántúli, felvidéki térségben ehhez elegendő lenne egy alacsonyabb lélekszám is.

Bármennyire is képlékeny e megközelítés, elfogadhatjuk azt a megállapítást, miszerint sokoldalú „városi lét” a népességszám egy bizonyos szintje alatt nem fejlődhet ki. Keleti Károly a 19. század neves statisztikusa úgy vélte az első modern népszámlálás alapján, hogy e küszöbérték 10 000 főnél húzható meg.²⁸ Ezt részben alátámasztja a 7.1. táblázatunk. Ha összevetjük a hierarchikus rangszámot és a települések méretét 1910-ben, kirajzolódik, hogy ekkor a 20 legnépesebb település közül 13 található meg a hierarchikus rangsor első 20 pozíciójában. Hasonló tendencia figyelhető meg 1785-re is a városi jog és a népességszám vonatkozásában (7.1–7.2. táblázat).²⁹ Az is megállapítható, hogy akár a településméretet, akár az urbanizáció fokát nézzük, kizárólag városi joggal³⁰ rendelkező településeket találunk mindkét időmetszetben a lista elején (7.1–7.2. táblázat). Ehhez az is hozzájárult, hogy a kiegyezést követően a törvényhatósági jogú városok alsó lélekszámhatárát 12 000 főnél húzták meg.³¹ A másik jogi kategória (rendezett tanácsú város) esetében azonban nem volt ilyen kritérium. Így jó néhány olyan példát tudunk említeni 1910-ből, amikor hiába rendelkezett városi joggal az adott település, már csak alacsony lélekszámából adódóan is megkérdőjelezhető a városi szerepköre az adott térségben.³²

Ha megvizsgáljuk a két időmetszet településállományát a rank-size módszerrel (7.1. ábra), mindkét esetben úgynevezett *konkáv* típusú településállományt láthatunk. Tehát egy nagy lélekszámú város kiemelkedik a hálózattól, amelyet erősen leszakadva, de egyenletesen követ az állomány többi tagja. Azonban míg 1785-ben még egy enyhébb lépcső található a főváros mögött, addig 1910-re jelentős szakadék tátong Budapest (880 371 fő) és az őt követő Szeged (118 328 fő) között. Tulajdonképpen az 1873-as fővárosi egyesítésig kiegyenlített településállomány jellemezte az országot, azonban a főváros lakossága 1785 és 1910 között több mint tizenhatszerezére nőtt.

[7.1. táblázat](#) A magyarországi városhierarchia első húsz pozíciója 1910-ben (Beluszky Pál – Győri Róbert alapján) és azok 1785-ös lakosság száma, illetve jogállása

[7.2. táblázat](#) A húsz legnépesebb magyarországi város 1785-ben és azok lakosság száma 1910-ben

A népességnövekedés területi mintázatai 1780 és 1910 között

A középkori települések lélekszáma népszámlálás híján (a középkorból terméсарányos, illetve fejadót tartalmazó, a kora újkorból a gazdasági egységek számára vonatkozó adóösszeírásaink vannak, a 18. századból a földmért volt az adóalap) közvetlenül nem, hierarchikus viszonyai viszont ábrázolhatók az úgynevezett Engel-térkép adatbázisa segítségével, hiszen ez közli a

²⁷ Uo.

²⁸ Keleti 1871: 410–411.

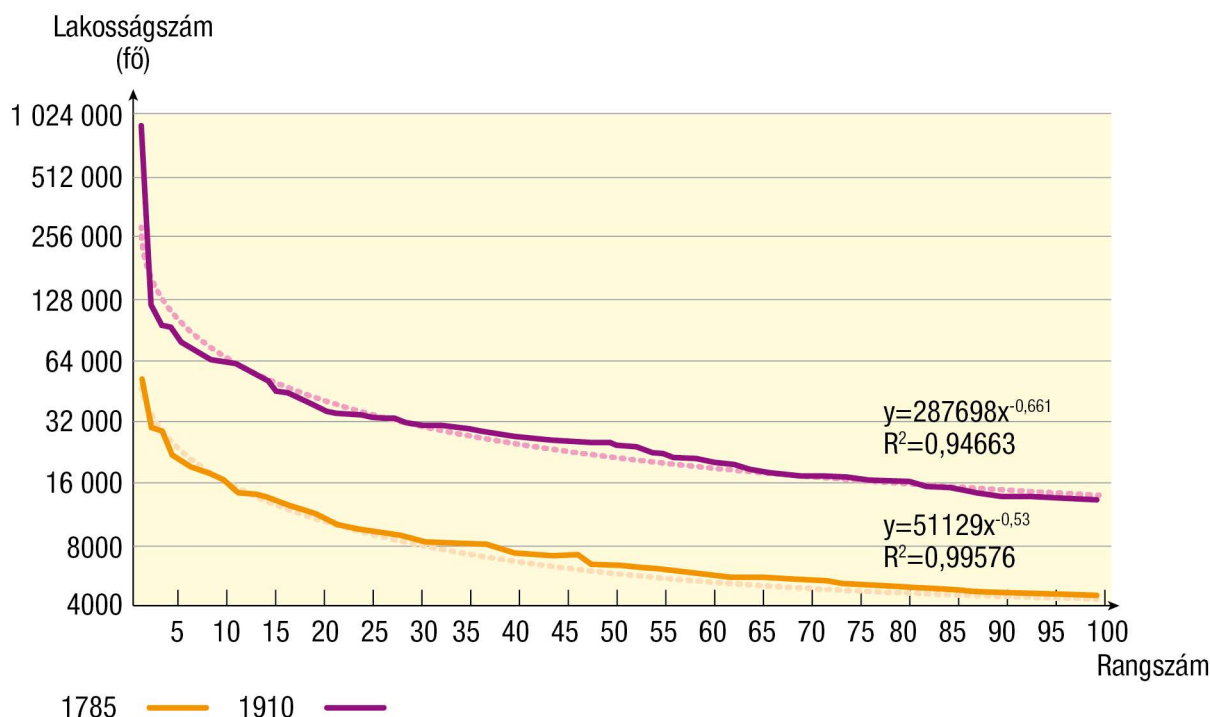
²⁹ 1785-re a források hiányossága miatt nem készül(hetett) releváns funkcionális városhierarchia-vizsgálat, így ennek hiányában csak a jogállással tudtuk összevetni (7.1–7.2. táblázat).

³⁰ 1910-ben az alábbi jogi kategóriák voltak érvényben a városok vonatkozásában: 1. székesfőváros; 2. törvényhatósági jogú város; 3. rendezett tanácsú város.

³¹ Gyáni–Kövér 1998.

³² 1910-es adatok alapján kérdéses szerepkörű rendezett tanácsú város volt: Ruszt (1535 fő); Leibic (2782 fő); Vízakna (4048 fő); Poprád (2283 fő); Szentgyörgy (3458 fő); Jolsva (2848 fő) stb.

7.1. ábra. Az első száz legnépesebb magyarországi település rank-size ábrája (1785, 1910)

települések jogállását (puszta, falu, mezőváros, szabad királyi vagy bányaváros), igaz, 1000–1570 között aggregálva ábrázolva az addig létezett településeket. Ez azt jelenti, hogy az elpusztult települések nem egykorúak, azaz a térképen kirajzolódó településállomány-csökkenés nem kizárólag a török pusztítással magyarázható, a tatár és a klímaváltozás miatti, valamint a kunok betelepítésének következtében az állattartás elterjedése ugyancsak az (eltérő időszakból származó) okok között szerepel. Feltűnő azonban, hogy az Alföld jelentős területeit a térkép alapján már a török kor előtt csökkenő településsűrűség jellemezte. Ez nem jelent feltétlenül népességszökkenést, hiszen jelentős volt az összeköltözés – Kecskemét, Debrecen – és a népesség etnikai cseréje is – Pozsega, Szerémség, Bácska és a majdani Bánát –, miközben a török defterek 1590-ig nem mutatnak jelentős esést az adópotenciálban a hanék, adóegységek száma alapján az ország középső részén, de tény, hogy a pusztásodás már 1526 előtt előrehaladott volt, hiszen az adatbázisban a tatárjárás során elpusztult és nem újraterelített települések is szerepelnek (etimológiailag ezekre utal több „egyháza” végződésű településnév is). Mivel a térkép több évszázadot aggregál, így csak szakirodalmi tájékozódás alapján azonosíthatók a török elől menekülő, zömmel a dombságok területén a hegyvidékekre felhúzódó lakosság pásztorszállásokból állandósuló települései

Az újraterelítés korában tapasztalható népességnövekedés területi mintázatának eltéréseit az 1720-as adóösszeírás és az 1785-ös népszámlálás, illetve az 1786-os jobbágyösszeírás alapján próbáltuk proxy változókkal közelíteni (4.16. és 4.17. térkép), az 1785-ös népszámlálás alapján (melyet statisztikailag megbízhatónak tekint a szakirodalom) azonban az 1880-ig eltelt időszak népességnövekedésének mintázata már pontosabban vizsgálható.

Népességnövekedés a népszámlálások korában

[7.2. térkép](#) Népességnövekedés 1785 és 1870 között (1785=1)

[7.3. térkép](#) Népességnövekedés 1870 és 1910 között (1870=1)

[7.4. térkép](#) Népességnövekedés 1870 és 1880 között (1870=1)

[7.5. térkép](#) Népességnövekedés 1900 és 1910 között (1900=1)

A tényleges népességnövekedésért a következő fejezetben részletesen is vizsgálandó természetes szaporulat (a születési ráta és halálozási ráta különbsége elérhető a dualizmus korának végén) és migrációs ráta együttesen felel, azaz a népességnövekedés (vagy -fogyás) területi mintázata ezen komponensek „interferenciájából” áll elő. Noha manapság a fejlettség fogalmát már nem kapcsolják össze a népességnövekedés ütemével, így annak területi differenciáiból sem lehet következtetni a regionális fejlettség differenciáira (a nagy növekedés éppúgy jelezhet periferizációt, mint a kicsi), a 19. században és azelőtt a népességnövekedés ütemét a fejlettség dinamizmusával hozták összefüggésbe. Különösen igaz ez a 18. századi kameralistákra. Az egyértelmű, hogy a népességnövekedés komponensei közül a migrációs ráta valóban a terület³³ vonzó- és taszítóerejét reprezentálja, ezt már Thirring Gusztáv megállapítja a 18. századi adatok kapcsán³⁴ (bár ez függ a migrációban részt vevő humánerőforrás minőségétől is, erre a földrajz különösen a 20. századi belső migráció³⁵ kapcsán figyelt fel). Maga a népességnövekedés ténye egy agrártársadalomban implicite azt jelenti, hogy a terület képes eltartani a lakosságot. A magas természetes szaporulat pedig a javuló egészségügyi helyzet indikátora. (A csökkenő halálozási ráta, és így a növekvő várható élettartam a modern kompozit fejlettségi indikátorokban, mint a HDI is szerepet kap). A kvantitatív megközelítés mellett a kvalitatív szempontok is fontosak, ezért a kutatások során kitérnek arra, hogy a népességnövekedés oka a migráció, a természetes szaporulat vagy mindkettő (és mekkora az abszolút nagyságuk – nagy természetes szaporulat és nagy elvándorlás ugyanúgy produkálhat nulla növekedést, mint a kis szaporulattal társuló kis elvándorlási ráta). Ugyanígy a fogyás kapcsán is megtehetőek ezek a distinkciók. Itt bemutatott térképeinken azonban mindez nem látszik, hiszen településszintű migrációra csak 1785-ből és 1901–1910-ből van adatunk (ráadásul mindkét esetben eltérő módon definiálták azt, így az értékek nem összevethetőek), azaz az itt elemzett térképek a komponensek településszintű szétválogatását és így a területek részletes vizsgálatát, de egyben a fejlettséggel való kapcsolatuk megállapítását sem teszik lehetővé. (Megyei szinten a fenti kvalitatív vizsgálat már kivitelezhető, a Magyar Kir. Stat. Hivatal tett is erre kísérletet térképsorozatában.)

Ezek után ilyen szellemben vizsgáljuk meg a népességnövekedés mintázatát a dualizmus koráig (1780–1870), a népességnövekedési centrumok elhelyezkedésének változása alapján összevetve a két korszak sajátosságait (7.2. térkép). Ekkor a Keleti-Kárpátok íve egységesen magas növekedést mutat (mint majd 1900–1910 között is), az Alföld (a Dunáig) szintén egységes. A Felvidék nyugati része ekkor szintén népességsökkenéssel jellemezhető (amúgy is túlnépesedett volt, erre utal az 1720–1785 között népességnövekedést bemutató térképünk), északi és keleti fele ugyancsak, miként a Szepes–Gömöri-érchegység déli előtere is. Egyedül a bányavárosok térsége mutat nagyobb mérvű

33 Tágabb területet kell érteni rajta, hiszen az urbanizációs ciklustan szerint a városba áramlást relatív dekoncentráció, sőt dezurbanizáció követheti. Így például Budapest lakosságának csökkenése az agglomerációja népességnövekedésével jár együtt, azaz a tágabb körzet vonzereje összességében nem csökken.

34 Thirring 1938.

35 Például a Kipp-effektus. Vagy a korábban kiürülő Cserehát elkezdett javuló migrációs egyenleget mutatni, de sajnos ez nem jelenti a térség periferizáltságának megszűnését.

népességnövekedést. Erdély közepe, valamint Nógrád és Abaúj szintén népességet veszített, miként a Dunántúli-középhegység is. Zemplén és Sáros népessége is csökken már ekkor is (ezek később a nagy kivándorlás központjai lesznek), de Bereg még ekkor nem. Baranya népessége is csökkent, az Ormánságot kivéve – mely ezt követően válik csökkenő népességű területté (1870–1910 között már ez jellemzi). Győr környéke és a Csallóköz délkeleti fele szintén növekedést mutat, miként az ország nyugati keskeny sávja is Sopron megyétől délre. Mivel az itt ábrázolt periódus kétszer olyan hosszú, mint az 1870–1910 közötti, ezért ezt a növekedési értékek összevetésénél is figyelembe kell venni. (1870–1910 között a maximum kategória 80% feletti növekedésnél kezdődik, 1780–1870 között 150%-nál. Ami a fele ilyen hosszú dualizmus kori időszakra vetítve nagyjából feleakkora érték, tehát megfelel a másik térkép maximum kategóriájának. Ugyanígy az 1870–1880 és 1900–1910 közötti térkép kategóriái is egymáshoz vannak kalibrálva.)

A népességnövekedés dualizmus kori súlypontjának eltolódásáról tanúskodó térképsorozat (7.3., 7.4., 7.5., 7.6. *térkép*) az 1870/1880, 1900/1910 és 1870/1910 évmetszet alapján mutatja be a változásokat. 1870–1880 között (ugyanazon jelkulcsot használva, mint 1900–1910-ben) a differenciák jóval kisebbek, a homogén területek jóval nagyobbak, mint a korszak végén mért növekedés esetében. Erdély nyugati fele, a Partium, a Bánát északi része, a Felvidék keleti és középső területe 20% körüli népességfogyással jellemezhető, melynek oka a belső és külső vándorlás mellett a születések és halálozások különbsége is egyaránt lehetett – de az egyéb népszámlálási statisztika híján ezek szerepe nem különíthető el. Az biztos, hogy 1873 után országosan a halálozások száma tartósan esett a születésekéhez képest, s hogy az utolsó országos (kolera-) járványnak is tükröződnie kell az 1870–1880 közötti adatsorban (éppen emiatt esett a választás ezen évtized bemutatására). A járvány hatására utalhat, hogy az 1870–1880 közötti népességnövekedés általánosságban véve alacsonyabb (-20% és +20% közötti intervallumon szór) a hasonlóan 10 éves periódust bemutató 1900–1910-es térképen mért értékeknél (még pontosabban az 1870–1880 közötti változásokat bemutató térképen a jelentős népességcsökkenést elkönyvelő területek kiterjedése jóval nagyobb). Az 1870–1880-as térkép implicite azt is sugallja, hogy a járvány regionálisan eltérő pusztítást okozott. A Sáros–Bereg és Szatmár–Krassó sáv 20%-os népességcsökkenésével szemben 20% feletti népességnövekedés jellemezte a Dunántúl nagy részét (mozaikosan) és az alföldi nagyvárosokat. A Dunántúlon nemcsak a fejlődő Duna mente, de Zala és Vas aprófalvai is növekedést mutattak.

1900–1910-re a kép annyiban változott, hogy az alföldi városokhoz felzárkózott a Duna–Tisza köze csaknem egésze, részben Budapest kisugárzásának köszönhetően. Az 1870–1880 között népességcsökkenéssel szembenező Nyugat-Erdély, a Partium jó része viszont népességnövekedést produkált (összességében a dualizmus korában ez stagnálást eredményezett), ellenben a Bánát északi fele továbbra sem növelte népességét, és csatlakozott ehhez a Dunántúl jó része, különösen a középhegységi zóna, valamint Somogy és Vas. Közép-Felvidék továbbra is fogyást mutatott, ehhez csatlakozott Sáros, Liptó, Pozsony nyugati fele és Zemplén után Szepes és Árva is. Sáros környéke mindkét periódusban népességcsökkenést mutatott. Vas és Sopron környéke szintén kiürülő volt. Petrozsény környékén a 20. század első évtizedében folytatódott az 1870–1880-ban már jelentkező népességkoncentráció. De a keleti-kárpáti hegységkeret népességnövekedése is még egyértelműbb, egységesebb lett, mely nem csak a galíciai beáramlásnak tudható be (Székelyföld északi felén bizonyosan nem). Itt Illés Tamás³⁶ kimutatta, hogy a katolikus Felcsík és Alcsík természetes szaporodási rátája között óriási különbség volt. A migrációs és természetes szaporodásból eredő

36 Illés 2022.

növekedés elkülönítése 1901–1910 esetében lehetséges, lásd a korábbi térképeket). Összességében Budapest, az Alföld egyes részei, a Keleti-Kárpátok mellett Zala és a Vág völgy aprófalvai is nagy népességnövekedést mutattak, Kelet- és Közép-Felvidék, Dél-Erdély zöme, a Bánát nagy része és a Mezőség, valamint Tolna és Mezőföld pedig csökkenő népességszámot mutatott 1870–1910 között.

Városfejlődés 1785–1828

A magyar városfejlődés ellentmondásosságára utal, hogy a települések 1785–1848 közti látványos népességnövekedésével (városodás) nem mindig járt együtt jogi-politikai helyzetük megváltozása, a minőségi mutatókról, funkcióik gyarapodásáról (városiasodás) nem is beszélve. Noha 1784–1825 között Nyíregyháza, Békéscsaba, Békés és Mezőtúr lakossága megduplázódott, nagy népességük ellenére ezen alföldi városok földesúri függésben maradtak, miközben Sopron szabad királyi város lélekszáma alig változott (7.3. táblázat). Különbséget kell tehát tenni a *jogi értelemben vett város*, a *funkcionális* (központi szerepkörrel bíró) város és a *népességtömörülés* között. A funkcionális városok száma meghaladta a jogállás szerinti hierarchia csúcsán álló, privilegizált szabad királyi városok számát (ezekből 50–54 volt, 1785-ben átlag 8300 fő lakossal, 1828-ban már 10 000 fő felett). 1828-ra a tíz legnagyobb város közül Kecskemét, Hódmezővásárhely és Miskolc nem volt szabad királyi város. A következő jogi kategória, a mezővárosok egy része viszont már nem rendelkezett központi, városi funkciókkal (az oppidumok átlagos népessége 1828-ban 2800 fő).³⁷ Dávid Zoltán a 262 kétezer főnél népesebb mezővárosból 107-et ítélt funkcionális városnak a 18. század végén.³⁸ A mezővárosi lét nem feltétlenül jelentett szegénységet: erre utal, hogy a Vályi szerint (1797) következetesen fában szegény településként minősített alföldi mezővárosok pénzért szereznek fát (nem munkában vagy terményben fizetnek érte), ami a piaci viszonyok előrehaladottságára és felesleg jelenlétére utal.

7.3. táblázat Magyarország húsz legnagyobb városa 1787–1846 között (Erdély nélkül, a földesúri függésben lévő városok kurzíválva.) Forrás: Bácskai 2002: 90.

Az oppidum és a falu (pagus) közti határ sem merev: a 180 „billegő”, hol mezővárosként, hol faluként összeírt település átlagos lélekszáma megközelítőleg 1000 fő volt. A kutatások szerint valahol 2000 fő körül volt a funkcionális város határa. Efelett megugrik a „polgárok” (idesorolták a falusi kézműveseket is)³⁹ és az iskolamesterek aránya 1785-ben. Földhasználatukban kimutatható a Thünen által 1826-ban német területeken leírt jellemző övezetesség, s társadalmi-gazdasági mutatóik is markánsan különböztek a falvakétól. Az egy főre jutó szőlőterület/fő lényegesen nagyobb, a kaszálók szántókhoz mért hozama magasabb, az egy főre jutó szántóméret kisebb, a bevándorlók aránya magasabb, az adó egy főre jutó értéke szintúgy (7.4. táblázat a 18. századra, a 7.6. táblázat 1828-ra, a jogi kategóriák szerint pedig lásd 7.5. és 7.6. táblázat). A 19. század elején a 2000 fő feletti 415 településen a tényleges népesség több mint 24%-a élt.

1785-ben huszonegy 10 000 fő feletti település volt az ország területén, Horvátország nélkül: a népesség 5,6%-a élt itt.⁴⁰ Ezek zöme jogállását tekintve is szabad királyi város volt (kivétel

³⁷ A jogi népesség 1785-ben a prédiomokon átlag 100 fő, falun 500, a 178 billegő (1785–1847 között eltérően klasszifikált) mezővárosban 1000, az 500 stabil mezővárosban 2000 fő, a szabad királyi városokban 8300 fő volt (54 település).

³⁸ Dávid 1965: 110–127.

³⁹ Thirring 1938.

⁴⁰ Ez 1910-re 146-ra emelkedett (közel 4,3 millió fővel, a teljes népesség 23,6%-ával).

1828-ban, miként 1785-ben is: Hódmezővásárhely, Kecskemét, Nagyvárád). Szabad királyi város volt Ruszt is, de a 2000 fős nagyságot sem érte el, jogilag azonban az elitbe tartozott. Egy „nagyvárosra” 10 000 km² hátország jutott, ami 180 km sugarú kört jelentett: az egynapos lovas kocsis járóföld (40 km), a közvetlen vonzásterület ennek alig 5%-át tette ki!

[7.4. táblázat](#) *A városias erdélyi települések demográfiai és társadalmi-gazdasági sajátosságai 1780 körül*
Saját számítás Gyémánt et al. statisztikája és az 1785-ös népszámlálás alapján

[7.5. táblázat](#) *A települések társadalmi-gazdasági helyzetének differenciáltsága jogállás szerint 1785-ben*

[7.6. táblázat](#) *A települések társadalmi-gazdasági helyzetének differenciáltsága méret és jogállás szerint 1828-ban*

Nemcsak a jogállás (politikai privilégiumok) és városi funkciók (gazdasági szerep) közti ellentmondásosság, de a városok területi elhelyezkedésének kiegyenlítetlensége is a magyar városhálózat tipikus vonása volt, mely hatást gyakorolt a regionális fejlettségi viszonyokra is. 1785-ben Nyugat-Magyarország és a Felvidék török korból örökölt dominanciája határozta meg a városok mintázatát. De 1847-re az alföldi urbanizáció – ellentmondásos – nekilendülésével súlyponteltolódás ment végbe. Ellentmondásos, mert e városok nagy része az agrárszférából, az erre települő kereskedelemről és a kis- és kézműiparból élt (textilipar, bőripar), szemben a bányavárosok vagy szabad királyi városok termék- és foglalkozási struktúrájával. Miközben Debrecen az ország egyik legnagyobb városa a második legnagyobb kereskedelmi tőkével, a piaci vonzáskörzete kicsi volt. Sok hozzá hasonló társadalom- és foglalkozásszerkezetű alföldi város pedig gyors népességnövekedése ellenére sem vált szabad királyi várossá. Azonban tény, hogy a török által elpusztított területen kialakuló új agrárüzemforma (tanya + város) messze jobb gazdasági feltételeket produkált, mint a török által érintetlenül hagyott aprófalvas-önellátó településszerkezet. Így 1828-ban a tíz legnépesebb városból – Buda és Pest nélkül – hat már alföldi (Debrecen, Szeged, Szabadka, Újvidék, Hódmezővásárhely és Kecskemét, de köztük az utóbbi kettő nem rendelkezett szabad királyi város címmel, így országgyűlési képviselői joggal sem), csak kettő felvidéki (Pozsony és Miskolc: 1785-ben még négy ilyen város volt).⁴¹ Debrecen, Kecskemét és Szeged népességnövekedése 50% feletti volt 1785–1828 között. A hegység és alföld találkozásánál, az úgynevezett vásárvonalon fekvő Miskolc, Kassa, Szatmárnémeti növekedése még dinamikusabb volt. Ezzel szemben Pest, Eger, Sopron népessége ekkor stagnált, Selmecé csökkent – bár a jogállás szerint a hierarchia élén álltak.

A népességnövekedés azonban a városi létnek csak egyik (a migrációt generáló vonzerő) mérőszáma. A városok funkciói közé tartozik (ez különbözteti meg a falvaktól) az is, hogy szolgáltatást nyújtanak a környező települések számára is (amihez nem szükséges migráció). Ezen központi funkciók 18. és 19. századi meglétét több módszerrel is vizsgálták, rangsort felállítva a városok között (7.7. táblázat).

[7.7. táblázat](#) *A városok rangsora funkciók és népességszám szerint 1715 és 1828 között* Forrás: Beluszky Pál: Magyarország településföldrajza. Általános rész. Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 1999. 110. alapján saját számítás.

A városfejlődés korai polgári szakaszának területi sajátosságait és mértékét országosan Bácskai Vera és Nagy Lajos, valamint Gyimesi Sándor vizsgálták.⁴² Mivel Gyimesi 1715-re is elvégezte a

⁴¹ 1910-ben már nyolc alföldi város (Szeged, Szabadka, Debrecen, Temesvár, Kecskemét, Nagyvárád, Arad, Hódmezővásárhely), egy felvidéki (Pozsony) és egy erdélyi város (Kolozsvár) van az első tízben.

⁴² Bácskai–Nagy 1984; Bácskai 1989; Gyimesi 1975. A dinamikára, pozícióváltásokra jóval szűkebb városhalmazon (10 000 fő felett): Czoch–Szabó–Zsinka 1993: 113–133; a 18. század elejére: Granasztói 1989: 157–187.

vizsgálatot, így a változás dinamikáját is szemléltetni tudta – igaz, emiatt a vizsgálatba bevonható, mindkét időpontból rendelkezésre álló indikátorok száma korlátozott volt. Nála a népességszám, az ipari és kereskedelmi szerepkör, az igazgatási és oktatási intézmények megléte volt a rangsor alapja, míg a Bácskai–Nagy-szerzőpáros a piacközponti szerepkör alapján hozta létre a rangsort, de jóval több tényezőt (a kézműipar, a lélekszám és a népsűrűség mellett a településstruktúrát és a központi funkcióval rendelkező intézményeket: oktatási, igazgatási, egészségügyi és egyházi intézményeket is) figyelembe véve. Gyimesi rangsora nem fajlagos, hanem abszolút értékeken alapult, így nem meglepő, hogy az első 100 helyből 43 település az Alföldre esett nagy lélekszáma miatt. A kis lakosságú, de városi tradícióval bíró és városi jogállású települések: Ruszt, Kismarton, Bazin, Szentgyörgy, Szokolca, Bakabánya, sőt Bártfa, fel sem tértek a listára.

Beluszky Pál kritikája⁴³ szerint a Bácskai–Nagy-szerzőpárosnál a vonzáskörzet nagysága befolyással bír a legtöbb indikátorra, így koncepciójuk leginkább a christalleri jelentőség-többséglet-moddellnek feleltethető meg. Így az alföldi települések közül (önközpontú piacoló helyek lévén, Szilágyi Zsolt szóhasználatával) csak hat került be náluk az első 100 helyre, utalva városfejlődésünk ellentmondásosságára. Míg Debrecen Gyimesinél a harmadik helyen áll, Bácskai Veráéknál csak a huszonkettedik, hiszen nagy határa miatt viszonylag kevés települést vonzott. A szintén alföldi Nyíregyháza Szabolcs vármegye kisközségi térszerkezetének köszönheti kedvező pozícióját (sok településre gyakorolt vonzást). Ellenben a Vág völgyben Szered, Galgóc, Miava, Zsolna kis népességük és alacsonyabb polgárosultságuk ellenére sok település számára az egyetlen piacot jelentették, így bekerültek az első százba.

Közös a két vizsgálatban, hogy több szepesi város, a bortermelő Bazin, Szentgyörgy, valamint a kisebb felvidéki bányavárosok, melyek a török időkben és előtte vitathatatlanul városias központok voltak, 1828-ra elvesztették pozícióikat. A Dél-Dunántúl mindkét vizsgálatban városhiányos (és aprófalvas), Komárom pedig inkább katonai funkciója miatt volt jelentős, annak ellenére, hogy gabonakereskedelmi központ (49. hely). Pécs Bácskai–Nagy szerint hierarchikusan előkelő szereppel bír, noha kereskedelme, kézműipara alapján a középmezőnyben van – viszont a megye piacközpontja.

1715-höz képest minden tekintetben hatalmasat ugrott előre Szeged (a török előtt is jelentős központ volt), Miskolc, Pest, Eger, Nagyvárád, Vác, Szombathely. Rontott viszont pozícióján Selmecebánya, Komárom, Nagyszombat és Besztercebánya, mely a Felvidék súlyának csökkenését jelenti a városhiérarchiában (is), míg az Alföldé nőtt. Erre utal a fenti táblázatban látható népességnövekedés is.

Irodalom

Bácskai Vera 1989. *Towns and Urban Society in Early Nineteenth Century Hungary*. Akadémiai, Budapest.

Bácskai Vera 2002. *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Osiris, Budapest.

Bácskai Vera – Nagy Lajos 1984. *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Akadémiai, Budapest.

Bán Gergely Károly 2020. A magyar városhálózat hierarchiája és térszerkezete a két világháború között. In: Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (szerk.): *Hálózat és hierarchia. Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv*. Hajnal István Kör – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest. 93–146.

⁴³ Beluszky 1999.

- Beluszky Pál 1999. *Magyarország településföldrajza. Általános rész.* Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Benda Gyula 2008. *Zsellérből polgár. Társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalma 1740–1849.* L'Harmattan, Budapest.
- Czoch Gábor – Szabó [Sonkoly] Gábor – Zsinka László 1997. Változások a magyar város és településrendszerben 1784 és 1910 között. Egy adatbázis első tanulságai. *Aetas* (8) 4. 113–133.
- Danyi Dezső – Dávid Zoltán 1960. *Az első magyarországi népszámlálás, 1784–1787.* Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára, Budapest.
- Dávid Zoltán 1965. A városi népesség nagysága Magyarországon 1785-ben és 1828-ban. *Történeti Statisztikai Évkönyv* (1963/64.) 110–127.
- Faragó Tamás 2008. A magyarországi történeti demográfiai kutatás vázlatos története I. A kezdetektől 1945-ig. *Történeti Demográfiai Évkönyv 2006–2008.* KSH NKI, Budapest. 5–39.
- Faragó Tamás 2011. *Bevezetés a történeti demográfiába.* I. kötet. <http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/4698/1/648023.pdf> (letöltve: 2023. 01. 27.)
- Faragó Tamás – Őri Péter (összeáll.) 2008. *Az 1784–1787. évi népszámlálás II. Az Alföld, a Délvidék és a Dunántúl népességi adatai.* Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára, Budapest.
- Gál Éva 1992. Az óbudai uradalom zsidósága a 18. században. *Századok* (126) 1. 3–34.
- Granasztói György 1989a. A dunai térség városodása (16–18. század). *Demográfia* (32) 3–4. 157–187.
- Granasztói, György 1989b. L'Urbanisation de l'espace danubien, 1500–1800. *Annales ESC* 2. 379–399.
- Gyáni Gábor – Kövér György 1998. *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Osiris, Budapest.
- Gyimesi Sándor 1975. *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában.* Akadémiai, Budapest.
- Györffy György 1984. A pápai tizedlajstromok demográfiai értékeléséhez. In: H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc (szerk.): *Mályusz Elemér emlékkönyv.* (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok) Akadémiai, Budapest. 141–57.
- Járolí József 1983. Orosháza népesedéstörténetének néhány kérdése a XVIII. században. In: Nagy Gyula (szerk.): *Tanulmányok Orosházáról és környezetéről.* (A Békés megyei múzeumok közleményei 7.) Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, Békéscsaba. 23–42.
- Keleti Károly 1871. *Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából.* Athenaeum, Pest.
- Kováts Zoltán 1983. Kis- és Nagy-Sárrét népessége a 18. században. *Múzeumi Kurír* 43. 26–30.
- Kubinyi András 1997. A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. In: Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája 896–1995. Millecentenáriumi előadások.* KSH, Budapest. 93–110.
- Nagy Lajos 1962. *Kiskunhalom.* 2. kiadás. Szépirodalmi, Budapest.
- Szilágyi Zsolt 2022. *Ismeretlen Alföld. A táj területi egyenlőtlenségei a 20. század elején.* Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.
- Szulovszky János 2018. A települések hierarchiája 1930-ban Magyarországon. *Történeti Földrajzi Közlemények* (6) 3–4. 181–197.
- Thirring Gusztáv 1938. *Magyarország népessége II. József korában.* MTA, Budapest.

Demográfiai viszonyok a 19–20. század fordulóján

KOLOH GÁBOR – DEMETER GÁBOR

Bevezetés

A demográfiai átmenet

A századforduló demográfiai változásai, amelyek a következő oldalakon publikált térképek felhasználásával bemutatásra kerülnek, alapvetően egy roppant dinamikus, nemzetközi szinten végbemenő átalakulás nyomait tükrözik. A hagyományosból a modern világba történő átmenet leírására szolgál, és nem kizárólag csak a demográfusok részéről, az úgynevezett demográfiai átmenet modellje. Mivel az ilyen nagyobb léptékű, általános érvényű magyarázó elméletek és modellek jellemzően rendre gyakori kritika tárgyát képezik, pont ezért érdemes előre jelezni, hogy ez egy viszonyítási alap, amely segíti az elindulást a részletesebb elemzés felé. De miről is szól a demográfiai átmenet lassan százéves modellje? Az 1929-ben Warren Thompson által vázolt, majd a következő évtizedekben Adolphe Landry és Frank W. Notestein által kidolgozott elgondolás szerint az átmenet négylépcsős, négy stáción keresztül történő leírása alkalmas az atlanti, majd a kelet-európai, végül a világ más tájain végbement demográfiai, de egyben társadalmi, gazdasági és kulturális változásának bemutatására.¹ (A felsorolás természetesen bővíthető, amennyiben a vizsgálat inkább az ezekkel együtt járó mentális, egészségügyi, életmódbeli stb. kérdésekre irányul). Eszerint a kiindulópont a hagyományos társadalom sajátos demográfiai jellemzője, amit leginkább a magas termékenységi és magas halandósági körülmények jeleznek. A második lépcső ennek az állapotnak a megváltozása, ami leginkább a halandóság csökkenésével indul meg. Ennek következtében a népességszám – logikusan – megnő, és jellemzően olyannyira, hogy magát a népességet a termékenységi magatartás megváltoztatása, vagyis a születésszabályozás irányába tolja el. A termékenységi értékek csökkenése tehát a harmadik lépcső és egyben a leginkább problematikus fázis, hiszen olyan döntések sorát követeli meg az egyes populációktól, amely korábbi hagyományos magatartásuk gyökeres megváltoztatását kívánja. Jelesül az életüket, gondolkodásukat, általános világképüket szervező intézményi keretek, leginkább a vallási tanítások újragondolását, az azok által követendőnek és ideálisnak tartott normától való elfordulást. Az átmenet zárását jelentő negyedik lépcsőnél már alacsony termékenységi és halandósági értékeket látunk. Maga az átmenet fogalom használata és a koncepció egésze egy stabil állapotból való elindulásról és egy stabil állapotba való megérkezésről szól, ahol a fő kérdés az időtényező. A demográfiai átmenet kezdő és végdátuma, de a lezajlás intenzitása is országoként, régióként eltérő. Angliában már a 18. század második harmadában megindult, és mintegy száz éven keresztül tartott, onnan néhány évtized után érkezett meg Európa déli és keleti országaiba, majd terjedt el Ázsia, Latin-Amerika és Afrika irányába, utóbbiaknál sok esetben máig sem zárult le.²

A folyamat értelmezése (a halálozások számának esése még csak-csak magyarázható az ipari forradalom járulékos termékének tekinthető egészségügyi forradalommal, de a születésszám – olykor gyors, máshol megkésett – esésének magyarázata már nagyobb fejtörésre késztet) a közgazdasági gondolkodók fantáziáját is megmozgatta, hiszen a malthuziánus demográfia szülőatyja, Malthus, David Ricardónak, a klasszikus közgazdaságtan atyjának egyik nagy ellenfele volt. A demográfiai

¹ A téma irodalmának újabb hazai összefoglalására lásd Illés 2021; Koloh 2021a.

² Weeks 2008: 86–98, 487–514.

átmenet közgazdasági elméletének máig is meghatározó alapjai a hetvenes években körvonalazódtak. Becker és Lewis (1973) modelljében az egyén két kontrollváltozó befolyásolásával igyekszik hasznosságát maximalizálni: az utódok számával és minőségével. Modelljük – azon alapfeltevés révén, hogy a hasznosság jobban fokozható az utódok minőségének javításával, mint számuk növelésével – már képes volt a demográfiai átmenet bizonyos elemeit magyarázni. Galor és Weil (2000, Unified Growth Theory, UGT) célja a népesedési és gazdasági folyamatok együttes modellezése volt a premodern (malthusi) korszaktól az átmeneten át a modern demográfiai szakaszig. A modellben kulcsszerepet kapó technológiai haladás és az emberi tőkefelhalmozás következményeképp a halálozások és a születések közötti viszony, illetve az egy főre jutó jövedelem és a népszaporulat közötti viszony alapvetően megváltozik: míg a malthusi modellben a születések pozitív, a halálozások pedig negatív kapcsolatban állnak az egy főre jutó jövedelemmel, addig az átmenetet követően ez a kapcsolat megszűnik. Azaz a demográfiai átmenet kora a korrelációs koefficiens leesésével kalibrálható,³ illetve e demográfiai nyersmutatók ettől kezdve a fejlettséget meghatározó tényezőkként nem használhatók tudományos kutatásban.

A demográfiai átmenet Magyarországon

A történeti Magyarországon a demográfiai átmenet a 19. század utolsó harmadában kezdődött és a 20. század első harmadának végéig tartott. A Monarchiára kiterjedő számításai alapján Katus László korábban részletesen is bemutatta az ausztriai és a magyarországi változások eltérő tendenciáját, amire hivatkozással itt azt érdemes kiemelni, hogy a hagyományosan magas hazai termékenységi index csökkenése északnyugaton kezdődött, és lassan terjedt keleti, délkeleti irányba.⁴ A halálozások csökkenésének megindulása mögött elsősorban a csecsemő- és gyermekhalálozás mérséklődése állt, de a Kárpát-medencében ez jóval a nyugat-európai csökkenést követően következett be, úgy, hogy a – főleg fiatal és felnőtt korosztályt érintő – tuberkulózisban meghaltak aránya továbbra is kiemelkedően magas maradt.⁵ Az átmenet során a demográfiai olló kinyílása népességnövekedést produkált, és térségünkben ez jól érzékelhető szaporulatot jelentett. Ennek egyik jeleként a század utolsó harmadától fokozatosan nőtt az – elsősorban az Egyesült Államokba – kivándorlók száma (ami majd az első világháborút követően esett vissza, több hullámban).⁶ A népesség növekedése így Európa fejlettebb és kevésbé fejlett országaiban egyaránt megnyilvánuló, globális migrációs folyamatot idézett elő, amely a 19. századi globalizációs folyamatok egyik legjobban megragadható példája. Ezzel párhuzamosan pedig érdemes látni, hogy az életkörülmények fokozatosan bár, de folyamatosan javultak, amit támogattak – az elsősorban csak a nagyipari munkásokat érintő – korai jóléti intézkedések is, amelyek Németországot követően a Monarchiában sem vártak sokáig magukra.⁷

A századfordulós változások *regionális mintázatát* megvizsgáló Dávid Zoltán megállapította, hogy noha Magyarországon a termékenység és házassági termékenység egyaránt csökkent 1890 és 1910 között, ez eltérő regionális mintázattal jellemezhető: az ország keleti részében emelkedett

³ Földvári 2008: 254. kutatásai szerint Magyarországon (1870–2003 közötti adatsoron) az egy főre jutó jövedelem százalékos emelkedése a természetes szaporodást azonnali hatásként 0,12 ezrelékponttal, hosszú távon pedig 0,20 ezrelékponttal növelte. A 20. század első éveiben (1904) bekövetkező rezsimváltást követően azt találjuk, hogy a természetes szaporodás egy 0 várható értékű bolyongás- (random walk) folyamatként írható le, és nem függ az egy főre jutó jövedelemtől.

⁴ Katus 1980: 273–282.

⁵ Katus 1980: 274–275; Őri–Spéder 2020: 514.

⁶ Katus 1980: 271; Tomka 2009: 71.

⁷ Flora–Alber 1981: 48–70; Tomka 2015: 45.

a házas termékenység, nyugaton csökkent. Keleten minél magasabb volt a termékenység, annál jobban emelkedett, nyugaton minél magasabb volt, annál kevésbé csökkent. A nupcialitást is bevonva a vizsgálatba az ország már három régióra bontható: nyugaton növekszik a nupcialitás, csökken a házas termékenység. Keleten éppen fordítva. Az ország közepén mindkét mutató értéke csökken (míg két kicsi megyében mind a nupcialitás, mind a házas termékenység nőtt). A keleti és nyugati típus 1890–1900 között dinamizálódik, míg az ország közepén csak 1910 után gyorsul fel a fent jellemző folyamat. Nyugaton a nupcialitás változása volt jelentősebb, keleten a fertilitás nagyobb dinamikája eredményezte a fent említett folyamatot. Az ország középső részeiben beálló helyzetben a két tényező egyirányú mozgása hasonló nagyságú. A jelenséget befolyásoló tényezőknél Dávid Zoltán megemlíti a csecsemőhalandóság (mérsékelt) hatását a termékenységszkéntés ütemére, ellenben a (korspecifikus) női analfabetizmus és a fertilitás szintje közti összefüggés nem volt igazolható. A három régióban jellemző folyamatokban viszont a vallási és etnikai háttér is (közepes) szerepet kap. A fajlagos mezőgazdasági jövedelem nagysága és a termékenység között feltételezett összefüggés nem volt igazolható (egyik irányban sem), az iparosítás szintje és az iparban foglalkoztatottak aránya viszont különbözik a három régióban.⁸

Az első világháborút követően a születések számának csökkenése – amit erőteljesen tematizált a két háború közötti időszak politikai és társadalmi diskurzusa – nem a háború közvetlen hatása volt, még ha a háborús évek visszaeső születésszáma és az ezt nem ellensúlyozó, 1919–1920. évi pótlási effektus miatt a kortársak zöme számára így tűnhetett is.⁹ A háborút követően a Monarchia korábbi politikai és gazdasági egysége megszűnt, és az utódállamok közötti konfliktusok, kiegészülve a termékenység ekkor megtapasztalt csökkenésével, a politikai elitet reflektáltabb demográfiai tudatosságra ösztönözte, ami lehetőséget adott a különböző népesedési elméletek megfogalmazására és – elsősorban, ám nem kizárólag a vesztes országokban – az egyre inkább militarista jelleget öltő pronatalista politikára.¹⁰

A népesség korszerkezete

8.1. térkép A 6 év alattiak aránya

A népesség korszerkezetének vizsgálatakor a demográfia gyakran él a nagyobb sokaságok felől történő megközelítéssel, mint amilyen esetünkben a 6 éven aluliak és a 60 év felettiek aránya. A 6 év alattiak arányát mutató térképen rögvést kitűnik az az Andorka Rudolf által, a születésszabályozás vizsgálatával leírt jellemző, miszerint a termékenység korlátozásával a korszerkezet belső arányai egy-két generáción belül megváltoznak az adott populációnál.¹¹ A 6 év alattiak arányát mutató térképen első ránézésre kitűnnek az egykésnek mondott vidékek (különben ez nem feltétlen egy-, az egykezősnek nevezett Ormánságban is például inkább kétgyermekes családokat jelentett). A 6 év alattiak aránya különösen magas a Felvidék középső részén, vagyis Hont, Gömör és Nógrád megyékben, a Dél-Dunántúlon, ott is elsősorban az Ormánságban, de ugyancsak felismerjük a sárközi egyke vidékét is. A felvidéki és dél-dunántúli mellett nagyobb, összefüggő egységet alkot a Bánság keleti része, míg szintén összefüggő, de jóval korlátozottabb kiterjedésű a középső észak-erdélyi régió.

8.2. térkép A 60 év felettiek aránya

⁸ Dányi 1977.

⁹ Koloh 2018: 22–30.

¹⁰ Melegh 2014: 33; Caldwell 2006: 250–251, 333.

¹¹ Andorka 1981; 1987.

A 60 év felettiiek aránya csak első ránézésre tűnhet a 6 év alattiak arányát ábrázoló térkép inverzének. Magas érték ugyanis nemcsak az alacsony gyerekaránnyal rendelkezhető területeken mérhető, de ott is, ahol a gazdasági fejlődés az élettartam növekedését eredményezi. A 60 év felettiiek magas aránya természetesen megjelenik a születéskorlátozással élő vidékeken, így az említett Dél-Dunántúlon, a Bánság keleti, a Felvidék középső részén, vagy az észak-erdélyi régióban. De ugyancsak magas a 60 év felettiiek aránya például a Szepességben, ahol a 6 éven aluliak aránya is kiemelkedő. Ugyancsak ez a kettősség jellemzi a Nyugat-Dunántúl déli részeit is. A kettősség mögött a később részletezésre kerülő vándorlás, elsősorban a kivándorlás áll. Utóbbit aláhúzza a főváros példája, ahol viszont a belső vándorlás magas, épp ezért átlag alatti mind a 6 év alattiak, mind a 60 év felettiiek jelenléte. Az idősebbek nagyobb arányú jelenléte ugyanakkor számos területen már a javuló halandósági ráta eredményének tekinthető.¹² Ugyanakkor Thirring Gusztávnak a budapesti értékek vizsgálata kapcsán megfogalmazott észrevételei egy hosszú távú tendenciát jeleztek előre:

A népesség egészséges fejlődése lényegében a helyes korképződéstől függ s ha ez felborul vagy megromlik, veszélyeztetve van a fejlődés. A nagyvárosok lakosságának korösszetétele – köztudomás szerint – amúgy sem ideális; a nagymérvű beözönlés, mely minden nagyvárosnak jellemző vonása és a nagyvárosok előretörésének alapja, azt a normális korösszetételt, mely az önmagából szaporodni hivatott népesség egészséges fejlődésének alapfeltétele, amúgy is nagy mértékben megváltoztatja, a felnőtt korú népességnek túltengésével, mely nem jár együtt a családalapítás megfelelő terjedésével, oly korstruktúrát hoz létre, mely – megfelelő fiatal nemzedék elégtelensége mellett s ennek következményeként – a népesség „elvényüléséhez” vezet.¹³

8.3. térkép Öregedési index

A 6 és 60 éves korosztály arányának hányadosa (1910) a geográfiában használatos öregedési index (900), mely a társadalom előregedettségének mértékét hivatott illusztrálni, elsősorban a demográfiai átmeneten túljutó (a negyedik fázisban lévő) társadalmak esetében. Az egészségi viszonyok javulásával, a várható élettartam növekedésével nő az idősek (a nem munkaképes korúak) aránya a társadalomban, miközben, elfogadva a demográfiai átmenet elméletének következményét, a szülőképes korú nőkre jutó gyerekszám, és így a gyermekarány is csökken. Noha ez összességében a munkaképes korú népesség arányának csak mérsékelt változását eredményezi, hosszú távon, párhuzamosan a nyugdíjasok arányának növekedésével, terhet ró az államháztartásra és a társadalombiztosítás reformját igényli, hiszen az országok zömében (ahol nincs magánnyugdíj-pénztár) a munkavállalók finanszírozzák a nyugdíjakat. 1910-ben persze a helyzet még korántsem volt olyan kiélezett (a nyugdíj sem volt általános, és a születéskor várható élettartam sem volt 60 év felett), hogy egyáltalán ilyen térképek készítésében gondolkodjanak a kor statisztikusai. Ábránk tehát inkább az 1910–2010 közötti változások területi mintázatának érzékeltetése szempontjából, kiindulási állapotként érdekes. Fontos azonban leszögezni – és ez az előző térkép kapcsán is tanulságos – hogy a 60 év felettiiek aránya a javuló egészségügyi helyzet következtében csökkenő mortalitási ráta, illetve a gyerekszám interferenciájaként áll elő, tehát nem monokauzális. Így az előző két térképet magában foglaló öregedési index sem az. Az index kifejezetten kedvező (sok a gyerek a 60 év felettihez képest) a Felvidék északkeleti részén, Kárpátalján és Erdély nyugati peremén, az alapvetően fejletlen térségekben. Ez a mintázat sok egyéb társadalmi-gazdasági dimenzióban is visszaköszön majd, tehát jelzésértékű, ezért az index 1910-es alkalmazása nem értelmetlen.

¹² Faragó 2011: 40.

¹³ Thirring 1935: 54.

Ellenpontként jól kirajzolódik a Dráva mente és a Szlovák-érchegység déli árnyékában lévő evangélikus szlovák falvak térsége, a Duna déli szakasza, a Bánát déli része és Dél-Erdély, ahol a gyerekek aránya kicsi az idősekéhez képest. Összevetve az előző két térképpel, megfigyelhető, hogy a két komponens közül mely térségben melyik felelős a kompozit képért.

Népességmozgalom

8.4. térkép *Beszélni nem képes korú lakosság aránya, 1880*

A beszélni nem képes korú lakosság alapvetően az egy éven aluliakat jelöli. Az 1880. évi népszámlálás sajátossága, hogy ez az adat publikálásra került, a későbbiekben „statisztikusok adataikat arányosan szétosztották az etnikumok beszélni tudó tagjai között”.¹⁴ A térkép voltaképp a felvett megelőző év termékenységehez ad fogódzót. Lakosságarányosan a történeti ország középső területén, különösen a Duna és a Maros folyók dél-magyarországi szakasza mentén és között volt a legmagasabb a csecsemőkorúak aránya 1880-ban. Az északkeleti országterület előbbiekhöz mérten meglepően alacsonyabb aránya részben már a kivándorlás fokozódásáról is tanúskodik. A térkép alapján ugyancsak kirajzolódnak a születésszabályozással élő vidékek, mint amilyenek a Dél-Dunántúl egyes mikrorégiói, a Felvidék középső része (a Szepes–Gömöri-érchegység déli lejtőin élő, döntően evangélikus szlovákság már a 18. században jelentős déli irányú elvándorlással reagált a kedvezőtlen természeti adottságokra és a forgalmi árnyékhelyzetre, például Nógrád megye északi részén),¹⁵ vagy a Tisza–Maros szöge (részben a bánáti svábok törzsöröklési rendszerének akkulturációjával). Az Erdély északi vidékein látható alacsony értékek felfejtése még részletesebb vizsgálatokat igényel, de az itt megfigyelhető, a későbbiekben elemzett magas csecsemőhalandóság bizonyos, hogy a csecsemőkorúak itt is látható alacsonyabb aránya irányába hatott.

8.5. térkép *Születési ráta éves átlaga, 1901–1910*

A születések száma a 19–20. századi értékekből kiolvashatóan az első világháborúig egyenletesen növekedett, ami azonban – a demográfiai átmenet időközbeni megvalósulásaként – nem a fertilitási értékek, hanem a népességszám emelkedésének volt a következménye. A születések számát a népesség számával összevető nyers születési arányszám (születési ráta) ugyanis már az 1880-as évektől folyamatos csökkenést mutat.¹⁶ Őri Péter (2006) szerint a születések és halálozások arányszáma fokozatosan és együtt csökkent, így az átmenet nem járt a népességnövekedés olyan erős felgyorsulásával, mint amelyet egyes európai országok esetében tapasztalhatunk. A születési ráta csökkenését illetően pedig komoly regionális különbségek voltak.¹⁷ Az a tény, hogy Magyarországon a századforduló idején már több, erőteljes születéskorlátozást gyakorló közösség is létezett, Kovács Alajos 1923-ban publikált egyketérképe óta nem számít revelatív felfedezésnek.¹⁸ A születési ráta éves átlaga regionális vonatkozásait tekintve olyan ismert tényeket erősít meg, mint amilyen az alföldiek, de a Felvidék keleti és nyugati peremének is magasabb termékenysége, vagy például a Felvidék középső részén gyakorolt, továbbá a kalotaszegi és bánáti román egykezés. A térképeket összevetve azonban már itt érdemes felfigyelni a születéskorlátozást gyakorló vidékek és a magas törvénytelen születési arányszámot mutató régiók közötti átfedésre. Ezek a közösségek önmagukban nem tekinthetők a hagyományosból a

¹⁴ Faragó 2011: 361.

¹⁵ Demeter 2014: 83–103.

¹⁶ Faragó 2011: 108.

¹⁷ Földvári 2008: 244–246.

¹⁸ Kovács 1923: 73.

modern társadalomba való átmenet előfutárainak. Jó példa erre az ormánsági egykézés gyakorlata, amelynek korai, 18. század végi kialakulása mögött sajátos, a gazdálkodási és együttélési körülmény megváltozásából fakadó tényezők álltak, mint amilyen a 19. század eleji erdőhasználati korlátozások, a nagycsaládi munkaszervezet felbomlása, a női munkavállalás és egyúttal a nagyszülői szerepkör átalakulása.¹⁹ Mindezek regionális szétszalazása izgalmas kutatási kérdés-felvetéseket inspirál.

8.6. térkép Halálozási ráta éves átlaga, 1901–1910

A „halandóság tekintetében az 1870-es években korszakváltás következett be Magyarországon”.²⁰ A korszakváltás markáns, ám kétségtelenül pontos megfogalmazása annak a változásnak, amely a korábbi idők rendszeres halandósági katasztrófáinak végét jelöli. Igaz ez úgy is, hogy a regionális eltérések, láthatjuk, még számottevők. A Felvidék északi pereme, vagyis Liptó, Turóc, Trencsén megyék, az Arad–Szabadka–Pancsovát összekötő karéj és a főváros keleti vonzáskörzete összefüggő, emellett az észak-erdélyi régió Kárpátok alatti vonulata mutat rosszabb halálozási értékeket. A demográfiai átmenet megvalósulását látni az Alföldön, a Dunántúl nyugati felén és a Felvidék keleti szélén, ahol az átlagos vagy magasabb születési és az átlagos, vagy annál alacsonyabb halálozási ráta általánosnak tekinthető. Faragó Tamás számításai szerint 1910-ben Erdély nyers halálozási arányszáma 25 ezrelék, a városi és a dunántúli érték 21 ezrelék, míg a fővárosé 18,5 ezrelék. Nemcsak hogy a korszakra már a múlt emléke a városi temető, de Budapest egészségügyi fejlődése – a jelentős népességyarapodás mellett – térképünkön is kitűnik.

8.7. térkép Természetes szaporodási ráta éves átlaga, 1901–1910

A születési és halálozási ráta különbségeként – a migrációs ráta figyelmen kívül hagyásával – számítható a természetes szaporodási ráta. Igazodva az előbbiek változásaihoz, a mutató jelentős területi különbségeket jelez. A történeti Magyarországon az 1870 és 1910 közötti időszakban a születések száma évről évre meghaladta a halálozások számát (kivéve a járványos 1872–1873. évet).²¹ Regionális bontásban túlnépesedő régióként írható le az ország nyugati és északkeleti peremvidéke, míg az egykésnek nevezett vidékek elnéptelenedtek. Ezt példázza a szakirodalomban már korábban is ellentétbe állított legmagasabb és legalacsonyabb termékenységű megyék, vagyis Szabolcs és Baranya vármegye összevetése.²² A fent taglalt okok mellett érdemes észrevenni, hogy az örökösödési rendszerek regionális különbsége nem mindig jelenik meg a térképen. Az alacsony szaporodási rátával jellemezhető dél-dunántúli mikro-regiók között például németek lakta vidékek is feltűnnek.²³ Ezzel szemben a térkép egyértelműen mutatja azokat a túlnépesedő északkeleti területeket, amelyeknél a népességnomás nagymértékű kivándorlást eredményezett. Ez azonban nem volt általánosan jellemző stratégia a Felvidék magas természetes szaporulatú északkeleti megyéiben, mert a Kárpátalján, Sárossal és Zemplénnel ellentétben, a bevándorlás is igen magas volt. 1910-re a német anyanyelvűek aránya 10% fölé emelkedett Máramarosban, ami nemcsak a belső telepítéseknek (ipar, fűrészüzemek, sóbányák), hanem a galíciai eredetű, zömmel ortodox zsidó betelepülőknek is köszönhető. Az alföldi területek átlagos értéke a tradicionális viszonyokat tükrözi, hiszen itt még a demográfiai átmenet első fázisára jellemző magas születési és csak ekkoriban csökkenésnek

¹⁹ Koloh 2021b; 2022.

²⁰ Faragó 2011: 138.

²¹ Katona 1997: 274; Klinger 1997: 295.

²² Kamarás 1997: 318.

²³ Ehhez lásd Kövér 2004: 49.

induló halálozási értékek mutatkoznak meg. A szaporodási ráta a vízrendezésen átesett ártéri falvakban, ahol a szántótöbbség, illetve munkatöbbség jelentkezett, jóval magasabb volt, mint például a Nagykunságban.²⁴ A Kiskunságban pedig az átlag feletti szaporodási rátához még jelentős bevándorlás is társult.

8.8. térkép *Törvénytelen születések arányának éves átlaga, 1901–1910*

A születések nagyobb része – a második világháború előtti elnevezést használva – úgynevezett törvényes, házasságon belüli, kisebbik, de nem elhanyagolható, sajátos mintázatú és számos okkal magyarázható része pedig úgynevezett törvénytelen, házasságon kívüli volt. A törvénytelen születések területi eltérései eltérő normarendszereket tükröznek, amelyek jellemzően etnikai vonatkozással rendelkeztek. A Dunántúl nyugati és déli szélén, Budapest környékén és a Bánságban, továbbá a Felvidéken magasabb aránya jellemzően a német és szlovák lakosság által gyakorolt próbaházasság intézményéhez köthető. A próbaházasságban élő párok az első gyermek születését követően (de többnyire már a megszületése előtt) házasságot kötöttek, a konzekvensen mérsékelt arány tehát ennek tudható be. Budapesten – amely lila foltként kitűnik a környéke így is magasabb értéke közül – a 19. század végén a születések mintegy harmada házasságon kívüli volt, és jellemzően a fiatal nőkhez, leginkább cselédekhez volt köthető.²⁵ Látványosan eltér előbbiektől Erdély zömmel románok, de részint magyarok által is lakott délnyugati része, így a Torontál, Temes, Krassó–Szörény, Arad vármegyék alkotta régiója.

A jelenség láthatóan nem monokauzális. A nagyvárosokban és Moson megyében (Bécs közelsége miatt) a törvénytelen születések nagyobb aránya betudható a modernizáció „járulékos” következményének (cselédek migrációja), miként az etnikai kontaktzónában a vásárvonalon (így a transzverzális vasút mentén), illetve a Székelyföld délnyugati peremén megfigyelhető kiugró értékek is kapcsolatba hozhatók modernizációs hatásokkal (vándormunkások, cselédek, urbanizációs vonzerő). Az utóbbi területen ugyanakkor a vallási-kulturális különbségek is szerepet kaphattak ebben, míg a Felvidéken ez sem jöhetett számba indokként. Egészen eltérő ok magyarázza viszont Dél-Magyarország ortodox területeinek sajátosságait (az itteni románság körében jóval nagyobb volt a törvénytelen születések aránya, mint a görögkatolikus románok körében) – bizonyítva a forráskritika és a történeti ismeretek szerepének fontosságát, amely nélkül könnyen a sztereotipizálás hibájába eshetünk. A törvénytelen születések magas arányának itt az az oka, hogy törvényes házasságnak a 19. század legvége óta immár a polgári házasság minősült, nem az egyházi, míg vélhetően az ortodox román közösségekben továbbra is ez utóbbi volt a mérvadó. Így a törvénytelen gyermekek magas aránya itt nem annyira a helyi lakosság „erkölcstelenségét”, mint inkább a lokális tradíciók tovább élését, a helyi társadalom inerciáját és a központi hatalom érdekérvényesítő képességének gyengeségét, késését reprezentálja. E példa egyben rávilágít arra is, hogy hol és hogyan kell a perifériákat keresnünk. Mivel azonban *más* esetekben a törvénytelen születések nagy aránya éppen a centrum jellegzetessége, ez a változó *önmagában* (háttértudás nélkül) a perifériák lehatárolására nem alkalmas.

A törvénytelen születések kapcsán azt is érdemes megjegyezni, hogy bár a kérdéssel összefüggésben bizonyos erkölcsi szempontok is megfogalmazásra kerülhetnek, jól illusztrálja annak bonyolultságát, hogy olykor a törvényes születés sem jelentett garanciát arra, hogy a

²⁴ Demeter–Szilágyi–Pinke 2022.

²⁵ Szél 1942; Ájus–Henyé 1992; Faragó 2011: 127.

bejegyzett apa volt a biológiai apa – és ezt akár egy-egy közösség normaként is elfogadhatta.²⁶ Az emberi közösségekben a törvényes születések 14–16% esetében nem azonos a biológiai apa az anyakönyvvivel.

8.9. térkép *Vörheny, kanyaró, szamárköhögésben elhunytak aránya az összes halottból éves átlaga, 1901–1910*

A következőkben a halálozási ráta fő alkotóit, a főbb betegségek és a csecsemőhalálozás területi differenciáit vizsgáljuk meg. A 19. század utolsó harmadában visszaszoruló nagyobb járványok, mint a kolera és a himlő helyét a fertőző betegségek vették át.²⁷ A skarlátnak is nevezett vörheny, a kanyaró és a szamárköhögés jellemzően gyermekbetegségek voltak, amelyek esetén az általunk vizsgált időszakban már egy „spontán csökkenés indult meg”.²⁸ A vörhenyben, kanyaróban és szamárköhögésben elhunytak arányát az összes halottak 1901 és 1910 közötti éves átlagához viszonyító térkép már ezeknek a betegségeknek a csökkenő szerepét tükrözi. A magasabb halálozási értékek látványosan visszaszorultak az ország északi és keleti, főleg szlovákok, ruszinok és románok lakta, gazdaságilag is periferikusabb vidékeire. Az ország középső vidéke, különösen az Alföld északi területe, a Budapest–Debrecen–Szolnok alkotta háromszög vidékén a felsorolt betegségek kiváltotta halálozási arány gyakorlatilag elhanyagolható, ami a térség magas termékenységi értékei mellett – a demográfiai átmenet második lépcsőjeként – jelentős mértékű népességnövekedést generált. A térkép tulajdonképpen a tuberkulózisban elhunytak arányát illusztráló ábra komplementereként is felfogható, így a tradicionális és modernizálódó társadalmak egészségügyi helyzetének primer betegségeiben is tükröződő különbségeire is rávilágít.

8.10. térkép *Tuberkulózisban elhunytak aránya az összes halottból, éves átlaga, 1901–1910*

A térkép első ránézésre az előző komplementere, ráadásul kifejezett hasonlóságot mutat sok modernizációs jelenséget ábrázoló kartogrammal, így a tébécé „modernizációs indikátorként” is tekinthető – a halálozásban szerepet kapó betegségtípusok között mindenképpen. „A magyarországi levegő a tisztább levegőhöz szokott tüdőkön át, mint első tényező vitte be ártalmait. Fojtó (crassus) és füstös volt az, éjjel pedig ködös, vagy pedig igen »éles«. Kellemetlensége rögtön felöltött a határon át jövők előtt” – idézi 1900-ban megjelent *Morbus hungaricus* című munkájában Győry Tibor orvostörténész.²⁹ A tuberkulózis baktériuma ugyanis jellemzően a légutakon keresztül hatol a szervezetbe, és hagyományosan a rossz higiéniai állapotokkal leírható városokban volt jellemző.³⁰ Neuber Ede 1931–1939 közötti debreceni és Hajdú vármegyei vidéki vizsgálatai bizonyították, hogy a kis ablakok, a szellőztetlenség, a nedves padlózat, az egy ágyban alvás mind kockázati tényezők voltak, de egyetlen tényezőre a morbiditást és mortalitást visszavezetni nem lehet. Jellemző módon a legnagyobb veszélynek a családi háttérrel szemben az iskolai érintkezésnek való kitettséget tekintette,

26 „A szabad korszak után a házasetet már ridegen kormányozzák a közönséges paraszt erkölcs előírásai. [...] A házastársi hűség sem azt jelentette, hogy a házastárs soha más nőt, illetve férfit nem fog ismerni, hanem azt, hogy a férfi nem adja keresetét, társadalmi rangját és nevét más asszonynak, hogy apja lesz felesége gyermekeinek, a nő pedig nem viseli gondját más férfinak, nem szül másnak gyermeket és gondot visel férje gyermekeire. Csak ezeknek a kötelességeknek megszegését bélyegezte a közfelfogás házasságtörésnek, nem pedig a pusztán szexuális hűtlenséget.” – Erdei [1938] 1973.

27 Faragó 2011: 154.

28 Petrilla 1959: 373–374; Faragó 2011: 154.

29 Győry 1900: 45.

30 Faragó 2011: 192–193.

hiszen a gyerekeket nem szűrték.³¹ A magas talajvízszint,³² a poros utak³³ ugyancsak jelentős kockázati tényezők. Bár a századforduló idején Robert Koch már felfedezte, ekkor Magyarországon még messze az elterjedés előtt állt a védőoltás,³⁴ így a térkép az ezt megelőző állapotot tükrözi. Magyarországon a 19. század végére, a nagy járványok fokozatos visszaszorulásával a halálozások negyedét, harmadát okozta, így érthető is, hogy Győry könyvének címét idővel egyre inkább a tébécével azonosították (habár eredetileg a kiütéses hagymázt írták le vele a kora újkorban).³⁵ Faragó Tamás a tuberkulózis regionális vizsgálata során, az 1901 és 1915 közötti időszakra vonatkozóan átlag feletti értékeket állapított meg a városokban, a Duna–Tisza közén és a Felvidéken, míg átlag alattiakat Erdélyben és a Dunántúlon. Térképünk ehhez képest eltérő képet mutat, ami azonban nem mond ellent Faragó megállapításainak. Láthatólag ugyanis a Kárpátok vonulata, de a dunántúli hegyek mentén is alacsonyabb a tuberkulózisban elhunytak aránya, ami elsősorban a hegyvidéki, jobb minőségű levegőnek és az alacsonyabb talajvízszintnek tulajdonítható. A Duna–Tisza közti értékek inkább átlag közeliek, rosszabbak viszont a tiszántúliak, amely a két világháború közötti időszakban a népi írók³⁶ és orvosok³⁷ oldaláról is visszatérően hivatkozott probléma volt. Ezzel szemben feltűnő és további vizsgálatot igényel a zalai, részben Vas és Baranya megyébe átnyúló fertőzési tömb. Ugyanakkor a hegyekkel párhuzamosan és a közép-erdélyi régióban a magasabb tuberkulózis fertőzési arány a völgyekben jobban megrekedő levegő minőségére vezethető vissza a korszak orvosainak nem teljesen találó megállapítása szerint,³⁸ a felekezeti és anyanyelvi mutatók alapján körülírt népcsoportok életmódbeli különbségei úgyszintén fontos, ám további vizsgálatot igénylő tényezők lehetnek.

8.11. térkép Csecsemőhalandóság aránya az összes születésből, éves átlag, 1901–1910

A csecsemőhalandóság alatt a születéstől az első életévig terjedő intervallumban bekövetkezett halálozást értjük. Roppant érzékeny mutató, amely a demográfiai átmenet során jelentős mértékben csökkent, ezért ugyancsak modernizációs indikátorként is tekintenek rá a társadalmak földrajzi jellegű vizsgálata során, és nem véletlenül került direkt közlésre az 1910-es népszámlálás

31 Neuber 1933: 373–378.

32 Okolicsányi Kuthy: *Rónáink és az Alföld* című munkájában amellet érvel, hogy az Alföld klímája, vízrajza kitettebb teszi a lakosságot a tébécének, mint a hegyvidéken. Idézi: Szarvas András 1931: 1222–1224.

33 Szél 1930: 165. A poros közegben dolgozók 60%-a kapta meg a gümőkórt.

34 A Calmette-oltás itt csak az 1930-as években jelenik meg. Lásd Demeter–Magyarosi–Bagdi 2021.

35 Győry 1900: 129.

36 Lásd például: „A vályog különben a legjobb építőanyag, de a településeket úgy régen, mint ma a földesurak lenyomták a rossz, szikes és lapos helyekre, mert sajnálták a földművelésre különösen alkalmas háttas területeket. Vagy pedig az ellenségtől való félelem miatt bújtak el a mocsarak közé. Ezért rosszak, penészesek, tüdővészfélszkek az alföldi házak. És persze a kicsiny ablakok, a szegénység okozta fűtőanyaghiány és a tudatlanságból eredő szellőztetlenség miatt.” Veres 1936: 8.

37 „A tuberculosis ama betegségek egyike, amely elsősorban függvénye a socialis helyzetnek, közegészségügyi-, lakás-, stb. viszonyoknak. Falvainkban vályogból épült szellőztetlenségű ablakú, vizes, penészes lakások vannak, rendszeren egy szobában lakik az egész család, csatornázás nincs, viszont sok a por és piszok, a táplálkozás mennyiségileg sem kielégítő, minőségileg pedig rendszerint egyoldalú, érthető tehát, hogy a tuberculosis jobban pusztít itt, mint a nagyvárosban, ahol a közművek inkább kielégíthetik a magasabb színvonalú közegészség-ügyi igényeket [...] A vályog ellen elvileg nem lehet kifogást emelni, mert rendszerint jól szárad, ellenben megszüntetendő anomália a szellőztetlenség, a kis ablakok rendszere, ami annak folyománya, hogy télen fűtőanyag nincs és ami van (szalma, trágya) szintén drága. Az alföldi földműves előszeretettel húzódik meg egy szobában (ahol a kemencéje áll), akkor is, ha van több [...] Helytelen és egészségügyileg elítélendő eljárás ez, ami erkölcsi szempontból is visszas és káros [...]” Neuber 1937: 18.

38 Laky 1925; Faragó 2011: 194.

kiértékelése során. Bár térképünkön nem látható, Faragó Tamás kutatásaiból ismert, hogy arányai jelentős különbséget mutattak attól függően, hogy az a születést követő első héten, hónapban vagy azt követően következett-e be. Első esetben ugyanis meglehetősen későn, csupán az 1970-es években történt meg a releváns csökkenés, a második csoportnál az 1920-as évektől volt észrevehető, míg az egy hónapot már megérték, tehát a posztneonatalis korú csecsemők esetén a 19. század végétől tapasztalható számottevő javulás.³⁹ A regionális különbségek, láthatjuk, a csecsemőhalandóság esetén is relevánsak. Különösen rossz az ország középső vidékein, a Duna–Tisza közén (Tápióság, Bükkalja, Mátraalja) és a Tiszántúlon (Szabolcs-Szatmár, Körös-Berettyó vidéke), a Nyugat-Dunántúlon (Moson, Dunántúli-középhegység) és Dél-Dunántúlon, Erdély keleti, délkeleti vidékén és a Felvidék nyugati peremén. Összefüggő tömbben magas csecsemőhalandóságot találunk Szegedtől délre Titelig, de a Temesköz déli részén is. Ez utóbbi, Vas megye és Moson a példa, hogy nem etikumhoz vagy felekezethez köthető sajátosságról van szó. Tény azonban, hogy a kárpáti hegységkeretben a szászoknál, szlovákoknál (Trencsént leszámítva), a mai Kárpátalján, de Székelyföldön ugyanúgy kisebb a csecsemőhalandóság. A születési rátával összevetve az igazi eltérés a dunántúli részeken nyilvánul meg, ahol a magasabb csecsemőhalandóság az alacsony születési rátával társul, így erősítve a népesség ütemes elöregedését. A szakirodalom több ponton, így a felvidéki vagy a nyugat-dunántúli értékek magyarázata kapcsán tanácstalan, az itt látható eltérések csak megerősítik a további, mikroléptékű kutatások szükségességét. Esetenként felmerül a törvénytelen születések és a csecsemőhalandóság magasabb értéke közötti összefüggés, így különösen a fővárosban és a dél-dunántúli területeken. Bár általános magyarázat lehet a regionális különbségekre a törődés eltérő mértéke, a szoptatás hossza, vagy egyéb, káros szokások gyakorlása,⁴⁰ talán Budapesten a törvénytelen szülésben leginkább érintett cselédlányok kiszolgáltatott helyzete, a dél-dunántúli vidékeken pedig a születéskorlátozó norma jelenthetett egyfajta általánosabb motivációt a csecsemőkkel szembeni nagyobb mértékű hanyagságra.⁴¹

8.12. térkép *Orvos kezelte holtak aránya az összes elhunytból, éves átlag, 1901–1910*

A betegségek típusaival, elterjedésükkel és a halálozási rátával szorosan összefügg az orvos látta, illetve orvos kezelte (a kettő nem ekvivalens) halottak arányának mintázata, mely szintén fejlettségi-modernizációs mutatóként jelentkezik Beluszky Pál és Győri Róbert⁴² vizsgálataiban is.⁴³ A közegészségügyi szervezet kiépítése a felvilágosult abszolutizmus idején, a 18. század végén kezdődött meg. A tisztiorvosi rendszer kiépülése, a megyék, majd a járások számára kötelezően alkalmazott orvosok és sebészek jelenléte, a halottkémlés, a bábák és a gyógyszerterek rendszeres ellenőrzésének elrendelése azonban írott malaszt maradt mintegy száz éven keresztül.⁴⁴ A 19. század közepéig, utolsó harmadáig az orvosokhoz fordulás, különösen a vidéki népesség körében

39 Faragó 2011: 146.

40 Faragó 2011: 150.

41 Ez ugyanakkor mindössze logikusnak tűnő, ám nem feltétlen igazolható következtetés, különösen, hogy Kovács Imre is a baranyai egykezés kapcsán ezt az eljárást korábbra, a 19. század közepére datálta: „Az ormánsági anyakönyvekben 1860 körül, amikor rendeződött a birtokmegváltással kapcsolatos elkülönözés, gyakran szerepel az a bejegyzés, hogy az újszülött megfulladt a dunyhától, vánkostól. De sem azelőtt, sem azután nem fordul elő ez a halálok. Pillanatnyilag folyamodtak ahhoz a módszerhez, hogy a csecsemőre rátették a nehéz dunyhát, ami alatt megfulladt. Később másként intézték el az ilyesmit, de tökéletesen, mert az újszülöttek 30–50 százaléka egy éven belül mindig meghalt. A halál oka legtöbbször nincs beírva, vagy ismeretlen betegség szerepel. Az ikrek közül is az egyik pár napon belül következetesen mindig meghal, a másik sem éri meg az egy évet.” Kovács 1940. 131.

42 Beluszky–Győri 2005.

43 Győri–Miklós 2017.

44 Faragó 2011: 162–163.

meglehetősen esetlegesnek volt tekinthető. Ezt számos esetben az orvostól való félelem, a bizalmatlanság is fűtötte, ezért is legfeljebb csak a halálos beteget látta hivatásos szakember. Faragó Tamás számításai szerint a századforduló idején „már gyakorlatilag minden városi beteg halála előtt orvosi kezelésben részesült, míg a falvakban ez az arány épphogy eléri az 50 százalékot, az elmaradottabb területeken – Erdély egyes területein és Horvátországban – pedig csak 20–30 százalék körüli”.⁴⁵ Térképünk azonban ennél többet is mutat, hiszen a Budapest–Győr-vonal mellett összefüggő tömbként mutat jó vagy kiemelkedően jó arányt a Duna–Tisza köze és a Tiszántúl túlnyomó része – annak ellenére, hogy a nagy területű alföldi városok kiterjedt és központtól távoli tanyavilága nem kedvezett az orvosi ellátás kiszélesítésének. Éles, kulturálisnak is felfogható ellentétként válik el ettől, északi és keleti irányból majdhogynem átmenet nélkül körülfogva ezt a Sáróstól Máramarosig, Máramaros vármegyétől pedig le egészen a Krassó–Szörényig terjedő vonal, a hegyvidék és az alföldek között húzódó vásárvonal. Ugyancsak rosszabb viszonyokat tükröz a Dunántúl, amely így összességében a halandósági értékek javulását és ezzel a népességnövekedés intenzívebb megvalósulását szintén az alföldi régióra koncentrált.

Vándormozgalom

8.13. térkép Migrációs ráta éves átlag, 1901–1910

A vándormozgalom a (születési és halálozási ráta különbségeként előálló) természetes szaporodás melletti másik fő komponens, mely a tényleges népességszámot, annak változását befolyásolja. Az 1910-es népszámlálás során szintén nem közölték a direkt településsoros adatsorokat, csak a jelentősebb városokét (beleértve a más városokkal és a vidékkel való népességcserét is), de a migrációs ráta (a belföldre és külföldre irányuló migráció közti különbségtétel nélkül) számítható a születési, halálozási és tényleges népességszaporulat értékeiből. Jelentőségével a kor statisztikusai is tisztában voltak, mert számos megyei szintű térkép készült a helyben született és a bevándorló lakosság arányáról.⁴⁶ A „vándormozgalom volt az a folyamat, amely a fejlődés dinamikáját jelentős mértékben meghatározta” – fogalmazza meg alapvetésül Szilágyi Zsolt *Ismeretlen Alföld* című monográfiájában.⁴⁷ A vándormozgalom alakulása a századforduló közéleti vitáinak egyik kitüntetett témája. A népességveszteség miatti aggodalmukat kifejező diskurzus, a témában nagyobb relevanciájú ankétokat szervező érdekképviselések, mint az Országos Magyar Gazdasági Egyesület vagy a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége egyik, a hazai gazdasági élet jövőjét meghatározó kérdésként tárgyalta a kivándorlás jelenségét.⁴⁸ Az előzményeket meglehetősen nehézkes pontosan leírni, hiszen 1880 előtről elfogadható minőségű népszámlálási adatsorok nem állnak rendelkezésünkre a migrációra vonatkozóan. Ekkorra azonban már Magyarország stabilan kibocsátó országnak tekinthető, amely átalakulásnak a kezdete az 1840-es évekre tehető. Faragó Tamás a kivándorlás mértékét 1880 és 1910 között 1,3 millió főre becsülte.⁴⁹ A belső vándorlásra vonatkozóan a népszámlálásokkor rögzített születési helyek adatát vette alapul, amely segítségével megállapította, hogy 1880-ban a népesség háromnegyede, 1910-ben pedig a kétharmada élt ugyanazon a helyen, ahol született. A népesség, még ha országosan „kevésbé tűnik mozgékonyak”, releváns eltéréseket mutat regionális bontásban. Ahogy a térkép is ábrázolja, a pozitív vándorlási egyenleget

⁴⁵ Faragó 2011: 164.

⁴⁶ Reprodukciójukat lásd Demeter et al. (szerk.) 2020.

⁴⁷ Szilágyi 2022: 119.

⁴⁸ OMGE 1902–1903; GYOSZ 1907. Az ankétok jelentőségét majd csak a két világháború közötti termékenységi, úgynevezett egykeviták múlják majd felül, lásd Koloh 2023.

⁴⁹ Faragó 2011: 236–237.

mutató meleg színek szigetekként tűnnek ki az elvándorlást jelző területek közül. Az észak-dunántúli megyékben és a Felvidék nyugati felén jól látható a városokba tömörülés tendenciája. Erős elvándorlási értéket mutat Szepes és Sáros vármegye (itt a kivándorlás igen jelentős, miközben a születésszám sem magas, azaz az ország nagy részével elletétben itt népességfogyást mérhetünk), de összességében a Felvidék keleti része is, míg az ország középső vidékei, elsősorban Budapest és vonzáskörzete, de emellett a Duna–Tisza közének tanyavilága, a Balaton vidéke (ez felkapottságára utal), valamint Debrecen és környéke jelez egy-egy nagyobb, összefüggő bevándorlási zónát az ország több erdélyi peremvidéke (petrozsényi bányák, észak-gyergyói bányák) mellett. Kárpátalja és Erdély térképen is látható alacsonyabb mértékű vándorlási hajlandóságára a szakirodalom már korábban is felhívta a figyelmet.⁵⁰ Ugyanígy nem mulasztotta el hangsúlyozni Faragó Tamás azt sem, hogy a városok közvetlen környezete is nagyobb mozgékonyaságról árulkodik,⁵¹ még ha ez éppen Budapest és Kecskemét esetén kevésbé érvényesül. Előbbinél inkább az északkeleti irányban szívóhatás, keleten duzzasztó hatás érvényesül, Kecskemét esetében a déli, délkeleti irányban látható nagyobb mozgás. Az Alföld meglehetősen vegyes képet mutat a vándorlás irányát illetően. Míg az összefüggő narancs és sárga színnel jelzett vidékek némi ingadozás jellemezte stagnálást tükröznek, addig Jász–Nagykun–Szolnok, Békés és Csongrád megyében nagyobb, erőteljesebb elvándorlást jelző vidékeket látunk (1945 után Szolnok és Székesfehérvár városfejlesztési koncepciója éppen ezt hivatott mérsékelni, Budapest keleti és nyugati ellenpólusát képezve). Az Alföld mutatta kettősség azonban jól magyarázható Szilágyi Zsolt hivatkozott kötetének számításai segítségével. Eszerint ugyanis Budapest és Miskolc mellett mint

kiemelt vándorlási célpont az Alföld egyik leggyengébb termőterületén alakult ki a főváros és Szeged közötti homokvidéken. A Duna–Tisza közti célterület erős gravitációja, Budapest „árnyéka” ellenére is, több tényező szerencsés konstellációjából fakadt. Először is, a főváros és a dél-alföldi (Szeged–Újvidék–Temesvár háromszög) gazdasági súlypont közötti területen feküdt. Origójában volt egy olyan köztes térnek, ahol az áramló tömeg (áru és népesség) félútra volt mindkét centrumterülettől. Másodszor, ezt az áramlást elősegítette, egyben meghatározta a Kárpát-medence egyik gazdasági ütőere, az Alföld második legforgalmasabb vasútvonala, amely összekötötte a két centrumot, miközben átszelve a Duna–Tisza közét egyben dinamizálta is a táj gazdaságát. Harmadszor, kiemelkedő szerep jutott a természetföldrajzi adottságoknak is, amikor a 19. század utolsó évtizedeiben fellépő filoxérával szemben immunis homoktalaj, amelyben jócskán bővelkedett a szóban forgó vidék, lehetővé tette a szőlőkultúra alföldi terjedését.⁵²

Az Alföld így, mint Szilágyi okfejtése, de a térkép is tükrözi, már a századforduló idején a túlnépesség jeleit mutatja.⁵³ Különösen igaz ez, ha a migrációs rátát összevetjük az egy főre és egy holdra jutó nettó kataszteri földjövedelem-értékekkel, melyek az Alföld többi részéhez képest nem magasak 1910-ben.⁵⁴ (Kecskemét környéke ekkor még almát, majd szőlőt termel, a barack terjedése a két világháború között a hektáronkénti földjövedelmet is emeli.) Erdélyre vonatkozóan jelentősebb bevándorló régióról beszélhetünk több székelyföldi város és a Brassótól Temes megyéig húzódó iparosodó sáv viszonylatában.⁵⁵ Ugyanakkor a Székelyföld és a belső erdélyi területek nagyobb elvándorlási tendenciát mutatnak, amely már a korban is élénken foglalkoztatta a közélet

⁵⁰ Kovács 1933: 377; Faragó 2011: 238.

⁵¹ Faragó 2011: 238.

⁵² Szilágyi 2022: 139.

⁵³ Szilágyi 2022: 142.

⁵⁴ Demeter 2022.

⁵⁵ Faragó 2011: 240.

kérdéseit kutatókat. Venczel József számításai szerint azonban az 1900 és 1910 közötti évtized során a székely megyéket elhagyó mintegy 6000 fő már kevesebb mint harmada az 1881 és 1890 között elvándorló 21 879 főnek, és fele az 1891 és 1900 között elment 12 006 főnek.⁵⁶ A székely elvándorlás egyértelműen a gazdasági válságra adott válasz.⁵⁷ A Romániába és Amerikába irányuló székely kivándorlás különben érzékeny pontja volt a fent említett ankétoknak is. A gyáriparosok ankétján Ajtay József jegyzi meg, hogy az itteni „értékes elem”, amelynek az emigrációját okvetlenül meg kell akadályozni, és ha máshogy nem megy, legalább az ország belseje felé terelni. Az ülések felszólalásait olvasva kiderül, hogy a megszólalók számára a kivándorlás a birtok, a magyar föld elvesztésének veszélyét hordozta magában, amely egyenértékű volt a nemzeti térvessztéssel, végeredményben a magyarság pozícióvesztésének esélyével a Kárpát-medencén belül. A vidék ezáltal egy politikailag is súlyos megpróbáltatás elé került, amellyel kapcsolatban érdemlegesen többet, mint a hazafiságra való nevelés fokozásának óhaját, nem tudtak megfogalmazni⁵⁸ (a székely akció mindenestre sikeresebb volt, mint a másik területileg célzott kormányzati fejlesztéspolitikai beavatkozás, a ruszin akció).⁵⁹

Összességében a migrációs ráta éves átlagát 1901 és 1910 között bemutató térkép jól láthatóan tükrözi a szakirodalom azon megállapítását, miszerint az ország zömében az elvándorlás érvényesült, méghozzá régióként akár igen erőteljes mértékben. A Felvidék keleti részén ez nem pusztán belső elvándorlást, de az országhatárokon átlépő vándorlást is jelent, míg más vidékeken, ahogy azt a sűrű piros szigetek jelzik, a városokba irányuló migráció érvényesült. Erős gyarapodásnak indultak viszont az ország középső vidékei, így elsősorban Budapest, Miskolc és Debrecen vidéke, valamint a Duna–Tisza közti homokvilág, kiemelten Kecskemét. A Partium és Erdély vonatkozásában inkább a belső területekről való elvándorlás intenzivítására figyelhetünk fel, amely az azt körülölelő városokba, iparosodó régióba áramlott. 1910-re a nagyobb vasútépítések, folyószabályozási munkálatok már befejeződtek, ezek kisebb, regionális léptékű folytatása már kevesebbeket mozgatott, így a változás inkább betudható az urbanizáció vonzó hatásainak (a vidékről a városokba koncentrálódó ipar vonzereje is ideértendő), de az idénymunkások, a kubikosok mozgása a belső migrációs folyamatok fontos része maradt még a két világháború közötti időszakban is.⁶⁰

Összegzés

Az előbbieken bemutatott térképek a korábbi kiadványokban megjelentekhez képest néhány új következtetés levonására is lehetőséget adnak. Különösen fontos apropóját adja ennek az a tény is, hogy a történeti demográfusok és a történeti földrajzosok, ahogy az „néhány lépésnyi” távolságból kitűnik, még kevéssé dolgozták össze különben egymásra válaszoló, mind makro-, mind mikroléptékű vizsgálati eredményeiket. Új eredményként tarthatjuk számon az Alföld-kérdés felelevenítését is. A hazai társadalomföldrajznak persze régóta kitüntetett témája az Alföld, köszönhetően a 19. század második és a 20. század első felének dominánsabb nemzetközi megközelítéseit követő magyarországi földrajzosoknak is. A Friedrich Ratzelhez köthető, geostratégiai vonatkozással gazdagon bíró organikus tájszemléletet tükrözte például Prinz Gyula „táj államot szül” koncepciója; Paul Vidal de la Blache hatása Teleki „átmeneti övein”

⁵⁶ Venczel 942; Illés 2022: 56.

⁵⁷ Pakot 2013: 8.

⁵⁸ GYOSZ 1907.

⁵⁹ Balaton 2004.

⁶⁰ Lásd Katona 1957; Erdei 1980.

keresztül érhető tetten, majd Beluszky Pál és Győri Róbert kutatásaira reflektálva, mindemellett önálló következtetések során fogalmazta meg az előbbieken többször hivatkozott könyvében Szilágyi Zsolt.⁶¹ Az Alföld így demográfiailag sem tekinthető az ország elmaradott vidékének, sőt erőteljes népességnövekedése a tanyavilág fejlődésének alapját adta. Ennek kétségtelenül fontos része volt abban, hogy a vízmentesítési munkálatokkal ekkorra felszabadult területek a vasút megjelenésével együtt pár évtizedre az alföldi modernizáció alapjává válhattak,⁶² a szabályozásokkal megnövelt nagybirtokok pedig a vízrendezés lezárultával munka nélkül maradt munkaerő felszívását is lehetővé tették.⁶³ A térképek az Alföld gazdasági virágkorát tükrözik, így aztán, amit a népi írók a két világháború között bemutatnak, az éppenséggel nem ez, hanem az ezt követő, a két világháború közötti, a virágkort követő állapot, még ha munkáikban gyakran visszavetítik megállapításaikat.⁶⁴

Az Alföld szisztematikus demográfiai feltárása egyelőre várat magára. Andorka Rudolf Átányvizsgálata, a Kis Diána és Őri Péter által jegyzett nemesnádudvari elemzés az Alföld északi és nyugati peremterületeit érinti.⁶⁵ Kováts Zoltán és tanítványai bár több alföldi nagyhatárú település családrekonstrukciós feldolgozásához hozzáfértek, a munka félbemaradt.⁶⁶ A várakozás hosszú idejére magyarázatot ad a tény, hogy a makrovizsgálatok sokszor feszítő kérdéseit valamelyest vagy viszonylag megnyugtatóan tisztázni képes mikroléptékű vizsgálatok megvalósítása a nagyobb népességszámú alföldi települések esetén egyelőre technikailag, avagy volumene miatt tűnik kivitelezhetetlennek.

A fent tárgyalt térképek összességében különböző népesedési sajátosságokkal bíró régiókat mutatnak. Külön egységként tekinthetünk az Alföldre, Budapestre a vonzáskörzetével, a Dél- és Délnyugat-Dunántúlra, a Felvidék középső megyéire, továbbá az azt körbevevő keleti és nyugati megyékre egyaránt, az Erdélyi-medencére és az azt ölelő Kárpátokra, végül a Bánságra. Mindezek ugyanakkor egy átmeneti állapotot tükröznek, vagyis egyes régiók éppúgy magukon hordják a tradicionális világ jegyeit, mint mások a kibontakozó modern országét.

Irodalom

- Ájus Ferenc – Henye István 1992. Oroszva csinált kölkök. A házasságon kívüli születések története Magyarországon, 1880–1910. *Történeti Demográfiai Füzetek* 10. 61–115.
- Andorka Rudolf 1981. A gyermekszám alakulásának társadalmi tényezői paraszti közösségekben (XVIII–XIX. század). *Ethnographia* (92) 1. 94–110.
- Andorka Rudolf 1987. *Gyermekszám a fejlett országokban*. Gondolat, Budapest.
- Andorka Rudolf 1991. Egy „igazi” magyar falu, Átány népesedésének története a XVIII–XIX. században. *Ethnographia* 102. 120–146.
- Balaton Petra 2004. *A székelv akció története*. Cartofil, Budapest.
- Bagdi Róbert 2022. Statisztikai fejlettség és a szociográfiai valóság az 1930-as évek vidéki Magyarországon. *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* 6.
- Beluszky Pál – Győri Róbert 2005. *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Dialóg Campus,

⁶¹ Szilágyi 2022: 17–30.

⁶² Szilágyi 2022: 198.

⁶³ Pinke 2014; Demeter 2022.

⁶⁴ Bagdi 2022.

⁶⁵ Andorka 1991; Kis–Őri 2022.

⁶⁶ Benda 2006: 73.

- Budapest–Pécs.
- Benda Gyula 2006. *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Osiris, Budapest.
- Caldwell, John C. 2006. *Demographic Transition Theory*. Springer, Dordrecht.
- Dányi Dezső 1977. Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. század végén. *Demográfia* (20) 1. 56–87.
- Demeter Gábor 2014. A török kor utáni újratelepülés demográfiai sajátosságainak vizsgálata az 1715/20-as Regnicolaris Conscriptio segítségével Nógrád megyében. In: Menyhárt Krisztina (szerk.): *Gazdaság és kultúra: a magyarországi nemzetiségek gazdasági és kulturális tevékenysége a 19. és a 20. században*. Bolgár Kulturális Fórum, Kecskeméti Bolgár Önkormányzat, Budapest. 83–103.
- Demeter Gábor 2022. Az agrárfejlettség területi differenciái a dualizmus kori Magyarország területén. In: Demeter Gábor – Bagdi Róbert – Pénzes János – Túri Zoltán Krisztián – Koloh Gábor – Magyarosi Ádám – Szilágyi Zsolt – Szilágyi Adrienn – Pinke Zsolt: *Holdfogyatkozás. Agrár- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.
- Demeter Gábor – Magyarosi Ádám – Bagdi Róbert 2021. *Beteg társadalom. Higiéniai, egészségi és lakhatási viszonyok Debrecenben a két világháború között: Neuber Ede vizsgálatai alapján*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.
- Demeter Gábor – Németh Gábor – Szulovszky János – Bottlik Zsolt – Frisnyák Zsuzsa – Nagy Béla – Beluszky Pál – Radics Zsolt – Nagy Mariann – Konkoly-Gyuró Éva – Balázs Pál – Jakobi Ákos (2020). *Kisatlasz a dualizmus kori Magyarország regionális társadalmi-gazdasági folyamatainak tanulmányozásához (1869–1910)*. Kapitális Kft., Budapest–Debrecen.
- Demeter Gábor – Szilágyi Zsolt – Pinke Zsolt 2022. Sártenger és búzatenger. Mérlegen az alföldi gabonakonjunktúra és a vízszabályozások regionális következményei (1720–2020). *Századok* (156) 5. 963–999.
- Erdei Ferenc [1938] 1973. *Parasztok*. Akadémiai, Budapest.
- Erdei Ferenc 1980. *A magyar társadalomról*. Akadémiai, Budapest.
- Faragó Tamás 2011. *Bevezetés a történeti demográfiába*. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.
- Flora, Peter – Alber, Jens 1981. Modernization, Democratization and the Development of the Welfare States in Western Europe. In: Flora, Peter – Heidenheimer, Arnold J. (eds.): *The Development of Welfare States in Europe and America*. New Brunswick – London, Transaction.
- Földvári Péter 2008. A magyarországi demográfiai átmenet nemlineáris idősoelemzése. *Demográfia* (51) 2–3. 244–258.
- GYOSZ 1907. *A kivándorlás. A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége által tartott országos ankét tárgyalásai*. A Pesti Lloyd-Társulat Könyvnyomdája, Budapest.
- Győri Róbert – Mikle György 2017. A fejlettség területi különbségeinek változása Magyarországon, 1910–2011. *Tér és Társadalom* (31) 3. 144–164. <https://doi.org/10.17649/TET.31.3.2866>
- Győry Tibor 1900. *Morbus hungaricus. Orvostörténeti tanulmány*. A Pesti Lloyd-Társulat Könyvnyomdája, Budapest.
- Illés Tamás 2021. Egy elmélet mindenek felett: változás és állandósulás a demográfiai átmenet tudományos közgondolkodásában. *Demográfia* (64) 1. 5–37.
- Illés Tamás 2022. *A térbeliség és felekezeti hovatartozás differenciáló szerepe a 19–20. századi Székelyföld termékenység mintázataiban*. Doktori értekezés. Készült az ELTE Regionális Tudományi Tanszékén és az ELTE Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszékén, Budapest.
- Kamarás Ferenc 1997. A születési mozgalom és a termékenység jellegzetességei az elmúlt 125 évben. In: Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*.

- Millecentenáriumi előadások.* Központi Statisztikai Hivatal – Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Bizottsága és Történeti Demográfiai Albizottsága, Budapest. 317–340.
- Katona Imre 1957. *A magyar kubikusok élete.* Hazafias Népfrent Országos Irodája, Budapest.
- Katona Tamás 1997. Magyarország társadalmi és gazdasági fejlődése. In: Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások.* Központi Statisztikai Hivatal – Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Bizottsága és Történeti Demográfiai Albizottsága, Budapest. 271–294.
- Katus László 1980. A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században. *Történelmi Szemle* (23) 2. 270–288.
- Kis Diána – Őri Péter 2022. A termékenységi átmenet egy dél-alföldi német közösségben: Nemesnádudvar (1850–1945). *Demográfia* (64) 4. 271–316.
- Klinger András 1997. Magyarország népessége a népszámlálások alapján. In: Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások.* Központi Statisztikai Hivatal – Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Bizottsága és Történeti Demográfiai Albizottsága, Budapest. 295–316.
- Koloh Gábor 2018. Magyarország demográfiája és az első világháború. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest. 9–46.
- Koloh Gábor 2021a. A demográfiai átmenet problematikája. Egy globális folyamat értelmezésének lehetőségei. *Korall* 85. 150–170.
- Koloh Gábor 2021b. „Szántani lehet, de vetni nem muszáj”. Az ormánsági egykezés története (1790–1941). Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.
- Koloh Gábor 2022. „A pusztulás útján haladnak”. Baranyai lelkészek egykejelentései (1934). Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.
- Koloh Gábor 2023. „Nálunk a dollár rendes fizetési eszköz”. A magyar gazdasági elit vidékképe a kivándorlási ankétokon (1907–1908). Megjelenés előtt.
- Kovács Alajos 1923. Az egyke és a népszaporodás. *Magyar Statisztikai Szemle* (1) 3–4. 65–79.
- Kovács Alajos 1933. Belső vándorlások Magyarországon, különös tekintettel Heves vármegyére. *Magyar Statisztikai Szemle* 6. 373–394.
- Kovács Imre 1940. *A néma forradalom.* Cserépfalvi, Budapest.
- Kövér György 2004. Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Osiris, Budapest. 9–186.
- Laky Dezső 1925. A gümőkórhalandóság Magyarországon a XX. század elején. *Magyar Statisztikai Közlemények.* Új sorozat, 62.
- Melegh Attila 2014. Biopolitika, régiók és demográfia. In: Őri Péter (szerk.): *Szám- (és betű)vetés. Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére.* KSH Népeségtudományi Intézet, Budapest. 23–58.
- Neuber Ede 1933. A debreceni I. oszt. elemi iskolás tanulók átvizsgálása egészségügyi szempontból. *Orvosi Hetilap* (77) 18. 373–378.
- Neuber Ede 1937. A hajdúvármegyei vitézek gyermekeinek egészségügyi átvizsgálása az 1936–1937. évben. *Orvosi Hetilap* 50. (különlenyomatként: 1–48.)
- OMGE 1902–1903. *A felvidéki kivándorlási kongresszus. 1902. évi május 31. és június 1. Szervezete, tagjainak névsora és határozatai.* Orsz. Magy. Gazdasági Egyesület, Budapest. 1902; *A dunántúli kivándorlási kongresszus szervezete, tagjainak névsora, tárgyalásai és határozatai.* Szerk.

- Szilasi Zoltán. Pátria Nyomda, Budapest, 1902; *Szervezete és tagjainak névsora*. Szerk. De Pottère Bruno. Orsz. Magyar Gazdasági Egyesület, Budapest, 1903.
- Óri Péter – Spéder Zsolt 2020. Folytonos átmenet: Magyarország népesedése 1920 és 2020 között. *Statisztikai Szemle* (98) 6. 481–521.
- Pakot Levente 2013. *Nemek és nemzedékek. Demográfiai reprodukció a 19–20. századi Székelyföldön*. (Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézetének kutatási jelentései 95.) Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Petrilla Aladár 1959. *Közegészségügyi statisztika I.* Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest.
- Pinke Zsolt 2014. Modernization and decline: an eco-historical perspective on regulation of the Tisza Valley, Hungary. *Journal of Historical Geography* (45) 92–105.
- Szarvas András 1931. A meteorológiai-, lakás- és talajviszonyok és a tbc az Alföldön. *Orvosi Hetilap* (75) 52. (1931. december 31.) 1222–1224.
- Szél Tivadar 1930. *Egészségügyi statisztika orvosok és orvostanhallgatók számára*. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest.
- Szél Tivadar 1942. A bejelentésre kötelezett fertőző betegségek nemzetközi összehasonlítása (1919–1923). *Magyar Statisztikai Szemle* (3) 1–2. 16–32.
- Szilágyi Zsolt 2022. *Ismeretlen Alföld. A táj területi egyenlőtlenségei a 20. század elején*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.
- Thirring Gusztáv 1935. *Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó 50 évben*. 2. kötet. (Budapesti Statisztikai Közlemények 70/3.) Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.
- Thirring Gusztáv 1938. *Magyarország népessége II. József korában*. MTA, Budapest.
- Tomka Béla 2009. *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Osiris, Budapest.
- Tomka Béla 2015. *Szociálpolitika: fejlődés, formák, összehasonlítások*. Osiris, Budapest.
- Venczel József 1942. A székely népfelesleg. *Hitel* (7) 1. 18–32.
- Veres Péter 1936. *Az Alföld parasztsága*. Oravetz István Könyvkiadóvállalat, Budapest.
- Weeks, John R. 2008. *Population. An Introduction to Concepts and Issues*. Thomson, Wadsworth.

Lakhatási viszonyok

DEMETER GÁBOR

[9.1. térkép](#) Az egy házra jutó lakosságszám, 1880

[9.2. térkép](#) Az egy házra jutó lakosságszám változása, 1785–1880

[9.3. térkép](#) Az egy házra jutó lakosságszám, 1910

[9.4. térkép](#) Az egy házra jutó lakosságszám változása, 1880–1910

[9.5. térkép](#) A házak számának változása 1880 és 1910 között

Mivel 1785-ben is összeírták a házak számát, és ezt megtették 1880-ban és 1910-ben is, lehetőség nyílik az egy házra jutó lakónépesség területi mintázatának és változásának vizsgálatára. Ezzel ugyan nem oldjuk fel a családméretre, lakófélméretre vonatkozó fogalmi problémákat, amelyek a történeti demográfusok számára is sok problémát okoznak, hiszen a népszámlálások és kivitelizőik nem voltak következetesek e vonatkozásban,¹ de legalább konzisztens módon, 150 évet átfelve tudunk tendenciákat ábrázolni.

Jelentősen, átlag két fővel csökkent az egy házban (lakóépületben) élők száma Erdély északi területein az 1785–1880 közötti 100 év alatt, míg Szászföldön stagnálás mérhető. Figyelembe véve az általános demográfiai viszonyokat, Észak-Erdélyben kiterjedt építkezéssel, különéléssel kell számolni, hiszen a népesség maga nem csökkent és nem is stagnált, mint a szászok esetében. A nagyvárosokban (Debrecen, Szeged, Buda, Pest) látható növekedés viszont a nagyobb, több lakásos, többszintes épületek számának gyarapodásához is kapcsolható. A Dunántúl több megyéjében ugyancsak nőtt az egy házban lakó népesség átlagos településenkénti száma, kivéve Mosonban, ahol csökkent, igaz, itt a 18. századi értéke igen magas volt sajátos helyi szokásként a rurális térségekben is, nem csak a városokban. Nógrád, Heves, a Verhovina és Baranya esetében ugyancsak csökkent az egy lakóépületre jutó lélekszám, a Felvidék nyugati – a 18. században is általunk nagy demográfiai nyomással jellemzett Nyitra és Trencsén – térségében viszont tovább nőtt a lakó/ház arány értéke, miként Szabolcs és a Bácska egyes, de kisebb részein is.

Ugyanez a bácskai régió 1880–1910 viszonylatában viszont már egy-két fős csökkenést mutat mindössze 30 év alatt, miközben az említett Nyitra térségében tovább nőtt az egy házra jutók száma. Általánosságban nőtt ez az érték 1880 után a hegységek és alföldek találkozásánál létesült vásárvonalon, a transzverzális vasút mentén, azaz a népességnövekedés dinamikája is meghaladta az építkezések ütemét. Az általános népességnövekedés miatt Erdély északi részén sem csökkent tovább a lakos/ház arány 1880–1910 között, a Szászföldön stagnálás mutatkozott, akárcsak a székelyek között. A Dunántúl 1785–1880 között növekvő lakósűrűségű régióiban most ellentétes folyamat játszódott le. A Felvidék közepén, a bányavárosok térségében és a Verhovina nyugati részén, Zemplén középső részein szintén csökkent az egy házra jutó lakószám értéke.

A mutató változása azonban nem utal a fejlettségi viszonyokra: a csökkenő lakó/ház érték ugyanis a terület tényleges kiürülésének elméletben éppúgy betudható, mint a növekvő építkezési kedvnek. Így a Krassó–Szörény déli részén látható kiürülés a délszláv és román nagycsaládos életforma

¹ Mint azt Gyimesi Réka Bonyhád 1857-es és 1869-es népszámlálási ívei kapcsán bizonyította, ugyanazon település eltérő kerületeiben is hol egy, hol két családként írták össze az azonos házban lakó háromgenerációs családokat.

bomlásával éppúgy magyarázható, mint az elvándorlással. A városokban az emeletes házak terjedésével növekvő lakó/ház értékekkel is találkozhatunk. A házak számának változása már inkább egyértelmű indikátor, míg az itt elemzett lakó/ház arány „multikauzális”. A házak számának változását megvizsgálva (9.5. térkép) 1880–1910 között világossá válik, hogy a Duna–Tisza közén Budapesttől Kecskeméten át Újvidékig, majd az Al-Duna mentén a már említett Krassó–Szörényig nagyon dinamikus volt a házak számának emelkedése. Míg a Délvidéken ez az egy házra jutó lakónépesség számának csökkenésével járt, a Duna–Tisza közén már nem, feltehetően a demográfiai helyzet (például az érezhetően nagy bevándorlás) lépést tartott a házak számának gyarapodásával, így nem esett a lakó/ház arányszám. Ugyancsak nőtt a házak száma Bereg, Ung és Máramaros határ régiójában, ami érezhetően kapcsolatot mutatott a zsidóság bevándorlásával (lásd a migrációs és a vallási térkép hasonló mintázatát). Ugyancsak dinamikusan emelkedett a házak száma Nyitra és Trencsén egyes részein, ennek köszönhetően itt, ahol 1785–1880 között nőtt az egy házra jutó lélekszám, 1880–1910 között csökkent ez az érték. Ellenben Nyitra és Pozsony határvidékén, ahol 1880–1910 között tovább nőtt a lakó/ház arány, a házak száma nem nőtt, azaz a népességnövekedést nem követte önálló otthonok és feltehetően gazdálkodási egységek létesítése. A lakó/ház mutató ugyanis rurális vidéken az egy gazdaságra jutó munkaerő proxyjaként is értelmezhető (arról viszont nem mond semmit, hogy ez munkaerőhiányt, vagy többletet jelentett-e – a birtokméretek vagy a más földjén munkát vállalni kénytelen birtokosok arányának ismerete nélkül – lásd 12. fejezet). Nőtt a házak száma az Alföld városaiban (Debrecen), a békési löszháton és a Tisza ármentesített déli szakasza mentén, a rurális területeken is, és csökkent a lakó/ház arány. A népességnövekedés mértéke tehát nem volt akkora (tudjuk, hogy az Alföldön 1880–1910 között kiemelkedő volt, például a Duna–Tisza közén), hogy ezt ne tudta volna ellensúlyozni a házak (és gazdaságok) számának növekedése (sőt a Körösöktől délre még csökkent is a lakó/ház érték). Mindez persze nem árulkodik sem az ármentesített övezetben lévő birtokok, sem a házak méretéről.

[9.6. térkép](#) *A lakóházak építőanyaga (kőalapú vályog)*

[9.7. térkép](#) *Kőből és téglából épült házak aránya, 1910*

[9.8. térkép](#) *Faházak aránya, 1910*

[9.9. térkép](#) *Vert vályogból, sárból tapasztott házak aránya, 1910*

[9.10. térkép](#) *Vertfalú, tapasztott házak arányának százalékpontos változása 1900 és 1910 között*

[9.11. térkép](#) *Vertfalú, tapasztott házak számának változása (1910/1900)*

Kérdés, milyen minőségűek voltak ezek a házak, illetve volt-e érzékelhető változás az építőanyagukban a dualizmus korában. Mivel erre vonatkozóan a korszakból csak 1900-ra és 1910-re van adatunk, egy ilyen rövid időszak alatt is kimutatható változás valójában intenzív folyamatokat feltételez. A következőkben tehát megvizsgáltuk a házak anyagának minőségét és azok időbeli változását.

A házak minőségének nagy jelentőséget tulajdonítottak a korábbi földrajzi vizsgálatok is: Beluszky Pál, majd Győri Róbert, Mikle György, valamint Szilágyi Zsolt fejlettségi vizsgálatainak során a hat bemenő mutató egyike a házak (minőséget reprezentáló) építőanyaga volt.² Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a házak minősítése tájfüggő: míg a kőben szegény Alföldön egy kőház egyértelműen a fejlettség jele, a hegyvidéken ez nem szükségszerű, hiszen a Bakonyban, Zemplénben ez a

² Beluszky–Győri 2005; Győri–Mikle 2017; Szilágyi 2018.

fa mellett természetes, bőségben rendelkezésre álló építőanyag volt. A fa sem feltétlenül az elmaradottság jele: a flisoid homokkövekkel jellemezhető Keleti-Kárpátokban a jobban megmunkálható fa eleve jobb építőanyag. Mivel ott vályog nem is áll rendelkezésre, így építőanyag alapján a hegyvidék házállománya nem is összevethető minden esetben az Alföld falvainak építkezéseivel. Itt a kőalapú vályog az (a kő mellett), amit a vert falú háztól fejlettebbnek tekinthetünk (9.6. térkép), így a síkságon a kategóriák száma is diverzebb összevetést biztosít. A 9.7. térkép alapján azonban leszögezhető, hogy a Nyugati-Kárpátokban és a Székelyföldön a fa gyakorisága nem magyarázható a kő hiányával vagy alkalmatlanságával, így a hegyvidéken belül kijelölhető a fejlettebb és fejletlenebb zóna a kőházak hiánya alapján. Ugyanis sem Trencsénben, sem Fogarasban nem jellemző a kő mint építőanyag (a máramarosi helyzettől most eltekintünk), miközben a hegységkerettől távolabb, Fogarastól északra lévő Szászföldön és Trencsén vármegyétől délre, Pozsonyban, valamint a Közép-Felvidék bányavárosainak környezetében ez a jellemző. Illés Tamás kutatásai alapján a kőházak nagyobb gyakorisága a Székelyföldön kevesebb gyereket indikál (miként a vasúthoz való közelség is, vagy a magasabb fokú alfabetizáció is),³ tehát a modernizáció vagy a jólét proxy változójaként is funkcionálhat.⁴

A *faházak aránya* (9.8. térkép) viszont egyértelműen korrelál a más ismérvek alapján is fejletlennek minősíthető székely, kárpátaljai, erdélyi–szigethegységi és árvai régiók elhelyezkedésével. Az Alföldön fejletlennek tekintett kőalapú vályog földrajzi elterjedése sem teljesen független a természetföldrajzi adottságoktól: a Bakony és az Északi-középhegység északi és déli előterében sokkal gyakoribb ez a típus, mint másutt. Ugyanígy a mai Szlovák-alföld északi peremén is gyakoribb előfordulást mutat, mint a Kisalföld Duna menti magyar oldalán. Még azt sem mondhatjuk, hogy feltétlenül etnikumhoz kötött a jelenléte (szemben a „magyar” vert vályoggal), a kőalapú vályogházak kiugró baranyai gyakorisága ugyanis részben a magyarsághoz is kapcsolódik, nem csak a németekhez, míg Tolna németsege esetén nem látjuk ezt a baranyaihoz mérhető kiugró gyakoriságot, de még a magyar falvak értékeitől sem sokkal magasabb a tolnai németek körében mérhető érték.

A tapasztalt falú ház az Alföld, s így a magyarság sajátja is (9.9. térkép). Tény, hogy a talajnedvességgel, betegségekkel szemben kevesebb védelmet nyújt,⁵ így a fejlettségi sorrendben valóban hátul áll, bár ez nem feltétlenül oka az adott térség elmaradottságának, mint inkább a nehezen kikerülhető kedvezőtlen adottságok következménye. Összefoglalva: fejlettségi indikátorként tehát a házak minőségét csak körültekintéssel és az alföldi és hegyvidéki régiók elkülönítése, külön minősítése esetén lehet használni.

Lehetséges azonban a változás irányát, a régiók prosperitását jelezni a vert falú házak arányának változásával. Erre ugyanis 1900-ból is van adatunk (9.10. térkép). Önmagában a számuk változása még nem indikatív (9.11. térkép), hiszen láttuk, hogy a házak száma nem stagnált, ezért arányuk változása pontosabban tükrözi a trendeket. Az Alföldön például átlag 0–20%-kal nőtt a vertvályog házak száma, ami országosan is magas érték, hiszen a többi területen, ahol amúgy is kicsi volt számuk, nem növekedett a mennyiségük. Azonban a százalékpontos arányuk, részesedésük az összes házból még így is dinamikus csökkenést mutatott, ugyanis a házak száma jobban nőtt

³ Illés 2022.

⁴ Szemben a Szászfölddel: Illés Tamás szerint az általa vizsgált három székely vármegyében lévő négy-öt szász többségű településen a kőházak aránya kiugróan magas volt, szemben a szomszédos székely falvakéval, de ez az egy indikátor önmagában még nem jelenti e szász falvak magasabb életszínvonalát.

⁵ Neuber 1933, 1937.

a vert falú házak számánál (9.5. térkép). A vertvályog falú házak aránya így végeredményben Alföld-szerte 5–10%-kal csökkent, az egy Érmelléket leszámítva, ahol arányuk 20 százalékpontot nöött. Az Erdélyi Mezőségben, a szatmári és beregi Tiszaháton, valamint a Délvidéken azonban részesedésük akár 20 százalékpontnyit is eshetett.

Irodalom

- Beluszky Pál – Győri Róbert 2005. *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Győri Róbert – Mikle György 2017. A fejlettség területi különbségeinek változása Magyarországon, 1910–2011. *Tér és Társadalom* (31) 3. 144–164. <https://doi.org/10.17649/TET.31.3.2866>
- Illés Tamás 2022. *A térbeliség és felekezeti hovatartozás differenciáló szerepe a 19–20. századi Székelyföld termékenységi mintázataiban*. Doktori értekezés. Készült az ELTE Regionális Tudományi Tanszékén és az ELTE Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszékén. Budapest, 2022.
- Neuber Ede 1933. A debreceni I. oszt. elemi iskolás tanulók átvizsgálása egészségügyi szempontból. *Orvosi Hetilap* (77) 18. 373–378.
- Neuber Ede 1937. A hajduvármegyei vitézek gyermekeinek egészségügyi átvizsgálása az 1936–1937. évben. *Orvosi Hetilap* 50. (különlenyomatként: 1–48.)
- Szilágyi Zsolt 2018. Az életminőség területi különbségeinek változása Magyarországon a 20. század első harmadában. In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések*. MTA BTK – DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék – SzuloPress Bt., Budapest–Debrecen. 255–334.

Felekezeti és etnikai viszonyok 1880 és 1910 között

DEMETER GÁBOR – BAGDI RÓBERT

A felekezeti és még inkább az etnikai viszonyok vizsgálata részben a források hiánya, részben azok jellege, részben a kérdés nyilvánvaló átpolitizáltsága és sokoldalú megközelítési lehetőségei miatt nem könnyű. Ami a forrásokat illeti, az első népszámlálás 1785–1787 között nem kérdez rá sem felekezeti, sem nyelvi-nemzetiségi viszonyokra, és nem teszik ezt a főként az adózóképesség feltárására szorítókozó, de országos összeírások sem 1720-ból, 1786-ból és 1828-ból sem. A vallási adatok településszintű összesítésére ugyan lehetőséget nyújt Reesch kétkötetes monográfiája,¹ Thirring Gusztáv pedig az 1782-es és 1804-es összeírások alapján kísérletezett összesítésükkel.² A felekezeti adatok alapján kísérelte meg Fényes Elek az etnikai viszonyok településszintű (és településen belüli) rekonstrukcióját 1830-as években írt hatkötetes országleírásában, ez azonban egyrészt Erdélyre nem terjedt ki,³ másrészt nem tartalmaz százalékos adatokat, harmadrészt a felekezeti adatok alapján történő általánosítás nem teszi megbízhatóbbá a korábbi hasonló kísérletekhez képest. A településen domináns nyelvet és vallást ugyanis már a *Lexicon locorum* is megadja (Erdély újfent kimarad) az 1770-es években,⁴ majd megismétli Vályi, immár jóval több település nyelvi megosztottságát jelezve, amelyeket felhasználva az első nyelvi térképet Lipszky János készítette el a 19. század elején. Ennek méretaránya ugyan nem túl jó, de bizonyíthatóan a fent említett anyagokból dolgozott (természetesen azok hibáival együtt). Fényes újítása kétségtelenül abban rejlik, hogy a településszinten pontos felekezeti adatokból (Reesch) próbálja rekonstruálni a nyelvidominancia-viszonyokat, módszere lényegében rekonstruálható, míg Vályi esetében nem tudni, hogy a *Lexicon locorum* mellett mi volt a forrás, azonban ettől nem lesz pontosabb például a többnyelvű katolikus vidékeken. A görögkatolikusok klasszifikálása is problémás, hiszen a munkácsi görögkatolikus püspökség schematizmusának prédikáció nyelvére vonatkozó adatai világossá teszik,⁵ hogy ez a felekezet sem egynyelvű, miként az evangélikusok sem, de még a kálvinista reformáció irányzata sem mindenütt hozható összefüggésbe a magyar nyelv elterjedtségével, lévén a Szobránci járás szlov(j)ákjai is reformátusok voltak.⁶ Erdélyre vonatkozóan talán még a fentieknél is hasznosabbak a Miskolczy Ambrus és Varga E. Árpád által összegyűjtött felekezeti összeírások,⁷ noha a görögkatolikus versus ortodox rivalizáció miatt (ami a 18. század közepén egyértelműen érezhető, a rendszerszintű ki- és betérések ismétlődése miatt) pontosnak megint nem tekinthetők, bár Vályival, a *Lexicon locorum*mal vagy Fényessel szemben a településen belüli fele-

1 Reesch de Leewald 1842–1843; 1846–1847.

2 A római és a görögkatolikusok nála 61%-ot tettek ki, az evangélikusok 9,5%-os, a reformátusok 15%-os és a görögkeletiek 13%-os értéke mellett az izraeliták aránya 1,3% volt.

3 Fényes 1836–1843.

4 A települések 98%-át egynyelvűnek feltüntetve ez nyilván nem fedi a valóságot, hanem csak az (egyik) érintkezési nyelvet adja meg – főként a hatóságok számára volt informatív. (Például hogy a kilenc kérdőpontos vizsgálatok során melyik nyelvet érdemes használni.) A települések 39%-ában a magyar volt a fő nyelv, 29%-ában a szlovák, 9%-ában a román, de a települések méretének és belső viszonyaik ismerete nélkül az itt kapott értékek csak tájékoztató jellegűek lehetnek.

5 Térképre vitte Demeter Gábor: *A munkácsi görögkatolikus püspökség 1806-os összeírásának történeti statisztikai atlasza / A Historical Statistical Atlas of the Greek Catholic Bishopric of Munkács based on the conscription of 1806.* (2023). <https://www.gistory.hu/g/hu/gistory/index> (letöltve: 2024. 12. 24.)

6 Bagdi 2009.

7 Miskolczy – Varga E. 2013–2014.

kezeti (és az ebből kalkulált etnikai) viszonyokra is rámutat elvileg (itt könnyebb a nyelvek és felekezetek közti összefüggés megállapítása). Gyakorlatilag azonban az eltérő egyházak eltérő számítási módjai (összes lakos versus felnőtt lakos) és az eltérő időpontok miatt a végeredmény csak egy szempontból nem kérdőjelezhető meg, ez pedig az, hogy Erdélyben már 1750-ben is román többséggel kell számolni,⁸ ami az 1500-as 25%-os becsült értékhez képest kétségtelenül jelentős átrendeződésre utal. Az adóösszeírásokban közölt személynevek alapján történő klasszifikáció pedig több szempontból is problémás. Egyrészt a névelemzés politikailag kínos eseményekhez vezetett a két világháború közötti Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban, amikor a családnév alapján volt jogosult valaki nemzetiségi iskolába járni, nem pedig saját identitása alapján, másrészt a kétségtelen eredmények ellenére a történetírás is követett el torzításokat: az 1720-as összeírás vizsgálatakor Acsády Ignác minden adózót kategorikusan besorolt egy nemzetiség alá, a bizonytalan vagy vegyes kategóriát üresen hagyva,⁹ ami a Kovács típusú nevek alapján, valamint az eltérő kultúrkörre utaló család- és keresztnév esetében sem lehet helytálló, különösen annak fényében, hogy Szabó István Ugocsa 16. századi vizsgálatakor még tömegesen jelez bizonytalan neveket. A 18. század során, a nacionalista ideológiák terjedése előtt az effajta kategorikus besorolás csak a módszer lejáratására alkalmas, miközben az 1720-as összeírás névelemzése mint segéd módszer megfelelő volt a horvátság felvidéki migrációjának nyomon követésére a török korban, vagy a „bosnyákok” (nem horvátországi katolikus délszlávok) tömeges megjelenésének kimutatására Baranyában, vagy a lakosság nem etnikai jellegű allochton (helynév)–autochton (foglalkozásnév) csoportokra bontására egyaránt, de általában a migrációs irányok rekonstrukciójára is a török utáni korban.¹⁰ A 18. századi nevek statisztikus elemzése azt is bizonyítja, hogy a „névelemzés” egyéni szinten gyakran használhatatlan, miközben közösségi szinten többször meglepően jó egyezést mutat a statisztikai önbevallással.¹¹ Az egyes területekre fókuszáló kutatás pedig fontos adalékokat szolgáltatott a 18. században a horvátság kiszorulására Somogyból, valamint a sárosi magyarság eltűnésére.¹²

A fenti források alapján a közelmúltban Kocsis Károly tett kísérletet az etnikai (esetükben anyanyelven alapuló) viszonyok rekonstrukciójára,¹³ kiterjesztve ezt a 15. század végére is. Saját számításainkat a 18. századi felekezeti és nyelvi megoszlás kapcsán a 4. fejezet (4.7. térkép, 4.8. térkép, 4.1. ábra) tartalmazza.

A 18. századi adatok térképezett végeredményét tehát a fentiek figyelembevételével, kritikával kell kezelni. De a statisztikai módszerek látszólagos javulása és az összeírások pontosságának növekedése ellenére később sem javult lényegesen a helyzet. A felekezet és az etnikai viszonyok elsőként az 1850-es népszámlálás során kerültek be a hivatalos népszámlálási vizsgálati kérdések közé, de végrehajtási ideje (a szabadságharc leverése után), a kivitelezés módja, a feltett kérdés jellege (nemzetiségre, nem nyelvre kérdeztek rá) miatt eredményeit – melyek a nemzethalál víziójának erősítésére voltak csak alkalmasak a magyar politikai nemzet elitje szemében, a magyar kortársak (és részben emiatt az utókor magyar történetírása is) komoly kritikával illették. Ezek után nem meglepő, hogy a dualizmus korában a népszámlálási adatokban az etnikai viszonyokra

⁸ A fenti szerzők gyűjtése alapján a felekezeti térképet publikálta: Demeter–Tompai 2024.

⁹ Acsády 1896. Kritikája: Faragó 1996.

¹⁰ Acsády vizsgálatát megismételve Nógrád két járásában Demeter jóval több bizonytalan és szlovák nyelvi orientációt tükröző nevet talál 1720-ban, mint Acsády.

¹¹ Somogy megyei inszurgensek nevének és önbevalláson alapuló politikai nemzethez való tartozása az 1740-es években. Demeter 2009.

¹² Kniezsa 1941: 42–55.

¹³ Kocsis–Tátrai 2015.

csak a rendszer megerősödése után, 1880-ban mertek rákérdezni,¹⁴ de ekkor is az anyanyelvre, miként 1890-ben, 1900-ban és 1910-ben is. A helyzetet bonyolítja, hogy az 1880-as népszámlálás nemcsak az 1850-es helyzettel, de az 1910-essel sem összevethető, mert 1880-hoz képest maga a feltett kérdés is változáson ment át. Míg akkor úgy hangzott: „Mi az anyanyelve?”, 1900-ban már hosszabban körülírták, a ciszlajtán területeken kérdezett Umgangsprachéhoz közelítve azt.¹⁵ A változás tendenciózusan a magyar nyelvi elem erősödése felé hatott volna pusztán adminisztratív úton az állam egyéb tendenciái (oktatáspolitikai) nélkül is, de a népszámlálások egyéb trükköket is alkalmaztak. Így például 1880-ban a délszlávokat egy csoportban írták össze, 1910-ben már különvették a horvátokat és szerbeket, de a bunyevácokat is, ami Szabadka statisztikai magyar többségét eredményezte. Ugyanígy a krassován kategória létrehozásával ennek a torlák nyelvjárást beszélő (szerb–bolgár határon beszélt), kultúrájában erősen elrománosodott, de a római katolikus körülbelül 7000 fős népcsoportnak a besorolását sem kellett elvégezni a csoportot magáénak vindikáló horvátság és bolgárság javára.

Nem szabad feledni, hogy a statisztikában feltett kérdések (nem csak az etnika vonatkozásában) eleve szelektívek a hatalom részéről, és így indikatívak is: a fragmentáció éppúgy taktika lehet, mint egyes csoportok etnikai identitásának megkérdőjelezése és más kategóriák alá besorolása. Az utóbbi nagymestere, Jovan Cvijić mondta az előbbi módszer nagymesteréről, a balkáni etnikai térképezés egyik kiemelkedő személyiségéről, Saxról, hogy a többes identitáson alapuló, a népcsoportokat nyelvi és felekezeti kategóriákat használó mátrixban elhelyező (Cvijić szerint a régi identitást a modern – szerinte ez a nyelvi alapú – identitással keverő-összemosó) térképész a balkáni népeket „atomjaikra szaggatta”. A magyar népszámlálási statisztika nyelvi megközelítésének dominanciája miatt a 900 000-es zsidóság nem jelent meg nyelvi (és etnikai) kategóriaként¹⁶ – szemben az 1850-es népszámlálással –, csak vallásiként, így a magyar és német nyelv között választva jelentősen hozzájárultak az etnikai térkép „statisztikai elmagyarosításához”.¹⁷ Másfelől az emancipáció (valóban hangoztatott és komolyan vett) elve értelmében (a neológ irányzat számára kedvezően, az ortodoxok nehezményezése mellett) ezzel megnehezült a zsidóság faji alapon történő leválasztásának lehetősége is. Nem véletlen, hogy az utódállamok statisztikai gyakorlatában pedig önálló kategóriaként szerepelt a zsidóság, hiszen ezzel a magyar (és városi) elem statisztikai jelenlétét lehetett (valóban) csökkenteni.

Szintén az állam céljaira világít rá a magyar nyelv-tudás gyakoriságának mérése, mely a magyar politikai nemzet iránti lojalitás egyik jeleként, asszimilációs lépcsőfokként is értelmezhető – amellett hogy „modernizációs”, az államhatalom kiterjedésére utaló indikátor is. (Éppen ezért a dinamikus növekedést mutató, 1900-ban és 1910-ben is regisztrált számsort térképeken is bemutatjuk.)

Mint a fentiekből is látszik, az, hogy a statisztika az etnikai viszonyok vizsgálatában mit tekint alapfogalomnak (és mit hagy el), azaz mi a nemzet, és ahhoz milyen értelmezést társít, és egyáltalán mikortól (és miért) válik számára érdekessé ennek rögzítése, változhat, és nem választható el a központi politikai irányítás céljaitól. Mielőtt a korfelfogás sajátosságait megvizsgálunk, célszerű áttekinteni, hogy a mai történeti és szociológiai irodalom hogyan gondolkodik e fogalmakról.

14 1869-ben politikai okokból, és mert az osztrák népszámlálás sem tartalmazta, kimaradt a nyelvre és nemzetiségre vonatkozó kérdés. Thirring 1983: 6.

15 Kövér 2001.

16 A némettel kevert héber „jargon”, a jiddis a német kategóriában került feltüntetésre.

17 A fogalomra lásd Kövér 2016.

A nemzet definíciója és így a hovatartozás „mérése” (ma is) vita tárgya. A nemzet mint identitásképző koncepció interpretációs különbségeinek lényegét adja vissza a *10.1. táblázat*.¹⁸ A „modernnek” (avagy konstruktivisták, instrumentalisták) ugyanis a nemzetet konstrukciónak, mítosznak, elképzelt közösségnek tartják, amely a modern korban lezajló változások eredménye.¹⁹ Az esszencialisták mellett érvelnek, hogy etnikai alapon szerveződő csoportok, közösségek már jóval a modern kor előtt is léteztek. Vita van köztük arról is, hogy a nacionalizmus vagy a nemzet volt-e előbb; melyik hozta létre, idézte elő a másikat. A modern álláspontra helyezkedők a nemzetet a nacionalizmus eredőjeként definiálják, a premodern nézete szerint a nacionalizmus előtt is beszélhetünk nemzetekről.²⁰ Gellner szerint a nemzethez tartozás eredetileg nem inherens, de azzá vált. Anderson szerint a nemzet a vallási közösség és a dinasztikus birodalom antitézise. A. D. Smith szerint az a tény, hogy a modern gazdaság az államot nem osztálytársadalommá alakította, annak köszönhető, hogy a nacionalizmus nem modern kreálmány csupán, hanem támaszkodhat a premodern etnoszkoncepciókra, melyeknek letéteményese viszont az elit vagy az értelmiség.²¹

10.1. táblázat Nemzetfelfogások tipológiája Forrás: Császár 2009.

Ami egyértelmű, hogy a modern nemzetfelfogás nem kedvez a többdimenziós vagy többes nemzetfogalomnak.²² A népszámlálások során megkérdezett etnikai identitás a 19. században általában egydimenziós (a bonyolultabb politikai viszonyok között létező Balkánon is, csak ott sok egydimenziós nézőpontot kellett ráhúzni ugyanarra a népességre a „politikai demográfia” születésével, nagyobb keveredést és bizonytalanságot okozva, mint Sax „régies” többdimenziós megközelítése, ráadásul a Balkánon a Kárpát-medencében jóval kisebb gyakorisággal megjelenő „nemzeti közöm-bösség” jelenségével, valamint az erőszak hatására ingadozó identitások és látens identitások közti különbséggel is meg kellett birkózni). Ez a felfogás a nacionalizmus terjedésével, a nemzetállam kialakítására való törekvések fokozódásával (miközben a politikai nemzet fogalmát lassan felváltja a nyelvi nemzet fogalma) további teret nyert.

Az egydimenziós megközelítések „kicserélhetősége” (a nyelv versus vallás versus „nemzetiség” primátusa, amire a magyar és a balkáni statisztika is jó példákat mutat) a nemzeti identitás konstruált voltát hangsúlyozók (Brubaker) elképzeléseit erősíti, miközben az ellenérvek között sorolható fel, hogy e konstrukció egy létező csoport (gyakran a középosztályt vagy az értelmiséget tekintik a nacionalizmus hordozójának) elképzeléseinek módosítása-kiterjesztése egy nagyobb közösségre (azonos vallásúak, vagy azonos nyelvűek, vagy azonos államterületen élők stb.). Így például a felekezeti ma is tagolt albán nemzet nyelvi „egységességére” már a 17. századi helyi katolikus papok is felfigyeltek, premodern albán nemzetet vizionálva.

A modern nemzet alapulhat az *államnemzet* területi meghatározottságú, politikailag az abszolutizmus, ideológiailag a felvilágosodásból táplálkozó eszméjén: aki francia állampolgár, az a francia náció része (mint politikai nemzet), nyelvtől, felekezettől, társadalmi státustól függetlenül.²³

18 Császár 2009: 16. oldal alapján egyszerűsítve.

19 Anderson 2006; Brubaker–Cooper 2000; Brubaker 1995; Brubaker 2004.

20 Császár 2009: 17.

21 Smith 1998; 2001; 2004 [1989].

22 A mai népszámlálásokkal ellentétben egy ember csak egy nemzethez tartozhat.

23 Az, hogy a magyar állam a magyarnyelv-tudás és anyanyelv (nem nemzetiség) alapján klasszifikálja állampolgárait a magyar nyelv mint a politikai nemzet nyelvének 1844-es hivatalossá tétele óta nem meglepő, s az 1868. XLIV. törvény pedig tételezen ki is mondja az egy politikai nemzet koncepcióját.

De alapulhat a *kultúrnemzet*nek a romantikában gyökerező eszméjén: azonos identitású (azonos leszármazású és kultúrájú) személyek államterülettől független²⁴ halmazaként definiálva.²⁵ Így egydimenziós jellegük ellenére a modern nacionalizmusok lehetnek inkluzívak (minden balkáni ortodox görög, akkor is, ha aromunul beszél, vagy ha muszlim, de görögül beszél), vagy exkluzívak (lásd a szerbek és horvátok példáját: hasonló nyelv, eltérő vallás és történelem – de hiába ortodox egy görög, attól még nem lesz a szerb nemzet része).²⁶ A 19. század második felében a cél a kultúrnemzet tagjainak egyesítése egy államban, illetve a már létező politikai egység közösségei etnikai homogenizációjának előmozdítása. Az így születő nemzetállam magát a retrográdnak tekintett dinasztikus birodalommal szemben definiálja, a szociáldarwinista eszmék alapján a fejlődés végcéljaként, felsőbbrendű formaként tekintve magára. A nemzetállam a korábbi privilegiált csoportok felszámolásával a köztük lévő kohéziót a népfenség elve alapján elért egyenjogúsággal helyettesíti²⁷ és a homogenizációval teszi irreverzibilissé.²⁸ Míg az etnikai viszonyok lojalitási okok miatt már a 18. század birodalmaiban is szerepet kaphatnak,²⁹ ennek szisztematikus térképezése-felmérése és a többes identitás „dimenziótlanítása” egyértelműen a nemzetállamhoz kötődik, s a dinasztikus hűséget helyettesítő eszme (és állam) iránti lojalitás mérésének igénye teszi szükségessé.³⁰

A fentiekben kifejtettek alapján nemcsak a lakosság nemzeti affinitásának, felekezeti hovatartozásának számontartása, de demográfiai viszonyaikkal való kombinációja (egykezés, a herderi nemzethalál-vízió) mellett a viszonyok vizualizálása is fontos szerepet kapott a statisztikában. Balogh Pál *A népfajok Magyarországon* című 1902-es kötete a részletes kistáji leírások és demográfiai jellemzők mellett a térképezés módszertanában is újat alkotott. A rurális Magyarország viszonyaira fókuszáló atlaszunknak nem célja a „vörös térkép” ábrázolástechnikai elődjeinek felsorolása,³¹ sem a magyarországi etnikai térképek fejlődésének vázlata a Bátky–Kogutowitz-féle „tetőpontig”,³² csak jelezzük, hogy az etnikai térképezés módszertana (beleértve a módszertannal való manipulációt is) igen jelentős fejlődésen ment keresztül.³³ A teljesség igénye nélkül felsorolunk néhányat, melyek rávilágítanak, hogy a korabeli felfogás milyen indikátorokat tekintett statisztikai szempontból jelentős tényezőnek. Megyei szintű térképeken már az 1880-as népszámlálás

24 Romsics 1998: 9. Ezt tükrözi a fogalomhasználat is, az angol nation állampolgárságot is jelent, míg a német (és a magyar) nyelvnek erre külön terminusa van, a Staatsangehörigkeit, ami nem feltétlenül azonos a nemzetiséggel (Nationalität).

25 Anthony Smith megfogalmazásában: „két szimbolikus felfogása alakult ki a modern nemzeteknek”, az inkább „állampolgári-területi”, illetve a többnyire „etnikai-genealógiai” nemzetfelfogás.

26 Birodalom és nemzetállam határán az ütközőzónákban (Macedónia) a regionális identitások is államképző identitássá válhatnak.

27 Egedy Gergely szerint „a nacionalizmus a hatalom újraosztásának doktrínájává is vált, s összefonódott a demokratizálódás folyamatával”. Egedy 2007: 74.

28 Gellner 1983.

29 A „birodalmi etnikai térképészet” egyik jellegzetessége éppen a többdimenziós megközelítés, mint láttuk Sax példáján.

30 Connor 2004: 38. szerint az állam iránti lojalitás szinonimája, nem a nacionalizmus, hanem a patriotizmus, amelyet olyan népek esetén, amelyek domináns pozícióban vannak saját országukban, a nacionalizmus felerősíthet, míg az adott államon belül kisebbségi sorsban élők esetén a két típusú identitás (állam–nemzet) ütközését eredményezheti.

31 A piros színt már Nopcsa Ferenc is javasolta 1900 körül.

32 Összefoglalva lásd Segyevy 2021; továbbá: *A számontartott nemzet*. 2020.

33 Lásd még Kocsis Károly és Tátrai Patrik tanulmányát: https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/65563/31karoly_kocsis.pdf

eredményeit is ábrázolták, és 1900-ban is ez volt a domináns megközelítés.³⁴ Volt a kevert nemzeti-ségű területeket sraffozásos foltterképen és négyzethálós foltterképen ábrázoló térképlap (a magyar anyanyelvű lakosságot természetesen pirossal ábrázolva).³⁵ Kogutowitz 1919-es foltterképe már népsűrűség szerint is disztingvált,³⁶ a magyarul tudók arányát (ugyancsak pirossal)³⁷ már 1890-ben is közölték, ráadásul járásszinten. Mindezek miatt a településszintű ábrázolás mellett döntötünk. Alkalmazták a járásszintű kördiagramos módszert, mely a létszám és az arány együttes ábrázolását tett lehetővé,³⁸ ennél statisztikailag pontosabb volt Kocsárd Sándor 1902-es térképe, mely járasonként száz kis négyzetrácsot alkalmazva mutatta be a felekezeti és etnikai viszonyokat színes térképen Balogh Pál 1902-es kötetében, a járások pedig azonos méretű négyszögre torzítva jelentek meg a szomszédsági viszonyok megtartásával, ami statisztikai bravúr volt a korban. Végül Magyarország 1920-as néprajzi térképe a pontsűrűség elve alapján jelezte az etnikai arányokat, számokat és népsűrűséget egyaránt (a magyarokat ez is pirossal jelölte, mint az 1902-es térkép).³⁹

Az államnacionalizmus fokozódása miatt Magyarország etnikai-felekezeti viszonyairól igen-csak torz képet kapnánk, ha csupán az 1910-es (54%-os magyarságot eredményező) helyzetet mutatnánk be. Éppen ezért közöljük az 1880-as helyzetet is, mind a felekezetek, mind a nyelvek esetében, valamint változásterképeken is illusztráljuk a folyamatok dinamikáját. Ezek a felekezeti térképek esetében jóval kevésbé manipulatívak – azaz a változások nem tartalmazzák az összeírási kritériumok megváltozása miatt bekövetkező torzulásokat, mint az etnikai térképek.⁴⁰ A felekezeti különbségtérképek differenciái tehát kizárólag a felekezetek eltérő szaporodási rátáját, migrációs viszonyait és egyes társadalmi jelenségek meglétét (elkeresztelések) tükrözik. Ezzel szemben az etnikai viszonyok esetében a változó kérdésfeltevés torzító hatása is tükröződik térképeken a fent említett demográfiai folyamatok mellett, azontúl, hogy az etnikai viszonyok mérése nem a nemzetiségen, hanem az anyanyelven alapszik.

Mivel a térképek arányokat és arányeltolódásokat mutatnak, amelyek csalókák lehetnek (5 százalékpontos változás mögött állhat nagy népesség, és kicsi egyaránt), az adott nyelvi és felekezeti csoportok legnépesebb közösségeit is ábrázoltuk, mind az 1880-as, mind az 1910-es évmetszetre, a változás abszolút értékét is bemutatandó.

Az országos adatok alapján 1910-ben az ország 439 járása közül csak 144-ben (33%) alkotott valamelyik népcsoport 90%-os többséget, ebből 109-ben a magyarok, 18-ban a románok, 17-ben a szlovákok, míg 45 járásban egyetlen népcsoport sem érte el az 50%-ot. A városok egyértelmű olvasztótégelynek minősültek: míg 1910-ben a lakosság 54,5%-a (Horvátország nélkül)

34 *A számontartott nemzet*. 2020: 6. fejezetének térképi mutatói. Hátsek Ignác 1882a; Hátsek Ignác 1882b; *A népesség anyanyelv szerint*. 1900.

35 *Magyarország ethnographiai térképe*. 1890; *Magyarország néprajzi térképe*. 1910.

36 *Magyarország néprajzi térképe az 1910. évi népszámlálás alapján*. 1919, de ugyanerre a kaptafára más megjelölési technikával: *Magyarország néprajzi térképe a népsűrűség alapján*. 1926.

37 *A nem magyar ajkúak magyarul tudása járásonként*. 1890; *A csak magyarul tudók (a magyarok %-ában) és a nem magyar anyanyelvűek közül magyarul tudók*. 1910.

38 *A magyarul tudók száma és aránya járásonként Magyarországon*. 1911.

39 Dörre–Lux (szerk.) 1920.

40 A dualizmus korszakának végén lehetőség volt a kitérésre felnőtt korban, amit nem szükségszerűen követett betérés egy másik felekezethez. Tehát a korábbi áttéréssel szemben az új szemlélet lehetőséget adott az ateizmusra és felekezeten kívüliségre. Erre hatéves kor alatt és felnőttkorban volt lehetőség, mert a köztes időszakban a kötelező iskolai hitoktatás miatt ténylegesen valamelyik felekezethez kellett tartozni. Térképeinken az ateizmus és felekezeten kívüliség nem jelenik meg.

volt magyar anyanyelvű, a városokban ez 72% volt (2,87 millió fő, a magyar ajkú zsidóságot is ideértve), míg 1880-ban ez csak 64% volt. A nem magyar többségű járásokban fekvő 77 város közül is 24-ben a magyarok voltak többségben.⁴¹ 1850–1880 között a magyarok (1850-ben nem anyanyelvi alapú volt az összeírás) száma 4,8 millióról 6,44 millióra nőtt, ami 33%, 1880–1910 között viszont 9,97 millióra, ami a növekedés abszolút számait és ütemét tekintve (55%) is meghaladta az előző harminc évét (miközben az 1850-es kezdőpontban még alábecsültnek is vélték a kortársak a magyarok számát), összességében megduplázva a magyar anyanyelvűek számát. Az 1880–1910 közötti periódus nagyobb növekedése óhatatlanul a kiegyezés magyarság számára kedvezőbb légkörére látszik utalni: a németiség 44%-os növekedése után csak újabb 3%-ot tudott produkálni 1880–1910 között. A szlovákok 7%-os és 5%-os, a románok 7%-os és 21%-os növekedése (miközben a korban szintén nem túl kedvelt és gyengén integrált cigányoké 45% volt) arra utal, összevetve a természetes szaporulatuk értékével, hogy jelentős asszimilációs vagy migrációs veszteséggel is kell számolni. A nem magyarok átlagos növekedése ugyanis Katus László számításai alapján csak 29% volt 1850–1910 között, míg a magyarok száma megduplázódott. A magyar anyanyelv terjedése sem csak a központi kormányzat oktatáspolitikájának volt köszönhető, de a magyarok természetes szaporulata is igen magas volt (évi 12,3 ezrelék): ezt csak a szlovák és a ruszin érték múlta felül – ahol a legnagyobb volt a kivándorlás, és egyébként a legkönnyebben asszimilálódtak a magyarságba. Összességében az ország kisebbségeinek évi átlagos szaporodási rátája a tényleges növekedésük alapján 4,2 ezrelék volt, miközben a ténylegesen legkisebb természetes szaporulattal bíró románság esetében is évi 8 ezrelék mérhető a valóságban.⁴²

A különbség egyik fő oka az 1850-ben még külön felvett zsidóság magyar anyanyelvűek és németek közötti regisztrációja. Katus László számításai szerint, ha őket külön számolnánk 1880-ban is, akkor a magyar népességnövekedés csak 26%-os (33% helyett), a német 27%-os (44% helyett).⁴³ A másik ok valóban a kivándorlás, mely a magyarokat arányaiban kevésbé sújtotta. A harmadik, hogy a magyar anyanyelvűek természetes szaporulata átlagosan két ezrelékkal magasabb volt a kisebbségek összesített átlagánál. Pusztán ez utóbbi tényező különbségeinek tartós fennmaradása esetén azonban a magyarok aránya húsz év múlva sem érné el a 60%-ot.

1880–1910 között a történelmi Magyarországon a magyarok aránya növekedett a katolikusok között, részesedésük 55%-ról elérte a kétharmadot, növekedett az evangélikusok között, 25%-ról 33%-ot érve el, míg az izraeliták között elérte arányuk a 75%-ot is, az 1880-as közel 60%-ról kiindulva. A németek súlya az evangélikusoknál 35%-ról 31%-ra csökkent, a római katolikusoknál 19%-ról 14%-ra, az izraeliták között 34%-ról 21%-ra esett vissza (itt egyértelmű a magyarság asszimilációs nyeresége). A szlovák anyanyelvűek aránya a római katolikusokon belül 20%-ról 15%-ra esett, az evangélikusokon belül 39%-ról egyharmadra zsugorodott arányuk. A románok, ruszinok és szerbek aránya az ortodoxok és görögkatolikusok között viszont gyakorlatilag stagnált. A jiddis rítusközösségek (ortodox kötődésűek) súlya 71%-ról 50% alá esett. A fenti adatok látenszen azt a középkorban is bizonyítható tényről látszanak igazolni, hogy a modern korban is kisebb hajlandóság volt a vallás lecserélésére, mint a nyelvcserére. Láttuk ezt a zsidóság esetében is az 1850–1880 és 1880–1910-es magyar és német nyelvi gyarapodás anomáliáinak vizsgálata esetében is. Budapesten a zsidók 91%-a magyar anyanyelvű volt, míg Máramarosban csak 17% (országosan 72%), hiszen a századfordulóig folyamatos volt a galíciai, jiddisül beszélő (azaz német anyanyelvűként összeírt) ortodox közösségek

41 Katus 1989: 193–196.

42 Katus 1989: 193–196.

43 Katus 1989: 193–196.

migrációja. Karády Viktor és Katus László szerint a zsidóság mellett leginkább a németiség és a szlovákok voltak hajlamosak az asszimilációra a magyarságba.⁴⁴ Ha a magyar mint idegen nyelv tudását asszimilációs indikátornak (egynek a sok közül) tekintjük, akkor feltűnő, hogy Gömörben a felnőtt szlovák férfiak jelentős része tudott magyarul, miként a Budapest környéki, mosoni, de a tolna-baranyai és bácskai németiség körében is általános volt a magyarnyelv-tudás az 1910-es statisztikai kimutatás szerint, míg 1900-ban még ez nem volt egyértelmű.⁴⁵

Az asszimiláció folyamatára és a különböző anyanyelvűek közti elterjedtségére (első lépését nevezzük akkulturációnak) utal, hogy 1880–1900 között a csak magyarul beszélők aránya 82,5%-ról 79,5%-ra esett a magyar anyanyelvűek között, miközben a németül is beszélők aránya 10%-ról 12%-ra, a szlovákul is beszélők aránya 3,4%-ról 3,8%-ra, a románul is beszélőké 2,7%-ról 3%-ra nőtt.⁴⁶ Másképpen: 1880-ban a magyar anyanyelvűek 17%-a, 1910-ben közel 25%-a beszélt egyéb nyelvet is, az összes nem magyar anyanyelvűnek pedig 1880-ban 11%-a, 1910-ben 23%-a beszélt magyarul (is). Ez a két halmaz kijelöli az asszimiláció köztes lépcsőfokait.⁴⁷

Szintén az akkulturáció folyamatára utalnak a névmagyarosítások is: 1896 előtt évi 700–900 eset volt az átlagos, ezt követően viszont évi 2500–2800-ra ugrott az esetszám. Kétharmaduk izraelita volt, őket a római katolikus felekezet feltehetően szlovák és német, kisebb valószínűséggel horvát nevű képviselői követték.⁴⁸ Az iskolai oktatás jellege is hozzájárult a nyelvi viszonyok változásához. Szarka László szerint 1876-ban szlovák nyelvterületen 2016 szlovák iskola volt, 1913-ban már csak 354, a magyar nyelvű népiskolák száma viszont 1036-ról (33%) 3487-ra nőtt (közel 90%). Erdélyben a görögkatolikus és görögkeleti egyház iskolázási dominanciája miatt nem volt jelentősebb eltolódás az iskolák nyelvi viszonyaiban. Az 1907-es Lex Apponyi az állami dotációt attól tette függővé, hogy az adott iskolában tanítják-e a magyar nyelvet, ami szintén hatott a lakosság nyelvtudására (nyelvhasználatára kevésbé). Mindenesetre az a tény, hogy a népiskolai tanulók között a magyar anyanyelvűek aránya 48%-ról 54%-ra nőtt 1907-ig (a német anyanyelvűek aránya 17%-ról 12,8%-ra esett, a szlovák anyanyelvűeké 15,6%-ról 13,6%-ra, a románoké viszont stagnált 12% körül),⁴⁹ tehát a törvény bevezetéséig, inkább a demográfiai folyamatok eredménye. Fontos hangsúlyozni, hogy Karády Viktor és Kovács István Gábor iskolai beszélt nyelvekre vonatkozó statisztikai kutatásai rávilágítottak, hogy még ezen adatok is csak nagy körültekintéssel kezelendők.⁵⁰

Külön szót kell ejteni a cigányságról és integrációjukról, akkulturációjukról: 1890-ben a népszámlálás csak 96 000 főben állapítja meg a számukat, az 1893-as kifejezetten rájuk specifikált összeírás viszont származás alapján 275 000 főt említ, de csak 82 000 cigány anyanyelvűt találtak, jóval kevesebbet, mint 1890-ben. Az állandóan letelepedett lakosság csak 30%-a beszélte a cigányt, 25% a románt, 40% a magyart vallotta anyanyelvének. Ezzel szemben a vándorló életmódot folytatók esetében a cigány anyanyelvűek aránya 60% volt, a magyar anyanyelvűeké 23%, a románé 12%.⁵¹

44 Kövér 2001: 150.

45 Kövér 2001: 147–149.

46 Kövér 2001: 154.

47 Kovács 2011a.

48 Kövér 2001: 153.

49 Kövér 2001: 156.

50 Karády 2000; 2001a; 2001b; Kovács 2011b. A következő fejezetek/tanulmányok: *Sáros megye nyelvi viszonyai 1880–1910. Előtanulmány a sárosi tanítókat bemutató 1895-ös szociológiai felmérés elemzéséhez.* 321–358; *A tanítási nyelv Sáros megye népiskoláiban. A dualizmus kori tanügyi statisztika rejtelseihez.* 359–374; *A nyelvi asszimiláció ösvényei. A Sáros megyei néptanítók nyelvi viszonyai az „ezredik” évben.* 375–410.

51 Kövér 2001: 150.

Mivel Kocsis Károly, Tátrai Patrik és Bottlik Zsolt az 1910-es etnikai viszonyokat reprezentáló településszintű állapottérképet már elemezték,⁵² ezért mi hangsúlyosan az 1880-as állapotokra és az 1880–1910 közötti időszak etnikai változásaira, a különbségtérképekre fókuszálunk, valamint a felekezeti viszonyok hasonló módon történő bemutatására, melyek szintén nem képezték elemzés tárgyát a közelmúltban (az utolsó finom felbontású megközelítést a kérdésnek Balogh Pál már említett munkája adja). A felekezetek esetében a kérdésfelvetés sem változott, és egyéb okok miatt sem feltételezhető jelentősebb manipulatív szándék az adatsorokra vonatkozóan.

A felekezeti viszonyok területi mintázata 1880 és 1910 között

10.1. térkép Az írni és olvasni tudók számának változása (1880 és 1910 között)

Az ország legnagyobb vallási közösségét képező római katolikusok jellemzően a Dunántúlon kerültek többségbe, különösen Zala, de Moson, Sopron és Vas vármegyékben és Pécs környezetében is. A Felvidék nyugati részén a szlovákság több vármegyére kiterjedő területén ugyancsak domináltak. A Felvidéken keleti irányba viszont a római katolikusok aránya csökkent, csupán Kassa, a Szepesség és Sáros összefüggő területei tudták e tendenciát megtörni. Árva és Szepes lengyelek által lakott részei szintén római katolikus dominanciát mutattak. Gyakorlatilag tisztán római katolikus területnek tekinthető Heves vármegye, de ez kiegészült nógrádi területekkel is, itt tágabban értelmezve a palócok településterületét. Egybefüggő római katolikus abszolút többségről beszélhetünk még a Duna–Tisza közén, a Szeged és Pécs közötti tengely mentén a magyar és német ajkú lakosságnak köszönhetően.

Jelentős római katolikus közösség élt még a Bánság középső és északnyugati sarkában, illetve Székelyföld északi részén (Csíkszék és Gyergyószék). Ez utóbbi területtől eltekintve Erdélyben, de a Partium számos településén is szinte teljesen hiányoztak a római katolikusok.

A Tiszántúl északi részét hagyományosan református területnek tekintjük, erre cáfol rá a térkép már 1880-ban is (1910-ig még tovább változik a helyzet), hiszen Szabolcsban szinte minden településen 5%-ot, de inkább 20%-ot meghaladó arányban vannak jelen a római katolikusok. Hajdú vármegyében, a „kálvinista Rómának” is hívott Debrecenben is több mint 5000 fős római katolikus népesség élt már 1880-ban is. Ugyanebben a vármegyében, a Püspökladányban megjelenő római katolikusság az itt elágazó vasút miatt növekvő funkcióknak, illetve az emiatt növekvő népességszámnak köszönhető.

A legalább 10 000 fős római katolikus többséggel rendelkező települések jellemzően regionális központok voltak (például Kolozsvár, Kassa vagy Pozsony), vagy az Alföldön feküdtek, főként a Duna (például Apatin, Baja, Dunaföldvár) és a Tisza mentén (Magyarakanizsa, Zenta, északabbra Szentes, Csongrád vagy Szolnok), vagy ahhoz nagyon közel fekvő településeken (Kalocsa, illetve Hódmezővásárhely) volt jellemző.

10.2. térkép A római katolikusok arányának százalékpontos változása (1880–1910)

Magyarországon a római katolikusok aránya 1880–1910 között három nagyobb régióban lényegében stagnált, vagyis +/-2%-on belül maradt a változás mértéke. Nem volt lényegi elmozdulás a Dunántúl nyugati részén, illetve a Felvidék nyugati részén, hiszen e területeken a római katolikusok abszolút többségben voltak. Ugyancsak nem volt érdemleges változás Erdély középső, nagyobb területén sem, mert itt jellemzően nem, vagy alig éltek római katolikus vallásúak.

⁵² Kocsis–Tátrai 2015.

A római katolikus előretörést mutató területek közül elsőként az Ormánságot kell kiemelni, mert a szélesebb körben is ismert „egykezés” inkább az itt élő reformátusok körében volt elterjedt, ami törvényszerűen a római katolikusok arányának növekedését eredményezte.

Az Alföldön jellemzően a római katolikusok aránya kissé növekedett, még akkor is, ha a Tisza mentén, a Szolnok–Szabadka-tengely mentén több településen ennek az ellenkezője volt a jellemző. A legnagyobb arányú növekedés a Kiskunságban valósult meg (közel 10 százalékpont), utána következtek Jász–Nagykun–Szolnok Tisza bal parti részei. Hajdú és Szabolcs majd minden településén tudtak javítani római katolikusok a százalékpontos arányaikon, jellemzően 5% körüli értékben.

A római katolikusok arányának csökkenése jellemzően vegyes anyanyelvű területeken, illetve nyelvhatárok mentén, a peremterületeken következett be, ezt lehet látni az Északkelet-Felvidéken, de Szatmárban és Máramarosban is. Székelyföldön jellemzően ugyancsak csökkent az arányuk, itt azonban viszonylag kompakt nyelvterületen játszódott le a folyamat.

1880 és 1910 között az Alföldön jelentősen megnövekedett (körülbelül megduplázódott) a 10 000 főnél magasabb római katolikus népességgel rendelkező települések száma, így megjelent közöttük például Gyula, Abony vagy Gyoma. Számos egyéb vármegyeszékhely csatlakozott e csoporthoz: Szekszárd, Kaposvár, Veszprém, és az ország keleti feléből például Nagyvárad. Mindezen példák esetében a városok lélekszám-növekedése magával hozta a római katolikus közösség számának növekedését is.

Összefoglalva: látványos a katolikus felekezet térnyerése a Dunántúl déli és középső részén, a Duna-melléken és a Duna–Tisza közén e harminc év alatt is. Ez főleg a reformátusság rovására valósult meg: a reformátusok dominálta területeken akár 5–10 százalékpontos emelkedés is mérhető a római katolikusok arányában. Hasonló a helyzet a Tiszántúlon és a Hajdúságban, Debrecen térségében, ami legalább annyira a migráció, mint a preferenciális szokások (esetleges elkeresztelések) számlájára írható. A katolikus felekezet szintén erősödött a Szlovák-érchegység déli lejtőin az ottani evangélikus szlovákok már említett rosszabb demográfiai mutatói miatt, de feltűnő a jelenség a Szepességben (itt az evangélikus németiség rosszabb demográfiai viszonyai miatt) és Kassa környékén is. A felekezet súlya összefüggően leginkább Buda környékén csökkent.

10.3. térkép A reformátusok aránya és legnagyobb közösségeik 1880-ban

A református felekezet jellemzően a magyarok körében volt domináns (99%), így a magyar településterületen belül maradtak az általuk lakott települések. Törzsterületüknek hagyományosan a Tiszántúl középső és északi része számított 1880-ban: a reformátusok itt, majd minden településen a lakosság több mint 80%-át alkották. E területhez kapcsolódott Szatmár nyugati fele és Bereg magyarok által lakott déli fele. Számottevő reformátusság élt még a Tisza jobb partján Borsod, Dél-Zemplén, Abaúj egyes részein és Gömör déli részén.

Az ország más területein már csak kisebb településcsoportok esetében tudott a református felekezet 80% feletti arányt elérni, így Háromszékben, az Ormánságban, a Drávaszögben, illetve a Duna jobb partja mentén, a Duna menti síkon.

A Dunántúl keleti felében Komáromban, Fejérben, részben Veszprémben, Enying környékén, továbbá Pápa térségében a református közösség 20–50%-ot meghaladó arányban volt jelen.

Kolozsvár kivételével csak az alföldi nagy lélekszámú városokban élt 10 000 főt meghaladó református vallású népesség (Makó, Szentes, Hódmezővásárhely, Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd, a

Nagykunság városaiban: Mezőtúr, Túrkeve, Kisújszállás és Karcag, illetve Hajdúböszörményben, Hajdúnánáson, és természetesen a felekezet szellemi központjának számító Debrecenben). 5% alatti arány jellemezte a szlovák, ruszin, román és szerb többségű településhalmazt, így lényegében az ország földrajzi peremvidéke (kivéve Háromszéket) „reformátusmentesnek” tekinthető.

Szembetűnő, hogy a Bánság alig rendelkezett református népességgel, aminek az a magyarázata, hogy a 18. században újra be kellett népesíteni, és a római katolikus Habsburgok birodalmában ekkoriban kifejezetten kerülni kívánták, hogy e térségekbe református vagy evangélikus csoportok telepedjenek le; a szabályt erősítő kivételnek tekinthető később Torontálvásárhely.

10.4 térkép A reformátusok arányainak százalékpontos változása (1880–1910)

A római katolikus felekezet terjedésének területi mintázatával szemben a reformátusok arányának növekedése kifejezetten csak egyes ipari centrumok (Ózd, Petrozsény) térségében markáns, ami tehát migrációs forrásra utal. A térkép szinte a katolikusok térnyerésének komplementerét adja, az egyik jelentős kivétel Háromszék déli, bodzafordulói része, ahol nyilvánvalóan ortodox vagy görögkatolikus előretörés áll a reformátusok aránycsökkenésének hátterében, a másik Kolozsvár környéke, ahol hasonló folyamatok játszódhattak le a város környezetében.

Általánosságban kijelenthető, hogy ott, ahol a reformátusok a népesség több mint felét alkották, a következő három évtizedben kissé csökkent a százalékpontos arányuk. Ennek két oka lehetett, egyrészt alacsonyabb születésszám miatt (egykezés) bekövetkező népességcsökkenés, ami jobban jellemezte a reformátusok egyes közösségeit (például Ormánság). A másik tényező a dualizmus korában végbemenő gazdasági-társadalmi fejlődés, amely a belföldi migrációra is hatással volt. A Hunyad vármegyei Petrozsény bányászatának fejlődése a dualizmus korában jelentős munkaerőt vonzott, köztük református vallásúakat is, mint ezt a térkép is jól láthatóan bizonyítja.

A dualizmus kori városok népességszáma főként a pozitív vándorlási egyenleg miatt növekedett (nem a természetes szaporulat miatt), így tudta Marosvásárhely, Nagyvárád és Miskolc református közösségének száma átlépni a 10 000 főt.

Ott, ahol alig éltek reformátusok 1880-ban – például a Felvidék és a Dunántúl nyugati felében (de a Kárpátok mentén húzódó településeken és a Bánságban is) –, az alacsony (néhány száz fős) népességgel rendelkező falvakban egy-egy fő vagy család elköltözése/beköltözése is befolyásolhatta a százalékpontos változást. Ezeken a területeken a reformátusok aránya lényegében stagnált, mert harminc év alatt a változás +/-2%-on belül maradt.

10.5. térkép Az evangélikusok aránya és legnagyobb közösségeik 1880-ban

1880-ban a Magyar Szent Korona Országában összesen 1 122 849 evangélikus élt, akik jellemzően német és szlovák anyanyelvűek voltak. A szlovák településterületen belül Nyitra vármegyében Miavában és annak járásában fekvő kilenc faluból egy kivétellel mindenütt az evangélikusok voltak többségben. Turóc és Liptó vármegyében ugyancsak számos településen szlovák evangélikusok éltek. A harmadik nagyobb összefüggő szlovák evangélikus területnek a Kárpátok belső vonulata és annak déli lejtői számítottak. Ez a magyar–szlovák nyelvhatár menti kontaktzónát, vagyis közigazgatásilag Hont, Nógrád és Gömör vármegyéket jelentette. Természetföldrajzilag pedig az Ipoly jobb parti mellékfolyói által meghatározott területről (kisebb részben a Sajó bal parti mellékfolyóiról) volt szó, amely a dél-nógrádi evangélikus (szlovák) kirajzás forrásterülete volt.

A 18. század első felében jelentős számú szlovákság érkezett az Alföldre is, főleg Békés vármegyébe. Ennek eredményeként 1880-ban a legalább 10 000 fő evangélikus népességgel rendelkező

települések nem a kompakt szlovák nyelvterületen feküdtek, hanem Békésben, ahol Békéscsaba, Orosháza és Szarvas bizonyultak a legnépesebbnek. Északabbra, Nyíregyházán is több mint 12 000 fő evangélikus élt. Egyetlen településen tudta még átlépni az evangélikusok száma a 10 000-t: Budapesten, ahová szlovák ajkú munkások is érkeztek, akiket leggyakrabban az építkezéseken foglalkoztattak.

A németek esetében kevesebb olyan település volt, ahol az evangélikus vallás dominált, még a Tolna vármegyei – háromnegyed részben német anyanyelvű – Bonyhádon is hiába élt közel 2000 főnyi evangélikus, a népesség csupán harmadát alkották. A szomszédságában fekvő közel 1000 fő Izményen azonban az összes német evangélikus volt. Északon Szepes megyében, a szlovákokkal keveredve tűnnek fel evangélikus cipszerek. A szlovák anyanyelvűek inkább a falvakban, a német anyanyelvűek inkább a városokban összpontosultak. Evangélikusok éltek még nagyobb számban Vas vármegye egyes nyugati részein (a ma már Burgenlandhoz tartozó területen), továbbá Sopron környékén, egyes tolnai és baranyai falvakban, Bácskában az Újvidék tágabb környezetében, illetve Erdély déli, szászok által lakott részein, jellemzően Brassó környékén. Brassó vármegye mindhárom járásában az evangélikus vallás volt a legnépesebb felekezet, míg magában Brassóban a lakosság szűk harmada tartozott hozzájuk. A három járás közül az Alvégi és a Felvégi járásban egy-egy kivétellel az evangélikus németek alkották a települések többséget. A Hétfalusi járásban azonban jellemzően evangélikus vallású magyarok (hétfalusi csángók).

10.6. térkép Az evangélikusok arányának százalékpontos változása (1880–1910)

A dualizmus kori Magyarországon az evangélikusok a népesség 6-7%-át alkották, ennek megfelelően a hazai települések jó részén nem vagy alig éltek. Százalékpontos változás a településeken így alig történt, hiszen a harminc év alatt a -2/+1% közötti változás lényegében nem jelentett elmozdulást. E csekély változást már egy-egy család ki- vagy beköltözése is befolyásolhatta, illetve az, hogy a népszámlálási évben (vagy közvetlenül előtte) történt-e születés vagy halálozás.

Azokon a településeken, ahol az evangélikusok a népesség több mint 50%-át tették ki, gyakorlatilag mindenhol csökkent a százalékpontos arányuk. Kivételnek csak a nyugat-magyarországi határvidék mellett élő falvak számítottak Vas vármegyétől egészen Nyitraig. A dualizmus kori gazdasági fejlődés magával hozta a belső vándorlások növekvő jelentőségét, ami szükségszerűen a városok népességének gyarapodását jelentette. Nagyszeben így tudta átlépni az evangélikusok esetében a 10 000 főt meghaladó határt. A nagy népességszámú, jelentős evangélikus vallású népességgel rendelkező alföldi települések is hatással tudtak lenni környezetükre, mert a mellettük fekvő kisebb településeken több mint 5 százalékpontos növekedés volt tapasztalható. Békésben, kisebb részben Csanádban és Szabolcsban is megtörtént e folyamat: beköltözések, majd családalapítások.

A Felvidéken, Szepes vármegyében, Gölnicbánya környékén olyan mértékű volt az elvándorlás (a demográfiai átmenet idején), hogy fogyott a népességszám, ami az evangélikusok számának csökkenését is jelentette. A térképen jól látható a lutheránus németiség, valamint a szlovákság 5 és 10 százalékpontos tér- és arányvesztése.

10.7. térkép Az ortodoxok aránya és legnagyobb közösségeik (1880)

A dualizmus kori Magyarországon zömmel a román és szerb anyanyelvűek számítottak görögkeleti (ortodox) vallásúnak, ennek megfelelően a Máramaros, Szatmár, Hajdú, Békés, Csongrád, Pest vármegye vonaltól nyugatra és északra csupán elvétve, kevés településen tudták meghaladni az 5 százalékpontot. Pest vármegyébe a szerbiai oszmán hódítás miatt érkeztek szerbek több hullámban,

ahol Szentendre vált a központjukká, míg a Duna menti áttelepülő szerbek által alapított Ráckeven már 1487-ben megépült a szerb ortodox templom.

Az ortodoxok túlnyomórészt Erdély déli és délkeleti részén, illetve a Bánság mindhárom vármegyében, továbbá Bácskában a Duna és a Tisza folyók mentén éltek nagyobb számban, végül kisebb számban Baranya keleti részén is megtelepedtek. A Marostól északra a Bihar és Arad vármegyék ugyancsak jelentős számban éltek görögkeletiek.

Krassó-Szörény vármegyében éltek legjelentősebb számban görögkeletiek, hiszen mind a tizenöt járásban a legnagyobb csoportot képezték, ami járásonként több mint 10 000 főt jelentett.

Legnagyobb közösségeiket tekintve hiányoztak a nagy lélekszámú települések, csupán Zombor szabad királyi városban tudták átlépni a 10 000 főt 1880-ban, ami 42,7%-os részesedést jelentett a város népességéből. A Bánságban Nagykikindán élt 11 858 ortodox, akik a népesség majd 60%-át alkották.

10.8. térkép A görögkatolikusok aránya és legnagyobb közösségeik (1880)

A görögkatolikus vallás úgy alakult ki, hogy a Habsburg Birodalomban a görögkeleti (ortodox) vallásúak egy csoportja elfogadta a római pápa fennhatóságát, azzal a feltétellel, hogy a liturgia változatlan maradt. A görögkatolikus vallás a dualizmus kori Magyarországon leginkább a román, a ruszin, kisebb mértékben részben a magyar anyanyelvűekre (részben az előző közösségekből asszimiláltakra) volt jellemző. 1880-ban a legnagyobb lélekszámú görögkatolikus közösség Hajdúdorogon élt, amely ennek a ténynek köszönhetően tudott püspöki székhellyé válni 1912-ben.

A görögkatolikusok Északkelet-Magyarországon, Szepestől Máramarosig a hegyekben, valamint Erdélyben és az egykori Partiumban éltek, jellemzően a Maros vonalától északra, de részben attól délre is előfordultak, például Hunyad vármegye déli részén. E területeket általánosan a kisebb fokú városiasodottság jellemezte.

1880-ban Beszterce-Naszód és Máramaros vármegyékben helyezkedett el a legtöbb nagyobb lélekszámú – nagyságrendileg 2000 és 5000 fő közötti – görögkatolikus közösség. Szolnok-Dobokában, a Szilágyságban és Szatmár vármegye keleti felén (Szatmár esetében az egykori Kővár vidékén) voltak nagyobb összefüggő görögkatolikus területek, egyes esetekben 90% feletti arányban. A Keleti-Beszékidek ruszin településterülete lényegében megegyezett a görögkatolikusok által dominált – 90 százalékpont feletti – településekkel.

A magyar településterületen belül a Cserhát (Abaúj), Dél-Zemplén (Tokaj-Hegyalja), részben a vegyes etnikumú Középső-Zemplén, továbbá a Bodroghöz, Szabolcs és Szatmár vármegyék területén éltek görögkatolikusok. A magyar ajkú településeken 1880-ban már viszonylag ritka volt, hogy a görögkatolikusok abszolút többségben lettek volna (Nyírség, Bodroghöz), jellemzően 20–33 százalékpontos arány jellemezte őket.

E területeken kívül a Bánságban és a Bácskában a 18–19. századi telepítéseknek köszönhetően szórványban egy-egy települést lehet görögkatolikusként meghatározni.

10.9. térkép Az ortodoxok arányának százalékpontos változása (1880–1910)

10.10. térkép A görögkatolikusok arányának százalékpontos változása (1880–1910)

Az erdélyi Szászföldön nőtt az ortodoxok aránya, miként Háromszék déli részén is a harminc év alatt, a Bánátban pedig elég mozaikos volt a helyzet. A görögkatolikusok arányvesztése Máramarosban az 1900-as évek elejéig az intenzív zsidó bevándorlásnak köszönhető, nem

felekezetváltásuknak vagy elvándorlásuknak. (Jellemző módon 10 000 fő feletti közösségük egy településen egyedül nekik nem volt 1910-re.) Az Északkeleti-Felvidékre jellemző kivándorlásuk ellenére itt arányuk nem csökkent, ellenben a Miskolc–Kassa–Ungvár háromszögben igen, ami egyértelműen asszimilációs veszteség (demográfiai szempontból kedvezőbb viszonyokkal voltak jellemezhetők, mint az evangélikusok, tehát a kis reprodukciós ráta nem volt jellemző rájuk, ezt az 1870-es sátorlajújhelyi viszonyokat elemző kötetünk is tanúsítja). Debrecenről északra és keletre az 1912-ben alapított hajdúdorogi püspökség majdani területén számarányuk javulása figyelhető meg 1880–1910 között.

10.11. térkép Az izraelita lakosság aránya 1880-ban

A térkép skálája is jelzi, hogy Magyarországon gyakorlatilag nem volt olyan település, ahol abszolút többségben lettek volna. A Sáros vármegyei Sebes-Kellemes a ritka kivételek közé tartozott, hiszen 629 fős népességéből 526-an tartoztak az izraelita közösséghez. Az Eperjes tözsomzédságában fekvő falu akkor válhatott az izraeliták által döntő többségben lakott településsé, amikor a zsidóknak még tilos volt a városokban letelepedniük. (Hasonlóan magas volt az arányuk korábban Hunfalva-Hunsdorf településen.)

Az izraelitákra az volt a jellemző, hogy inkább a magasabb lélekszámú településeken koncentráálódtak (ez olykor még arányukban is tükröződik, nem csak létszámukban). A Felvidék keleti peremén, illetve Északkelet-Magyarországon jellemzően általánosan 10% feletti részesedéssel bírtak. Az izraelita lakosság nagyobb létszámban nemcsak a ruszinok által lakott településterületeken volt jelen, de Dél-Zemplénben, Abaúj-Torna és Szabolcs vármegye területén is. A Felvidék nyugati peremén, például Trencsén vármegye területén ugyancsak hangsúlyosabban voltak jelen. A két terület a két, időben eltérő, 18. század végi (a cseh és osztrák tartományokból), majd a 19. századi betelepülés irányát (Galícia) is jelzi. Vármegyei szinten Máramarosban éltek a legnagyobb arányban, az összesen 33 463 izraelita a vármegyei népesség 14,7%-át jelentette. A környező vármegyékben, így Ugocsában a vármegye népességének 11,3%-át alkotta a 3798 fős izraelita közösség, míg Ungban 12,9%-át. Az Alföldön jellemzően 2–5% között alakult az izraeliták aránya. Legkisebb arányban pedig Dél-Erdélyben, hozzáértve Székelyföldet, Karassó-Szörényt és a Bánság déli felét is. Az ország egész területén megjelenő, szigetszerűen erősebb színezésű pontok az adott terület, vármegye székhelyeit és egyéb gazdaságilag fontos településeket is kijelölik, ahol az izraelita felekezet magasabb arányt képviselt.

10.12. térkép A zsidók aránya és legnagyobb közösségeik (1910)

1910-re a dualizmus kori gazdasági-társadalmi fejlődés eredményeképpen Budapest európai szintű várossá növekedett, ahol a népszámlálás pillanatában 880 371 fő élt. E ténnyel szorosan összefüggött, hogy a gyarapodó metropoliszban (a földrajzi peremterületekről, a hegységkezetből a Kárpát-medence közepére irányuló vándorlás következtében) az izraeliták létszáma is számottevően nőtt. Magyarországon legnagyobb települési közösségük így Budapesten jött létre, ami a város lakosságának 23,1%-át tette ki (203 687 fő). A második legnagyobb közösség Nagyváradon élt (15 155 fő), míg a harmadik helyen Miskolc (10 291 fő) állt. A magyarországi vármegyeközpontokban ugyancsak jelentősebb, de az előbbiekhöz képest kisebb létszámú izraelita közösség élt. E települések képezték lényegében a második legfontosabb csoportot. Hangsúlyozandó, hogy a népszámlálások a zsidóságot nem etnikumként, hanem felekezetként, ráadásul egységes felekezetként regisztrálták, nem téve különbséget az ortodox, neológ és status quo ante irányzatok között.

Az 1880-as év esetében már tárgyalt, külföldi bevándorlási irányt jelző határ menti magasabb felekezeti arányok csak a keleti országhatár mellett maradtak fenn 1910-re. Máramarosban volt a leginkább jellemző, hogy településein 10% körüli, de inkább azt meghaladó arányban éltek izraelita vallásúak. Így Máramarosban 1910-ben 65 694 izraelita vallású egyén élt, akik a vármegye népességének 18,3%-át alkották, tehát a Galícia felől érkező bevándorlás még erősödött is a dualizmus évei alatt.

A hegységkerettől az Alföld irányába haladva a vármegyeközpontok, a járásszékhelyek és az egyéb fontos kereskedelmi települések mindig magasabb létszámú (majd ezzel szorosan összefüggve magasabb arányú) izraelita közösségnek adtak otthont, mint a közvetlen környezetük: Beregszász (Bereg), Kisvárdá (Szabolcs), Nagykároly (Szatmár), Berettyóújfalu (Bihar), Gyöngyös (Heves), vagy a Dunántúlon Keszthely (Zala) sorolható példaként. Dél-Erdély és a Bánság jelentős területén még mindig 1% alatt maradt az izraelita népesség aránya.

[10.13. térkép](#) *Az izraelita lakosság létszámának változása (1880–1910)*

A zsidóság esetében a lélekszám, nem a százalékpontos arányok változását mutattuk be, mert esetükben ezek eleve alacsonyabb és kisebb szórást mutató értékek voltak. A lélekszám változását a többi felekezet esetében azért nem találtuk célszerűnek bemutatni, mert egy kétfős kisebbség (amely jelentéktelen arányt képvisel) esetében már két gyerek születése is a létszám megduplázódását jelenti, miközben a százalékos arány vélhetőleg változatlan marad. A zsidóság létszámnövekedése jól látható 1880–1910 között a keleti végeken, Ungtól egészen Csíkszélig (annak ellenére, hogy 1905 után nehezült a bevándorlásuk Máramarosba és környékére). Meglepőbb, hogy a nagyvárosok mellett tömbszerűen duplázódott-triplázódott létszámuk a Duna–Tisza közén, a Hajdúságban, Titel térségében (10.13. térkép). Budapesten túl egyik városban sem érte el létszámuk a 10 000 főt, de tucatnyi kisebb-nagyobb városban 5000 fős közösséggel bírtak (ami csak statisztikailag jelent felekezeti homogenitást, mert az adatszolgáltatás nem tért ki külön a neológ, ortodox és status quo irányzatok szétválasztására).

A Kárpát-medence belsejébe vándorlás útjába esett Debrecen, így e vármegyeszékhely példáján mutatjuk be, hogyan alakultak ténylegesen e számok. Debrecenben 1880-ban 3089 izraelita élt, akik a népesség 6%-át alkották (csaknem 50 000 lakos élt a városban). Harminc év múlva Debrecen már 97 729 fős lakossággal rendelkezett, közülük 8406 fő tartozott az izraelita felekezethez (8,6%). A térkép tehát az abszolút számok szerint mintegy 5000 fős növekedést, a zsidóság számának több mint 100%-os növekedését csupán 2,6 százalékpontos növekedésnek mutatja, hiszen mindeközben a város népessége is jelentősen gyarapodott.

E térkép abban is különbözik a korábbtól, a zsidók arányainak 1910. évi ábrázolásától (10.12. térkép), hogy itt az 1000 főt meghaladó települések is ábrázolásra kerültek. Ennek következtében számos alföldi járás- vagy egyéb központ is felkerült a térképre, mint például Karcag vagy Jászberény.

[10.14. térkép](#) *A magyarul beszélni tudók és a magyar anyanyelvűek százalékos különbsége, 1910*

[10.15. térkép](#) *A magyarul nem tudók arányának százalékpontos változása (1900 és 1910 között)*

[10.16. térkép](#) *A magyarul nem tudók aránya, 1910*

[10.17. térkép](#) *A magyarul beszélni tudók aránya a nem magyar anyanyelvűek között, 1910*

[10.18. térkép](#) *A magyar anyanyelvűek aránya 1880-ban*

[10.19. térkép](#) *A magyar anyanyelvűek arányának százalékpontos változása (1880–1910)*

A dualizmus kori Magyarországon a nyelvismeret fontos tényezőnek bizonyult, hiszen például a népszámlálásokban csak erre kérdeztek rá, míg a nemzetiségi hovatartozásra nem. A mindennapi életben egyre több alkalom, lehetőség (piac, munkahely), de akár kötelezettség (iskola) is adódott arra, hogy egy nem magyar anyanyelvű az állam hivatalos nyelvével találkozzon.

A magyar dominanciájú településterületen a magyarul tudó nem magyarok aránya elérte a 80%-ot. A Magyarországon élő nemzetiségek körében jellemzően egynyelvű környezetben, aprófalvakban maradt 3 százalékpont alatt a nem magyar anyanyelvűek maganyelv-ismerete, így a Déli-Kárpátokban, továbbá a Felvidéken, például Sárosban, Árvában és Trencsénben.

Az eddig említett két zóna között, tehát a magyar nyelvterülettel határos nemzetiségek által lakott településeken, illetve a vegyes népességgel rendelkező térségekben, különösen a Bánságban a településeken 10 és 40 százalékpont között változott a magyar nyelvismeret mértéke.

10.20. térkép *A német anyanyelvűek aránya és legnagyobb közösségeik (1880)*

1880-ban 1 798 373 fő jelölte meg Magyarországon anyanyelveként a németet, akik lélekszámuk alapján az ország harmadik legnagyobb közösségét alkották. A hazai népességben 13 százalékpontos részesedéssel rendelkező németiség földrajzi elterjedését tekintve azonban az ország legnagyobb részén 5 százalékpont alatt maradt, mint a Tiszántúl nagy részén, vagy a Dunántúlon Zala vármegyében.

Ezzel szemben 80 százalékpontos részesedéssel bírtak a Dunántúl nyugati részén, lényegében a mai Ausztriához tartozó Burgenland területén, ideértve Moson vármegye gyakorlatilag teljes területét. Sopron szabad királyi városban 16 425 fő német anyanyelvű élt abszolút többséget alkotva 70,7%-os arányával. A Soproni járást alkotó 37 település közül 23-ban a németiség volt a legnagyobb közösség, míg teljes népességét tekintve a 22 484 főnyi német anyanyelvű népesség 62,5 százalékot tett ki.

A középkori letelepedés eredményezte a szepességi németek jelenlétét. A rendezett tanácsú városok közül Gölnicbányán, Iglón, Késmárkon, Leibicen és Lőcsén több mint 2000 főnyi németiség élt. Két szepességi rendezett tanácsú városban ugyancsak a népesség többségét adták, így Szepesbélán 72,7, Gnédán 79,8 százalékpontos részesedéssel bírtak.⁵³

A szászok ugyancsak a középkorban érkeztek Erdélybe, a legjelentősebb településterületüknek Királyföld számított, amely 1880-ban legnagyobbbrészt Szeben és Nagy-Küküllő vármegyéhez tartozott. Nagyszeben rendezett tanácsú városban 14 000 német élt, a népesség 72%-át alkotva. A Szeben vármegyében élő 40 000 német anyanyelvű azonban kisebbségben maradt a románság mellett. Nagy-Küküllő vármegyében Szentágotán, Medgyesen és Segesváron élt legalább 2000 főnyi német közösség, mindhárom településen a népesség több mint felét adva. Erdélyben Brassó rendezett tanácsú városban élt még kerekítve 9000 főnyi németiség, ez a helyi népesség harmadát jelentette. A város körül fekvő falvak közül tizenegyben ugyancsak a legnagyobb közösséget adták.

A 18. században a Kárpát-medence főleg középső, illetve déli területeinek a török hódoltság következtében elnéptelenedett vidékeit újraneépítették. A Bánságban, elsősorban Temes és Torontál

⁵³ Az 1880-as anyanyelvi és felekezeti adatokat tartalmazó térképsorozaton az 1880-as legnagyobb közösségek jelennek meg, az 1880 és 1910 közötti változást bemutató térképen pedig az 1910-es legnagyobb közösségek, így az arányváltozás mellett a legnagyobb közösségek népességyarapodása, esetleges súlypont-áthelyeződése is vizsgálható.

vármegye északi és középső részén ugyancsak számos település akadt, ahol a németek 80 százalékpontosnál is magasabb részesedéssel bírtak. Két legjelentősebb településük Temesvár (18 539 fő), illetve Versec (12 354 fő) volt, utóbbiban abszolút többséget alkottak (55%). Temesben Fehértemplom településén, Torontálban Nagybecskerekén, Pancsován, Zombolyán és Nagykikindán élt 5000 főnél nagyobb német közösség.

Bácska déli és nyugati felén ugyancsak számos településen élt jelentős németiség, Apatin volt a legjelentősebb 10 668 fővel (89%).

A Dunántúlon Baranya és Tolna jelentős számú németiségnek volt az otthona, például Bonyhád környékén (Völgység). A Dunántúli-középhegységben (Pilis, Budai-hegység, Vértes, Bakony) egészen a fővárosig ugyancsak jelentős a németiség jelenléte.

A Szepestől Máramarosig húzódó, természetföldrajzilag az Északkeleti-Kárpátok belső vonulatai mentén fekvő, jellemzően inkább aprófalvakban (de általában 30 százalékpont alatt maradó) németiséget a Galícia felől bevándorló izraelita vallású népesség jelentette. Ők ugyanis csak felekezetként jelölhették magukat zsidónak, anyanyelv szerint magyarnak vagy németnek vallották magukat – az utóbbi főleg az otthon még jiddist használó (amit német nyelvként tekintett a statisztika) peremvidéki, elsőgenerációs bevándorlókra volt jellemző.

10.21. térkép *A német anyanyelvűek arányának változása (1880–1910)*

1910-ben a német anyanyelvűek létszáma nyolc hazai városban haladta meg a 10 000-t: Budapesten, Pozsonyban, Sopronban, Temesváron, Versecen, Apatinban, illetve Erdélyben Brassóban és Nagyszebenben. A dualizmus kori magyarosodás fontos helyszínei a városok voltak, így nem meglepő, hogy mindegyikben csökkent a németiség százalékpontos aránya 1880 és 1910 között.

Ha az ország egész területét tekintjük, akkor a települések több mint felén csökkent a németiség aránya az adott település népességéhez viszonyítva. Helyesebb azonban a harminc év alatt bekövetkező +/-1-2 százalékpontos változást stagnálásnak tekinteni. A németiség történeti településterületén azonban jellemzően csökkent a németek százalékpontos aránya, így a szepességi németeknél, illetve Dél-Erdélyben is, például Brassó környékén. A Budapest környékén, illetve Moson vármegye keleti felében fekvő német falvak esetében több mint 10 százalékpontos csökkenés történt.

Növekedés egyetlen nagyobb összefüggő területen valósult meg 1880 és 1910 között, a Galíciával határos hegyvidéki aprófalvas területen, ami jellemzően az osztrák tartományból érkező izraelita vallású lakosok által anyanyelvként megjelölt németre (jiddis) utal.

Kisebb mértékű, de ugyancsak növekedés figyelhető meg egyes Baranya és Tolna vármegyében fekvő alacsonyabb létszámú falvakban. Esetükben a demográfiai átmenet miatt bekövetkező népességgyarapodásra kell elsősorban gyanakodni, ami magasabb létszámú helyben élő népességet jelentett, és ennek a növekménynek jelentős hányada nem vándorolt el nagyobb lélekszámú városokba.

Egy-egy település esetében a rendelkezésre álló források lokális mélyfúrására lenne szükség, hogy meghatározzuk, mi állt a térképen ábrázolt harmincévnyi változás hátterében. A Hajdú vármegyében található Balmazújváros esetében az adatok asszimilációra utalnak, hiszen az 1880. év végi 9861 főnyi népességből még 1674-en, ezzel szemben 1910-ben 12 472 főből mindössze 4-en vallották magukat német anyanyelvűnek, ami nyilvánvalóan nem lehet elvándorlás eredménye. (Balmazújvárosba 1765-ben érkeztek német telepések, Pfalz tartományból).

10.22. térkép A szlovák anyanyelvűek aránya és legnagyobb közösségeik (1880)

A szlovák anyanyelvűek földrajzi elterjedésének meghatározása esetében Magyarországot két nagyobb összefüggő területre lehet felosztani. A legfontosabb a hagyományosan Felvidéknek nevezett Észak-Magyarországon, az Északnyugati-Kárpátok gerince, illetve az attól délre fekvő belső vonulat hegységei mentén és a közöttük fekvő völgyekben élő szlovák településterület volt, amely keletre az Ung folyóig terjedt. A Felvidéken, a szlovákság hagyományos településterületén döntő többségben, sőt többnyire 90%-ot meghaladó százalékpontos arányban éltek.

E területbe csak a részben Sáros vármegye északi részén, Észak-Zemplén és Ung vármegyében élő, a Kárpátokban húzódó vízválasztó mentén élő ruszin népesség ékelődött be, illetve a szepesi németek. Ez azonban elég volt ahhoz, hogy a Felvidék keleti részén egy önálló nyelvjárás, a szlovják fennmaradjon.

A Felvidék aprófalvas település jellegét jelzi, hogy a szlovák anyanyelvűek 10 000 főt meghaladó közösségét a Selmecbánya és Bélabánya szabad királyi városban élő 11 662 (76,4%) szlovák anyanyelvű jelentette. A Felvidék peremén található Kassán élt még jelentős szlovák ajkú közösség, de ott csupán a népesség kerekítve 40%-át tette ki a 10 000-t éppen meghaladó népesség. A földrajzi atlaszokban Bratislavának nevezett egykori Pozsonyban csupán az 5000 főt tudta meghaladni a szlovákok száma, arányukat tekintve elmaradva a németek, de a magyar anyanyelvűek mögött is. A hegyvonulatok közötti völgyekben a néhány ezer fős lokális centrumok voltak a szlovákság nagyobb közösségeinek otthonai.

Az északi településterületen kívül Magyarország legnagyobb területén 5% százalékpont alatt maradt az arányuk, sőt jellemzően nem is éltek szlovákok számtalan alföldi vagy dunántúli településen. Ennek ellenére a szlovák településterülettől jelentős távolságra is éltek szlovákok, ami az oszmán hódítás utáni belső migrációval magyarázható. Az Alföldön Békés vármegye jelentős célterületnek bizonyult: a két legjelentősebb központ, Békéscsaba és Szarvas 1880-ban már 10 000 főt meghaladó lélekszámú közösségekké fejlődtek, amelyek így a legnépesebb, tisztán szlovákok által lakott településsé váltak (Selmec és Kassa vegyes lakosságú városok voltak). Békésből a túlnépés miatt a Nyírségbe is kerültek szlovákok.

A 18. században szlovákok települtek meg e két jelentősebb térség mellett a Budapest közelében fekvő falvakban, illetve egyes, a mai magyarországi Északi-középhegységben fekvő hegyvidéki jellegű falvakban, például a később Háromhuta néven egyesülő „Hutákon” (Abaúj-Torna vármegye).

A Bihar és Szilágy vármegyékben élő szlovák anyanyelvűek a 18. század legvégén vagy a 19. század elején telepedtek le, például a Réz-hegység erdős vidékén, fakitermelésre vállalkozva.

10.23. térkép A szlovák anyanyelvűek arányának százalékpontos változása (1880–1910)

1910-ben Magyarországon négy településen éltek szlovákok több mint 10 000 fős tömbben: Budapesten, Pozsonyban, Szarvason és Békéscsabán. Utóbbiban élt a hazai szlovákság a legnagyobb számban (28 682 fő), ráadásul a szlovák gyökerű településen az asszimiláció is éreztette a hatását, hiszen további 13 271 fő magyar anyanyelvűnek vallotta magát. A település a jelentős népességszám ellenére sem tudta kiharcolni a városi jogállást az első világháború végéig.

Budapesten 20 359 szlovák anyanyelvű élt, akik a helyi lakosság alig több mint 2%-át alkották. Pozsonyban 11 673 fő vallotta magát szlovák anyanyelvűnek, a lakosság 14,9%-a. Mindkét helység a dualizmus kori városokba irányuló belső vándorlás eredményeképp vált jelentős szlovák tömb lakóhelyévé.

Az 1880 és 1910 között eltelt három évtized során azokon a területeken, ahol a szlovákság jellemzően alacsony arányban képviseltette magát, mint például Erdélyben, a Tiszántúlon Hajdú vármegyében, vagy általában a Dunántúlon, lényegében stagnált a szlovák anyanyelvűek százalékpontos aránya.

A történelmi szlovák településterületen, a Felvidék nyugati felében jellemzően 90 százalékpont feletti arányban éltek már 1880-ban is, amely arány tovább emelkedett 1910-ig. Ennek háttérét legalább két tényező együttes hatása adta. A demográfiai átmenet következtében a magas születésszám eredményeképp gyarapodott a helybeli lakosság. A Morvaország felől a 19. század folyamán érkezett izraelita bevándorlók első állomásként e területen telepedtek meg, jórészt német anyanyelvűként határozva meg magukat. A 20. század elejére az egyes családok következő generációi továbbvándoroltak az ország belseje felé, vagy asszimiláció útján szükségszerűen előbb többnyelvűvé váltak.

A magyar–szlovák nyelvhatár mentén végig jellemző volt a szlovák ajkúak visszaszorulása. Ennek az Abaúj-Tornában és Zemplénben húzódó szakaszán ugyancsak észak felé tolódott el a nyelvhatár, itt nagyobb volt a szlovákság arányának csökkenése, mint az északabbra és a nyugatabbra fekvő területeken. Az egyébként kétnyelvű lakosság a magyart nevezte meg anyanyelvének (az államhatalommal való azonosulás miatt), amely folyamatot segítette, hogy a vármegyeszékhelyek, Kassa és Sátoraljaújhely ugyancsak a magyarosodás színhelye voltak.

Általában a Felvidék keleti részén a nyugatihoz képest ellenkező folyamat játszódott le. Az Egyesült Államokba irányuló kivándorlás miatt egyes települések lélekszáma még abszolút értékben is csökkent.

Az Alföldön található, szlovákok által lakott két fontosabb térségben, így Békés déli részén és Nyíregyházán is csökkent a szlovákok aránya (a magyarosodás miatt), miként Budapest környezetében is. Jelentős, 10 százalékpont feletti növekedésre csak a Bihar és Szilágy vármegyei erdőirtásra szegődött falvakban került sor.

[10.24. térkép](#) *A román anyanyelvűek aránya és legnagyobb közösségeik (1880)*

[10.25. térkép](#) *A román anyanyelvűek arányának százalékpontos változása (1880–1910)*

1880-ban a román anyanyelvűek elterjedési területe Erdélyre, a Bánát keleti felére és a Partium területére koncentrált, ahol a jellemzően aprófalvas településhálózatú területeken, így a Déli-Kárpátok mentén, illetve az Erdélyi-szigethegység környezetében éltek a legnagyobb összefüggő területen. Emiatt esetükben jellemző, hogy 1880-ban még nem is létezett 10 000 főnél nagyobb települési közösségük. A történelmi Erdély területén, kizárólag Brassóban élt 5000 főnél népesebb román közösség (9079 fő, 30,7%). A román településterület Erdélytől nyugatra, az Alföld peremére is kiterjedt, így Aradon (6439 fő, 18,1%), az Aradtól nyugatra fekvő Ópécskán (5123 fő, 69,5%), illetve a Torontál vármegyei Petrovoszellón – Péterrévén – (5018 fő, 92,3%); Uzdinon – Újozora – (5056 fő, 89,7%) és Révújfaluban (5653 fő, 79%) éltek legnagyobb közösségeik.

Erdélyben a legjelentősebb román közösség Hunyad vármegyében élt, ahol a 217 414 fő a teljes népesség 87,5%-át jelentette.

A történelmi Partium területén Szatmár, Ugocsa, Szilág, Bihar és Arad vármegyék hegységi, hegységelőtéri lejtőin, illetve az Alföld keleti peremén éltek előbb 90 százalékpontot meghaladó arányban, majd nyugat felé haladva egyre csökkenő mértékben. Csanádban Nagylak jelentette az egyik legnyugatabbra fekvő jelentős települést, itt még 3293 fő (30,9%) határozta meg önmagát román anyanyelvűként.

Ettől nyugatra lényegében minden településen 5% alatt maradt az arányuk. A dél-dunántúli egy-két kivételt például Bolmány (Baranya, Baranyavári járás) és az ott élő cigány kisebbség jelentette, akik a népszámláláson román anyanyelvűként jelölték meg magukat.

10.26. térkép A délszláv anyanyelvűek aránya és legnagyobb közösségeik (1880)

1880-ban a szerbeket, horvátokat eltérő vallásuk ellenére együtt írták össze, mert a nyelvi különbségeket kicsinek vélték köztük. 1910-re viszont már a tisztán nyelvi attribútum mellé látenszen bekúszott a felekezeti különbség mint differenciáló tényező és a két nyelv tudatos, fokozatos szétfejlődése, továbbá a magyar államérdek, amely a kisebbségek fragmentációjára törekedett a magyar nyelv szupremáciájának statisztikai biztosítása érdekében. Ennek köszönhetően 1910-ben már nemcsak a horvátokat és a szerbeket, de a bolgárokat, a krassovánokat, a sokácokat és a bunyevácokat is külön tüntették fel. Jelen atlasznak nem célja sem az összeolvasztás, sem a elkülönítés jogosságának kérdése (a krassovánokat mind a szerbek, horvátok, mind a bolgárok magukhoz tartozónak tekintik, a bunyevácok hovatarozása szintén vita tárgya a szerbek és a horvátok között nyelvi versus felekezeti attribútumok alapján – ez utóbbi még ma is), csupán jelezni kívánjuk, hogy ezen nép- (vagy nyelvi) csoportok statisztikai különállóságának elismerése tette lehetővé például, hogy Szabadka 1910-re magyar többséget mutasson.

A szerbhorvát nyelvet beszélők több hullámban érkeztek Magyarországra a közép- és a kora újkor folyamán az oszmán hódítás elől menekülve. Az első hullámban még az Anjou-királyaink korában telepedtek meg Dél-Magyarországon, majd a török korban folyamatos mind az ortodox rácok betelepülése (Somogy, Tolna „vlachjai” szervezeten az Oszmán Birodalom struktúrájába tagolódva érkeztek, az oszmán várkatonasághoz kapcsolódnak a bihari rácok is, míg egy részük az oszmánok ellen harcolva húzódott be Magyarországra, mint a birtokaikat elcserélő Brankovicsok követői, Cserni Jován stb.), mind a horvátoké, akik a mai Szlavónia északi részén is ekkor kerültek többségbe, de egy részük Burgenlandig (gradistyei horvátok), sőt egészen a Felvidékig (Nyitraig, Trencsénig – az 1720-as *Regnicolaris Conscriptio* névanyaga alapján) húzódott. Az utolsó nagy beköltözésre 1690-ben került sor, amikor Csernovics Arzén ipeki patriarcha mintegy 40 000 szerb család élén nyert bebozsátást az ország területére (Velika Seoba). Ugyanekkor Baranya déli részére „bosnyákok” (boszniai katolikusok) érkeztek (a bunyevácok ősei).

A rácokat Rákóczi hadjáratai, majd a Habsburgok szorították délre, a 18. században a még népes Dráván inneni somogyi horvátság nagy része pedig asszimilálódott. 1880-ban a „délszlávok” településterülete Magyarország déli területeire koncentrálódott, míg attól északabbra az ország középső és általában az északi és keleti részein gyakorlatilag mindenhol 5 százalékpont alatti részesedéssel bírtak. A „délszlávok” Bács-Bodrog vármegyében, illetve Torontál és Temes vármegyében éltek nagyobb számban, jellemzően a Tisza alsó szakasza, illetve az Al-Duna mentén. Legnagyobb hazai közösségük például Nagyikindán élt, ahol a 11 023 „horvát-szerb” (55,5%) ténylegesen valószínűleg szerb nemzetiségű volt, hiszen a szerbek vallásának tekinthető görögkeleti vallást összesen 11 858-an gyakorolták a településen. Bács-Bodrog vármegyében ugyancsak mindegyik szabad királyi város jelentős „délszláv” népességgel rendelkezett, hiszen Szabadkán 26 637 fő (43,4%), Zomboron 15 682 (63,5%), Újvidéken 8790 fő (41,2%) élt. Baján a népszámlálás 2629 fő „délszlávot” talált (13,7%), akik többnyire bunyevácok voltak.

Bács-Bodrogban, a Duna és a Tisza összefolyásánál, az egykori Sajkás-kerület (a katonai határőrvidék részeként) területén (amely 1880-ban két járásra tagolódott) a járások népességének több mint háromnegyede volt „délszláv”, ténylegesen szerb.

A „délslávok” által lakott területek közül természetföldrajzi szempontból és homogenitás alapján is a legegységesebb tájként a Muraköz/Prekmurje nevezhető meg (Zala vármegye). A Csáktornyai járásban 31 070 fő (89,3%), míg a Perlaki járásban 30 304 fő (92,1%) vallotta magát „délsláv” anyanyelvűnek. Mivel térképünk a népszámlálás adatait ábrázolja, és abban a szlovének az egyéb hazai nyelvekhez sorolódnak, a fent említett két járás északi szomszédos járásában, az Alsólendvaiban gyakorlatilag nem éltek „horvát-szerbek”. (Az Alsólendvai járásban 18 349 szlovén élt, számos településen abszolút többségben.)

Szerbek éltek továbbá Budapest környékén, például Szentendrén és Ráckeven, amelyeket még a 15–16. század folyamán alapítottak, és amelyek a balkáni kereskedők központjainak számítottak. A modern kori Magyarország területén Mohácson 3632 „horvát-szerb” élt, akik a helyi népesség 29,3%-át alkották, őket ma sokácoknak nevezzük. Baján pedig katolikus bunyevácok laknak a 18. századtól, a helyi nemességbe is integrálódva (Latinovits család).

Források

- A csak magyarul tudók (a magyarok %-ában) és a nem magyar anyanyelvűek közül magyarul tudók.* M. Kir Stat. Hiv., Budapest, 1910. (térkép)
- A magyarul tudók száma és aránya járásonként Magyarországon.* Magyar Földrajzi Intézet, Budapest, 1911. (térkép)
- A nem magyar ajkúak magyarul tudása járásonként.* Pesti Könyvnyomda, Budapest, 1900. (térkép)
- A népesség anyanyelv szerint.* Pesti Könyvnyomda, Budapest, 1900. (térkép)
- A számontartott nemzet.* Trianon előtti és utáni évtizedek Magyarországa statisztikai térképeken. KSH, Budapest, 2020.
- Acsády Ignác 1896. *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–21.* Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Anderson, Benedict 2006. *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről.* L'Harmattan–Atelier, Budapest.
- Az összes magyarul tudók az 1890. év végén.* Budapest, 1890. (térkép)

Irodalom

- Bagdi Róbert 2009. Református és görög katolikus szlovákok az Ung megyei Szobránci járásban 1773 és 1910 között. In: Demeter Gábor – Bagdi Róbert – Péntes János: *Migráció és asszimiláció Északkelet-Magyarországon és a Partiumban.* Kossuth Egyetemi, Debrecen. 84–92.
- Brubaker, Rogers 1995. Nationalism Reframed: National Minorities, Nationalizing States, and External Homelands in the New Europe. Collegium Budapest / Institute for Advanced Study, *Discussion Papers* No. 10.
- Brubaker, Rogers 2004. „A nemzet mint intézményesült forma, gyakorlati kategória, esetleges esemény”. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény).* Rejtjel, Budapest. 387–395.
- Brubaker, Rogers – Cooper, Frederick 2000. Beyond “identity”. *Theory and Society* 29. 1–47.
- Connor, Walker 2004. The timelessness of nations. *Nations and Nationalism* (10) 1–2. 35–47.
- Császár Melinda 2009. *Nemzet – jog – identitás: A státustörvény végrehajtásának szociológiai vonatkozásai.* PhD-értekezés. Budapest.
- Demeter Gábor 2009. A névelemzés: divat vagy történeti rekonstrukciós módszer? Kísérlet a XVIII. századi összeírások migrációs és asszimilációs célú felhasználására. In: Demeter Gábor – Bagdi Róbert – Péntes János: *Migráció és asszimiláció Északkelet-Magyarországon és a Partiumban.* Kossuth Egyetemi, Debrecen. 5–11.

- Demeter Gábor – Tompa László 2024: Társadalmi-gazdasági és demográfiai különbségek statisztikai vizsgálata a 18. századi Erdélyben. *Erdélyi Múzeum* (86) 1. 117–139.
- Dörre Jenő – Lux Ernő (szerk.) 1920. *Magyarország néprajzi térképe*. Klösz, Budapest.
- Egedy Gergely 2007. Gondolatok a nemzetről. A politikai és a kulturális megközelítés. In: Szarka László – Vizi Balázs – Majtényi Balázs – Kántor Zoltán (szerk.): *Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában*. Gondolat, Budapest. 70–79.
- Faragó Tamás 1996. Gondolatok az 1715–20. évi országos adóösszeírás népesség- és társadalomtörténeti célú felhasználásáról. In: Visi Lakatos Mária (szerk.): *Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára*. KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Budapest. 100–123.
- Fényes Elek 1836–1843. *Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben*. I–VI. Trattner K., Pest.
- Geertz, Clifford (szerk.) 1963. *Old societies and new states: the quest for modernity in Asia and Africa*. Free Press, Glencoe, Illinois.
- Geertz, Clifford 1994. *Primordial Loyalties and Standing Entities. Anthropological Reflections on the Politics of Identity*. Collegium Budapest / Institute for Advanced Study, Budapest.
- Gellner, Ernest 1983. *Nations and Nationalism*. Basil Blackwell, Oxford.
- Hátsek Ignác 1882a: *A magyar nemzetiség számaránya százalékokban*. Grafikus: Keleti Károly. Budapest. (térkép)
- Hátsek Ignác 1882b: *A román nemzetiség számaránya százalékokban*. Grafikus: Keleti Károly. Budapest. (térkép)
- Hobsbawm, Eric J. 1997. *A nacionalizmus kétszáz éve*. Előadások. Maecenas, Budapest.
- Karády Viktor 2000. Magyar kultúrfölény vagy etnokrata önámítás? Mire jók a dualista kor nemzetiségi statisztikái? *Educatio*. Nyár. 239–252.
- Karády Viktor 2001a. Magyar kultúrfölény vagy iskoláztatási deficit? Újabb adatok a honi középiskolások dualizmuskori nemzetiségi összetételéről (1882–1915). *Korall*. Tavasz–Nyár. 129–144.
- Karády Viktor 2001b. Mennyire volt „magyar” a honi értelmiség a századfordulón? In: Lackó Miklós (szerk.): *Filozófia és kultúra. Írások a modern magyar művelődéstörténet köréből*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest. 267–299.
- Katus László 1989. *Nemzetiségi adatsorok a dualizmus korában. Magyarok a Kárpát-medencében*. Pallas, Budapest.
- Kniezsa István 1941. *Adalékok a magyar–szlovák nyelvhatár történetéhez*. Athenaeum, Budapest.
- Kocsis Károly – Tátrai Patrik 2015. *A Kárpát–Pannon térség változó etnikai arculata*. MTA CSFK, Földrajztudományi Intézet, Budapest.
- Kovács István Gábor 2011a. „Törzsökös” és „asszimilált” magyarok, „keresztény allogének” és „zsidók” a dualizmuskori Magyarország középiskoláiban. Forráskritikai észrevételek Karády Viktor cikkéhez és a középiskolai nyelvstatisztikához. In: Uő: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok*. L'Harmattan, Budapest.
- Kovács István Gábor 2011b. *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok*. L'Harmattan, Budapest.
- Kövér György 2001. Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. (Osiris Tankönyvek) Második, javított kiadás. Osiris, Budapest. 9–186.
- Kövér György 2016. „Statisztikai asszimiláció” Magyarországon 1880–1910. *Századok* (150) 5. 1221–1258.
- Magyarország ethnographiai térképe*. Posner, Budapest, 1890. (térkép)

- Magyarország néprajzi térképe*. Készítette: Cholnoky Jenő. Budapest, 1910. (térkép)
- Magyarország néprajzi térképe a népsűrűség alapján*. Szerk. Teleki Pál. In: Edvi Illés Aladár – Halász Albert: *Magyarország a háború előtt és után gazdaságstatisztikai térképeken*. Magyar Statisztikai Társaság Államtudományi Intézete, Budapest, 1926. (térkép)
- Magyarország néprajzi térképe az 1910. évi népszámlálás alapján*. Szerk. Kogutowitz Károly. Magyar Földrajzi Intézet, Budapest, 1919. (térkép)
- Miskolczy Ambrus – Varga E. Árpád 2013–2014. *Erdély történeti demográfiájának forrásai a XVIII. század második felében. I–II–III. Felekezeti összeírások 1750–1850*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- Reesch de Leewald, Aloysius 1842–1843. *Universalis schematismus ecclesiasticus venerabilis cleri romano-et graeco-catholici saecularis et regularis regni Hungariae partiumque eidem adnexarum, nec non magni principatus Transilvaniae*. Typis regiae scientiarum univ. hungar. Buda.
- Reesch de Leewald, Aloysius 1846–1847. *Universalis schematismus ecclesiasticus venerabilis cleri orientalis ecclesiae graeci non uniti ritus regni Hungariae partiumque eidem adnexarum, nec non magni principatus Transilvaniae*. Typis regiae scientiarum univ. hungar. Buda.
- Romsics Ignác 1998. *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Napvilág, Budapest.
- Segyevy Dániel Zoltán 2021. *Térképművek Trianon árnyékában. Magyarország néprajzi térképe (1918)*. Iskola Alapítvány, Kolozsvár.
- Smith, Anthony D. 1998. *Nationalism and modernism: a critical survey of recent theories of nations and nationalism*. Routledge, London.
- Smith, Anthony D. 2001. *Nationalism. Theory, Ideology, History*. Polity Press – Blackwell Publishing, Cambridge.
- Smith, Anthony D. 2004 [1989]. A nemzetek eredete. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*. Rejtjel, Budapest. 204–229.
- Thirring Lajos 1983. *Az 1869–1980. évi népszámlálások története. I. rész (1869–1910)*. KSH, Budapest.

Általános műveltségi viszonyok, alfabetizáció

DEMETER GÁBOR

[11.1. térkép](#) *A keresők aránya a lakosságból (1910, %)*

[11.2. térkép](#) *Az írni-olvasni tudók aránya az összlakosságból, 1880*

[11.3. térkép](#) *Az írni-olvasni tudók aránya az összlakosságból, 1910*

[11.4. térkép](#) *Az írni és olvasni tudók arányának százalékpontos változása (1880 és 1910 között)*

[11.5. térkép](#) *Az írni és olvasni tudók számának változása (1880 és 1910 között)*

Az a feltételezés, hogy a felekezet és a nyelv befolyással van az adott társadalom gazdasági, műveltségi viszonyaira is a társadalmi szokásokon kívül, és az a modernizációs jelenségek kapcsán is differenciáltságot mutat, legjobban az alfabetizáció kapcsán bizonyítható. Az írásbeliséget fontos modernizációs mutatónak tartotta a kor is, ami nem csak Beluszky Pál és a Győri–Mikleszterzőpáros munkáiban köszön vissza. Éppen ezért már 1880-tól folyamatosan mérték. Fejlettséget indikáló jellegzetességét 1945-re vesztette el, ekkor már nem voltak jelentős területi különbségek az országban az alfabetizációt tekintve. Éppen ezért modern vizsgálatokban nem is használják, helyette a csak 8 osztályt végzettek aránya vagy az internetes alfabetizáció (nem pedig hozzáférés – az is modernizációs mutató, de mást mér) jöhet szóba a modern területi fejlettségi differenciák bemutatásánál. 1880-ban és 1910-ben azonban még jól megfogható nyugat–keleti lejtőt mutatott az alfabetizáció, és lehetséges volt a változást is ábrázolni térképeink segítségével. Az alfabetizáció fokát általában a 6 év feletti (vagy iskolaköteles) korosztályhoz viszonyítják (részben a nemzetközi összehasonlítás okán is), ez utóbbit azonban csak 1910-ben adta meg a statisztika, így 1880-ban és a különbségtérképnél is kénytelenek voltunk azt a teljes népességhez viszonyítani, egy kevésbé klasszikus megoldást választva. Az alfabetizáció korszakban betöltött modernizációs szerepére – és más indikátorokra való hatására – utal, hogy a Székelyföldön a magasabb alfabetizációs színvonalú településeken kisebb házas termékenységgel találkozunk 1910-ben – a vasúthoz való közelség éppen ilyen hatást indukált.¹

Az alfabetizáció 50% feletti értéket 1880-ban csak az Észak-Dunántúlon és a Tiszántúlon, két nem összefüggő (és eltérő vallás dominálta) tömbben mutatott a kötelező állami oktatás mintegy százéves múltja ellenére. Izolált foltokat találunk még Gömör és Szepes vidékén, a felvidéki bányavárosok környezetében, a Duna mentén, Szászföldön és Torontál északi részén, Dél-Baranyában, valamint a Duna–Tisza köze városaiban. Jól látszik a mai Magyarországot félkaréjban körülvevő terület 10 és 20% alatti aránya – a nemzetiségi területeken nyilván még nehezebb volt az írás-olvasás elsajátítása (nem azért, mert az alfabetizációt magyar nyelvű alfabetizációként értelmezték volna, hiszen a szászok magas alfabetizáltsági foka is német nyelvű alfabetizációt takar, miként Moson és Sopron kiugró értékei is). 1910-re az 50% feletti zóna jóval kiterjedtebb lett, immár egész Nyugat-Szlovákia idetartozott, Székelyföld utolérte Szászföldet, a Bácska a Bánáttal ellentétben szintén átlépte az 50%-os határt a teljes népességre vonatkoztatva (a 6 év feletti korosztályhoz viszonyítva az írni-olvasni tudást, az értékek ennél magasabbak!). Hatalmas lejtő látható azonban Északnyugat-Szlovákiában, a Kárpátalján és az Érmelléken a ruszinok és a románok felé. E két népcsoport esetében továbbra is a 25% alatti értékek domináltak, míg a szlovákság lakta területeken az alfabetizáció

¹ Illés 2022.

1910-re meghaladta a 33%-ot a teljes lakossághoz mérve. Magyar nyelvterületen egyedül a Nyírség tömbje nem érte el az 50%-os alfabetizációt (míg szűkebb környezete igen). Kérdés persze, hogy ez milyen nyelvű alfabetizációt jelentett, illetve a nemzetiségi vidékeken a magyar nyelvű alfabetizáció ezen belül mennyire volt jellemző – vélhetően rosszabb volt, mint a magyar nyelvtudásé.

A műveltségi centrumok egymástól távol, fragmentáltan helyezkedtek el, mozaikosságuk miatt az alfabetizációs szint nem mutatott kiemelkedően erős korrelációt sem a felekezeti, sem a nyelvi csoportok dominanciaviszonyaival, leszámítva a román lakta, ortodox és görögkatolikus területeket, ahol -0,4 és -0,5 közötti korrelációs koefficiens mérhetünk 1880-ban. A magyarok, lutheránusok, római katolikusok és németek viszonylatában ugyanez az érték +0,35 és +0,4 között volt (például az erdélyi szászoknál csak 33–50% között, az országos átlag szintjén volt az alfabetizáció, és a bánáti németeknél sem volt jobb). 1910-re a helyzet egyértelműbbé vált: az alfabetizáció általános terjedése ellenére (a lakosság 33%-a tudott írni-olvasni 1880-ban, és 51%-a 1910-ben) az írni-olvasni tudás és a felekezeti-nyelvi attribútum között a románok, ortodoxok és görögkatolikusok esetében -0,5 alatti korrelációt mérhetünk (van -0,68-os érték is), míg a magyarok és római katolikusok esetében pedig +0,5 feletti korrelációs értékekkel találkozunk. (A lutheránusok esetében és a németeknél viszont esik az érték az 1880-ashoz képest – ez esetben vélhetően azért, mert a többségi és kisebbségi német településeken – utóbbi esetben a másik népcsoport, például a magyarok felfejlődése miatt – egyaránt magas volt az alfabetizáció.)

Noha az 1880-as és 1910-es térképeken az intervallumok és a viszonyítási alap is azonos, a különbség szembeszökő, amint azt az alfabetizáció százalékpontos változását ábrázoló térkép is kifejezi. (Bár az írni-olvasni tudók nyers száma is ábrázolható, ez azonban csalóka lehet, mert az írni-olvasni tudók számának megduplázódása egyről két főre ugrás esetén is lehetséges, miközben százalékpontban kifejezve ez elenyésző növekedés.) Nagyon javult az alfabetizáció a Dél-Dunántúlon, Székelyföldön (20–30 százalékpont felett), a Mátravidéken és a mai Közép-Szlovákiát leszámítva a Felvidék teljes területén. Ahol nem nőtt az érték, annak két oka lehet: vagy eleve magas volt (Moson, Észak-Dunántúl, felvidéki bányavárosok, Hajdúság, Debrecen és Szeged), vagy 1880–1910 között sem javult a helyzet, mint Hunyadban, az Erdélyi-szigethegység déli területein, Máramarosban és Szatmár keleti felén. Az alfabetizáció kis százalékpontos növekedése természetesen nem jelentette azt, hogy abszolút számokat tekintve nem nőtt az írni-olvasni tudók száma – nőtt azonban a lakosságszám is, így ez eliminálta a növekedés jó részét. Máramarosban például megnégyszereződött-meghatszorzódott az írni-olvasni tudók száma 1880–1910 között, ez a százalékos gyakoriságban mégsem látszik annyira, hiszen itt a bevándorlás és a népszaporulat is magas volt. Móc föld közepén és Hunyadban viszont alig nőtt az írni-olvasni tudók száma, így itt ezért nem javult az alfabetizáció. Az Észak-Dunántúlon és a Tiszántúlon ugyanez a helyzet: az írni-olvasni tudók száma nem nőtt, de itt már eleve 60% körüli volt az alfabetizáltság, magas értéket mutatva 1880-ban is. Végül pedig az írni-olvasni tudást járásszintre aggregálva, és így a járási átlagot és a szórást kiszámítva, a kettő hányadosaként megadható az is, hogy mekkora különbségek mérhetők egy-egy területi entitáson belül. Az országos átlagszint ugyanis homogén körzetben éppúgy kijöhet, mint szélsősegesen magas és alacsony értékekkel jellemezhető területeken, ahol például a városokat magas, a rurális területeket alacsony alfabetizáció jellemzi. A szórás és átlag hányadosaként számított relatív szórás éppen ezen belső differenciáltság, egyenlőtlenség megadását teszi lehetővé. A relatív szórás magas volt az alacsony alfabetizációs színvonalú területeken 1910-ben, tehát a központi településeket már magas érték jellemezte, de sok településen nagyon alacsony volt az írni-olvasni tudók aránya: az alfabetizáció szélsőséges intervallumok között szórt (míg 1880-ban e térségek relatív szórásértékei még alacsonyabbak voltak az általános analfabetizmus miatt).

Irodalom

Illés Tamás 2022. *A térbeliség és felekezeti hovatartozás differenciáló szerepe a 19–20. századi Székelyföld termékenységi mintázataiban.* Doktori értekezés. Készült az ELTE Regionális Tudományi Tanszékén és az ELTE Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszékén, Budapest.

A földhasználat regionális differenciái 1865 és 1910 között

DEMETER GÁBOR

- [12.1. térkép](#) Szántók aránya az összes földterületből, 1865
- [12.2. térkép](#) Rétek és legelők aránya az összes földterületből, 1865
- [12.3. térkép](#) Legelők aránya az összes földterületből, 1865
- [12.4. térkép](#) Rétek aránya az összes földterületből, 1865
- [12.5. térkép](#) Erdők aránya az összes földterületből, 1865
- [12.6. térkép](#) Szőlők aránya az összes földterületből, 1865
- [12.7. térkép](#) Hasznavehetetlen területek aránya az összes földből, 1865
- [12.8. térkép](#) Nádas aránya az összes földből, 1865
- [12.9. térkép](#) Egy birtokosra jutó hasznos földterület, 1865
- [12.10. térkép](#) Egy birtokosra jutó tiszta kataszteri földjövedelem, 1865
- [12.11. térkép](#) Egy főre jutó tiszta kataszteri földjövedelem, 1865
- [12.12. térkép](#) Egy hasznosított holdra jutó tiszta kataszteri földjövedelem, 1865
- [12.13. térkép](#) A nagybirtokok száma az összes birtokból, 1865
- [12.14. térkép](#) A szántók aránya 1895-ben
- [12.15. térkép](#) A szántóterület nagyságának százalékpontos változása 1865 és 1895 között
- [12.16. térkép](#) A rétek és legelők aránya 1895-ben
- [12.17. térkép](#) A rétek és legelők területének változása 1865 és 1895 között
- [12.18. térkép](#) A rétek és legelők területének százalékpontos változása 1865 és 1895 között
- [12.19. térkép](#) Az erdőterületek aránya 1895-ben
- [12.20. térkép](#) Az erdőterület százalékpontos változása 1865 és 1895 között
- [12.21. térkép](#) A művelt terület nagyságának százalékpontos változása 1865 és 1895 között
- [12.22. térkép](#) A művelt terület nagyságának változása 1865 és 1895 között
- [12.23. térkép](#) Egy gazdaság átlagos mérete, 1895
- [12.24. térkép](#) Egy főre jutó tiszta kataszteri földjövedelem, 1865
- [12.25. térkép](#) Egy főre jutó tiszta kataszteri földjövedelem, 1910
- [12.26. térkép](#) A mezőgazdasági keresők az összes keresőből, 1910
- [12.27. térkép](#) A mezőgazdasági keresők (lakossághoz mért) százalékpontos arányának változása 1900 és 1910 között
- [12.28. térkép](#) Az összes agrárkereső számának változása 1900 és 1910 között
- [12.29. térkép](#) A napszámosok aránya az összes keresőből, 1910
- [12.30. térkép](#) A napszámosok (lakossághoz mért) százalékpontos arányának változása 1900 és 1910 között

- [12.31. térkép](#) Önálló kisbirtokosok aránya az agrárkeresők között, 1910
- [12.32. térkép](#) Az önálló kisbirtokosok számának változása 1900 és 1910 között
- [12.33. térkép](#) Az önálló kisbirtokosok (lakossághoz mért) százalékpontos arányának változása 1900 és 1910 között
- [12.34. térkép](#) Napszámra kényszerülő kisbirtokosok aránya az agrárkeresők közül, 1910
- [12.35. térkép](#) A napszámra kényszerülő kisbirtokosok (birtokosokhoz mért) százalékpontos arányának változása 1900 és 1910 között
- [12.36. térkép](#) Az összes birtokos számának változása 1900 és 1910 között
- [12.37. térkép](#) Művelés alatt nem álló terület 1910-ben
- [12.38. térkép](#) Egy parcella átlagmérete 1910-ben
- [12.39. térkép](#) Egy birtokra jutó parcellák száma, 1910
- [12.40. térkép](#) Egy birtok átlagos nagysága, 1910
- [12.41. térkép](#) Egy hasznosított holdra jutó tiszta kataszteri földjövedelem, 1910
- [12.42. térkép](#) Egy birtokra jutó tiszta kataszteri földjövedelem, 1910
- [12.43. térkép](#) Egy hold szántóra jutó tiszta kataszteri földjövedelem, 1910
- [12.44. térkép](#) Egy hold rétre és legelőre jutó tiszta kataszteri földjövedelem, 1910
- [12.45. térkép](#) Egy hold erdőre jutó tiszta kataszteri földjövedelem, 1910
- [12.46. térkép](#) Egy hold szőlőre jutó tiszta kataszteri földjövedelem, 1910
- [12.47. térkép](#) Egy hold rétre jutó tiszta kataszteri földjövedelem, 1910
- [12.48. térkép](#) Egy hold legelőre jutó tiszta kataszteri földjövedelem, 1910
- [12.49. térkép](#) Szántók aránya az összes földterületből, 1910
- [12.50. térkép](#) Erdők aránya az összes földterületből, 1910
- [12.51. térkép](#) Rétek és legelők aránya az összes földterületből, 1910
- [12.52. térkép](#) Szőlők aránya az összes földterületből, 1910
- [12.53. térkép](#) Rétek aránya az összes földterületből, 1910
- [12.54. térkép](#) Legelők aránya az összes földterületből, 1910
- [12.55. térkép](#) Tiszta kataszteri jövedelem egy agrárkeresőre, 1910
- [12.56. térkép](#) Egy agrárkeresőre jutó birtokívek száma, 1910
- [12.57. térkép](#) Egy agráriumból élő lakosra jutó közigazgatási terület, 1910
- [12.58. térkép](#) Az egy főre jutó tiszta kataszteri földjövedelem növekedése 1910-ig 1865-höz képest (K)
- [12.59. térkép](#) Az egy főre jutó tiszta kataszteri földjövedelem különbsége 1910 és 1865 között
- [12.60. térkép](#) Az egy holdra jutó tiszta kataszteri földjövedelem növekedése 1910-ig 1865-höz képest (K)
- [12.61. térkép](#) Az egy holdra jutó tiszta kataszteri földjövedelem különbsége 1910 és 1865 között (K)
- [12.62. térkép](#) A szántóterületek nagyságának százalékpontos változása 1895 és 1910 között
- [12.63. térkép](#) Az erdőterületek kiterjedésének százalékpontos változása 1895 és 1910 között

- [12.64. térkép](#) Az erdőterületek nagyságának változása 1895 és 1910 között
- [12.65. térkép](#) A rétek és legelők méretének változása 1895 és 1910 között
- [12.66. térkép](#) A rétek és legelők kiterjedésének százalékpontos változása 1895 és 1910 között
- [12.67. térkép](#) A szántók méretének változása 1895 és 1910 között
- [12.68. térkép](#) A rétek kiterjedésének százalékpontos változása 1895 és 1910 között
- [12.69. térkép](#) A legelők kiterjedésének százalékpontos változása 1895 és 1910 között
- [12.70. térkép](#) Szőlőterületek kiterjedésének százalékpontos változása 1895 és 1910 között
- [12.71. térkép](#) A hasznosítatlan területek kiterjedésének százalékpontos változása 1895 és 1910 között
- [12.72. térkép](#) A hasznosítatlan területek nagyságának változása 1895 és 1910 között
- [12.73. térkép](#) Egy főre jutó tiszta kataszteri földjövedelem (1883, Ft)
- [12.74. térkép](#) Egy holdra jutó tiszta kataszteri földjövedelem (1883, Ft)
- [12.75. térkép](#) Állami direkt adó értéke a tiszta kataszteri földjövedelemhez viszonyítva, 1883
- [12.76. térkép](#) Egy főre jutó földterület nagysága (1883, k. hold)
- [12.77. térkép](#) Egy főre jutó tiszta kataszteri földjövedelem változása 1883 és 1910 között (különbség, K)
- [12.78. térkép](#) Egy holdra jutó tiszta kataszteri földjövedelem változása 1883 és 1910 között (különbség, K)
- [12.79. térkép](#) Egy főre jutó földterület változása 1883 és 1910 között (különbség, k. hold)
- [12.80. térkép](#) Egy főre jutó tiszta kataszteri földjövedelem változása 1865 és 1883 között (különbség, K)
- [12.81. térkép](#) Egy holdra jutó tiszta kataszteri földjövedelem változása 1865 és 1883 között (különbség, K)
- [12.82. térkép](#) Egy főre jutó földterület változása 1865 és 1883 között (különbség, k. hold)
- [12.83. térkép](#) A tiszta kataszteri földjövedelemhez mért állami adó arányának változása (1910/1883)

Az 1767-es úrbéri rendezés regionális sajátosságai sok esetben meghatározták a száz évvel későbbi kimenetet is. Az egy jobbágyra jutó telki szántóállomány (holdban kifejezve) a legdélebbi, egyben legtermékenyebb területeken nagyobb volt a népességhiány/relatív földbőség miatt. Ezzel szemben északnyugaton a nagyobb agrárnépsűrűség (a kisebb birtok- és teleknagyság) még rosszabb földminőséggel is társult (igaz ez akkor is, ha délen az egytelkes gazdák aránya kisebb volt, mint északon, ugyanis délen a telek mint üzemegység nagysága is nagyobb volt, ami kompenzálta ezt). Ez a rendezés így, *akarva-akaratlan hosszú távon a demográfiai nyomás migrációs kezelése irányába hatott*. A hegyvidéki peremterületeken általánossá váló relatív túlnépesedés 1848 után a fizetett bér munka intézményesítésével¹ nyert (részben) levezetést.² Ha ehhez hozzátesszük, hogy

1 A jobbágyfelszabadítást így is lehet értelmezni. A telki állomány mellett igen jelentős volt a jobbágyok által használt nem telki állományú földterület is (1728-ban ez 11 megye átlagában majdnem 20%). Ez 1848 után nem került a jobbágyok kezére, így a zsellérek egy része mellett korábbi birtokos parasztok tömegei kényszerültek agrárbérmunkát végezni, melyet a statisztika is külön kategóriaként kezelt (napszámot végző kisbirtokosok). Térképi ábrázolásuk, illetve mintázatuk 1900–1910 közötti változása (csak ekkor van róluk településsoros adat) külön elemzést érdemel (12.34. térkép és 12.35. térkép).

2 A „második jobbágyság” általános röghöz kötése egyébként is történeti fikció: 1728-ban 11 megye fennmaradt adatsorában a szabad menetelűek aránya 25–33–40% között ingadozott, Zemplén megye déli részén 1780-ban tömegével találunk szabad menetelű jobbágyokat az úrbérrendezés után is. Adatok: Barta 2015.

sem Faragó Tamás 1720-as helyzetet vizsgáló adatai alapján rajzolt térképein,³ sem az 1865-ös összeírás alapján kirajzolódó kép szerint sem estek egybe megyei szinten a legnagyobb birtokok a legjövedelmezőbbekkel, akkor a további folyamatelemzések között joggal vetődik fel a birtoktípusok és birtokméretek hatékonyságának kérdésköre, illetve a mintázat állandóságának oknyomozó vizsgálata. 1720-ban ugyanis a kis átlagos birtokmérettel rendelkező Duna mente átlagos terméseredményekkel, viszont így jó fajlagos kihozattal rendelkezett, míg a nagyobb jobbágyság gazdaságmérettel rendelkező Dél-Dunántúl és Dél-Alföld (a Bácskát leszámítva) közepes egy kataszteri holdra jutó termeléssel volt jellemezhető, átlagon felüli birtokonkénti kihozataluk ellenére! Az 1720-as helyzettel összevetve, 1865-ben az *egy birtokra eső tiszta földjövedelem* szerint viszont már az Alföld volt előnyben, bár *egy kataszteri holdra* vetítve ez csupán a Bánátra szűkül, miközben továbbra is kiemelkedik a Duna mente (12.10. térkép és 12.11. térkép). Azaz százötven év alatt Dél-Magyarországon jelentős intenzifikáció ment végbe, hiszen a térség az átlagosból a legtermelékenyebb területek közé került, természetföldrajzi alapadottságainak megfelelően. (Ez maga után vonta a korábban itt domináns állattartás térszűkítését.)

A térképes elemzés alkalmazása esetén nyilván nem az a fő kérdés, hogy Magyarország agrártermelésének növekedése a dualizmus korában évi 2,4% (Katus) vagy éppen 3,1% (Hanák) vagy 2,1% (Schulze) volt,⁴ bár az 1865-ös, 1883-as és 1910-es tiszta kataszteri földjövedelmek ismeretében ennek részletes vizsgálatára is lenne (körülményes)⁵ lehetőség. (És persze az eredménytől függően egyéb kérdések is felmerülnek: vajon ezek alapján Magyarország a különböző agrárberendezkedésű európai országokhoz képest milyen fejlődési ütemet produkált, ennek függvényében a nagybirtok csökkentette vagy éppen növelte a fejlődés ütemét, és hogyan befolyásolta mindezt az 1754-es vámrendszer dualista átalakítása, a belső vámhatár megszűnése, amelyek mind komoly vitákra adtak okot.) Sokkal inkább érdemes térképezéssel azt vizsgálni, hogy ez a növekedés általános érvényű volt, vagy jelentős területi különbségeket mutatott? Másképpen: kiegyensúlyozott volt-e a fejlődés? Ha ugyanis a lakosság zömét foglalkoztató és a GDP döntő hányadát előállító szektor teljesítményében nagy regionális termelési különbségekkel szembesülünk, akkor elképzelhetetlen, hogy ennek ne lettek volna egyéb területeken is társadalmi-gazdasági kihatásai.

1848 után a következő volt a helyzet a megváltozott birtokviszonyok és gazdasági környezet közepette. Magyarországon a birtokok/földek zöme arisztokraták kezében volt. (A 100 kataszteri hold feletti földek 27%-a, a jövedelem 13%-a volt az arisztokrácia kezén. Az egyház részesedése a földekből 8%, a polgárságé 27%. Másképpen: a földterület 40%-a volt nagybirtok, amelyből viszont az arisztokraták és nagypolgárok részesedése egyaránt 14-15% volt).⁶ A belső vámhatár megszüntetése 1850 után fellendítette a magyar mezőgazdaság növekedését, ugyanakkor a dualizmus korában az egyenlőtlen birtokszerkezet sokak szerint akadályozta a mezőgazdaság növekedését. (Magyarország mezőgazdasági termelésének növekedése legalább évi 1,5% volt, ez magasabb, mint az angol és a német – 1,2% körül – vagy a kisbirtok dominálta bolgár és szerb.) Feltételezések szerint a Monarchia vámrendszere a mezőgazdaságot jobban védte, mint az ipart. Azonban különbséget kell tenni nominális és tényleges vámvédelem között. Az utóbbi a hozzáadott

³ Faragó 1996: 100–123.

⁴ Eddie 1996; Katus 1970.

⁵ Tudniillik a nettó kataszteri földjövedelem nem azonos a teljes földjövedelemmel, ez utóbbi nem azonos a mezőgazdaság jövedelmével (mert az állattartást nem tartalmazza a mutató), ráadásul a világpiaci árak meghatározta pénzben kerül kifejezésre, nem hozam adatokban.

⁶ Eddie 1996.

értékhez méri a vámtarifát. Mivel agrártermékek esetében a hozzáadott érték *aránya* nagyobb (akkor is, ha abszolút számértékben kisebb), mint az ipari termékeké, a tényleges vámvédelem (a vámtarifa és a hozzáadott érték hányadosa) kisebb volt, mint az ipari termékek esetén. Szintén várható 1848 után, hogy a jobbágyság eltörlése fellendíti a mezőgazdasági termelést. Azonban a szabad paraszti termelés hiába nagyobb 50–100%-kal, mint a robotoló jobbágyé, az országosan lehetséges 540 millió munkanapból Eddie szerint csak 24 millió volt robotmunka, ami csak 5%, így a növekedés sem nagyobb ennél.⁷

A fent említett 1865-ös adatsor⁸ (vizualizálását lásd a *12.1.–12.13. térképen*) több szempontból is jelentős. Ez volt az első, az országos kataszteri térképezést kísérő településszintű országos összeírás, amely a 18. századi összeírásokkal szemben a hozamot is szisztematikusan megadta,⁹ igaz, pénzben kifejezve (és valójában az 1850-es évek árai alapján).¹⁰ Szerkezete révén lehetővé teszi a földhasználat-változás követését is 1865–1895 (*12.14.–12.23. térkép; 12.70. térkép és 12.72. térkép*), majd 1895–1909 között¹¹ (*12.62.–12.69. térkép, 12.71. térkép*), így a statikus, állapotterképek mellett (*12.23.–12.36. térkép; 12.37.–12.57. térkép*), folyamatokat bemutató térképeket is tartalmaz az atlasz (a teljes korszakra is, 1865 és 1909 között: *12.58.–12.61. térkép*).¹² Így időben részletesebb, bár kisebb felbontású (településszinten azonosítható változásokat mutató) változásterképek generálhatók az adatok alapján, mint Konkoly-Gyuró Éva és Balázs Pál (országos térképezési munkálatokon alapuló) térképsorozata alapján.¹³ Ugyancsak lehetséges az egy főre és egy holdra jutó tiszta kataszteri földjövedelem és egy főre jutó földterületnagyság rekonstrukciója országosan (Erdély nélkül) 1865–1883¹⁴ és 1883–1909 között (*12.58. térkép; 12.59. térkép*).¹⁵

7 Szerintünk viszont 10–15% (30 gyalogrobotnappal, mint 1786-os országos átlaggal számolva).

8 *Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövedelme*. 1866.

9 II. József kataszteri felvételezése ezt szintén megteszi, de ezek az adatok kevesebb mint 300 településről maradtak fenn. A nagybirtok és a kisbirtok mérete és hozama is elkülöníthető, számítható. (A Tisza mentére lásd Demeter–Szilágyi–Pinke 2022.)

10 Palugyay Imre 1850-es évekből való, több megyére kiterjedő adatközlése pedig 1848 előtti adatokon alapszik.

11 Például *X vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-c. alapján*. 1914.

12 Az 1883-as adatsort részletezve nem mutatja be atlaszunk, ez struktúrájában megegyezik az 1910-es évekbeli becslőjárásokra vonatkozó összeírásokkal (azaz a földhasználat mellett a jövedelem is részletezésre kerül, szemben 1865-tel, ahol csak az összes tiszta kataszteri földjövedelem mérhető, a földhasználati formánkénti jövedelem nem. És Erdélyt is tartalmazza).

13 Lásd *Kisatlasz a dualizmus kori Magyarország regionális társadalmi, gazdasági folyamatainak tanulmányozásához (1869–1910) / A Historical Geographical Atlas of Hungary for the Analysis of Socio-economic Phenomena (1869–1910)*. 2020.

14 1883-ra: *A X kataszteri kerület összes becslőjárásainak osztályozási vidékenkénti előleges tisztajövedelmi fokozatai és sommás osztálykivonatainak összeállítása...* 1883.

15 A földek felmérésének célja az ezekre terhelt adó mértékének megállapítása volt. A jobbágyfelszabadítás után a polgári adórendszer bevezetésének alapelveit a neoabszolutizmus idején, 1850. március 4-én kiadott császári nyílt parancs határozta meg. A magyar földadókataszter úgynevezett hozadéki kataszter, tehát az adóalapot a földek számított jövedelmezőképesége határozta meg, vagyis az állam célja ennek a meghatározása volt. A nyílt parancs végrehajtása során hattagú községi választmányok mérték föl a település házait, valamint a határát művelési ágak és jövedelmezőség szerint, amelyet végül a becslőbiztos ellenőrzött és sorolt osztályokba. Az 1875: VII. törvény rendelkezései szerint a kataszteri tiszta jövedelmet – porosz mintát alapul véve – a szántók, illetve a mezei termények esetében az utolsó tíz év termésátlaga, az 1867–1872 közötti terményár 80%-a, valamint az ezen évekre eső gazdálkodási költség alapján számították. Így igyekeztek kiküszöbölni az agrárpiac árváltozásainak, valamint az időjárás ingadozásának hatásait. Schmidt 2021; Keleti 1868. Habár az 1875. évi földadótörvény alapján a tulajdonosváltásokat átvezették a telekkönyvből a földadókataszterbe, a nyilvántartásról szóló 1885: XXII. törvény azonban – az 1850. évi pátenshez hasonlóan – nem írta elő a művelési ág átvezetését 1910-ig. Ez tehát azt jelenti, hogy 1910 előtt

Sajnos Erdélyről nem maradt fenn számsor az 1865-ben kiadott településsoros összesítésben,¹⁶ a Székelyföldet leszámítva.

Noha az 1865-ös adatsor a földjövedelmet földhasználati formák szerint külön nem részletezi, szemben az 1883-as és 1909-es becslőjárás adatsorokkal, viszont a regionális differenciák településszintű vizsgálata mellett korlátozott mértékben lehetővé teszi a nagybirtokok és kisbirtokok hozamának kiszámítását is (amit az 1883-as, 1895-ös és 1909-es adatsor nem tesz lehetővé egyéb források, például gazdacímtárak segítségével hívása nélkül), ami a magyar történettudomány és társadalompolitika egyik fontos, vitatott kérdése.¹⁷

Czettler Jenő szerint a két világháború között a kisüzem rentabilitása igencsak kérdéses – a dán példával ellentétben –, mert a nagybirtok a holdankénti kihozatalt (mázsában) tekintve 20%-kal, a burgonya esetében 30%-kal jobb mutatókkal bírt.¹⁸ Móricz Miklós szerint a nagybirtokon nagyobb volt a születésszám, alacsonyabb a halálozás, mint a kisbirtok dominálta községekben, ugyanakkor a tényleges szaporulat mégsem volt nagy a jelentős (a szaporulat 40%-át elvivő) elvándorlás miatt (a kisbirtokon az elvándorlás a szaporulat 25%-a volt) – annak ellenére, hogy itt (a nagybirtokon) volt a legkisebb a népsűrűség. Móricz Miklós ezt úgy interpretálja, hogy a nagybirtok eltartóképessége kisebb.¹⁹ Kerék szerint, bár a szántóföldi termékeket illetően holdanként 2 mázsa gabona és tehenenként 800 liter tej a nagybirtok előnye, a kisbirtok jóval több állatot tart el, s ez összességében azt jelenti, hogy míg a nagybirtok nyers hozama holdanként 135–167 pengő, addig a kisüzemké 170–190 pengő. Ráadásul ekkor a magyar kisbirtok már jóval több árut visz piacra, mint a balkáni, akár 50–60%-ot is (szemben a 25–35%-kal), alig elmaradva a nagybirtoktól. Így nem meglepő, hogy az összes piacolt áruból is nagy a kisbirtok részesedése. A tiszta hozam így a kisbirtokon 57–64 pengő, míg a nagybirtokon 31–35 pengő.²⁰

Ez mind az 1920 utáni állapotra és országterületre igaz. A 19. századi kép – ami azonban a tiszta kataszteri földjövedelem (haszon), és nem az összes agrárjövedelem alapján rajzolódik ki előttünk, más, és más az országterület is – némileg más, de ugyancsak nem egyértelmű.

Az 1865-ös összeírásban statisztikailag értelmezhető mennyiségben szerepelnek olyan települések, ahol csak kisbirtok, illetve csak nagybirtok (a pusztákat ugyanis ekkor külön írták még össze, és gyakran egy-két nagybirtok volt rajtuk) volt kimutatható. (Ahol mindkettő jelen volt, ott nem

a földbirtokos, ha a kataszter felvételekor egy kevésbé jövedelmező területhasználati formát folytatott, egy nagyobb bevételt eredményező váltás – a legelő feltörése és szántóként való használata vagy a terméketlen terület feltörése – révén csupán a jövedelme emelkedett, az adója nem. A nyilvántartásokba kerülő véletlen vagy szándékos hibák nemcsak az adózást és az ártéri járulékot, hanem a választójogot is befolyásolhatták, az 1874: XIII. törvény ugyanis a kataszter alapján kivetett földadóhoz kötötte a földcenzust, és ezzel történt is visszaélés.

¹⁶ Ugyanis nem volt az ország része, 1867 előtt külön tartományként kezelték.

¹⁷ Az összes művelt területet az agrárnépesség számával elosztva 1910-ben is alig 5 hektárt kapunk, ami gabona-termés esetén éppen elegendő az önfenntartáshoz.

¹⁸ Czettler 1995 [1936]: 51. (táblázat).

¹⁹ Móricz 1936: 293–309.

²⁰ Kerék 1939: 361–364. Demeter–Pénzes (2022) szerint 1935-re valóban. A nagybirtokok egy holdra jutó tiszta kataszteri földjövedelme 1935-ben a legkisebb az 500 hold feletti nagybirtok esetében volt. Ugyanitt a kisbirtok jövedelme is alacsony volt, némileg alacsonyabb a nagybirtokénál, ellenben 100–500 hold között már fordult a helyzet. A nagybirtok tiszta kataszteri földjövedelme egy holdra vetítve itt ugyan magasabb volt, mint 500 hold felett, de a kisbirtoké még ennél is magasabb. Ezzel szemben viszont a „töredék”-nagybirtokokon a kataszteri földjövedelem meghaladta a többi nagybirtok-kategóriában és a kisbirtokon mértet is; a kisbirtok kataszteri tiszta jövedelme egyébként itt volt a legalacsonyabb (tehát ahol nagybirtok alig volt). Igaz, hogy ez az utolsó eset csak 275 települést érintett. Azaz a nagybirtok jelenléte a kisbirtok egy holdra jutó tiszta kataszteri jövedelmét tekintve mindenképpen kedvező.

lehetséges a településszinten megadott összjövedelem bontása, az 1865-ös összeírás ugyanis nem közli külön a nagy- és a kisbirtok nagyságát, a későbbi összeírások – az 1883-as és 1909-es – pedig el sem különítik ezt a két kategóriát.²¹ A 12.1. táblázat alapján világos, hogy a kisbirtok a nagybirtok fajlagos termelésének²² csak 60–66%-át adta. (Ez azonban csak gazdasági, nem szociális értelemben indokolja a rendszer fenntartását.)

12.1. táblázat A kisbirtok és a nagybirtok jövedelmezőségének különbségei Magyarországon 1865-ben (tisztá kataszteri földjövedelem, állattartás nélkül) Forrás: Demeter 2018.

*Csak a nagybirtokkal számolva.

**Erdély és Horvátország és néhány nagyváros (például Debrecen) nélkül.

Ezt bonyolítja még a regionális kép diverzitása (12.10. és 12.12. térkép): a településenkénti átlagos *tiszta kataszteri földjövedelem* meglehetősen differenciált képet mutatva 2–7 Ft/hold között ingadozott. Mivel azonban a fenti számításba a nagy erdőbirtokok és az alföldi puszták egyaránt beletartoztak (az egy holdra jutó tiszta jövedelemben mért különbség e két területen pedig evidens: 12.05. térkép és 12.13. térkép), ezért a nagybirtokra vonatkozó számítás elnagyolt.²³ Más módszerrel pedig más eredményt érhetünk el 1865-re vonatkozóan.²⁴ A regionális vizsgálatok is diverzebb képet sugallnak a fenti eredménynél: a földszükében lévő, demográfiai önszabályozással (egykezés) élő Ormánság ártéri falvaiban a tiszta kataszteri földjövedelem a szántó dominálta kisbirtokon még 1910-ben is nagyobb volt, mint a nagybirtokon. Ugyanakkor a Viharsarokban és a Sárréten újfent a nagybirtok hozamai voltak jobbak a 19. század végén.²⁵ Nagy Mariann arra a következtetésre jut, hogy minél *nagyobb a kisbirtok aránya egy megyében, annál kisebb a tiszta földjövedelem* ($r = -0,39$).²⁶ Hantos Gyula 1926-os nagybirtok-összesítése és az 1910-es adatok kombinációja esetén a *csónka országterület* nagybirtok dominálta falvaiban az egy lakosra (27,8 versus 21 korona) és kisebb mértékben az egy holdra jutó kataszteri földjövedelem (10,5 versus 8,6 korona) is magasabb a kisbirtok dominálta települési átlagnál. Ugyanakkor az *egész országterületet* nézve a különbség 1910-ben az 1865-ösnél sokkal kisebb, 1935-re pedig a csónka országterületen eltűnik.

A vizsgált terület nagysága mellett a földhasználat módja is komolyan befolyásolta a birtoktípusok hozamát. Baranyában például a kisbirtok azért nem mutatott rosszabb holdankénti hozamot, mint

21 Azaz a nagybirtok településszintű szétválasztása a kisbirtoktól csak a nagybirtokok mérettel tételesen felsoroló *Gazdacímtárak* (*Gazdacímtár*. 1897; *Magyarországi gazdacímtár*. 1911) és az MSK, a település teljes földállományát feltüntető megfelelő kötetei alapján lehetséges. A két, településenként kiszámítható földnagyság különbsége ugyanis maga a (100 hold alatti) kisbirtok. Mivel az 1910-es (és a csónka országterületre) az 1935-ös gazdacímtárak a nagybirtok pénzben kifejezett jövedelmét is megadják (az 1897-es nem!), így ennek és a településenkénti összjövedelemnek a tükrében a kisbirtok egy főre, egy holdra eső jövedelme is számítható. Ezekre tettünk is kísérletet a Viharsarkot (Demeter–Szilágyi–Túri 2021) és az Ormánságot vizsgáló (Demeter–Koloh 2020) tanulmányainkban.

22 Az összevetésben értelemszerűen az egy hektárra jutó érték használható, hiszen a nagybirtok termelése esetében nem tudni, hány személy állítja elő. 1897-ben ugyan összeírták az állandó személyzetet, munkaerőt, de sem az idénymunkások száma, sem a birtok jövedelme nem áll rendelkezésre a nagybirtokon, így a másik fontos mutató, az egy főre jutó hozam a nagybirtokra nem, csak a település egészére (benne a nagybirtokkal, kisbirtokkal) számolható.

23 Ráadásul az állatokból származó jövedelem sem mérhető a dombvidékeken egyik üzemformánál sem.

24 Ha más módszerrel közelítünk az 1865-ös adatsorhoz, akkor a 6 aranykorona/hold tiszta kataszteri földjövedelem feletti településeken a kisbirtok volt felülreprezentált 1865-ben (323 000 gazdaság vagy a kisbirtokok 15%-a szemben a 2635 nagybirtokkal, ami a nagybirtokok 10%-a). A másik véglet, az 1–2 Ft/hold (átlag alatti) nettó kihozattal bíró települések esetében 6630 nagy- és 466 000 kisbirtokot számoltunk összesen, ami 28 és 23%. Itt a nagybirtok a felülreprezentált, de ennek a rossz hozamot mutató nagy erdőbirtokok is az okai.

25 Demeter–Koloh 2020; Demeter–Szilágyi–Túri 2022.

26 Nagy 2003: 36.

a nagybirtok, mert a kisbirtokon nagyobb volt a szántóterületek aránya, ez pedig nagyobb holdankénti jövedelmet mutatott, mint a többi földhasználati mód (hiszen az erdő és a rét aránya a nagybirtokon volt magasabb).

Az a nézet sem tartható, hogy a nagybirtok arányaiban kevesebb adót fizetett, mert 1848 után a rosszabb földeket kapták meg. Statisztikailag 1910-ben a nagybirtok dominálta településeken a fejenkénti direkt adó 20 korona (az arisztokrata nagybirtokokon egyenesen 30 korona), a kisbirtok dominálta településeken 15 korona volt (a mai országterületre vetítve).²⁷ Településtípusokra történő számítás esetében országosan tehát nem állja meg a helyét a feltételezés, hogy a nagybirtok kevesebb adót fizetett volna, így annak talajtani magyarázata is irreleváns (legfeljebb a településen belül, birtokszinten lehet igaz). Egy másik hipotézis szerint ennek (hogy a nagybirtok holdanként kevesebb adót fizet) oka nem a nemesi földek rosszabb minősége, hanem az, hogy a nemesség földjeinek alacsonyabb minőségi kategóriába történő minősítésével (politikai ráhatással, az adózás manipulálásával) kívánt kedvezőbb pozícióba jutni. Ezt azonban cáfolta Eddie, aki rendszerszintű manipulációt nem tudott kimutatni.²⁸

[12.2. táblázat](#) A mezőgazdaság mutatóinak változása 1865–1910 között Forrás: Demeter 2018.

*** 1865-ben birtokost, 1895-ben gazdaságot, 1910-ben birtokívet írtak össze, így a fogalmak nem ekvivalensek. 1 Ft = 2 K

A nagybirtokon a 19. században a vízrendezés során kialakított szántók nem feltétlenül bírtak egyébként rossz földminőséggel: Békésben például a szántóvá alakított legelők ármentes csernozjom térszínen feküdtek²⁹ (és az uraság kezére kerültek, hiszen a jobbágy csak a telket kapta meg 1848 után, a közjóságot nem). Ellenben a Tisza mentén inkább igaz, hogy a legelőből vagy hasznavehetetlen területből szántóvá vált részeken ugyan nőtt a tiszta kataszteri földjövedelem, de korántsem mindig érte el a korábbi szántókon mért értéket.³⁰

Az viszont egyértelműen bizonyítható, hogy az 1865–1895 között az Alföldön végbement, a vízszabályozási munkálatokkal egybeeső jelentős földhasználat-változás (a szántóföldek javára a legelők és hasznavehetetlen területek rovására) során érintett területek hozama is megváltozott 1910-re (vö. A szántóterület növekedését és a kataszteri tiszta jövedelmet vagy annak egy holdra jutó növekedését 1910-ben bemutató *12.15. térkép; 12.62. térképet és 12.61. térképet*). Ugyanakkor az 1865–1910 közötti fajlagos kataszteri jövedelemnövekedés valódi nagyságának megállapításához (így ahhoz, hogy az 1865 után szántóvá vált területek jövedelme hogyan viszonyult a régi szántók jövedelméhez) szükséges ismerni az árindex változását is. A bevétel növekedése ugyanis nem feltétlenül jelentette azt, hogy a tényleges termelés is nőtt, hiszen a jövedelem az aktuális ártól is függött (az árutermelő nagybirtoknál hangsúlyosabban, mint az önellátó kisbirtok esetében). Az önellátó parasztság vonatkozásában a pénzben kifejezett jövedelem és változása az állami földadó szempontjából fontos, hiszen az adót a kataszteri földjövedelemhez mérve, a földek aranykorona-értékének megállapítása alapján vetették ki, ezt viszont csak ritkán (1865, 1883, 1910) bírálták felül. Az árindex (így a pénzben kifejezett hozam) esése tehát az adókulcs látens növekedését

27 Demeter–Pénzes 2022. A nagybirtokkal nem rendelkező települések átlagos adója holdanként 6,5 korona volt, míg a nemesi birtokok dominálta településeken ugyanennyi, az arisztokrata nagybirtok dominálta falvak egy holdjára 7,3 korona jutott, a hitbizomány jellegű nagybirtokkal rendelkező falvakban egyenesen 8 korona/kataszteri hold volt az átlagos adó, a nem nemesi nagybirtokon viszont 9 korona.

28 Eddie 1996.

29 Demeter–Szilágyi–Túri 2021.

30 Demeter–Szilágyi–Pinke 2022.

eredményezte (az 1870-es világszíni gabonaáresés miatt ezért is bírálták felül az 1865-ös értékeket, no meg azért is, mert azok is korábbi évtizedekből származtak).

Mindenesetre izgalmas egybeesés, hogy a vasúton szállított, ezer keresőre jutó gabona mennyisége éppen eme, agrár-szerkezetváltáson áteső térségben volt a legjelentősebb (a szintén gabonatermelő Délvidéken ekkor még vízen szállították a termés nagy részét).³¹

Másként megfogalmazva: a dualizmus kori infrastrukturális fejlesztések, azaz az ármentesítések és a vasútépítések iránya, valamint a piacra kerülő gabona mennyisége között komoly összefüggés volt, miként az sem tagadható, hogy az ármentesítő társulatokban vezető szerepet játszó Andrassy, Tisza és Lónyay családok birtokaival³² is egybeesett ez a kiugró agrárexportot mutató térség. Az agrárkérdésben való érintettségét maga Tisza István is elismerte, amikor az ártrend hanyatlásának következményeit elemezte. 1871/1875–1886/1890 között a hazai gabonatermelés megduplázódott, az export jelentősen bővült, de a fogyasztás is csaknem megkétszereződött, miközben a búzaárak esése miatt az egy főre jutó fogyasztás értéke nem, a mennyisége viszont jelentősen nőtt.³³ Ez jó volt a vásárlónak, viszont nem kedvezett az eladónak. Miközben az életminőség javult, az áresés miatt a termelők bevételei (és piacra itt is az 5 hektár feletti birtok termelt, mint a Balkánon) fenntartása a termelés extenzifikációján keresztül volt lehetséges. Ennek iránya viszont feltűnő párhuzamot mutat az 1870 utáni állami vasútépítésekkel és az 1865–1895 közötti terület-használati változásokkal (az állami prioritást élvező vízrendezéssel). Végeredményben a vezető termelők (exportőrök) jólétük fenntartását az adófizetők pénzéből finanszírozott állami beruházások segítségével érték el.³⁴

A később kiépült transzverzális vasút útvonala, a vásárvonal zónája meglehetősen magas 1 holdra jutó földjövedelemmel volt jellemezhető 1865-ben, a vasút megérkezése előtt (12.12. térkép). Ennek részben a szőlő volt az oka (12.6. térkép).³⁵ Mivel az átlagos birtokméret itt kisebb volt, mint az Alföldön, ugyanakkor a nagybirtokok relatív gyakorisága is magasabb (12.13. térkép, vö. 12.52. térkép és 12.70. térkép), ezért más, nagy fajlagos hozamú, ugyanakkor kis parcellákon is termelhető termék aligha jöhetett szóba. A filoxeravész ezt a helyzetet változtatta meg, s biztosított munkaerőt (előbb jól fizetett kubikosként, majd az építési láz lecsengése után fennmaradó munkaerő-túlkínálat miatt rosszul fizetett aratóként) az alföldi nagybirtokon (betetőzve a 18. századi térképeink alapján megjósolt vándorlási folyamatot), hiszen a vízrendezés az 1890-es évekig elhúzódott. Ekkor viszont már alacsonyok voltak a gabonaárak, és hogy a nagyüzemi monokultúrák gabonatermelés ebben a helyzetben is versenyképes maradt, az nemcsak az állami (liszt)export(-) támogatásnak volt köszönhető, de annak is, hogy a birtokok gépesítésére, nagyobb tőkebefektetésre nem volt szükség³⁶ az aktuális munkaerő-túlkínálat okán, melyet viszont a szabályozások előtt domináló nagyállattartás felszívni aligha tudott volna. Így a gyapjúárak 1850-es évekbeli zuhanása után gabonatermelésre átálló birtokos nemesség jelentős része a változások szerencsés haszonélvezője lett, s az 1878–1896 közötti gabonaár-depresszió idején sem ment csődbe, hiszen

31 Frisnyák 2003: 305–320.

32 Cieger 2011: 61–67.

33 Tisza 1897.

34 Vö. Pinke 2014.

35 Illetve a Kisalföld északi részén ilyen lesz a cukorrépa. Vasút még nem volt mindenütt, ez tehát nem lehetett kizárólagos ok: később már a piacolás javulása is hozzájárult ehhez a jelenséghez.

36 A gépesítés egyoldalú volt: a feldolgozóiparban jellemző malomipari kapacitások növelése mellett a termelésben a cséplőgépeket preferálták. Van Zanden (1991) szerint ezzel érték el, hogy a magyar gabona jelenjen meg a leghamarabb a piacon, megelőzve a balkáni dömpinget, mely leszorítja az árat.

gépesítés helyett kihasználhatta az olcsó munkaerő nyújtotta lehetőséget. (A déli irányú migráció persze a filoxeravész nélkül is borítékolható volt, ha visszatekintünk a jobbágytelkek méretében mutatkozó regionális differenciákra.)

A nagybirtokok említett 1865-ös relatív gyakorisága a vásárvonalon Érsekújvártól Aradig (ekkor még nem volt vasútvonal a térségben, 4.2. térkép és 12.13. térkép) szintén olyan motiváló tényező lehetett, amely miatt a körvasút (a nyilvánvaló természetföldrajzi és közlekedésföldrajzi alapú gazdasági előnyök mellett) prioritást élvezhetett más vasúti projektekkel szemben, amelyek pedig etnikai vagy politikai szempontból fontos perifériákat kötöttek volna össze a centrummal (például székely vasút). (Azonban az is tény, hogy a körvasút végérvényesen csak 1910 körül záródott – 1880-ban például még hiányzott a borsodi, nógrádi és bihari szakasz. A Tisza mentén szintén sok volt a nagybirtok, ám itt a vasútvonalak a budapesti malomipari kapacitás irányába mutattak, a Tisza menti vasút nem jött létre, ami hosszú távon rontotta a térség kilátásait.)

Ezek után nézzük végig a földhasználat változásait 1865–1895–1910 között, majd a földművelés ágaiból származó jövedelem változását 1865/1910-ben a földhasználati változásokkal összefüggésben (12.2. táblázat).³⁷ 1865–1895 között több mint 20 százalékponttal emelkedett a szántók aránya a Tiszántúlon, miközben a legelők kiterjedése a felére (hasonlóképpen 20 százalékponttal) csökkent, akárcsak a Kisalföld északi részén (12.15. térkép). A Dunántúlon ugyanennyivel csökkent az erdők nagysága. A Tiszántúlon, a Duna–Tisza közén, a Csallóköz vizenyős részein, a Mezőségekben és Titel környékén még 1895 után is folytatódott a legelők és rétek zsugorodása (1910-ig 10 százalékponttal). A Nyírségben, a Kisalföldön 1895–1910 között újfent megfelelődként kiterjedésük a gabona- (kényszer) konjunktúra hatására (12.62. térkép és 12.67. térkép). Mivel pedig a művelésbe vont terület aránya országosan 1910-ig alig emelkedett (3 millió holddal, ami az 1895-ös értéknél 10%-kal magasabb, 12.71. térkép és 12.72. térkép, korábban 12.21. térkép és 12.22. térkép) – azaz az extenzivitás lehetősége korlátozott volt (ez leginkább Erdélyt jellemezte 1895–1910 között a 12.2. táblázat adatai alapján), így az átalakulások zöme területhasználati konfliktust eredményezett a mezőgazdasági ágazatok között.

A tiszta kataszteri (növénytermesztésből származó) földjövedelem értéke 1865–1910 között 40%-kal nőtt, ami átlagosan évi 1% körüli növekedést jelent. Az egy főre jutó tiszta kataszteri földjövedelem 1865-ben a Délvidéken, Fejérben és a Kisalföldön magas, 30–50 korona közötti volt (miközben az országos átlag 17 koronánál állt meg). Ha elfogadjuk, hogy a tiszta földjövedelem a bruttó termelés legfeljebb 30%-a,³⁸ akkor a növénytermesztés bruttó 120–150 korona/fő értéket érhetett el a jobb minőségű területeken.³⁹ Az ország nagyobbik részén azonban a növénytermelésből származó egy főre eső tiszta jövedelem 20 korona alatt volt, ami körülbelül bruttó 60 koronának felel meg egy főre, s állattartással együtt is legfeljebb 120 korona. Azaz megköckéztatható a kijelentés, hogy 1860 táján a bolgár és szerb agrárteljesítmény valóban nem volt rosszabb a magyarországinál.⁴⁰ Csak míg a magyarországi egy főre jutó tiszta jövedelmet nagy szórás jellemezte a birtokstruktúra

37 1895-ből nincs kataszteri jövedelemről településszintű publikált adat. Az 1865-ös összeírásból hiányzik Erdély és néhány nagyváros (például Debrecen). Ezért az 1910-es összeírásból leválogattuk az erdélyi adatokat, hogy azonos területre vonatkozóan mutathassuk be az országos trendeket (majd Erdélyre is kiszámoltuk az átlagos hozamokat).

38 Nagy 2003: 35. Nagy szerint (uo. 48) 1910-ben körülbelül 1600 millió korona volt a növénytermesztés bruttó értéke (Horvátországgal), míg a nettó számításaink szerint 300 millió (Horvátország nélkül).

39 Az állattartással (körülbelül 25% a részesedése a teljes mezőgazdasági termelésből Fellner Frigyes [1916] és Schulze [2000] szerint, Matlaszkovszky és Nagy Mariann ellenben 45% körülire taksálja) együtt ez 240–300 korona, egy 6 fős családra körülbelül 1500–1700 korona. Schulze 2000: 311–340; Fellner 1916: 485–625.

40 Palairt (1997) balkáni adatsorát figyelembe véve.

sajátosságai miatt, addig a bolgár és szerb jövedelemeloszlás egyveretűbb volt. 1910-re viszont az egy főre jutó magyar termelés már meghaladta a (stagnáló-hanyatló) balkáni értéket. Kérdés, hogy e fejlődés milyen regionális sajátosságokat mutatott, és melyik ágazatban volt erősebb.

1910-re a regionális mintázat lényegében nem változott (miként a hazai birtokstruktúra sem, és a bolgár és szerb területeken is maradt a kisbirtok dominanciája). Nőtt viszont az *egy főre jutó tiszta földjövedelem*, jelentős mértékben (5–10 koronával, akár 25–50%-kal, 12.58. térkép és 12.59. térkép) a Dél- és Nyugat-Dunántúlon, a Tiszántúlon, Zemplénben, Gömörben és a Csallóköz egyes részein (itt főleg azokon a részeken, ahol a cukorrépa-termelés nem indult még be 1865-ben, a vasút kiépítése előtt – e tágabb térség már korai időszakban is jellemző kedvező értékei e két tényezőnek köszönhetőek).

Az ilyen típusú, *egy főre jutó* növekedés *elvileg*⁴¹ intenzifikációra utal (a későbbiekben látni fogjuk, hogy miért nem egyértelmű a jelenség megítélése). Érdekes viszont, hogy a Kiskunság nincs az élmezőnyben,⁴² országos szinten pedig nem volt kimutatható növekedés az egy főre jutó tiszta földjövedelem terén, mert azt a népességnövekedés felemésztette. (Más a helyzet az egy agrárkeresőre és az egy agráriumból élő személyre jutó értékkel.)

Az egy főre jutó jövedelemnövekedést mutató területek egybeestek azokkal, ahol az *egy (kataszteri) holdra jutó tiszta földjövedelem* értéke is jelentős, másfél-kétszeres (3–5 korona/hold), az országos átlagot bőven meghaladó emelkedést mutatott 1865–1910 között.

Országosan az egy kataszteri holdra jutó (de pénzben kifejezett) kihozatal⁴³ a növénytermesztésben 25%–30%-kal javult (Erdély nélkül számolva) 1865–1910 között.⁴⁴ Döbbenetes viszont, hogy eközben az *egy birtokra jutó tiszta jövedelem* (ugyancsak Erdély nélkül) (12.10. térkép és 12.42. térkép) éppen ellenkezőleg, 25–50%-os (25–100 korona/birtok) csökkenést mutatott a Balaton környéke kivételével. E csökkenésre nemcsak az eddig is túlnépesedettnek tekintett Felvidék, de az ország éléstárának tekinthető Duna–Tisza köze és a Délvidék is jó példa (Szeged kivételével). A fogalmi pontatlanság⁴⁵ miatt azonban e mutató használata nem ad egzakt eredményt, de jó proxy változó helyette az egy *mezőgazdasági keresőre jutó tiszta jövedelem*, mely viszont *ugyanazt a tendenciát mutatta*.⁴⁶ Mivel a mezőgazdasági keresők száma nagyjából stagnált (12.3. táblázat), az egy *mezőgazdasági lakosra számított tiszta földjövedelem* pedig még nőtt is (20%-kal), ez csak úgy lehetséges, ha egy birtokon kevesebben éltek agrárjövedelemből.⁴⁷ De az agrártúlnépesedést csak látszólag sikerült levezetni az erdélyi extenzifikációval, vagy a szektorok közötti átrétegződéssel, mert a 12.2. táblázatban látható és első ránézésre örömteli

41 Ivanov–Kopsidis 2015.

42 A barack Kecskeméten például csak a két világháború között vált dominánssá, a szőlő 1900 körül, a filoxeravész után az új fajták megjelenésével. 1880-ban még almatermelőként jegyzik a térséget. Mikszáth és Móricz összevetését lásd Szilágyi 2017: 61–62.

43 Az ár használata a tömeg helyett módszertani problémákat vet fel, lásd később.

44 Erdélyben az átlagos birtokméret 50%-kal nagyobb volt, az egy holdra jutó nettó kataszteri jövedelem viszont csak az országos átlag harmada, így az egy birtokra jutó növénytermesztésből származó nettó jövedelem az országos átlag fele volt csupán.

45 1865-ben birtokot, 1895-ben gazdaságot, 1910-ben birtokívet ad meg a statisztika, ezek nem ekvivalensek, de minden periódusban növekedés volt mérhető.

46 Azaz a 12.2. táblázatban az egy „birtokra” jutó jövedelemhez tartozó számértékek számításaink szerint igen hasonlóak egy agrárkeresőre vetítve (lásd 12.3. táblázat).

47 Ez csak látszólag jelenti az agrárstruktúra hatékonyabbá válását – az egy főre jutó terület stagnált. A jövedelem növekedése esetén pedig vizsgálándó, hogy árkonjunktúra vagy termelésnövekedés okozta-e.

stagnálás, miszerint az egy agrárlakosra jutó földmennyiség nem csökkent ötven év alatt, akár a kivándorlásnak is betudható. (Éppen ezért a tényleges demográfiai nyomás jellegével és regionális sajátosságaival még foglalkozunk később, lásd 12.34. térkép és 12.35. térkép.)

12.3. táblázat A mezőgazdaságból élő lakosság számának változása Forrás: Demeter 2018.

Ha pedig az egy birtokra eső tiszta földjövedelem úgy csökken, hogy eközben az egy kataszteri holdra jutó jövedelmi érték nő, az birtokaprózódásra utal.⁴⁸ Ha nem bízunk a fogalomhasználat korrektségében, más módon is vizsgálhatjuk a birtokaprózódás kérdését. Mivel a $jövedelem/fő = jövedelem/ha \times ha/fő$ (azaz az egy holdra jutó bevétel és a népsűrűség kombinációja), ez azt is jelenti, ha az egy agrárkeresőre eső tiszta földjövedelem úgy stagnál–csökken,⁴⁹ hogy eközben az egy kataszteri holdra jutó jövedelmi érték is nő, az a képlet alapján az egy főre eső termőterület csökkenésére utal (ami kvázi birtokaprózódás).

E képlet alapján az egységnyi munkaerőre jutó földterület növekedése (növekvő egy főre jutó termelés esetén) technikai intenzifikációt valószínűsít.⁵⁰ Mivel e növekedés nem következett be, így az intenzifikáció eme típusáról nem beszélhetünk Magyarországon. Az egy főre és egy holdra eső eredmények együttes javulása pedig biológiai intenzifikációra (például best practices, új fajták) utal. Bulgáriában az egy holdra eső termelés értékének növekedése szintén megfigyelhető, de ott az egy mezőgazdaságból élő személyre jutó termelés sem nőtt. Ennyiben tehát különbözik a balkáni mezőgazdaságtól a magyar.

Ábráink a fent elemzett folyamatok regionális differenciáit mutatják be. A Duna–Tisza közén még az egy főre jutó tiszta földjövedelem sem nőtt (12.24. térkép; 12.25. térkép és 12.58. és 12.59. térkép), hanem az országos trenddel ellentétben romlott (miként egyébként az Északi-középhegység jelentős részén is), ami pedig a túlnépesedés jeleit mutatja nemcsak a kibocsátó, hanem immár az alföldi befogadó célterületek egy részén is. A régió relatív túlnépesedésére utal a nem művelt területek 10 százalékpontos csökkenése is (12.71. térkép és 12.72. térkép).

Hasonló, az extenzivitás folytatódására (és egyben korlátaira)⁵¹ utaló értéket ugyan a Tiszántúlon is lehetett mérni (az országban másutt nem), de ott a többi mutató kedvezőbb volt. A Nyírség és a Hajdúság például nagy bevándorlási rátával rendelkezett,⁵² s ennek ellenére sem romlott az egy főre eső nettó földjövedelem, s az egy „birtokra” jutó földjövedelem értéke is alig csökkent (az extenzifikációnak köszönhetően). Ha a birtokívek (1910) és gazdaságok (1895) számának különbségét képezzük, akkor (akár megfeleltethető egymásnak a két fogalom, akár nem, ugyanaz a hiba terheli az összes entitást) a Duna–Tisza közén és a Tiszántúlon is megduplázódott az entitások száma: ez pedig jócskán meghaladta a hasznavehetetlen területek kiterjedésének

48 Mivel a három időpontban három fogalmat használtak, de mind 1865–1895, mind 1895–1910 között egyértelmű a „birtokszám” növekedése, a fenti kijelentés megkockáztatható annak ellenére is, hogy az egy főre jutó termőterület stagnált (de, mint láttuk, egy „birtokon” kevesebb ember is élt).

49 Magyarországon egy mezőgazdaságból élő személyre vetítve növekedés mérhető, de az egy holdra jutó növekedés még ennél is nagyobb, ez tehát a képlet alapján ugyancsak az egy főre jutó földterület stagnálását, csökkenését jelzi.

50 Az egy főre jutó föld mennyiségének növekedése a termelékenység stagnálása mellett pedig az extenzivitás jele.

51 Az új kultúrák meghonosítása (például szőlő) felértékelte a homoktalajok korábbi gyenge potenciálját. Kecskeméten 8000 holdat parcelláztak fel 1860–1910 között. Szilágyi 2017: 63. Emiatt nem kizárólag extenzifikációról, hanem biológiai intenzifikációról, diverzifikációról (amely nem tévesztendő össze a technológiai és munkaintenzifikációval) is beszélhetünk.

52 A migrációs rátát 1901–1909 között az adatokban rögzített tényleges és természetes szaporulat különbözeteként számoltuk.

csökkenését, tehát ugyancsak birtokaprózódásra utal. A Kisalföld és a Nyugat-Felvidék igen jó nettó földjövedelem-értékeket mutattak, mind egy főre, mind egy kataszteri holdra számítva. E növekedés jelentős részét a szántók kiterjedésének további növekedése okozta 1895–1910 között (12.62. térkép és 12.67. térkép), amit a gabonaárak újbóli emelkedése indukált. Mivel a kihozatali adatok nem t/ha és t/fő értéket mutatnak, hanem korona/fő és korona/ha értékben vannak kifejezve, nem tudhatjuk, hogy a gazdasági helyzet javulása mennyiben köszönhető a külső körülmények kedvezőre fordulásának, illetve a tényleges, fajlagos termelésnövekedésnek. Az ártrendek ismerete nélkül pedig az intenzifikációs elmélet sem támasztható alá, s csak korlátozott relevanciával bírhat. Mivel azonban az egy holdra és egy főre jutó pénzben kifejezett értékek magasabbak voltak a balkáninál, így az utóbbi lemaradása egyértelműen igazolható.

Ami az ártrendeket (és az intenzifikációs elmélet relevanciáját) illeti, Katus László tízéves mozgóatlagai alapján az 1865-ös és 1910-es árindex a búza esetében közel azonos volt. Így megkockáztatható,⁵³ hogy a jövedelemnövekedés legalább fele a fajlagos terméseredmények javulásának tudható be, a másik fele pedig az esetleges árnövekedésnek.

S hogy mekkora volt a népességnomás (a birtokaprózódásban manifesztálódó földéhség)? Összevetve a napszámra kényszerülő kisbirtokosok⁵⁴ arányának regionális mintázatát 1910-ben (2.34. térkép és 12.35. térkép) az általunk kialakított komplex mutatóval, mely a területegységre jutó népességet és az egy főre jutó nettó kihozatalt kombinálja az 1901–1910 közötti tényleges szaporulattal, a helyzet a következőképpen alakult.⁵⁵ A napszámra kényszerülő kisbirtokosok (lecsúszók) statikus és dinamikus mutatója (1900–1910 közötti arányuk változása) alapján 1910-ben legsúlyosabb a helyzet egyaránt a nemzetiségek lakta perifériákon volt: a mai Kárpátalján, Erdélyben és a Felvidéken, a hegyvidéki régiókban (így a magyar jellegű Székelyföldön is). Azonban a világos színnel jelölt területek sem feltétlenül jelentenek kedvező adottságot, hiszen a napszámra kényszerülő kisbirtokosok *kis* aránya jelentheti éppenséggel a föld nélküli napszámosok (lecsúszottak) már eleve *nagyobb* arányát is (de az agrárbérmunkások aránya nem vizsgálható a lábjegyzetben említett sajátosságok miatt). A térkép tehát egyfajta „fenyegetettség-térkép”, s ezek a „billegő”, az önálló egzisztencia szélén egyensúlyozó rétegek reagálnak a legkiélezettebben a változásokra.

A komplex mutató első fele (demográfiai nyomás nélkül) alapján a Tiszántúl, a Délvidék, Moson és Fejér volt jellemezhető a legjobb egy főre jutó jövedelem és egy főre jutó földterület-értékekkel.

53 Katus 2012: 429 (1. ábra). A pontatlanság okai közt említendő, hogy a búza árindexe egyáltalán nem biztos, hogy megfelelően reprezentálja a teljes szántóföldi termelés (és a kaszálók) árindexét, annak ellenére, hogy a Balkánon Ljuben Berov adatai megerősítették ezt. Lásd Demeter 2014: 180 (II.3. ábra). Magyarországon azonban ekkor diverzebb volt a termelés (a napraforgó, cukorrépa és takarmányrépa előretörése ekkor figyelhető meg). Mindenesetre a gabonafélék (a kukorica nélkül) így is a termények (ipari növényekkel és takarmánynövényekkel együtt) értékének több mint 50%-át tették ki, így nagyot nem tévedünk. Sokkal nagyobb gond, hogy az éves árindex hektikusabb mozgást mutatott, mint a kilencéves mozgóátlag: így a két összeírásunk környékén, 1862–1865 között például 40%-ot zuhant az árindex, 1900–1910 között pedig éppen ennyit emelkedett. Ráadásul az 1865-ben publikált adatok legalább egy-két évtizeddel korábbi árakon alapulnak. A gabonaárindex azonban 1840 után végig magas volt.

54 A KSH a napszámos kategóriába az *ipari és tercier szektorban is szolgáló napszámosokat* (cselédeket) is beleérti, így a kép nemcsak az agrárszféra túltelítettségére utal, de az iparosodás előrehaladására is. Ezért választottuk inkább a kisbirtokos napszámosokat az agrártúlnépesedés jellemzésére.

55 Demeter 2022: 1. fejezet, 16. ábra. A képlet tehát: $(\text{terület/fő}) \times (\text{jövedelem/fő}) - \text{népességnövekedés}$. Második szorzótényezőként azért nem a jövedelem/terület került be, mert akkor egyszerűsítés után jövedelem/fő értékhez jutunk, tehát nem a demográfiai nyomást kapjuk meg. A népességnövekedést a negatív számok miatt (melyek esetünkben kedvező értékek) nem hányadosként képeztük. A képlet tulajdonképpen azt mutatja, hogy a kis, egy főre jutó területet kompenzálhatja(-e) a termelékenység és a demográfiai nyomás hiánya.

A vizsgálatban nem válik külön a kisbirtok és a nagybirtok, így nem meglepő módon nagybirtok dominálta területek is bekerültek a kedvező adottságú területek közé, noha az itteni jövedelem és birtoktest nagy része nem a termelők kezén volt.⁵⁶ Kombinálva a fentieket a demográfiai nyomás nagyságával, az Északnyugat-Felvidék, a mai Kárpátalja és Észak-Erdély mellett kirajzolódik a Duna–Tisza köze és Szatmár mint az agrárnépesség szempontjából leglabilisabb terület. Egy részük valóban etnikai régió, más részük viszont nem.

Az agrárkérdés tehát területileg nem párhuzamosítható a nemzetiségi kérdéssel, noha voltak olyan népcsoportok, melyek agrárjövedelmüket vagy demográfiai helyzetüket tekintve kedvezőtlen helyzetben voltak, amelyet az állattartás csak addig tudott kompenzálni, míg az alföldeken a legelők nem zsugorodtak össze, továbbá míg a hegyvidéken nem történt meg az állatok kiszorítása az erdőkből az új erdészeti gyakorlatnak köszönhetően.⁵⁷

A Bácska (és a Bánát) például sokkal jobb helyzetben volt, mint a Duna–Tisza köze, noha 1920 után az új államhatalom a földosztás mellett az agrárcselédek magas arányával érvelt, bár ez a 2.34. térkép alapján az országos átlagot nem haladta meg (az egalitárius-nivelláló birtokpolitikát folytató szerb szemmel nézve volt magas).

Ha ezek után kombináljuk az állami elvonást (melyet a direkt adó testesít meg, amelynek egy – de nem teljes – része a földjövedelem függvénye) és az egy főre jutó nettó földjövedelemet (ez utóbbit részben, de nem tökéletesen korrigálva az állattartásra vonatkozó járásszintű adatokkal), akkor a jövedelemhez mért legnagyobb elvonást az Északkeleti-Kárpátokban, az Északi-Kárpátokban, az Erdélyi-szigethegységben és a Kárpátok erdélyi gerincei mellett tapasztaljuk. Tehát a jövedelmi viszonyok zömmel nemzetiségi régiókban bizonyultak kedvezőtlennek (16.9. térkép), míg a demográfiai nyomás térképe ezzel nem teljesen egyezett. A Délvidék itt is kedvező helyzetben volt. Trencsén vármegye mindkét fenti térkép alapján kedvezőtlen adottságú környéke pedig hatalmas fordulattal 2010-re az általánosságban véve legfejlettebb térségek közé emelkedik.

A folyószabályozás hatása a földhasználatra és földjövedelemre 1865 és 1910 között

1865-ben a nem hasznosított területek aránya 10–20% között volt a Tisza mentén. A szántóterületek ennél nagyobb gyarapodása tehát szükségszerűen csak a rét és legelő rovására mehetett végbe (ezek átalakítása már 1850 előtt elkezdődött). Ugyancsak itt volt a legnagyobb az egy birtokosra jutó terület is 1865-ben, 35–50 holdat is meghaladó települési átlaggal (12.9. térkép). Ez is azt bizonyítja, hogy a területeken a nagybirtok kiterjedése jelentős volt, hiszen az 1786-os (telkes) gazdánkénti 5–10–15 holdas szántónagysághoz képest ez irreális növekedést jelentett volna. Nem meglepő, hogy ezeken a Tisza menti területeken (a Maros-torkolat és a Bodrogek között) az egy birtokra jutó tiszta földjövedelem is a legmagasabbak közt volt (12.10. térkép), miközben az egy holdra jutó kihozatal az országos átlagot érte csak el (kivéve a marosi löszhátat) (12.12. térkép). Tehát népes, de nem túl jó minőségű földek voltak, ahol elegendő számú munkaerő is adott volt.

1865–1895 között a szántóterületek legnagyobb növekedésüket a Jász és Nagykun területeken, a Rétköz, Bodrogek és a Sárrét, valamint a Maros-hordalékkúp nyugati peremén érték el 20–30 százalékponttal (12.14. térkép, 12.15. térkép), ami nagyobb, mint a hasznavehetetlen területek részaránya. A Körösök összefolyásánál, ahol nagybirtok nem volt, kisebb volt a szántóföldek

⁵⁶ A módszer azonban erre nem érzékeny, ráadásul az 1910-es összeírásunkban nincs feltüntetve a nagybirtok, így arra következtetni csak a *Gazdacímtárak* alapján lehet.

⁵⁷ Balogh 2021.

kiterjedésének növekedése (5–20 százalékpont). A Körösök mentén az 1865-ben kezdődő folyószabályozás a közlegelők korábbi elvesztését⁵⁸ tudta ideig-óráig kompenzálni az új szántók vízmentesítésével.⁵⁹

A szántó inkább a legelő, s nem a korábban nem használt területek rovására terjedt ki, hiszen azok szántóként aligha jöhettek szóba (a nem használt területek főként legelővé alakultak át). A rétek és legelők kiterjedése a felére esett vissza harminc év alatt, ez érvényes a marosi hordalékkúpra éppúgy, mint a Tisza-parti ártérre (12.16. térkép; 12.17. térkép; 12.18. térkép). De Borsodban és a Rétköz–Bodrogköz területén nőtt a legelők és rétek aránya 5–10%-kal (reakcióként az 1873/1878 utáni gabonaár-csökkenésre), elsősorban a műveletlen területek rovására. Ez tette lehetővé az állattartás megmaradását. (Debrecenben az átlagos birtoknagyság 1895-ben még 50 hold, pedig ott nincsenek arisztokraták, 1910-ben már csak 16–24 hold között van.) (12.23 térkép és 12.40. térkép.)

Ha csupán a művelt területek növekedését nézzük (s nem a növekedés – területhasználati – jellegét), akkor a tiszántúli, Tisza menti változások nagysága 1930-ig nem volt nagyobb az eltérő forgatókönyvet megvalósító kiskunságinál. Kérdés, hogy jövedelmekben ez mit eredményezett. Az 1865-ös és 1910-es földjövodelemek összevethetők, mert ekkor a világpiaci ártrendek nem különböztek lényegesen, így a jövedelemkülönbség főként a települési összhozam növekedését jelenti, ami részben extenzív, részben intenzív eredetű. Az, hogy a Tisza ártere mentén még 1910-ben is⁶⁰ markánsan alacsonyabb volt a holdankénti átlagos kataszteri földjövodelem (6–10 korona) a szomszédos békési és jászági területekénél (10–14 korona, 12.41. térkép), megerősíti, hogy a szántók kiterjedése itt nem annyira kedvező hidrológiai és talajviszonyok között ment végbe, mint Békés löszhátságán (14–18 korona/hold). Bár a rétek Záhony és Szeged között 1910-ben messze országos átlag alatti, 2–4 korona/hold tiszta jövedelmet termeltek (12.47. térkép és 12.48. térkép), a csapadékosabb, hűvösebb és kedvezőbb párolgási háztartással rendelkező Szatmári-Tiszhát az ékes példa rá, hogy 1910-ben akár 6–8 korona nettó földjövodelem is elérhető volt (itt a szántóké is csak 6–10 korona volt) az állatállomány érték(termelés)ének ismerete nélkül is.

Annak ellenére, hogy a szabályozások zömmel lezárultak 1895-re, a szántók terjeszkedése a Tisza felső folyása mentén a réténél nem magasabb szántóföldi hozam ellenére is folytatódott, s akár 20 százalékponttal is növekedhetett 1895–1910 között (míg korábban a rétek kiterjedése nőtt meg) (12.70. térkép).⁶¹ A használatváltás oka tehát vagy spekulációs (a szántó ára mindig magasabb), vagy demográfiai e térségben.

Tagadhatatlan, hogy a változások eredményeként 1865–1910 között a Tisza mentén 50% feletti volt a holdankénti tiszta földjövodelem növekedése (12.60. térkép és 12.61. térkép),⁶² de a „másként” kezelt Kiskunságban ugyancsak, a „kevésbé szabályozott”⁶³ Nyírségben is 25–50%. A Sárréten, Szatmárban és a Bodrogköz és Rétköz területén a növekmény pedig akár a 100%-ot is elérhette.

Az egy holdra jutó nettó földjövodelem a Tisza menti árterek nagy részén 3–5 koronával nőtt

58 Békésben már a napóleoni konjunktúra idején megtörtént a változás.

59 Más kérdés, hogy a kiszáradó tőzeg szántáskor porzik, veszít termékenységéből, másrészt a talajvíz leszállása miatt tömörödik is, így süllyed.

60 Ez a szabályozások előtt, 1850–1865 viszonylatában is igaz.

61 Szegedig lefelé az ártéren további 15 százalékpontos növekedést mérhettünk (beleértve a három Köröst is), ellenben a löszös Maros-hordalékkúpon és a homokos Kiskunságban további növekedés nem volt (a nyírségi homokon viszont 15 százalékponttal nőtt a szántók kiterjedése).

62 Ezt tízéves termelési (ár) adatsor alapján időnként felülvizsgálták, hiszen az adó megállapítása ez alapján történt.

63 A nyírvízlaposok lecsapolása napirenden volt.

1865–1910 között, sőt a Sárréten egyenesen 5 korona feletti értéket is mérhetünk (12.60. térkép és 12.61. térkép). Ha azonban egy főre vetítjük ezeket az értékeket (12.58. térkép és 12.59. térkép) az egy hold helyett, akkor a kép mozaikosabb. A Tiszántúl felén (Viharsarok, Szabolcs) nem volt növekedés, ugyanígy a Kiskunságban sem. A Sárrét, a Jászság, a Bodrogek, a Taktaköz és a Szatmári-Tiszahát térségében viszont ez fejenként 5–10 korona többletet eredményezett, ami 60–90 kg búza vagy 20–30 kg kenyérrel ekvivalens. De a kisbirtokos termelők ezen is a nagybirtokkal osztoztak, a valóság tehát nem ennyire kedvező.

Ezek után joggal tehető fel a kérdés, hogy mi volt a szabályozások általános társadalmi hatása 1910-re – a demográfiai nyomás lokális csökkentésén túl. Voltak kistájak, ahol a szabályozás kedvezett a gabonatermésnek és a kistermelőnek is (Sárrét). Másutt megmaradt az állattartás nagyobb szerepe (például Szatmári-Tiszahát, Debrecen). A lokális sokszínűség mellett fontosabbak azon általános társadalmi trendek, melyeket a folyószabályozások éppúgy nem tudtak megoldani, mint ahol nem volt szabályozás, vagy ahol a szántók expanziója kedvezőbb talajon történt meg (például a Maros-hordalékkúp – itt nem a kistermelők kezébe került a jó föld). Az egzisztenciális probléma fokozódott: 1900-ban az Alföldön egységesen 10% körül volt a napszámrá kényszerülő önálló kisbirtokosok aránya a mezőgazdasági keresőkből, tíz év múlva ez már 15–25% körüli értékeket vett fel (12.34. térkép és 12.35. térkép). A birtokosok számának 20–50%-os növekedése mellett (12.36. térkép) az életképes⁶⁴ kisbirtokok száma az Alföldön 30–50%-kal csökkent, ami messze meghaladta az országos átlagot (12.31. térkép, 12.32. térkép, 12.33. térkép). Egzisztenciálisan tehát a szemtermelés előtérbe kerülése nem jelentett kitörést: hiába termelt gabonátöbbletet az ártérközeli terület, a többletjövedelmet az 1870–1910 között megduplázódó népesség fel is élte. A legelők és rétek területének 1895–1910 között folytatódó csökkenése magával vonta a szarvasmarha-állomány nagyságának mélypontra zuhanását 1935-re (igaz, a világgazdasági válság is közrejátszott ebben). A juhok száma már 1910-re a felére esett vissza. Ugyanakkor részben a nagybirtok, részben a tagosítás miatt az Alföldön kifejezetten kedvező volt az átlagos parcellaméret (3 hold felett), míg Tolna, Zala, Trencsén, Árva vármegyékben és Erdély központi részein még 1910-ben is fél hold alatti volt egy parcella nagysága (12.38. térkép). Az egy birtokra jutó parcellaszám a Felvidéken, annak délnyugati részét kivéve, 20 felett volt, míg az Alföldön 10 alatt. A Dél-Dunántúlon ugyancsak 20 feletti értékkel találkozunk, miként Erdély hegyesebb tájain is, a Kárpátok ívét leszámítva (12.39. térkép). Ezen a területen azonban nem is nőtt a napszámrá kényszerülő kisbirtokosok aránya, míg a Déli- és Északi-Kárpátokban és előhegyeiben igen (12.35. térkép).

A földjövedelem változása 1883 előtt és után, 1910-ig

Mivel az 1880-as évekből nemcsak az állami és települési adók és bevételek, de a településsoros földjövedelmi adatok is rendelkezésre állnak, így lehetőség nyílik az 1865–1910 közötti időszakban végbement változások finomabb elemzésére is (12.73. térkép – 12.83. térkép).

Nézzük meg, hogyan változott az egy főre (1880-ból nincs adat agrárkeresőkre, így ezzel a mutatóval kell számolni) és egy holdra jutó tiszta bevétel értéke 1865–1883 és 1883–1908 között. Az egy holdra és egy főre jutó tiszta kataszteri jövedelem általános területi képe 1880-ban nem mutatott jelentős különbséget az 1865-ös és 1910-es értékekhez képest, azaz jelentős területi súlypont-át-helyeződésről nem tanúskodik sem a 12.74. térkép, sem a 12.73. térkép. Célszerű tehát az időbeli dinamika differenciáira fókuszálni. Az egy holdra jutó jövedelem változása 1880–1910 között

⁶⁴ Gabonatermelés esetén.

még a legkedvezőbb képet mutató területeken is alig 1 korona felett volt (12.78. térkép), miközben az ország jelentős területein kifejezetten csökkent a fajlagos kihozatal, igaz, ennek értéke sem haladta meg a legtöbb esetben az 1 koronát. Azaz 1880–1910 között viszonylag kis jövedelmi változásokkal szembesülünk, melyek haszonélvezője a Tiszai-Alföld – a Duna–Tisza közét nem számítva, ahol csökkent az 1 holdra jutó tiszta kataszteri földjövedelem (azaz a kvázi haszon, tehát az összjövedelem ettől még nőhetett, de az a költségek növekedését is jelentette egyben) –, valamint az erdélyi Mezőség, továbbá Pozsony és Nyitra megyék déli fele. Erdélyben és a Felvidéken alapvetően stagnált vagy gyengén javult a kihozatal, a Dunántúl egészen pedig romlott. Ehhez képest az 1865–1880 közötti időszakban az egy holdra jutó tiszta kataszteri földjövedelem (12.81. térkép) a Felvidéken, a Partiumban ugyancsak romlott-stagnált, a Bánát is ezt a képet mutatta, szemben az 1880–1910 közötti időszakkal, ahol enyhe javulás jellemezte a jövedelmet 1 holdra vetítve. Szembetűnő, hogy Pozsony és Nyitra megyéknek csak a központi, kisalföldi területein figyelhető meg növekedés, illetve hogy a Dunántúl egyértelműen kedvező tendenciát mutatott 1880-ig, mely aztán megfordult (bár nem csökkent annyira, mint amennyire nőtt 1865–1883 között). A kiugró növekedés egyik oka kétségtelenül az, hogy az 1865-ös földjövedelemi statisztika az 1850-es árakon, az 1883-as viszont az 1870-es évek árain alapulva számította a nettó földjövédelmet és az aranykorona-értéket, s 1873-ig erős árkonjunktúra volt tapasztalható. A másik ok a már sokat említett manipuláció, visszaélés lehetett, amelyre 1865-ben számos alkalommal történt utalás (szakszerűtlen vagy politikailag motivált felmérések – Keleti Károly szerint a Dunántúl Habsburg-hű nemessége földjeinek aranykorona-értékét alulértékelték, hogy kisebb adót fizessenek, de országosan Scott M. Eddie 1900 körüli vizsgálata ezt a manipulációt egyáltalán nem mutatta ki), azonban kérdéses, hogy 1880-ra vagy 1910-re ezeket mennyire lehetett/akarták visszaszorítani. Összességében 1865–1883 között a magyarok lakta területek zömén 2–4 korona/hold értékkel javult a földek tiszta hozama (a Kisalföldön ekkor ez az érték csökkent, 1880–1910 között nőtt, tehát fordítva viselkedett, mint a Dunántúl), ahol pedig csökkent, ez ott sem volt nagyobb 1 korona/hold értéknél a peremvidékeken (csak a Bánátban és Pozsonyban), míg 1880–1910 között – már csak 1 és +1 korona/hold között szórt az értékek zöme országosan.

Ha ugyanezt a vizsgálatot elvégezzük a tiszta kataszteri földjövedelem változását 1 főre vetítve, akkor is markáns, de az előbbi képpel nem párhuzamosítható jelenségeket tapasztalunk. 1880–1910 között egy főre vetítve jelentős csökkenést érzékelhetünk a földjövédelmekben a Duna–Tisza közén (12.77. térkép), Fejér megyében és a Dunántúl északi részén, a Tiszántúlon vegyes volt a kép, míg a Bánátot, a Közép-Felvidéket, Sárosp és Szepes térségét növekedés jellemezte. Mivel ez utóbbi kapcsolatba hozható a térségre jellemző nagy fokú kivándorlással, világos, hogy az egy főre eső jövedelmek nemcsak az áráktól és a termésmennyiségtől, de a lélekszámtól és az egy főre eső földterület nagyságától és annak időbeli változásától is függtek. Ezeket szétszálazni, a hatótényezőket elkülöníteni azonban nem mindig egyszerű. A Bakonyban az irtások miatt (12.79. térkép) legalább annyira nőtt az egy főre jutó földterület, mind extenzív, mind demográfiai okokból, ellenben Szepes és Sáros területén az egy főre jutó földterület 1880–1910 közötti növekedésének oka a demográfiai nyomás enyhülése, nem a szántók kiterjedése. Viszont 1865–1880 között a Partiumban látványos az egy főre jutó hasznos földterület növekedése (12.82. térkép), ellentétben az Alfölddel (miközben ott is ténylegesen nőtt a használatba vont terület nagysága), de ezt az ottani népességnövekedés fel is élte, a Partiumban azonban a földterület növekedése meghaladta a népességét. Ugyanez lehet a helyzet az Északkeleti-Kárpátokban – mivel Zemplénben nőtt az egy főre eső földterület nagysága, ellenben a szomszéd Szepesben és Sárosban nem, miközben viszonylag egyszerre és hasonló mértékben vettek részt a nagy kivándorlásban, így feltehető,

hogy 1865–1880 között Zemplén északi részén még új földeket tudtak művelésbe vonni (vagy 1880 előtt felgyorsult itt a kivándorlás). A Duna–Dráva-háromszögben, a Duna déli szakaszán és a Körösöknél szintén nőtt az egy főre jutó hasznos terület 1865-től 1880-ig (ez 1910-re lendületét veszti), ebben vélhetően a szabályozás is szerepet kapott (a Hanságban ez 1880–1910 között látszik, a Rába mentén viszont egyik évmetszet sem produkált egy főre eső földnövekményt a szabályozás ellenére sem), az így nyert földek nagysága lépést tartott a demográfiai változásokkal. Máramarosban 1880-ig nőtt az egy főre jutó földméret, utána meredeken csökkent, amibe a legelők visszaerdősülése (pontosabban a legeltetés erdőekben való tilalmának törvényi szabályozása) is szerepet játszik (12.79. térkép). Az egy főre⁶⁵ eső növekmény azonban 1880–1910 között általánosságban már nem érte el a fél holdat a legtöbb esetben (1865–1880 között a Partiumban, Máramarosban 1 hold/fő felett volt az érték), ellenben a Duna–Tisza közén akár átlag 2 holdas csökkenést is mérhettünk mind 1865–1880, mind 1880–1910 között (Máramarosban és a Székelyföld északi részén 1880–1910 között volt jelentős az egy főre eső földterület csökkenése). Így nem meglepő, hogy Pesttől délre 1880–1910 között az egy főre jutó földjövedelem csökkent, hiszen az átlagos birtokméret is csökkent, ezt pedig a hozamok és árak esetleges (és bizonytalan) növekedése nem tudta kompenzálni. A földméret, a tiszta földjövedelem és a lélekszám egymáshoz való viszonyát e három mutatón keresztül úgy lehet ábrázolni, ha egymás mellé helyezzük az 1870-es, 1880-as és 1910-es népességnövekedési térképeket, a földterület változását bemutató térképeket és a földjövedelem változását bemutató kartogramokat.

Visszatérve az egy főre jutó jövedelem mintázatának és időbeli változásának vizsgálatához: 1880–1910 között a Délvidéken, ahol masszív, összefüggő és kiterjedt sávban jelentősen nőtt az egy főre jutó kataszteri földjövedelem (12.77. térkép, ilyen még Fertő, Csallóköz, a Kis-Kárpátok szőlei, Csongrád, Szatmár, Bodrogek, a Baja–Mohács–Bezdán Duna-szakasz), ott sem volt nagyobb három koronánál a növekedés, ellenben 1865–1880 között a prosperáló területeken 8–10 koronával nőtt az egy főre jutó tiszta földjövedelem (12.80. térkép). Ilyen volt az egész Dunántúl (itt nem a szabályozások miatt – a manipulációkat már említettük, de ez sem lehetett mindenütt általános), valamint a Jász-Nagykun régió, ahol a növekmény egybeesett a szabályozások korával. 1880 után a szabályozások folytatódtak, az egy főre jutó tiszta kataszteri földjövedelmek nem nőttek tovább, az egy holdra jutó értéke pedig stagnált, ami világosan jelzi az extenzivitás és a külpiaci árkonjunktúrának való kitettség korlátait. Ami a csökkenések mértékét illeti: 1865–1880 között a legrosszabb helyzetű területeken is csak 2 korona körüli csökkenést lehetett mérni, míg 1880–1910 között ez már 10 korona felett volt. Tehát csupán az 1865–1880 és 1880–1910 közötti tiszta kataszteri földjövedelem intervallumainak összevetése alapján is világos, hogy nagyobb prosperitást 1880 előtt mutatott az ország (miközben a tág intervallum arra utal, hogy nőtt a divergencia a régiók között), a növekedés 1880 után lelassult, több területen jelentős volt a visszaesés, miközben az intervallumszélesség továbbra is nagy volt, ami megint a divergenciát erősítette. Mindezt tetézi, hogy voltak olyan területek, ahol mind 1865–1880, mind 1880–1910 között csökkent (illetve nőtt) az egy főre jutó földjövedelem. Tipikusan ilyen volt a Bereg–Máramaroson át Aradig húzódó partiumi sáv, ami magyarázza is az 1910-ben itt keletkezett nagy törésvonalat. Hasonló helyzetben volt a Nógrád keleti szegélyétől Borsod nyugati részéig terjedő középhegységi, hegylábi régió. Mindkét időszakban jelentősen nőtt az egy főre jutó földjövedelem Dél-Somogyban és a Fertő környékén. A többi prosperáló terület vagy egyik, vagy másik időmetszetben nem volt az élmezőnyben.

65 Nem agrárkeresőre, agráreltartottra, hanem összlakosságra az 1910-es értékek 1880-assal és 1865-essel való összevetése érdekében. E két időpontban nem írták össze külön az agrárnépességet.

Ugyanezt megvizsgálhatjuk az *egy holdra jutó földjövedelmet* illetően is: itt 1865–1880 között volt nagyobb a differencia, a 4 korona/holdas növekménytől az 1 korona/holdas csökkenésig terjedtek az értékskálánk intervallumai, 1880–1910 között már nem volt ekkora a divergencia a régiók között, mert az adatok zöme a -1–+1 korona/hold intervallum között szórt. Mindkét esetben – tartósan – élen állt a Bácska és a Körös–Tisza közötti tiszántúli terület Szabolcsig, továbbá a Vág és a Garam alsó folyása a magyar–szlovák nyelvi kontaktzóna mentén, míg mindkét esetben – tartósan – csökkenő, így hátrányba kerülő térségként tartható számon Nógrád. Az első periódusban a középhegységi–felvidéki–partiumi térség volt hátrányos helyzetben, 1880 után a Dunántúl egésze.

A *jövedelem/fő* = *jövedelem/ha* × *ha/fő* képlet alapján az egységnyi munkaerőre jutó földterület növekedése javuló egy főre jutó termelés esetén technikai intenzifikációt valószínűsít. Magyarországon 1880–1910 között e két tényező Szepesben, Árvában, a Kis-Kárpátokban és a Fertő-vidéken (nem az egész Mosonban) mutatott javulást (ez nem jelenti azt, hogy kiugró érték is mérhető minden időpontban, csak azt, hogy a trend kedvező volt), 1865–1880 között pedig csak Dél-Baranyában figyelhető meg e két tényező javulása.

Az egy főre és egy holdra eső eredmények együttes javulása pedig biológiai intenzifikációra (például best practices, új fajták) utal. Ez 1880–1910 között Mosonban, Csallóközben, Csongrádban, Szatmárban, a Bodroghözben és Temesben foltszerű együttes növekedést mutatott. 1865-ben jóval nagyobb területen, de eltérő központokkal a Dunántúl, a Bácska, Dél-Temes és a Jászkunság Dél-Hevessel mutatott mindkét indikátort tekintve javuló értékeket.

Az egy főre jutó föld mennyiségének növekedése a termelékenység stagnálása mellett pedig az extenzivitás jele: 1865–1880 között ez jellemezte a Bereg–Máramaros–Arad–Krassó sávot, 1880–1910 között pedig a Felvidék középső-északi sávját.

A Balkánon, így Bulgáriában, ez időszakban az egy holdra eső termelés értékének növekedése szintén megfigyelhető, de az egy mezőgazdaságból élő személyre jutó termelés nem nőtt. Ennek a kombinációnak Magyarországon a Kisalföld ma Szlovákiába eső (akkor cukorrépatermesztő) fele felel meg 1865–1880 között, 1880–1910 között az erdélyi Mezőség és a Bácska keleti fele, valamint a Tiszántúl Marostól Beregig terjedő része és a Kiskunság tesz eleget, tehát a korábbi éllovas régiók megtorpanása figyelhető meg a Nagyalföld északi részén.

Irodalom

- ... vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-c. alapján. Budapest, 1914.
- A ... kataszteri kerület összes becselőjárásainak osztályozási vidékenkénti előleges tisztajövedelmi fokozatai és sommás osztálykivonatainak összeállítása... MKSH, Budapest, 1883.
- Balogh Róbert 2021. Kárpát-medencei antropocén történelem. Erdők, legelők és társadalom Szatmár vármegye keleti területein, 1880–1919. In: Kern Zoltán – Demeter Gábor – Pinke Zsolt – Romhányi Beatrix – Biró László – Vadas András (szerk.): *Környezettörténet III. Környezeti folyamatok a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományos források tükrében*. ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest. 95–123.
- Ifj. Barta János 2015. „Ha Zemplin vármegyét az útaz vizsgálja...” II. Adattár Zemplén megye 18. századvégi történetéhez. (Speculum Historiæ Debreceniense 20.) Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen.

- Borsos Balázs 2000. *Három folyó között. A bodrogi közti gazdálkodás alkalmazkodása a természeti viszonyokhoz a folyószabályozási munkák idején (1840–1910)*. Akadémiai, Budapest.
- Cieger András 2011. *A politikai korrupció a Monarchia Magyarországon*. Napvilág, Budapest.
- Czettler Jenő 1995 [1936]. *Földbirtok-politika*. In: Czettler Jenő: *Mezőgazdaság és szociális kérdés. Tanulmányok és parlamenti beszédek*. Századvég–Akadémiai–Püski–„A Jászságért Alapítvány”, Budapest. 42–53.
- Demeter Gábor 2014. *A Balkán és az Oszmán Birodalom. Társadalmi-gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig*. MTA BTK TTI, Budapest.
- Demeter Gábor 2018. Kiegyensúlyozott fejlődés? Az agrárjövedelmek és adóterhek területi mintázata és változása a dualizmus kori Magyarország területén. In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések*. MTA BTK, DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, SzuloPress Bt., Budapest–Debrecen. 15–46.
- Demeter Gábor 2022. *Holdfogyatkozás. Agrár- és társadalomtörténeti tanulmányok*. BTK TTI, Budapest.
- Demeter Gábor – Koloh Gábor 2020. Birtokstruktúra és jövedelmezőség az Ormánságban és környékén. A siklósi és szentlőrinci járás gazdálkodása (1893–1935). *Agrártörténeti Szemle* (61) 1–4. 25–76.
- Demeter Gábor – Németh Gábor – Szulovszky János – Bottlik Zsolt – Frisnyák Zsuzsa – Nagy Béla – Beluszky Pál – Radics Zsolt – Nagy Mariann – Konkoly-Gyuró Éva – Balázs Pál – Jakobi Ákos 2020. *Kisatlasz a dualizmus kori Magyarország regionális társadalmi-gazdasági folyamatainak tanulmányozásához (1869–1910)*. Kapitális Kft., Budapest–Debrecen.
- Demeter Gábor – Péntes János 2022. Életminőség és jövedelem: Társadalmi-gazdasági-demográfiai viszonyok a nagybirtokon és a kisbirtokon 1900–1940 között és kapcsolatok a 2000 utáni periferezációs folyamatokkal. In: Demeter Gábor (szerk.): *Holdfogyatkozás. Agrár- és társadalomtörténeti tanulmányok*. BTK TTI, Budapest.
- Demeter Gábor – Szilágyi Adrienn – Túri Zoltán 2021. Földminőség, nemesi érdekérvényesítés, jövedelmezőség a Tiszántúl déli részén a 18–19. században. *Századok* (155) 2. 285–316.
- Demeter Gábor – Szilágyi Zsolt – Pinke Zsolt 2022. Sártenger és búzatenger. Mérlegen az alföldi gabonakonjunktúra és a vízszabályozások regionális következményei (1720–2020). *Századok* (156) 6. 963–999.
- Eddie, Scott M. 1996. *Ami „köztudott”, az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába*. Csokonai, Debrecen.
- Faragó Tamás 1996. Gondolatok az 1715–20. évi országos adóösszeírás népesség- és társadalomtörténeti célú felhasználásáról. In: Visi Lakatos Mária (szerk.): *Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára*. KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Budapest. 100–123.
- Fellner, Friedrich 1916. Das Volkseinkommen Österreichs und Ungarns. *Statistische Monatschrift* (42) 485–625.
- Frisnyák Zsuzsa 2003. A magyarországi vasútállomások áruforgalmi jellemzői a 19. század végén. *Közlekedési Múzeum Évkönyve* 13. 305–320.
- Gazdacímtár* 1897. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Ivanov, Martin – Kopsidis, Michael 2015. Was Gerschenkron Right? Bulgarian Agricultural Growth during the Interwar Period in the Light of Modern Development Economics. *Südost-Forschungen* (74) 1. 44–72.

- Katus, László 1970. Economic growth in Hungary during the age of dualism (1867–1913): a quantitative analysis. In: E. Pamlényi (ed.): *Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe / Sozial-ökonomische Forschungen zur Geschichte von Ost-Mitteleuropa. Studia Historica* 62. Akadémiai, Budapest. 35–127.
- Katus László 2012: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914.* Kronosz, Pécs.
- Keleti Károly 1868. *A telekadó és kataster. Közgazdasági és statisztikai szempontból.* Eggenberger, Pest.
- Kerék Mihály 1939. *A magyar földkérdés.* MEFHOSZ, Budapest.
- Kisatlasz a dualizmus kori Magyarország regionális társadalmi, gazdasági folyamatainak tanulmányozásához (1869–1910) / A Historical Geographical Atlas of Hungary for the Analysis of Socio-economic Phenomena (1869–1910).* 2020. Szerk. Demeter Gábor. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest.
- Magyarországi gazdaczímtár.* 1911. Szerk. Rubinek Gyula. Országos Magyar Gazdasági Egyesület, Budapest.
- Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövedelme.* 1866. Királyi József Műegyetem, Pest.
- Móricz Miklós 1936. Nagybirtok, népszaporodás, népsűrűség. *Magyar Statisztikai Szemle* 4. 293–309.
- Nagy Mariann 2003. *A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején.* Osiris, Budapest.
- Nagy, Mariann 2017: *Regional Structure of the Hungarian Agriculture at the Beginning of the 20th Century.* L'Harmattan, Budapest.
- Palairat, Michael 1997. *The Balkan Economies c.1800–1914: Evolution without Development.* (Cambridge Studies in Modern Economic History, Series Number 6) Cambridge University Press, New York.
- Pinke Zsolt 2014. Modernization and decline: an eco-historical perspective on regulation of the Tisza Valley, Hungary. *Journal of Historical Geography* (44) 2. 92–105.
- Schmidt Anikó 2021. A kataszteri felmérés ügye az első világháborút megelőző években (1910–1914). *Catastrum* (8) 1. 23–36.
- Schulze, Max-Stephan 2000. Patterns of growth and stagnation in the late nineteenth century Habsburg economy. *European Review of Economic History* (4) 3. 311–340.
- Szilágyi Zsolt 2017. *Föld és hatalom. Mezővárosi elit Kecskeméten 1920–1939.* L'Harmattan, Budapest.
- Tisza István 1897. *Magyar agrár-politika. A mezőgazdasági termények árhanyatlásának okai és orvosszerei.* Athenaeum, Budapest.
- Zanden, Jan Luiten van 1991. The First Green Revolution. The Growth of Production and Productivity in European Agriculture, 1870–1914. *The Economic History Review* (44) 2. 215–239.

Infrastruktúra (1867–1914)

DEMETER GÁBOR – FRISNYÁK ZSUZSA

[13.1. térkép](#) *Egy főre jutó összes megtakarítás (forintban kifejezve) 1880-ban*

A polgárosodás és modernizáció hozadéka a piacolás terjedése és a (részben infrastrukturális elemektől is függő) kereskedelem fejlődésével a pénzforgalom előtérbe kerülése, ennek egyik következménye a megtakarítási célú (nem visszaforgatott) tőkefelhalmozás. Erre már ekkor is többféle pénzintézmény adott lehetőséget (melyek a nagyberuházások megvalósítását is segítették), egyaránt lefedve így a társadalom vertikális és szektorális szegmenseit. Az 1880-as egy főre jutó összes megtakarítást illetően a bankok, takarékpénztárak az itt bemutatott térképen összevontan kerültek ábrázolásra, diszkrét pontokként, mivel a települések elenyésző részében voltak ekkor efféle pénzintézetek 1880-ban. Így tényleges vonzáskörzetük (a központi település lakosságán kívül ellátott lakosság száma, aránya) sem adható meg. Jól látszik, hogy elhelyezkedésük nagyjából egyenletesen lefedte az ország területét már ekkor is – a Duna–Tisza közét, a Székelyföldet és az Erdélyi-szigethegység előterét leszámítva (értelemszerűen magukban a hegyekben a kis településméret miatt ilyen intézmények nem voltak ekkor). Az mindenképpen meglepő, hogy az alföldi pénzintézetek tömörítették a legnagyobb összegű befizetéseket, igaz, a kép már korántsem tanúskodik ekkora tőkeerőről, ha a település lakosságszámához viszonyítjuk a pénzintézeti betétállományt. Tetézi mindezt, hogy a bankokba, takarékokba a környező településekről is (nem mérhető számú befizető révén) érkezett tőke, így a telephelyként szolgáló település lélekszámával osztani a betétállományt tulajdonképpen nem is helyénvaló, ennél pontosabb volna (de még ez sem tükrözné a tényleges helyzetet) Voronoi poligonok segítségével tiszta vonzáskörzeteket lehatárolni és azok lakosságszámával számolni. A Felvidéken, a Dunántúl északi felén, az Alföld déli részén és Erdély központjaiban viszont 1880-ban kiemelkedő volt az egy főre jutó befizetések számított értéke. 1880-hoz képest az úgynevezett „Compass”-ok 1910-re már jóval sűrűbb hálózatot és sokkal nagyobb pénzüsségeket mutatnak, erre vonatkozóan Gál Zoltán kutatásait érdemes kiemelni.¹

[13.2. térkép](#) *Egyletek száma, 1880*

[13.3. térkép](#) *Egyleti tagok száma, 1880*

[13.4. térkép](#) *A társadalmi aktivitás és a műveltség kapcsolata, 1880*

Az általános műveltségi viszonyokkal szemben, melyet az írni-olvasni tudás indikátorával fejezhetünk ki, a társadalom polgárosodásának előrehaladására és annak területi differenciáltságára szintén következtethetünk, például a különféle egyletek területi elterjedésének mintázatából. Ez a társadalom önszerveződő képességét reprezentálja – a fent elemzett megtakarításokkal együtt (melyek nemcsak a tőkefelesleget, de az öngondoskodás megjelenését is érzékeltetik egy olyan korban, amikor a nyugdíjrendszer szinte egyetlen eleme sem épült ki). Az, hogy a Szepességben vagy Dél-Erdélyben a szászok között magas az egyletek száma a településeken, nem meglepő (a lövészegyletek mint önvédelmi formák már a 18. században megvoltak a főbb városokban), miként érvényes ez a nagyobb dunai városokra is. Sokkal érdekesebb jelenség, hogy az alföldi mezőváros jellegű településeken is mennyire kiugró számú egylettel találkozunk, ráadásul viszonylag

¹ Gál 2008: 8.4. fejezet.

sűrűn. A Székelyföld peremén szintén magas az egyletek településenkénti száma, ugyanakkor kevés településen találkozunk velük. Ha az egyletek helyett az egyleti tagok összlétszámát nézzük, a kép nem változik, tehát nem arról van szó, hogy az Alföldön a sok egyletnek kicsi a tagsága, másutt meg egy-két olvasóköri, honvédegylet vagy dalárda vagy sportkör emberek százait tömöríti. A kunsági és jászági városok átlag 2000 fős tagsága a városi felnőtt lakosság akár harmadát-felét is kitehette, tehát általános jelenségnek kell tekinteni már ekkor, 1880-ban (persze ezt az elméleti arányt lefelé módosítja, hogy egy személy több egyletben is lehetett tag). Éppen ezért egy speciális mutatót is bevezetve a társadalmi participációt a klubtagok számának (mint az általános műveltségi viszonyokat meghaladó szintet) írni-olvasni tudókhoz mérésével közelítettük. A kép ekkor már csomópontokat rajzol ki, de az alföldi városok jó részében 50% feletti arány mérhető, ugyanúgy, mint a Szepességben vagy a Szászföldön. Sőt, ez igaz Erdély egészére. A Délvidék déli része, a Nyugat-Felvidék, a Nyugat-Dunántúl Vas megyével hasonló arányokat mutat, mint Budapest, tehát az ország földrajzi perifériái kulturálisan nem feltétlenül voltak periferikusak. Ellenben a Hajdúság, a Dél-Dunántúl vagy a Duna–Tisza köze értékei már korántsem olyan jók, mint a korábban említett alföldi térségeké.

13.5. térkép Postaállomások elterjedése

13.6. térkép Távíróállomások elterjedése

13.7. térkép Egy főre jutó postai érték (Ft) és a körzet nagyságának hányadosa, 1896 (forgalmi intenzitás)

A postaállomások számát koronkénti eloszlásban mutatjuk be. A Bach-korszakban a nyugati határszél mellett a szinte üres Tiszántúl voltak a fejlesztési központok (a Tiszántúlon később már nem is volt olyan nagy a fejlesztés üteme, mint ekkor). Jól látszik, hogy a dualizmus korában először az alföldek és a hegyek találkozásánál kezdődött meg a postaállomások kiépítése a vásárvonalon, a majdani transzverzális vasút mentén, míg a Dunántúlon és a Felvidék nyugati részén a postállomások sűrűsödése főleg 1876 után kezdődött meg. Ekkor az Al-Duna, az Erdélyi-medence és a Belső-Kárpátok íve is kiemelt fejlesztési célpont volt. Összességében 1895-re már több mint 3400 településen, a településállomány harmadán volt postaállomás – melyek funkciója természetesen jelentősen átalakult a 19. századhoz képest, amikor az úthálózathoz kapcsolódva, a hírtovábbítás mellett a közlekedésben betöltött funkciójuk is jelentős volt. A hírközlésben játszott szerepüket részben átvették a régtől létező postaállomásokhoz képest innovációnak minősülő távíróállomások, melyek 1867 előtt a Felvidéken és a Duna mentén szaporodtak. A fejlődés újabb lendületet csak 1875 után vett, de ekkor Erdély még teljesen kimaradt a távírók fejlesztéséből, ami a Kelet–Nyugat-lejtő általános meglétére utal az innovációk terén mindenképpen. Erdély, Székelyföld déli része, a Felvidék, Moson, Budapest környéke és a Nagykároly–Újvidék-sáv voltak a sűrűsödési pontok az utolsó tíz évben 1896-ig.

Az infrastrukturális fejlesztések ellenére a postai forgalom értéke és volumene jelentős területi különbségeket mutatott. Az Alföldön, főleg a Tiszántúlon például az egy főre jutó postai össz-forgalom (beleértve az értékcsikket is a csomagok, levelek mellett) értéke kicsi volt, meg sem közelítette a mosonit, al-dunait, melyek jelentőségéhez nyilván azok határmentisége is hozzájárult, tehát nem csak a társadalmi kapcsolatok intenzitása vagy a vagyoni kapott benne szerepet. A partiumihoz hasonló alacsony értékek még a Kárpátalján fordultak elő. Ehhez képes a Tisza mente nagyobb forgalmat bonyolított egy főre vetítve (itt is csak a központi település lélekszámát ismerjük, a postára más településekről bejárókét nem), mint a Duna Budapesttől délre lévő szakasza. Kiugró a Kelet-Felvidék és a Dráva-háromszög forgalma a hagyományosan fejletlenebb nem tekinthető régiók közül.

13.8. térkép *Jegyzőtől való távolság 1910 körül*13.9. térkép *Orvostól való távolság 1910 körül*

A Magyar Királyi Statisztikai Hivatal fontosnak tartotta közölni 1910 táján a jegyzők és az orvosok hozzáférhetőségét, aminek nyilvánvaló oka, hogy ezeket kortársként ők is fontos modernizációs tényezőkként értékelték. A települések jegyzőktől és orvosoktól való távolságának térképi bemutatása még akkor is fontos, ha vélhetően a nagy közigazgatási területű települések külterületi lakott helyeinek (például tanyák) helyzete kapcsán egy ilyen térkép torzít, hiszen a településközpontban lévő orvos vagy jegyző miatt az úton akár 10-20 kilométerre lévő, de közigazgatásilag a településközponthoz tartozó tanyavilág helyzete is kedvezőbbnek tűnik a valóságosnál. Másfelől viszont a két térkép általános átnézeti képe alapján legszögezhető, hogy makroszintű egyenlőtlenségek 1910-ben már nem jellemezték az országot, azaz kiterjedt területek, járások, országrészek nem maradtak orvos vagy jegyző nélkül: az összefüggően orvos- vagy jegyzőhiányos területek helyett az általános kép a sokcentrumú, koncentrikus mozaikosságra utal inkább. Ugyanakkor a sötétebb színű területek jól kijelölik azon árnyékszónákat, mint a Székelyföld és Szászföld kontaktzónája, a Verhovinán túli Kárpátalja Sároستól Máramarosig. Ezek részben természetföldrajzi, részben társadalmi okokból „alulszervezettek” a helyi szerveződési mintázatokat visszatükrözve. Az aprófalvas területeken értelemszerűen több lakott hely tartozott e központi funkciókkal nem rendelkező települések közé, hiszen a nagyobb közigazgatási határral és népességgel bíró mosoni településekkel ellentétben a szeres-szeges Zalában nem lehetett mindenhová jegyzőt küldeni. A külterületi lakott helyek leválasztása esetén az Alföldön látható kép sem lenne ilyen kedvező, mint erre néhány nagyhatárú mezőváros közé ékelődő kistelepülés színezése is utal. Az orvostól való távolságot bemutató térkép már sokkal jobban kiemeli az Árvától a Kárpátalján át Hunyadig terjedő – más ismérvek (például logikus következményként az orvos megvizsgálta holtak aránya, de akár az alfabetizáció) alapján is kirajzolódó – perifériát az északi–keleti országhatáron, valamint Erdély és Magyarország között. A Vág völgyének északi része, valamint a Szepes–Gömöri-érchegység déli, előregedő, evangélikus többségű területe szintén ebben a helyzetben volt.

13.10. térkép *Egy lakosra jutó, vonóerővel korrigált fogatok száma 1895-ben*

Az egy főre jutó direkt állami adóval nagy korrelációt mutató (és később a települési bevételeknél, kiadásoknál részletesen elemzett) mezőgazdasági hasznót (tisztá kataszteri földjövedelmet) számos tényező befolyásolta, a korábban már bemutatott természetföldrajzi-klimatikus adottságokon, valamint a később elemzendő birtokszerkezeten, termékstruktúrán túl az iga- és vonóerő nagysága is sokatmondó. Az 1896-ban szintén összeírt fogatok és fogatolt állatok száma tehát nem csak infrastrukturális indikátorként tekinthető, annak ellenére, hogy a szállításban sem volt elhanyagolható szerepük, különösen a vasúthálózat kiépültéig, sőt utána sem, a ráhordó funkció erősödése idején.

A 19. század utolsó évtizedében Magyarország Európa azon területei közé tartozott, melyben a lovak munkaerejét leginkább felhasználták. Magyarországon 1884-ben 1000 lakosra 115 ló esett. Ezen mutató csak Romániában, Dániában és Oroszországban volt magasabb, Bosznia-Hercegovinában, Finnországban, Svédországban és Horvátországban pedig kissé alacsonyabb. Az iparosodottabb, fejlettebb közlekedési infrastruktúrával rendelkező országok kevesebb lovat tartottak: Ausztriában (1890) 65, Németországban (1892) 77, Franciaországban (1893) 72, Hollandiában (1892) 60, Nagy-Britanniában (1894) pedig alig 55 ló esett 1000 lakosra. Mivel a lovak a legkülönbözőbb munkafolyamatokban (földművelés, kisebb ipari munkák, hajóvontatás, szállítás) vettek részt, a lóállomány

nagysága, illetve a népességszámhoz viszonyított mutatója önmagában még nem tükrözi a ló közlekedésben betöltött valódi jelentőségét.

A ló birtoklása jelzi az árutermelésbe és/vagy áruszállításba való bekapcsolódást. 1895-ben az ország teljes lóállományának 99%-a földbirtokkal rendelkező emberek tulajdonában volt. A 10–50 hold közötti birtokok tulajdonosai rendelkeztek Magyarország lóállományának 48%-ával. Ez a birtokméret az, amelyben az árutermeléssel együtt járó rendszeres szállítási szükséglet és a lótartás terhei közötti mérleg – ha alacsony szinten is – még az előbbi felé billent el. De ez nem jelent többet, mint azt, hogy átlagosan egy-két lovat birtokoltak. A 10 holdnál kisebb földbirtokkal rendelkezők tulajdonában volt az összes ló 32%-a. Ők azok, akik a lovat elsősorban nem a gazdaságon belüli feladatok, hanem inkább a készpénzkereset (bérfuvarozás, illetve a hadsereg számára idomítható lovak eladása) miatt tartották. Minél kisebb volt a gazdaság, annál aránytalanabb költségekkel járt a lótartás. Korrelációs számítások arra is rávilágítottak, hogy a lovak száma és a mezőgazdaságból élők száma között gyenge volt a matematikai kapcsolat. A lófogatú járműállomány növekedése sokkal inkább attól függött, hogy a vizsgált térségekben hogyan alakult az iparból élők száma: azaz az ipari termelés által keltett szükséglet adott terület közúti szállítási kapacitását úgy növelte meg, hogy a gazdák több lovas kocsit állítottak forgalomba.

1895-ben a gazdaságoknak csak 45%-a rendelkezett szekérrel vagy kocsival. A közlekedésben lezajló technikai, technológiai átalakulás a fogatolt járműveket még alig érintette. 1895-ben 548 000 fatengelyű és 762 000 vastengelyű szekeret és kocsit számláltak össze Magyarországon. A vastengelyű (lassabban amortizálódó, nagyobb teherbírású) járművek hozzávetőlegesen nyugatról kelet felé terjedtek az országban. Valamennyi dunántúli megyében a megyebeli járművek 93–96%-a volt vastengelyű. Barsban 67, még keletebbre, Hont megyében 62, Nógrádban már csak 51%-uk. Az ország legkeletibb megyéiben elvéve találunk csak vastengelyű fogatokat. Ung és Bereg megyékben az összes jármű 12–18%-a volt vastengelyű, Máramarosban 7, Beszterce-Naszódban, Csík, Maros–Torda és Udvarhely megyékben már igen ritka látványnak számított (3%) egy vastengelyű fogat.²

Mekkora volt az az út, amelyet az áruszállító szekereknek meg kellett tenniük a vasútállomásig? Mivel az Edvi Illés-féle statisztikai táblákban feltüntették, hogy a vasútállomásokra árut szállító lakott helyek (körülbelül 7000) milyen távolságra fekszenek az állomástól, lehetőség nyílt egy olyan térkép elkészítésére, amely az egyazon kistérségen belül fekvő lakott helyek átlagos, vasútállomásokra irányuló szekerezési távolságát mutatja be. 1895-ben a magyarországi kistérségekben a leggyakoribb szekerezési távolság 6–12 kilométer volt,³ de nagy számban (86 kistérség) léteztek még ennél is kedvezőbb helyzetben (6 kilométernél kisebb fuvartávolság) lévő területek. A legrosszabb pozícióban a nagy kiterjedésű és vasúttal nem rendelkező Csík megye volt.

A fogatolt lovak (1-2-4) és ökrök (2-4-6) számát súlyozva kiszámoltuk az egy főre jutó szekerek számát. Az adathalmaz nem teszi lehetővé a szántásban és fuvarozásban használt állatállomány elkülönítését (lovat szántásra is használtak, és ökörrrel is fuvaroztak), így az itt látható kép „komplex”, több jelenséget sűrít. Így is látványos azonban a mai Kárpátalja, Móc föld és a Nyugat-Felvidék (és

² Frisnyák 2022.

³ Sík úton egy ló testsúlya egyhatod részének megfelelő súllyal volt képes elhúzni egy terhes szekeret, így napi 30 kilométert tudott megtenni. A lovak akciórádusza – kedvező útkörülmények között – valójában csak napi 15 kilométer volt, tudniillik a hazafelé tartó utat is meg kellett tenniük. Ezt megerősítik a korban érvényes előfogat-kiállítás szabályai is. A katonák a lovas előfogatot maximum 15 kilométer távolságig vehették igénybe.

a mai Burgenland vagy Zala) üressége, melyek egyébként a kompozit fejlettségi mutatók alapján is alulfejlettek voltak az országos átlaghoz képest, sőt kifejezetten periferikusnak számítottak. Burgenland nyugati–délnyugati fele (Mosont nem számítva) ugyancsak nem volt fejlett ekkor, miként 1728-ban sem (ez Zalára is érvényes mindkét időpontban).⁴ Ezzel szemben az összességében szintén fejletlen Kelet-Felvidék vonó- és igaerővel való ellátottsága országosan sem volt rossz. Kiugró volt az érték a Szászföldön, illetve az Al-Duna, a Dráva mente és a Temesi Bánság területén, részben etnikumhoz (németek, a Drávánál viszont református magyar kisparasztok), részben a forgalmi helyzethez kötődően. A Székelyföld adottságai szintén nem voltak rosszak, a Dunántúl keleti feléhez volt hasonló, megelőzve a Duna–Tisza közét. E térkép (ahogy a távíróállomások, postaállomások térképe is) az úthálózattal összevetve további következtetések levonására ad lehetőséget, miként az egy holdra vagy egy főre vetített agrártermelésről is sokat elmond.

A városok népességszáma és a fogatolt járművei között gyengébbek a korrelációs együtthatók, mint a városok területe és járművei között. A járműállomány nagyságát, illetve annak szerkezetét sokkal inkább a városok területe – tehát a földrajzi tér – befolyásolja, mintsem a városi népesség száma.

13.11. térkép Egy lakosra jutó lovak száma 1896-ban

Magyarországon ökrös szekereket a hegyvidékeken tartottak. Az ökör vontatta járművek között leggyakoribb (79%) a kétökrös. Annak ellenére, hogy az ökrös szekerek a hegyvidéki táj jellegzetességei voltak, a nagyobb vonóerőt kifejteni tudó négyökrös szekerek mégis a síkvidékre jellemzőek, itt voltak a legelterjedtebbek. A lovak számát egy főre vetítve kiugró értéket mutat általában az Alföld, a földrajzi peremvidékkel (dombsági és hegységkerettel) szemben. Azonban a ló mégsem tekinthető kizárólagosan „magyar” igavonónak, mert a besztercei és dél-erdélyi szászok körében éppúgy ez volt a domináns, mint az al-dunai, bánáti svábok körében. Tehát az etnikai jelleg és természetföldrajzi viszonyok mellett a gazdasági kultúra is meghatározó tényező lehetett.

Irodalom

Demeter Gábor – Horváth Gergely Krisztián 2023. Sopron vármegye az ország gazdaságában és társadalmában az 1728. évi országos adóösszeírás tükrében. Szempontok egy összehasonlító vizsgálathoz. *Soproni Szemle* (77) 2. 155–179.

Demeter Gábor – Jankó Ferenc 2023. Burgenland előtörténete írásban és térképekben. *Soproni Szemle* (77) 3. 321–342.

Frisnyák Zsuzsa 2022. *Áruforgalom, áruszállítás és a magyarországi vasutak (1895). Vasút – ember – térkapcsolatok*. MTA–Nyíregyházi Egyetem, Budapest–Nyíregyháza.

Gál Zoltán 2008. Pénzügyi szolgáltatások, kereskedelem. In: Beluszky Pál (szerk.): *Magyarország történeti földrajza*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs. 17–109.

⁴ Demeter–Horváth 2023; Demeter–Jankó 2023.

Lineáris infrastruktúra: közlekedés, úthálózat

FRISNYÁK ZSUZSA–SZALKAI GÁBOR

A vasúthálózat

[14.1. térkép](#) Az ország vasúthálózata 1910 körül

[14.2. térkép](#) Az ország vasúthálózata 1910 körül II.

Magyarországon az első közforgalmú vasút a Pest és Kőbánya közötti 7,5 kilométer távolságon megépült drótkötélpályás lóvasút volt, melyet 1827-ben helyeztek üzembe, de balesetveszélyessége miatt egy év múlva be is zárták. Az első igazán jelentős vasúti pályát Pozsony és Nagyszombat között 1846. június 1-jén nyitották meg. A 49,3 kilométer hosszú szakaszt decemberre Szeredig meghosszabbították. A pálya felépítményét ugyan a lóvasúti közlekedésnek megfelelő kisebb sebességre és tengelyterhelésre méretezték, az alépítmény azonban már alkalmas volt a gőzvontatású üzem céljaira is. Az újabb mérföldkövet az első gőzüzemű vasút (Pest és Vác között) 1846. július 15-én történt megnyitása jelentette. Hieronymi Ferenc Ottó (1803–1850) készítette el a második gőzüzemű vonal, a Pest–Szolnok vasútvonal terveit is, nevéhez fűződnek a Duna szabályozásának előkészítő térképészeti munkái is. 1875-re a megépített vasútvonalak hossza 6411 kilométerre növekedett, ami Magyarország valaha volt legnagyobb vasúthálózatának (1919: 22 869 kilométer) csaknem egyharmada.

Magyarországon az első vasútvonalakat egyetlenegy vonalszakasz kivételével magántársaságok építették. Az időközben szerzett tapasztalatok azonban az egész világon azt mutatták, hogy a vasúti közlekedés akkor használható fel igazán hatékonyan az állam kereskedelmi, politikai és gazdasági célkitűzéseinek szolgálatában, ha az intézmény közvetlenül az állam irányítása alá kerül. Hollán Ernő (1824–1900) államtitkár (1867–1870) már 1856-ban kidolgozta a Budapest-központú magyar vasúthálózat tervét. A kiegyezés korszakának közmunka- és közlekedésügyi minisztere, Széchenyi eszméinek követője, gr. Mikó Imre (1805–1876) fellépése eredményeként az állam 1868. június 30-án megvásárolta az első vonalat, és megkezdte működését a Magyar Királyi Államvasutak Üzletigazgatósága. Tolnay Lajos (1837–1918) 1872-től 1885-ig tartó MÁV-elnökigazgatói pozíciója a hazai vasútépítés egyik aranykora is volt, hiszen évente 400–500 kilométer új vasútvonal épült. Ekkor készült el a Keleti pályaudvar (1884). Baross Gábor (1848–1892) idején tovább folyt a magán-vasúttársaságok vonalainak államosítása, a vasúti pályaépítés és a járműpark fejlesztése. Minisztersége idején (1886–1889) alakult ki a személyforgalom fellendítése érdekében létrehozott zónadíj szabás, illetve a kereskedelem és iparfejlesztés érdekében bevezetett teheráru-díj szabás.¹

Nem meglepő módon a vasút szerepe a társadalom dinamizálása mellett a gazdasági életben még fontosabb volt, ezért a következőkben elsősorban ezt mutatjuk be.² 1895-ben a Frisnyák Zsuzsa által vizsgált³ vasútállomásokon 13 millió tonna tömegű árucikket adtak fel elszállításra (14.1. táblázat).

[14.1. táblázat](#) Az áru feladás szempontjából a legfontosabb vasútvonalak Magyarországon Forrás: Frisnyák 2022.

1 Magyarország a XX. században IV. Tudomány 1. Műszaki és természettudományok. 1999.

2 Atlaszunkban nem kerültek bemutatásra olyan jól ismert térképek, mint az izokrón térkép, vagy a vasúti áruszállítás voluméntérképe.

3 Frisnyák 2022.

Az árufeladásban legfontosabb vasútvonalak rangsorát tovább árnyalhatjuk, ha a feladott áru tömegét összehasonlítjuk a vasútvonalak hosszával (14.2. táblázat).

14.2. táblázat A vasútvonalak fajlagos áruvonzó ereje (2000 tonna/km felettiek) Forrás: Frisnyák 2022.

A fajlagosan legnagyobb áruvonzó erővel rendelkező vasútvonalak között – a Budapest–Ruttka közötti vonal kivételével – viszont nem találunk MÁV-fővonalakat. Ez utóbbiak szerepköre ugyanis sokkal inkább a tranzit közvetítésében nyilvánult meg. A Budapest–Marchegg közötti pálya áruvonzó ereje 1692 tonna feladott áru/év/kilométer, a budapest–predealé 1502, a Budapest–Lajtabruck közöttié pedig 1450 volt. Mintegy 41 vasútvonal áruvonzó képessége kifejezetten gyengének minősült, mivel az itt vizsgált mutató értéke 500 tonna feladott áru/kilométer alatt maradt. A vasútvonalaknak ebbe a csoportjába – a Budapest–Zimony közötti pálya kivételével – mellék-, illetve helyi érdekű vonalak tartoztak.⁴

A feladott árucikkek 73%-a három árucsoportba tartozott: ásvány és ásványi termék (39%), fa és faáru (18%), valamint gabona (16%).⁵ A vasútállomások 85%-ában a feladott áruk össz súlya 20 000 tonnánál kevesebb volt. A vasútállomások több mint felére (54%) jellemző, hogy az éves feladott áru súlya 0–6000 tonna közötti tartományban mozgott. Csak 17 állomás továbbított 100 000 tonnánál több feladott árucikket.⁶ Az összes feladott árucikk 83%-a más belföldi állomásra, 14%-a Ausztriába,⁷ 3%-a pedig egyéb külföldi vasútállomásra irányult.

4 Kisújszállás–Dévaványa, Mezőtúr–Túrkeve, Balatonszentgyörgy–Somogyszob, Pozsony–Újváros–Szombathely, Hidegkút–Gyöngyös–Tamási–Miklós, Barcs–Pécs–Üszög, Kiskőrös–Kalocsa, Kisszénás–Kondoros, Sárbogárd–Szekszárd, Békéscsaba–Békés, Nagykároly–Sarmaság–Zilah, Nyíregyháza–Mátészalka, Kiskapus–Nagyszeben, Nagyvárad–Belényes–Vaskoh, Marosludas–Sajómagyaros, Nagyszeben–Felek–Fogarás, Somogyszob–Barcs, Mezőlaborc–Lupkow, Nagykikinda–Nagybecskerek, Hatvan–Újszász–Szolnok, Budapest–Lajosmizse, Nagyvárad–Dévaványa–Gyoma, Sáránd–Derecske, Legenymihályi–Kassa, Debrecen–Füzesabony, Cegléd–Szolnok, Fegyverhaza–Csongrád, Kassa–Torna, Óhát–Kócs–Tiszapolgár, Biharpüspöki–Érmihályfalva, Debrecen–Nagylétyavértes, Csáktornya–Zágráb, Garambence–Selmecbánya, (Nagyszeben)–Sellembek–Nagydisznód, Szabadka–Óbecse, Szeged–Szabadka, Tüske–Zalaszentgrót–Balatonszentgyörgy, Zsebely–Csákvár–Bóka, Versec–Kubin, Máramaros–Aknaszlatina.

5 Magyarország legnagyobb feladottáru-forgalmat teljesítő kistérségei a bányavidékeken találhatók. A bányavidékek feladottáru-forgalmát egyoldalú termékszerkezet jellemezte. A legnagyobb feladottáru-forgalmat lebonyolító kistérségek: Nógrád megye füleki (szén: Kisterenye, Salgótarján), Borsod megye szentpéteri (szén: Barcika, Vadna), Hunyad megye petrozsényi (szén: Petrozsény, Lupény), Bihar megye központi (kavics: Biharpüspök, örlemény: Nagyvárad), Kolozs megye bánffyahunyadi (kő és fa: Kissebes) kistérségei.

6 Salgótarján, Vadna, Petrozsény, Putnok, Barcika, Kissebes, Biharpüspöki, Kisterenye, Anina, Ajka, Fehértemplom, Krivágyetva, Szerencs, Losonc, Arad, Nemetbógsán, Center.

7 Tizenegy vasútállomásról adtak fel 20 000 tonnánál több árucikket Ausztriába. A legnagyobb, osztrák célállomásokra árut továbbító állomás Barcika. Barcikán mintegy 166 000 tonna vasércet (ez az állomás feladottáru-forgalmának 91%-a) adtak fel és küldtek Ausztriába. Barcika egyike volt azoknak a vasútállomásoknak, ahol a feladott szállítmányok profilját lényegében egyetlen árucikk határozta meg. Barcikától messze leszakadva, a második, osztrák állomásokra legtöbb árut feladó állomás Nyíregyháza volt. Nyíregyházáról 48 000 tonna árut (többségében dohányt) vittek Ausztriába. A Budapest–Hatvan–Szerencs–Lawoczne fővonal állomásairól 40 000 tonna tömegtermény távozott közvetlenül Ausztriába. A fővonal állomásai közül Munkácsra több árut adtak fel osztrák állomásokra, mint belföldre. A Budapest–Püspökladány–Körösmező fővonalról 76 000 tonna termék áramlott Ausztriába. (A fővonal állomásai közül Szatmár és Debrecen osztrák forgalma volt számottevő.) A Budapest–Szajol–Arad–Tövis fővonal pályáról 66 000 tonna árucikk (többségük Csaba, Arad és Tótvárad állomásokról) irányult Ausztriába. 81 000 tonna feladott áru távozott a Budapest–Fiume közötti vonalról osztrák állomásokra, ez a feladott forgalom mintegy 41%-át tette ki. A Budapest–Lajtabruck közötti vasúti fővonal állomásain több mint 100 000 tonna árut adtak fel Ausztriába, ez a vonal teljes feladott forgalmának 33%-át képezte. A fővonal legfontosabb állomása Győr, ahonnan több mint 40 000 tonna árut (túlnyomó többsége búza, örlemény) szállítottak osztrák célállomásokra. A Budapest–Orsova–Verciorova, valamint Budapest–Zimony közötti pálya feladott áruforgalmának 16-16%-a irányult Ausztriába. Az

A legtöbb árut azok a kistérségek tudták fogadni, amelyekben vagy egy nagy, regionális áruvonzó erővel rendelkező város feküdt (Temesvár, Szeged), vagy pedig jelentős nyersanyagmennyiséget igénylő, azt feldolgozó ipari termelés zajlott (Szerencs, Miskolc, Diósgyőr, Nyusta-Likér). 15 vasútállomásra érkezett 100 000 tonnánál nagyobb tömegű árucikk.⁸ Ugyanakkor a vasútállomások 75%-ára évi 5000 tonnánál kevesebb áru érkezett, 9%-uk fogadott 5–10 000 tonna közötti árumennyiséget. 1895-ben Magyarország 249 kistérségében 2,1 millió tonna gabona került vasúti elszállításra. Ebből a búza 1,17 millió tonna. A legtöbb búzát (több mint 10 000 tonna) Orosházáról, Szatmárról, Szarvasról, Putnokról, Dettáról, Szombathelyről, Nagyszalontáról, Perjámosról, Fehértemplomról, Lugosról, Újaradról és Mezőberényből küldték a vagonokba. A búza 28%-a vámkülföldön került értékesítésre, 6%-a pedig Ausztriában. 56 vasútállomásról (Losoncról 11 650 tonna, Tornaljáról 8500 tonna, Rimaszombatról 4000 tonna) szállítottak el bányafát.

A *Felvidéken* adták fel országosan a legnagyobb arányban (63%) az ásványi nyersanyagokat és termékeket, itt került a legtöbb bőr és bőraru vasúti elszállításra.⁹ Innen származott a feladott cukor 67%-a, a fa 41%-a, a gép és gépalkatrészek 55%-a, a papír és papíráru 46%-a, az üveg 85%-a, a vas és vasáruk 70%-a, valamint a vegyészeti termékek 49%-a, ami utal a térség iparának jellegére is. Annál is inkább, mert nem volt kimutatható lineáris összefüggés a vasútállomások vonzáskörzeti népessége és a vasútállomások (feladott és érkező) áruforgalma között. Nem lehet azt mondani, hogy minél többen éltek egy településen, annál nagyobb tömegben érkezett vagy távozott áru az adott állomásról. Korrelációs kapcsolat egyedül a kistérségekbe érkező áru és a kistérségekben élő ipari és kereskedelmi kereső népesség között létezett (a korrelációs együttható 0,66). Azaz Magyarország kistérségeiben a vasúti áruforgalom alapját az iparban dolgozó népesség fogyasztási szükségletei és az ipari termeléssel együtt járó nyers- és alapanyag-szükséglet képezték.

Az *alföldi állomások* között több olyan, jelentős áruforgalmú állomás is található, melynek vonzáskörzetét városhiányos térség képezte, és a vonzáskörzet népessége alacsony volt. Ilyen például a fent említett Biharpüspöki, valamint a meglepően nagy forgalmú (77 000 tonna) Bács-Bodrog megyei Bikity-Borsod. Mindkét állomás körzetében jelentős árutermelő nagybirtokok működtek.¹⁰ Hasonló helyzetű Mezőhegyes állomás is, amelynek forgalmát az ott lévő cukorgyár befolyásolta. A Duna menti kistérségek vasúti árufeladásai kisebb mértékűek voltak – a vízi út olcsó szállítási-képességével a vasút nem tudta felvenni a versenyt.¹¹ Újvidékről olcsóbb volt a felvásárolt gabonát a budapesti malmokba vízen szállítani, Baja vasúti áruforgalmában (13,3 ezer tonna) sem tükröződött a város árügyűjtő, árutovábbító szerepköre. A vizsgált alföldi vasútállomások 22%-ának feladottáru-forgalma szinte teljes mértékben (91–100%-ban) gabonából állt.

osztrák áruforgalmi kapcsolatok szempontjából kis jelentőségűnek számított a Budapest–Predeal közötti fővonal, ahonnan a fővonal feladott forgalom alig 4,6%-a távozott közvetlenül Ausztriába. Hasonló volt a helyzete a Budapest–Ruttka közötti pályának is (a vonal valódi jelentősége inkább a Budapest–Berlin közötti legrövidebb összeköttetésben rejlett), a fővonal állomásai feladott forgalmuk alig több mint 3%-át bonyolították le Ausztriával. A Magyarország és Ausztria közötti legjelentősebb közlekedési folyosó része a Budapest–Marchegg közötti vasúti fővonal volt. Ez a fővonal gyűjtötte össze és közvetítette az Ausztriába irányuló távolsági forgalom nagy részét, sőt az ezen fővonal menti állomások osztrák feladott forgalma volt összességében a legjelentősebb (130 000 tonna).

⁸ Szerencs, Temesvár-Józsefváros, Nyustya-Likér, Arad, Nagyvárad, Miskolc, Ózd, Szeged, Losonc, Hatvan, Pozsony, Kaposvár, Salgótarján, Mezőhegyes, Zólyombrezó.

⁹ A Pozsonyban feladott áru 73%-a külföldre (zömében osztrák célállomásokra) irányult.

¹⁰ A tiszai építkezésekre munkaeszközökkel felvonuló kubikosok talicskáit Csongrádról (1000 db), Szegedről (5560 db), Szentendről (400 db) és Vácról (1200 db) viszi el a vasút.

¹¹ A vízi utak és a vasutak közötti szállítási versenyről lásd Halász 1893.

A Dunántúlról származott a feladott gabona 20%-a, a vegyészeti termékek 32%-a, a cukor, a gép és géparuk 16-16%-a. Összesen 170 dunántúli vasútállomás forgalmi adatai állnak rendelkezésünkre. A 2,5 millió tonnás áruforgalom 65%-át a feladott, 35%-át pedig az érkező árucikkek alkották. A feladott árucikkek 25%-a osztrák, 4%-a pedig egyéb külföldi állomásra irányult. A legnagyobb áruforgalmú (több mint 100 000 tonna) vasútállomások csökkenő sorrendben Győr, Kaposvár, Sárvár, Pécs és Ajka voltak.

Erdélyből származott a feladott ásványi nyersanyagok és termékek 18%-a, a fa és faáruk 25%-a, a gép és gépalkatrész 23%-a, a papír és papíráruk 53%-a, a vas és vasáruk 28%-a. Erdély legnagyobb forgalmú állomásai csökkenő sorrendben Petrozsény, Németbogsán, Kissebes, Vajdahunyad, Anina, Kolozsvár és Brassó voltak. Petrozsény állomásán kőszén, Kissebesen kővet és tűzifát, Aninán szenet és vasat, Németbogsánon pedig kővet, vasat és vasércet adtak fel nagy tömegben. Az erdélyi nagytérsegen átmenő fővonalak áruvonzó képessége – összefüggésben az erdélyi gazdasági feltételekkel – gyengébbnek minősült, mint a Magyarország és Nyugat-Európa közötti forgalmi kapcsolatot biztosító vonalaké. A Budapest–Orsova–Verciorova vonal erdélyi szakaszain az áruforgalom kisebb volt, mint az alföldi szakaszain. Hasonló a helyzet a Budapest–Szajol–Arad–Tövis erdélyi részével is: Alvincen a feladott áru alig több mint 17 000 tonna, Gyulafehérváron még ennél is kevesebb, 12 000 tonna. A Budapest–Predeal közötti vonalon viszont több jelentős áruforgalmú állomás létezett: Kolozsvár, Marosújvár, Ágostonfalva, Brassó és Bánffyahunyad. Kolozsvár és Brassó állomásaira nagyobb tömegben érkezett áru, mint amennyit ott adtak fel.

Sertéseket 192 kistérségben, több mint 1,5 millió darabot adnak fel vasúti szállításra. Ebből több mint 100 000 sertés Debrecenben kerül a vagonokba.

216 kistérségből (431 vasútállomás) 303 000 szarvasmarha kerül elszállításra. A legtöbb szarvasmarhát (12 980 db) Aradon adják fel, de ezek közül egy sem kerül belföldi fogyasztásra. Érdekesség, hogy a szarvasmarha-feladó kistérségek nem esnek egybe az intenzív tejfeladó térségekkel. Ez utóbbiak ugyanis vagy a főváros környékén, vagy Bécshez, Grazhoz közel fekvő területeken vannak.

A vasútnak kulcsszerepet szántak az egységes belpiac létrehozásában, mely egyrészt a regionális árak közeledését eredményezte, másrészt az éhínségek előfordulását is mérsékelte. Fontos szerep jutott a vasútnak a hazai termékek nemzetközi piaci versenyképességének javításában (a gyors és olcsó áruszállítás révén), valamint a hazai ipari és agrártermelés és lakossági fogyasztási igények kielégítésében – de a tranzitforgalom szempontjából is bevételt termelt. A vasút bekapcsolta ugyan az országot a globalizálódó kereskedelem rendszerébe, de az ország külgazdasági helyzetnek való kitettségét nem csökkentette. Ez már a vasútépítések hőskorában, a hálózat teljes kiépülése előtt is érezhető volt, az 1873-as válság során ugyanis a tőkeszegény országban leálltak a vasútépítkezések. Később, a kiépült hálózat idejében pedig a túltermelési válságok is közrejátszottak a vasútépítési lendület hullámlásában. Míg 1867–1873 között évi átlagban 585 kilométer vasút épült ki, addig 1873–1880 között mindössze 118 kilométer. Az 1900–1903-as túltermelési válság idején ez ismét évi 23 kilométerre esett.

Ezzel szemben 1881–1900 között a helyi érdekű vasutak hossza 623 kilométerről 8127 kilométerre nőtt, ami évi 490 kilométeres teljesítménynek felel meg. Ennek oka pedig az 1880. évi XXXI. törvény volt a helyi vasutak fejlesztéséről, mely alapján a szakminiszter évi 600 000, majd 1894-től 800 000 korona szubvencióban részesíthette a helyi érdekű vasutakat fejlesztő társaságokat, amellet, hogy ezek kedvező áron juthattak nyersanyaghoz (vashoz és fához az állami cégektől)

és munkaerőhöz (a helyi hatóságoknak jogukban állt közmunkát megszavazni a település határán belül épülő szakaszokra). E kedvezményekkel a vasútépítést kívánták jövedelmezővé tenni, valamint a tőke idecsalogatni. (Hasonló a kilométer-garancia intézménye is, mely meghatározott ideig állami dotációt jelentett a vasútépítőnek, biztosítva, hogy nem lesz veszteséges az építés és üzemeltetés.)¹²

14.3 térkép A legközelebbi vasútállomástól mért távolság, 1870

14.4. térkép A legközelebbi vasútállomástól mért távolság, 1910

A vasút kapcsán nem a már jól ismert vasútépítési szakaszok illusztrálását vagy a szintén ismert izokrón vonalas elérhetőségi térképek bemutatását választottuk atlaszunkban, hanem a vasút általánosan elfogadott, modernizációs szerepköréből kiindulva azt vizsgáljuk meg, hogy mely területek maradtak ki ebből, és ez hogyan változott időben. E cél érdekében az izokrón térképhez képest fordítva gondolkodva azt vizsgáltuk meg az ország összes településére vonatkozóan, hogy milyen messze van (légvonalban) a legközelebbi (!) vasútállomástól az adott település. Így kirajzolódnak az áruszállításból kimaradó, tehát piacolható felesleg előállításában kevésbé érdekelt települések is. A térképen látható távolságok kategorizációja során érdemes figyelembe venni Frisnyák Zsuzsa korábbi kutatásait, amelyek 5–7 kilométeres és 12–15 kilométeres, valamint e feletti zónákkal számoltak, abból kiindulva, hogy 6 kilométer szekérrel, de gyalog is megjárható oda-vissza fél nap alatt (rakodással, rossz úton), 12 kilométer egy nap alatt, 15 kilométer felett viszont már valószínűleg egynél több napra van szükség. Ekkor tehát a közvetítő fuvarozás szerepe is megnövekszik. Az említett kutatások szerint a vasút kezdetben az ipari árucikkek vidékre juttatásában játszott primer szerepet, a vidék a vasútnak a piacok kiterjesztésében játszott szerepét csak húsz év elteltével ismerte fel, és kezdett bekapcsolódni a forgalomba. Azaz a vasút kezdetben növelte a területi egyenlőtlenségeket, és jövedelemelszívó hatása is volt a vidéken. (Nyilván ez nem az egyén szintjén, hanem településszinten fontos, hiszen egyetlen család nem termel annyit, hogy rendszeresen igénybe vegye a vasutat. Szintén érdemes kitérni arra is, hogy a nagybirtok vagy a közösséget célzó beruházások esetében ez az igény fokozottabban jelentkezik. A vasúttól való távolság a fordított irányú közlekedés, a településellátottság szempontjából is fontos, hiszen a vasúton szállítható termékek hozzáférhetősége – és utánpótlása – eltérő árukészletet és forgalmat eredményez a település boltjában – ha van ilyen. Ugyanígy befolyásolja a helyi iparosok tevékenységét, áruösszetételét a verseny vagy annak hiánya, illetve a diverzebb nyersanyagok megjelenése/hiánya révén.)

1870-ben az ország keleti felén és északon nagy számban találunk olyan településeket, amelyek nem 20, de több mint 100 kilométerre voltak a legközelebbi vasútállomástól, a Dunántúl északi és déli felén is találunk 30 kilométernél nagyobb távolságra lévő településtömböket. Ezt a távolságot szekerezéssel, közúti közlekedéssel lehetett megtenni (lásd a következő alfejezetet). 1910-re a változás hatalmas: a korábbi összefüggő homályzóna (forgalmi árnyékban lévő régió) szinte teljesen feldarabolódott, az 1870-ben mért legmagasabb intervallumok ekkor már nem is értelmezhetők. 20 kilométernél nagyobb távolságra voltak a legközelebbi vasútállomástól 1910-ben Mócöld, Máramaros, Szilágy és Szatmár egyes részei, Észak-Zemplén, Árva, Észak-Szepes, délen a szörényi Duna mente, továbbá Torontál déli, Duna menti partszakasza. Székelyföldön Maros vármegyében még rossz volt a helyzet. Az ország közepén csak Bars és Nógrád, valamint a Duna és a Tisza mentén lokálisan található egy-egy egynél több települést tömörítő összefüggő tömb,

¹² Nagy 2022.

amely több mint 20 kilométerre fekszik a legközelebbi vasútállomástól. A Dunántúlon sokkal jobb a helyzet, de az Ormánság és a Mecsek északi előtere, valamint Dél-Tolna egyes települései is több mint 20 kilométerre vannak a legközelebbi állomástól.

14.5. térkép *A legközelebbi vasútállomástól mért távolság változása 1870 és 1910 között*

A két évmetszet különbségét bemutató változástérkép is markáns különbségeket mutat. Ezen a vasúthoz közelebb nem került települések két halmazba tartoznak: az egyik csoport már 1870-ben is rendelkezett vasútállomással, tehát a pozíciója ezért nem javulhatott, a másik végletbe pedig azok a települések tartoznak, amelyek 1910-ben sem rendelkeztek vasútállomással, illetve nem került hozzájuk közelebb a vasút ennyi idő alatt. Mivel a két típus azonos kategóriába tartozik, a színük is azonos, elkülönítésük érdekében a vasúthálózatot a szakaszok megnyitási éve alapján kategorizálva vittük fel a *14.2. térképre*. A kartogram tehát az elérhetőség javulását (méterben megadva) mutatja, nem pedig a vasúttól való távolságot. Így nagymértékű javulás következhetett be akkor is, ha a település vasútállomást kapott, és akkor is, ha csak a szomszéd településen létesült állomás 1910-re. Egyes települések vasúti elérhetősége negyven év alatt akár 100 kilométer feletti értéket is javulhatott, különösen az 1870-ben rossz vasút-ellátottságú keleti és északi országrészben.

14.6. térkép *A 19. századi közúti forgalom jellegzetességei Magyarországon*

A 19. század első évtizedeiig Magyarországon az árucikkek tömeges szállítása csak a folyókon volt lehetséges, e fő ütőerektől vette át a fogatolt forgalom a továbbítás korlátozottan megoldható – és az önellátó gazdálkodás körülményei között csak mérsékelten szükséges – folyamatát. Az 1830-as rendszeres dunai gőzhajózás még inkább kitüntetett helyzetűvé tette a folyó menti térségeket, miközben a közúti hálózat fejlesztése megakadt. A gőzhajózáshoz viszonyítva mintegy tíz-húsz éves csúszással megérkező vasút előbb funkcionálisan a hajózás és a közút közé, majd azok fölé helyezkedett, megnövelve a lehetséges szállítási akciórádiuszt és volument, míg a természeti tényezőktől való kisebb függésével a közlekedés megbízhatóságát szintén javította. Széchenyi a *Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről* címmel írt munkájában helyesen ismerte fel, hogy fő hálózati elemként csakis a vasút jöhet szóba, a közutaknak ráhordó szerepet szánt. Az ipari forradalom folyamataiból legkésőbb a közúti közlekedés részesedett. Az úthálózat bővülését növekvő területi különbségek jellemezték: míg a hegyvidéki területeken a kisebb jelentőségű utak is köveze épültek ki, addig az Alföld ékként tagolta két részre az országot. Állami utak nem léteztek e központi térségben, a Duna menti területek és a keleti országrész kapcsolatát itt a fokozatosan kiépülő vasúthálózat biztosította.

Az Osztrák–Magyar Monarchia létrejötte (1867) módosította a közlekedéspolitikai irányelveket. Az osztrák kormányzat által csak rövid összhosszban kiépített vasúthálózat dinamikus fejlesztésre került a hangsúly, amely az 1870-es években a közúthálózat elhanyagolásával járt együtt. Ennek elvi hátterében a Széchenyi által is hangoztatott elképzelések (gyorsabb és harmadannyiba kerülő vasúti szállítás) álltak. Mivel azonban a vasút közvetlen hatása önmagában csak a vonalak melletti szűk sávban érvényesülhetett, így a vasút által szállított utasok, javak szétosztásáért felelős úthálózat fejlesztése, fenntartása, a vasúthálózatba nem kötött települések megközelíthetőségének biztosítása elsőrendű érdek volt. De alátámasztották a párhuzamos utak fontosságát is, részben hadászati, részben „logisztikai” érvekkel. A vasútvonalakat ugyanis sokkal könnyebb szállításra alkalmatlanná tenni; illetve rövid távolságokra a közút – a vasúti rakodás időigényessége miatt – kedvezőbb volt a vasútnál.¹³

¹³ Szalkai 2010.

1877-re a két hálózat eltérő ütemű fejlesztése kritikus állapotokat idézett elő: „Míg a forgalom könnyítése érdekében, az országra súlyosan nehezedő áldozatok árán, vasúthálózatunk hosszát az utolsó 10 év alatt majdnem megháromszoroztuk: közutaink fejlesztése a vasutak építésével lépést nem tartott, úgyannyira, hogy igen sok vidéken a vasút szolgáltatta előnyöket felhasználni nem lehet, mert a vasutakhoz vezető utak állapota vagy éppen akadályozza, vagy legalább szerfelett nehezíti, és ezzel megdrágítja a szállítást.”¹⁴ Pavlovits István a postaforgalom ellehetetlenüléséről számolt be, Orbán Balázs pedig a Székelyföld közlekedési problémáira mutatott rá: „A postának öt, sőt tíz nap is kell, míg Pestről [...] Újvidékre érkezik, ha különben sárba vagy vízbe nem tapadt, vagy lovai az út nyomorúságai következtében össze nem rogytak, amidőn a posta 2 hétig is kimaradt. [...]”¹⁵ „A parajdi utak járhatatlansága igen nagy mértékben csökkenti az állam bevételét, amennyiben a határszél közelében lakók leginkább külföldről csempészett sóval élnek azért; mert törvényes parajdi sóhoz vonómarhájuk kockáztatása nélkül hozzáférni nem lehet.”¹⁶ A kis-közepes távolságú mezőgazdasági fuvarozás továbbra is közúton zajlott, az 1880-as években Budapest 100, a vidéki városok 40 kilométer sugarú körzetében látták el a városi lakosságot szekéren szállított friss áruval. A korszakban a település–vasútállomás viszonylat (6–12 kilométer) volt a leggyakoribb szekerezési távolság, de még 31 olyan mikrorégiója volt ekkor Magyarországnak, ahonnan 20 kilométer feletti távolságra feküdt a legközelebbi vasútállomás. A vasúttársaságoknak időbe tellett felismerni, hogy a közútban ne konkurenciát, hanem a forgalmukat növelő, ráhordó alágazatot lássanak. 1870-ben Tisza Lajos¹⁷ miniszter még a vasutak ellenséges hozzáállásáról számolt be, amelyek gyakran nem szívesen vagy áron felül szállították a kavicsot az útépitésekhez. Változás e téren 1873-tól, a gazdasági visszaesés vasúti forgalmat is lecsökkentő hatására történt, amikor a vasúttársaságok felismerték, hogy az úthálózat, főleg a bekötőutak hiánya hátrányosan érinti a vasúti szállítást is. Egyes társaságok különböző formában (pénzbeli hozzájárulás, önköltségi kőfuvarozás, kő ingyenes rendelkezésre bocsátása) ekkortól támogatták a bekötőutak létesítését. Hosszú távon a közutak fejlesztését támogató nézetek győzedelmeskedtek. Ahogyan a kiegyezést követő első magyar kormány közlekedési minisztere, Mikó Imre kifejtette,¹⁸ bár az utak karbantartása nem jár közvetlen állami haszonnal, de hatásai által a polgárok gyarapodását szolgálja, amely az állam gazdagságának alapja. Így került sor 1869-ben az első magyarországi közúti forgalomszámlálásra, melynek szükségességét Hieronymi Károly, Máramaros vármegye korábbi főmérnöke, későbbi közlekedési (kereskedelemügyi) miniszter vetette fel. Hieronymi – hivatkozva korábbi, már az 1840-es években elvégzett franciaországi számlálásokra – olyan útépités-finanszírozási rendszer bevezetését javasolta, ahol a fenntartó az útépitésre szánt összeget a pálya romlásának arányában, vagyis – többek között – a forgalmi terhelés függvényében osztja szét. A felvétel egysége a vonóállatok száma lett, mivel ez a legtöbb esetben arányos a szállított teher nagyságával, emellett azonban rögzítették a szekerek számát is. Az első forgalomszámlálási periódusban a háromszintű (állami, megyei, községi) úthálózat legfelső kategóriájában, az állami úthálózaton folyt forgalomfelvétel. Az éjszakai forgalom aránya átlagosan 28,6%-nak bizonyult, a szakaszok 95%-a esetén 10 és 43% közötti értékkel. 1874-ben a Magyar Királyság területén 6030 kilométer hosszal 42 út szerepelt az állami

14 Antalffy Károly felszólalása, *Országgyűlés Képviselőházának Naplója* (a továbbiakban *OgyKhN*) 1872, XIX, 404. ülés, 1871. december 14., 194.

15 Pavlovits István felszólalása, *OgyKhN* 1871, XIV, 300. ülés, 1871. március 3., 164.

16 Orbán Balázs felszólalása, *OgyKhN* 1872, XIX, 404. ülés, 1871. december 14., 196.

17 Tisza Lajos felszólalása, *OgyKhN* 1872, XIX, 175.397.

18 Mikó Imre felszólalása, *OgyKhN* 1870, IV, 376.

utak között. Az átlagos napi forgalom (és a kapitalista gazdaság) növekedésére utal, hogy az 1870–1874 között 684 vonóállat/napról 720 vonóállat/napra növekedett. Az eredmények regionális szempontból a nyugati országrész alacsonyabb és a keleti országrész magasabb forgalmát tükrözik, míg a településhierarchia mentén a város–falukülönbségek rajzolódnak ki. 6-7000-es maximumértékek mellett Pest-Buda és Brassó környékének forgalma volt a legnagyobb, de a Nagyzerind és Nagyvárád közti útszakasz, valamint az Arad, Temesvár, Kassa és Pécs környéki utak is nagy forgalmat hordoztak. A Dunától keletre eső országrész forgalmát a Dunántúllal szemben több útvonalon is jelentősebb változások jellemezték. Ennek lehetséges okai között már a korabeli megfigyelések is a vasúthálózat fokozott, a keleti országrészt ekkor elérő kiépítését sejtették. A két számlálás között 12 olyan államút volt az országban, amellyel párhuzamosan ekkor nyitották meg a vasutat. A párhuzamos utak közül ötön csökkent, héten pedig növekedett a forgalom. Azaz a vasúthálózat változása rövid távon nem áll egyértelmű összefüggésben a közutak forgalmának változásával. A vasúttal jobban ellátott nyugati országrész alacsonyabb és a kevésbé ellátott keleti országrész magasabb közúti forgalma azonban hosszabb távon összefüggést sejtet a két hálózat teljesítménye között. Mind 1870–1871-ben, mind pedig 1874-ben 2,2 volt az egy fogat elé fogott állatok átlagos száma, ami a kétfogatú szekerezés túlsúlyára utal. A néprajzi szakirodalomból is ismert, hogy ettől eltértek az erdélyi területek szekerezési szokásai, mivel az állatállomány összetétele is különbözött az ország többi részén megszokottól. A nagyobb vonóerőt igénylő ökör- és bivalyfogatok elé hagyományosan négy vonóállatot fogtak, ezt tükrözik a forgalmi észlelések eredményei is, Brassó, Nagyszeben és Kolozsvár csúcsértékeivel. Ugyanakkor kevesebb mint átlagosan két vonóállattal húzott szekerek közlekedtek az ország északi részének néhány más államúti szakaszán. Különösen feltűnő ez a Pest-Budáról kivezető utak esetében. Ennek egyik oka az lehetett, hogy a feltételezhetően jobb minőségű utakon azonos tömeg mozgatásához kevesebb állat befogása is elegendőnek minősült.

1894-ben már a törvényhatósági utak forgalmát is számlálták. Ezáltal lehetővé vált az utak forgalomnagyság alapján történő kategorizálása. Így a földművelés, az ipar, a kereskedelem, a közlekedési szektor, a hadászati-honvédelmi viszonyok és a nemzetközi forgalom megváltozása miatt is szükségesnek találták az utak újbóli besorolását. Ugyanakkor területi szempontokat is figyelembe kívántak venni, az ország nyugati felének az erdélyi úthálózattal való összekötését és annak a hat vármegyének a feltárását tartották fontosnak, ahol korábban még nem voltak állami utak. Az 1894-es számlálási eredményeket rögzítő egyetlen eddig ismert átfogó statisztikai adatforrás *A magyar állam területén lévő állami közutak forgalmi térképe az 1894. évi forgalmi adatok alapján szerkesztve* című, a Kereskedelemügyi Magyar Királyi Minisztérium által 1895-ben kiadott térkép, amely azonban csak az államutak forgalmát ábrázolja.¹⁹ Nem valósult meg a helyi és az átmenő forgalom elkülönített feljegyzése, de kötelezővé tették az éjszakai észleléseket. Ennek indoka a városok élelmiszer-ellátása volt, a mezőgazdasági terményeket szállító szekerek ugyanis már éjszaka elindultak, hogy hajnalra a piacokra érjenek. Szintén kötelező elemként került be a felvételi rendszerbe a vásári napok forgalmának felvétele. Nemcsak a vásár napján, hanem az azt megelőző és az azt követő éjszakán is rendkívüli észlelést kellett tartani, ha a forgalom a vásár miatt nagyobb volt a szokásosnál.²⁰ Az

19 A számlálással kapcsolatos dokumentumokat a Kereskedelemügyi Minisztériumnak a Magyar Nemzeti Levéltárban fellelhető K 227 törzsszámú állaga tartalmazza. Szalkai Gábor levéltári kutatásai rávilágítottak, hogy a számlálási eredmények, térképek jó részét leválasztották a törzssanyagról.

20 Volt azonban példa arra is (Fogarasi vármegye), hogy a vásárok nemhogy növelték volna a forgalmat, hanem csökkentették, mert a vásárokból nem szekérrel, hanem gyalog és az állatokat hajtva érkezett a lakosság.

észlelés alapegysége újra a szekerek elé fogott állatok száma lett, de rögzítették a fogatok számát is. A számlálást az év ötvenkét hetében, minden héten egy nap végezték a 36 000 kilométernyi számba vett útszakaszon.

A megyei utak forgalomszámlálása végül csak 1897-ben fejeződött be, s szemben az államutak 1895-ben már publikált eredményeivel, ezek egységes formában való kiadása sosem történt meg, az eredményeket pedig Szalkai Gábor kutatásáig megsemmisültnek hitték. Összességében 7642 kilométer állami út forgalma ismert, amelyből 6463 kilométer a Magyar Királyságban, míg 1178 kilométer Horvát- és Szlavónországban vezetett. Az állami úthálózat hossza 1874 és 1894 között 433 kilométerrel növekedett, az országos napi forgalom átlagos értéke 481 vonóállat volt, ezen belül az államutak forgalma (498 vonóállat/nap) valamivel magasabb, mint az ismert forgalmú megyei utaké (430 vonóállat/nap). 1894-ben a legmagasabb forgalmat a kelet-magyarországi, a dunántúli és a horvát- és szlavónországi utak bonyolították, melyek forgalomnagyságai alig tértek el egymástól. Valamivel átlag alatt maradt az északkeleti országrész forgalma, míg jelentősen elmaradt az átlagtól az északnyugati területeken mért forgalom. Az államutakon közlekedő szekerek száma ugyan csak kis mértékben, de minden esetben magasabb volt a törvényhatósági utakon közlekedőkéinél. A legforgalmasabb útszakaszok 1894-ben is a városok, nagyobb települések, illetve útkereszteződések környékén alakultak ki. Mint az 1870-es években is, kiemelkedően nagy volt a forgalom Budapest határszélvényeiben (2000–4000 vonóállat/nap), amelyet Munkács, Pécs és Eperjes környéki egyes útszakaszok forgalmai követtek. A forgalom nagyságának további jellegzetessége, hogy 700 vonóállat/nap feletti egyenletes terhelés csak nagyon kevés, hosszabb útvonalon figyelhető meg. Idetartoznak a kelet-szlavóniai államutak, a Versec–Pancsova út, a Miskolc felé vezető államút középső szakasza, illetve a Tisza forrásvidékén futó államúti szakasz. Az 1870-es évek számlálási eredményeihez mérten alapvető különbség, hogy a forgalom 1894-re jelentős mértékben lecsökkent. Csak az 1874-ben és 1894-ben is egyaránt számlált utak forgalmát összevetve 27%-kal mérséklődött a forgalom, míg annak eloszlása területileg kiegyenlítettebbé vált. A legnagyobb arányú, 30% körüli csökkenés az eredetileg legnagyobb forgalmú Északkelet- és Kelet-Magyarország útjait jellemezte, míg az eleve alacsonyabb forgalmú Dunántúlon és az északnyugati országrészben 20% alatt maradt a visszaesés mértéke.

Az új forgalmi helyzetnek számos oka közül az árutermelés volumenének változása vagy a vasút forgalmának növekedése mellett nem szabad megfeledkezni a nehezen mérhető táji sajátosságokról sem. Befolyásolta a szekerezést az utak minősége. Az államutak kiépítettsége ugyanis rendkívül jónak minősült (az 1883-as közel 6000 kilométerből mindössze 24 kilométer volt kiépítetlen), viszont a törvényhatósági utak fele még földút volt. A Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztérium 1883-as adatait megvizsgálva azonban nem igazolható az a hipotézis, hogy azokon a területeken lett volna nagyobb az államutak forgalma, ahol a rosszul kiépített törvényhatósági úthálózat ezt kikényszerítette. Bár a törvényhatósági utak 51%-os „kiépítetlenségi” aránya mögött rendkívüli különbségek húzódtak meg (az alföldi törvényhatósági utak 78,3%-ának ki nem építettsége, szemben az északnyugati országrész 2,9%-os értékével), a közúti forgalom új helyzetének legfontosabb magyarázója a vasúthálózat nagymértékű kiépülése és területi megoszlásának változása. Elsődlegessé vált a vasút szerepe az Alföldön, ahol ebben az időben még mindig nem voltak kiépített utak, az államutak az Alföld peremén kezdődtek (Debrecen, Szeged) és tartottak Erdély belső vidékei felé. Az ország északnyugati részét szintén csak vasútvonalak kötötték rá az országos hálózatra, a Pest–Pozsony-vasútvonaltól indult észak felé több államút is. A Komárom–Érsekújvár útvonal pedig speciális esetként a Dunát kötötte össze valamely közeli vasútvonallal. Vagyis még

az állami úthálózat is számos esetben csak ráhordó szerepet játszott a vasútvonalak mellett. Csak az államutakat figyelembe véve, a forgalom nagysága az 1874-es 720 vonóállat/nap értékről 1894-re 498-ra csökkent. Eközben a vasúthálózat hossza több mint kétszeresére, 6420 kilométerről 13 260 kilométerre nőtt, elérvén ezzel a keleti határokat is. Ez egyértelműen az utak háttérbe szorulására utal. Megszűntek a „klasszikus” postajáratok, csökkent a nagy távolságú közúti forgalom szerepe, a 19. század végére a közúthálózat feladata az állomások és a vasúttal el nem érhető térségek hálózatba kötése lett. Vagyis már a két forgalomszámlálás között eltelt húszéves időtáv alatt is számottevő hatást gyakorolt a vasúthálózat fejlesztése a közúti forgalom nagyságára. Széchenyi ötven évvel korábbi koncepciója tehát látszólag megvalósult, az ország fő ütőereivé a vasútvonalak váltak, és ezek forgalmát a technikai lehetőségeit tekintve alárendeltebb közúthálózat osztotta szét a vasúttal nem elérhető vidékekre. A vasút dominanciája történelmi távlatból szemlélve mégis rövid életű volt, mert a 20. században a közúti forgalom erőre kapott, illetve regionálisan, Erdélyben a 19. század végén, a vasút fejlődése ellenére, a közúti szállítás pozíciója megingathatatlan maradt, mert a vasútra az árucserébe bekerülő termékeknek mindössze töredéke került.²¹

Irodalom

- Frisnyák Zsuzsa 2022. *Áruforgalom, áruszállítás és a magyarországi vasutak (1895). Vasút – ember – térkapcsolatok*. MTA – Nyíregyházi Egyetem, Budapest–Nyíregyháza.
- Halász Sándor 1893. A vízi utak és a vasutak igénybevétele Magyarországon és versenyszerű lefolyásuk a szállítási díjak csökkentésére. *Közgazdasági Szemle* 515–528.
- Magyarország a XX. században IV. Tudomány 1. Műszaki és természettudományok*. Szerk. Bekény István – Dányi Dezső – Kollega Tarsoly István. Babits, Szekszárd, 1999.
- Nagy Róbert Miklós 2022. Gazdasági modernizáció Közép-Európában a 19. század második felében és a 20. század elején. Az Osztrák–Magyar Monarchia magyar felének gazdaságpolitikája. In: *Erdélyi Évszázadok. A kolozsvári Magyar Történelmi Intézet évkönyve VII. Közép-Európa. Regionális és nemzeti struktúrák, elitek, emlékezetpolitika*. Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár.
- Szalkai Gábor 2010. A 19. századi közúti forgalom jellegzetességei Magyarországon és Háromszéken. *Acta Siculica* 395–416.

²¹ Szászrégen vásárait az 1890-es évek elején a környező hegyekből évente 100 000 marhát hajtottak le, de mind-ebből a vasút csak néhány ezret szállított el.

Ipar

DEMETER GÁBOR

- [15.1. térkép](#) Az iparban foglalkoztatottak aránya a keresőkből, 1910
- [15.2. térkép](#) Az ipari keresők arányának százalékpontos változása 1900 és 1910 között
- [15.3. térkép](#) Az összes ipari kereső számának változása 1900 és 1910 között
- [15.4. térkép](#) A háziiparban foglalkoztatottak aránya az iparban foglalkoztatottak számához képest
- [15.5. térkép](#) A háziipart űzők arányának százalékpontos változása 1900 és 1910 között
- [15.6. térkép](#) Ipari segéderő az összes ipari foglalkoztatotthoz mérve 1910-ben
- [15.7. térkép](#) Önálló iparos az összes ipari foglalkoztatottból, 1910
- [15.8. térkép](#) Önálló iparosok arányának százalékpontos változása 1900 és 1910 között
- [15.9. térkép](#) Az ipart mellékesen űzők aránya az összes ipari keresőhöz mérve, 1910
- [15.10. térkép](#) Az ipart mellékesen űzők arányának százalékpontos változása 1900 és 1910 között
- [15.11. térkép](#) A segéderő nélküli üzemek aránya az összes üzemből, 1910
- [15.12. térkép](#) Az alkalmazott nélküli üzemek arányának százalékpontos változása 1900 és 1910 között
- [15.13. térkép](#) A 20 főnél nagyobb üzemek arányának százalékpontos változása 1900 és 1910 között
- [15.14. térkép](#) Az összes 20 fő feletti iparvállalat száma és a nagyüzemek átlagos létszáma, 1910
- [15.15. térkép](#) A nagyüzemekben dolgozók összes száma és arányuk az összes ipari munkásból, 1910
- [15.16. térkép](#) Az egy ipari üzemre jutó átlagos dolgozói létszám
- [15.17. térkép](#) Az ipari üzemek számának változása 1900 és 1910 között, beleérve az alkalmazott nélküli üzemeket
- [15.18. térkép](#) A terciér szektorban foglalkoztatottak aránya az összes keresőből, 1910
- [15.19. térkép](#) A terciér szektorban dolgozók arányának százalékpontos változása 1900 és 1910 között
- [15.20. térkép](#) A terciér szektorban dolgozók számának változása 1900 és 1910 között

Atlaszunk elsősorban a rurális társadalom területi differenciáltságának (regionális homogenitásának versus mozaikosságának) vizsgálatát célozza, ezért jellegében és léptékében is különbözik a Bölcsészettudományi Kutatóközpont falain belül összeállított történeti atlaszok gazdasági tematikájú (és zömmel megyei szintű, valamint az iparra sokkal jobban fókuszáló) fejezeteitől. Azonban a háziipar egyfelől a tradicionális agrártársadalmak „kétlakisága”, jövedelemtöbblet-termelő vagy éppen jövedelempótló tevékenysége miatt nem elhanyagolható tényező a paraszti társadalomban, mind a Balkánon, mind hazánkban (15.4. térkép; 15.5. térkép; 15.9. térkép; 15.10. térkép). A gyáripar (15.13. térkép; 15.14. térkép; 15.15. térkép) pedig a társadalom hagyományos térbeli szövetén (is) rést ütve a foglalkozási átrétegződés lehetőségének biztosításával a birtokaprózódás következtében előálló deklasszáció alternatíváját kínálta (a kubikosság és az ugyanúgy vándorlásra készítő agrárnapszámosság mellett), a tradicionális ipari keretek dominanciája pedig e változás hiányát, megkésetttségét indikálni képes mutató, így az ipar területi és ágazati jellegzetességeivel (és a gyáriparral) is foglalkozunk e kötet keretein belül. Akik több részletre, adatra vagy térképre

kíváncsiak (hiszen a megyei szintű adatsorok száma lényegesen nagyobb az atlaszban térképre vitt agrárstatisztika esetében is), azok figyelmébe ajánljuk a Cieger András főszerkesztésében (jelen szerzőgárda közreműködésével) készült történeti atlaszt, valamint a 2020-as úgynevezett *Kisatlaszt* is (amely interneten is elérhető).¹

A céhek 1872-es felszámolása után az első (nagy)iparpártoló törvényre 1881-ig kellett várni. Az 1881. évi XLIV. törvény alapján tizenöt évre adómentességet kaptak azok az új alapítású gyárak, amelyek olyan termékeket állítottak elő, amelyeket korábban Magyarország területén nem gyártottak. További kedvezményeket kaptak ezenfelül az élelmiszeripari ágazatok, a mezőgazdasági gépgyártás és a textilipari üzemek. Az ingyen építési telek, az exportszubvenció és a kedvező szállítási tarifák azonban még nem voltak részei a csomagnak. A törvény hatályba lépése után 415 gyár részesült támogatásban, de ennek fele még szeszgyár volt! Az 1888. évi, következő iparpártoló törvény kifejezetten a cukorgyári kapacitások emelését célozta, adómentessé téve a cukorrépát és bevezetve a cukoradót, azaz a fogyasztóra áthárítva a költségeket. A fogyasztási adó jelentős részét 1900-ra így a cukoradó tette ki, azaz az állam is érdekeltté vált a gyáralapítások növelésében. Az 1890. évi újabb törvény már minden iparvállalat számára lehetővé tette volna a támogatást, de a lobbierdekek ezt végül megakadályozták. Csak az új alapítású gyárak voltak jogosultak ingyen telekre, állami pénzen vásárolt gépekre, állami szubvenciókra és kedvező fuvarozási díjszabásra, emellett állami megrendeléseket is kaptak. A kamatmentes hitel azonban maximum az alaptőke 30%-át érthette el. 1891–1899 között évi 487 000 korona szubvenciót osztottak ki (vagy költséget fizetett ki, engedett el az állam). 360 új gyárat alapítottak, 200-at új épületbe költöztettek. A gyáripari támogatás igazi reneszánsza 1899–1906 között jött el. Az új törvény már évi 3 millió korona szubvenciót irányzott elő, és a 198 új üzemnek csak 15%-a volt szeszgyár. 45 új textilipari, 35 új vegyipari, 37 kohászati és gépgyár alapult ekkor. 1906-ig összesen 1289 üzem részesült állami támogatásban, s ezek csupán 6%-a szűnt meg. A textilipari termelés értéke megduplázódott (52-ről 115 millióra nőtt 1898–1906 között), ez azonban extenzivitásának (a munkaerő is megduplázódott 13 000-ről 28 000 főre), és nem hatékonysága növekedésének köszönhető. A negyedik iparpártoló törvény 1907-ben született, mely az első három évben már évi 6 milliós állami támogatást helyezett kilátásba. Az 1900–1914 közötti 47 milliós állami támogatás azonban az iparba fektetett több mint 800 millió korona így is alig 6%-át érte el. A tőke zöme tehát nem az államtól jött.²

Az ipari mellékfoglalkozásúak arányát és az ipari munkaerőből a háziipar részesedését bemutató statikus (állapotjelző) és dinamikus (az 1900 utáni tíz esztendő változásait illusztráló) térképeink egyaránt jól rávilágítanak a rurális társadalmi viszonyok regionális perzisztenciájának sajátosságaira 1900 után (*15.4. térkép; 15.5. térkép; 15.9. térkép; 15.10. térkép*). A Balkánon a háziipar az 5 hektár alatti parasztbirtokok jövedelemének akár 25-30%-át is előállíthatta, így nullszaldóssá téve a veszteséges törpebirtokot.³ A gyáripar fejlődése még a dualizmus korának végén is csak pontszerűen fejlett góccokat eredményezett, Budapest és Közép-Felvidék, valamint Petrozsény környékét kivéve (*15.6. térkép*). A pontszerűség sajátossága abban állt, hogy ezen ipari központok ugyan a telephely adatait jelentősen javították, továbbá a rurális lakosságra nagy (migrációs) vonzóerőt gyakoroltak, de a vidékre visszasugárzó (jövedelemben, írásbeliségben, egészségügyben lokális javulást eredményező) pozitív hatásuk ekkor (1910-ig) alig volt. Ellenben a 20 főnél nagyobb ipari üzemek terjedése révén területi koncentráció ment végbe az iparban, ami a kisüzemek számának

¹ www.gistory.hu

² Nagy 2022.

³ Savić 1923.

és elterjedésének zsugorodásában is jól követhető térképeinken (15.11. térkép). Így hiába kapta a Felvidék a legtöbb ipari beruházást,⁴ a modern fűrészüzemek létrehozásával, tömegével mentek tönkre a fakitermelő és nyersanyagot bányászó kisüzemek (15.12. térkép; 15.17. térkép).

Irodalom

Edvi Illés Aladár – Halász Albert 1920. *Magyarország gazdasági térképekben*. Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomda Rt., Budapest.

Nagy Róbert Miklós 2022. Gazdasági modernizáció Közép-Európában a 19. század második felében és a 20. század elején. Az Osztrák–Magyar Monarchia magyar felének gazdaságpolitikája. In: *Erdélyi évszázadok. A kolozsvári Magyar Történeti Intézet évkönyve VII. Közép-Európa. Regionális és nemzeti struktúrák, elitek, emlékezetpolitika*. Egyetemi Műhely, Kolozsvár.

Savić, Milivoje M. 1923. *Naša industrija i zanati*. Bd. 3. Zemaljska Štamparija, Sarajevo.

⁴ Edvi-Illés–Halász 1920.

Települési adók és jövedelmek (1883–1910)

SZILÁGYI ZSOLT – DEMETER GÁBOR

- [16.1. térkép](#) Egy főre jutó direkt állami adó, 1908 (K)
- [16.2. térkép](#) Egy főre jutó direkt állami adó, 1883
- [16.3. térkép](#) Egy főre jutó direkt állami adó értékének változása 1883 és 1908 között
- [16.4. térkép](#) Egy főre jutó települési vagyon, 1908 (K)
- [16.5. térkép](#) Egy főre jutó települési vagyon, 1883
- [16.6. térkép](#) Az egy főre jutó települési vagyon értékének változása 1883 és 1908 között
- [16.7. térkép](#) Állami direkt adó a települési vagyonhoz mérve, 1908
- [16.8. térkép](#) Állami direkt adó a települési vagyonhoz mérve, 1883
- [16.9. térkép](#) Állami direkt adó a tiszta kataszteri földjövedelemhez mérve, 1908
- [16.10. térkép](#) Települési jövedelem egy főre, 1908, K (pótadó nélkül)
- [16.11. térkép](#) Települési jövedelem egy főre, 1883 (pótadó nélkül)
- [16.12. térkép](#) Az egy főre jutó települési vagyon értékének változása 1883 és 1908 között
- [16.13. térkép](#) Települési kiadás a települési vagyonhoz viszonyítva, 1908
- [16.14. térkép](#) Települési kiadás a települési vagyonhoz viszonyítva, 1883
- [16.15. térkép](#) Települési kiadások értékének változása 1883 és 1908 között
- [16.16. térkép](#) Települési bevétel a kiadásokhoz mérve, 1908
- [16.17. térkép](#) Települési bevétel a kiadásokhoz mérve, 1883
- [16.18. térkép](#) Települési pótadó egy főre, 1908 (K)
- [16.19. térkép](#) Települési pótadó egy főre, 1883
- [16.20. térkép](#) Települési pótadók egy főre jutó változása 1898 és 1908 között
- [16.21. térkép](#) Az egy főre jutó települési pótadó értékének változása 1883 és 1908 között
- [16.22. térkép](#) Település kiadás egy főre, 1883
- [16.23. térkép](#) Települési pótadó a bevételhez mérve, 1908
- [16.24. térkép](#) Települési pótadó a bevételhez mérve, 1883

Bár korábban Max-Stephan Schulze¹ és David Good is² végzett GDP-számításokat a történeti Magyarország statisztikai régióira, azonban járásszintű GDP-bebecslések nem állnak rendelkezésre. Mivel a GDP (belföldi hozzáadott érték) mint mutató legtöbbször állami szintű, nemzetgazdasági adat, azt általában nem határozzák meg regionálisan, kivált nem mikrorégiókra (például járásokra). Egyedüli lehetőség ez utóbbi járás- vagy településszintű közelítésére a korszakban az 1910-es direkt adók – már amennyiben valóban alkalmasak erre összetételük révén.

1 Schulze 2007.

2 Good 1998.

A statisztikai kiadványokban rendszeresen közzétett, elsőre ígéretesnek tűnő községi és városi pótdadó – mint index – erre a célra alkalmatlan. Először is azért, mert azt másképpen számolták városon, és másképpen falun. Másodszor a pótdadó, ahogyan a neve is mutatja, a községi költségvetésből hiányzó rész pótlására szolgált. Így voltak olyan települések, ahol nem vetettek ki pótdadót, de voltak olyanok is (a trianoni Magyarország községeinek harmada ilyennek számított 1908-ban), ahol a pótdadó kulcsa meghaladta az 50%-ot. Ekkor a községi adóterhekből a pótdadó aránya országosan még csak 20%-ra rúgott,³ ám negyed évszázaddal később ez az érték már a duplájára nőtt.⁴ A pótdadó tehát nem a helyi gazdaság fejlettségét, hanem a település kedvezőtlen vagyoni-jövedelmi viszonyait tükrözi inkább, hiszen az adó a települési költségvetés hiányának egy részét fedezte. Következésképp, bár a pótdadó inverz formában közvetve tájékoztat a helyi gazdasági viszonyokról, mégsem jelzi megfelelő módon a helyi lakosság jóléti helyzetét. Ráadásul számos módszertani kérdést és értelmezési problémát vet fel mint mutató. A kétféle (városi, községi) pótdadó kiszámításának eltérő módja miatt a városok és a községek nem összehasonlíthatók egymással. A községek 95%-a 1908-ban ugyan rendesen (az országos gyakorlatnak megfelelően) vetett ki pótdadót, mégis voltak olyan helyek, ahol ezt nem a hatályos törvények szerint tették.⁵ Végül pedig a pótdadó kivételének hiánya nem feltétlenül a kedvezőbb gazdasági környezetet tükrözi, hanem utalhat például a különféle (köztük kulturális) szükségletek alacsony szintjére is. A városban nagyobb az ilyen irányú fogyasztás és kereslet, mint egy kisközségben: így amikor egy törvényhatósági joggal felruházott város előnyös vagyoni-jövedelmi viszonyai miatt nem vetett ki, vagy csak alacsony adókulccsal szedett be pótdadót, az nem hasonlítható össze azzal a helyzettel, mint amikor egy kisebb község járt el ugyanígy. E mutató alapján így mind a város, mind a falu fejlettebb települések körét bővítené (utóbbi esetben viszont félrevezető módon).

Amennyiben nem a pótdadót választjuk, hanem a pótdadó kivetéséhez alapul szolgáló állami adók összegét, lényegesen használhatóbb mutatóhoz jutunk. Ez a pótdadóalap 1886. évi 22. tc. hatálybalépésétől kezdve hat tételből állt: a földadóból, a házadóból, a keresetadóból, a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyletek adójából, a bányaadóból, valamint a tőkekamat- és járadékadóból.⁶ Ebből következően az 1883-as állapotokat bemutató (és nem koronában, hanem forintban kifejezett értéket mutató) térképeinknek az 1908-as sorozattal való összevetéséből levont következtetések nem feltétlenül helytállóak az 1883–1908 közötti változás nagyságát illetően, csak a területi mintázat változását illetően, hiszen 1883-ban még másképp számolták a direkt adó adóalapját.

A községi pótdadóalap összetételét 1924-ben egy belügyminiszteri körrendelet újra módosította.⁷ Ezt követően a számítás alapját már kizárólag négy tétel: a földadó, a házadó, a társulati adó és a

3 A 3204 település esetében összesen 88 824 459 korona közteher nehezedett a helyi lakosságra 1908-ban. A befolyt pótdadó összege (ezeken a településeken) 18 110 400 korona volt, amely a vonatkozó közterheknek 20,4%-át adta.

4 1934-ben a községi pótdadó alapjául szolgáló állami adók (földadó, házadó, társulati adó és tantième adó) összege 43 341 062 pengő volt, míg a többi, községi szinten befolyt adó összege 19 652 022 pengőre tehető, amelyek együtt 62 993 084 pengőt adtak (*Magyar Statisztikai Közlöny*, új sorozat [a továbbiakban: *MSK* ú. s.] 93. kötet: 5. és 13.). Ez tekinthető az ország lakosságára nehezedő (fontosabb) köztehernek. Az említett évben országos szinten a pótdadó kulcsa 58%-át volt (*Magyar Statisztikai Értesítő* [a továbbiakban: *MSÉ*] 1934: 346). Tehát a pótdadóalaphoz kiszámítható befolyt pótdadó összege 25 137 816 pengő volt, amely a községi adóterheknek a 39,9%-át adta.

5 *MSK* ú. s. 39. kötet: 35.

6 Net Jogtár, Ezer Év Törvényei. 1886: 22. tc. (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei> Wolters Kluver, letöltve: 2025. 01. 07.)

7 177.200/1924 BM. vö. *MSK* ú, s. 93. kötet: 14.

tantième adó képezte.⁸ Tehát a pótagalapból kivették a keresetadót és a bányaadót. Ilyen tekintetben az 1908-as összesítés a GDP-t illetően árulkodóbb, mint 1920 utáni verziója, mert tartalmazza az ipari-vállalati szektort, amire különben 1910-ből településsoros statisztikák (településszinten) nincsenek publikálva. A társulati adó és a tantième adó ugyan „szellemiségében” megfelelt a korábbi nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyletek adójának, valamint a tőkekamat- és járadékadónak, kivetésük azonban módosult az évek során.

A vállalati/társulati adót először 1875-ben vetették ki. Ekkor az ország területén működő minden hazai vagy külföldi alapítású ipari, kereskedelmi, pénzforgalmi, szállítási vagy bármilyen más profitorientált vállalkozás (a kivételeket nem számítva) köteles volt üzleti jövedelme után adót fizetni.⁹ Az adó kivetésének alapját a vállalatok-egyesületek mindenkor éves mérlege alapján kimutatott nyereség képezte, ami gyakran visszaélésekhez vezetett, hiszen a „tartalékolt nyereséget” a pénzügyi hatóság nem vizsgálta, így e nyereség az adókötelezettség alól is mentesült. Ezt az úgynevezett „érinthetetlen mérleg”-elvet bírálták felül előbb az 1909. évi, majd az 1922. évi adóreform során.¹⁰ Az 1909. évi intézkedések azonban csak évekkel később, 1917 elején léptek hatályba jelentős módosításokkal,¹¹ többek között azzal a kiegészítéssel, hogy a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok *összes jövedelme* – ettől kezdve – a társulati adó keretében került megadóztatásra. Egyúttal bevezették a vállalati jövedelem utáni sávós adózás rendszerét.¹² Ez azt is jelenti, hogy az 1908-ban publikált kötet vállalati adóalapjai még szintén nem feltétlenül a valós nyereségértéket tükrözték. Később, az 1922. évi adóreform alkalmával egységesítették az addig érvényben lévő összes, vállalatok adózására vonatkozó törvényt, s kimondták, hogy az „adóköteles nyereség” fogalma azonos a „tényleges üzleti eredmény” fogalmával, s ezzel jelentősen megszigorították a vállalatok „titkos tartalékainak” adómentes kezelését.¹³ Tehát a társulati adó kivetésének alapjául szolgáló „jövedelem” mint fogalom összetettebbé, a számításba vehető adóalap mérete – mint összeg – pedig nagyobb vált. Bár az 1908-ban nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyletek nyeresége után járó adó számítási módja jelentősen eltért attól a gyakorlattól, amelyet 1934-ben követtek, mégis országosan az egy főre kivetett vállalati/társulati adó értéke, beleszámítva a tőkekamat-/tantième adót

8 A földadóra 1934-ben vonatkozó jogforrások: 100/1927. P. M. hivatalos összeállítás, 10.000/1927. végrehajtási utasítás, 1929: 23. tc. 1. §; a házadóra vonatkozó jogforrások: 200/1927. P. M. hivatalos összeállítás, 20.000/1927. végrehajtási utasítás, 1929: 2. tc., 1929: 29. tc., 1390/1933. M. E. rendelet 1. §; a társulati adóra és a tantième adóra vonatkozó jogforrások: 400/1927. P. M. hivatalos összeállítás, 40.000/1927. végrehajtási utasítás, 2030/1932. M. E. rendelet 6–10. §, 1390/1933. M. E. rendelet 2. §, 2600/1933. M. E. rendelet 4–6. §. vö. AS 1934: 49, 75, 147.

9 NJ EÉT 1875: 24. tc. 1. §.

10 NJ EÉT 1909. évi 8. tc.; 1922. évi 24. tc.

11 NJ EÉT 1909. évi 10. tc.; 1912. évi 53. tc.; 1912. évi 57. tc.; 1916. évi 34. tc. A hatálybalépés felfüggesztéséről lásd uo. 1913. évi 6. tc. vö. 1913. évi 6. tc. indokolása.

12 NJ EÉT 1916. évi 34. tc. 2. §; uo. 5. §.

13 NJ EÉT 1922. évi 24. tc. 11–19. §. Adókötelesek lettek a vállalati föld- és házadó alá eső jövedelmek, a kölcsönkötvények és a záloglevelek kamatai s a részvények osztalékai, de megszüntették a pénzintézeti kamatok részleges adómentességét is. Ezzel szemben a törvény adómentességben részesítette a „látszólagos nyereségeket”, figyelembe véve, hogy „a változatlan készletek és mennyiségek mellett nincs nyereség, mert az értékelés következtében csupán könyv szerint jelentkező és még nem realizált nyereségek nem egyebek látszólagos nyereségnél”. Ugyanakkor bővítették az adómentes tartalékok körét: külön tartalékalap létrehozását engedélyezték a berendezési tárgyak és felszerelések felújítására. Vö. NJ EÉT 1940. évi 7. tc. indokolása. A vállalati adózással kapcsolatos törvényeket, törvényt módosításokat és törvénykiegészítéseket lásd 1875: 24. tc., 1909: 8. tc., 1909: 10. tc., 1912: 53. tc., 1912: 57. tc., 1916: 34. tc. (a hadi nyerség megadóztatásáról: 1916: 29. tc., 1918: 9. tc.), 1919: 46. tc., 1920: 23. tc., 1921: 18. tc., 1922: 24. tc. illetve az 1924: 4. tc. alapján a 400/1925. P. M., az 1927: 5. tc. alapján a 400/1927. P. M., valamint az 1932: 10. tc. alapján a 2030/1932. M. E. és a 2600/1933. M. E.

is, negyed évszázad alatt alig változott: 1 pengő 41 fillérről 1 pengő 73 fillérre, mintegy negyedével emelkedett (16.1. táblázat). A hatást a gazdasági válság erősen rontotta (lásd később).

[16.1. táblázat](#) A Magyarországon kivetett egyenes adók közül a földadó, a házadó, a társulati adó és a jövedelemadó alakulása az 1908–1909. és az 1933–1934. adóévben

A bányaadót átfogó módon szabályozó törvény 1875-ben lépett életbe, amely kimondta, hogy a „bányaművelésből és a hozzá tartozó iparágak üzletéből” eredő jövedelem adóköteles.¹⁴ Az 1934. évi községi póttadóalapban már nem szerepel a bányaadó, amely az 1908-ban kivetett állami egyenes adók összegének is alig 0,22%-át adta,¹⁵ vagyis a századelőn minden 10 fillér bányaadót hárman fizettek meg (16.2. táblázat).¹⁶

A keresetadó, amely az 1908-as községi póttadóalapnak még része volt, arányát tekintve a póttadóalap második legnagyobb adóösszegét adta (28%) közvetlenül a földadó után. A keresetadóról szóló törvényt 1875-ben fogadta el a parlament.¹⁷ Ettől kezdve megadóztattak minden „kézi munkából”, „ipari és kereskedelmi üzletből”, illetve „szorosabb értelemben vett szellemi (értelmi) és bármi más haszonhajtó foglalkozásból és üzletből” származó bevételt, mint ahogyan a „föld-, ház- és tőkekamatadónál tekintetbe nem vett” személyes keresetet is. Jellegéből adódóan a törvény talán mind közül a legösszetettebb szabályozás volt,¹⁸ ezért 1909-ben az újabb adóreform alkalmával gyökeresen átalakították azt.¹⁹ E tág értelemben vett jövedelemadóval kapcsolatban Matolcsy Mátyás úgy vélekedett az 1930-as években, hogy az „alkalmatlan a jövedelemelosztás vizsgálatának elvégzésére”.²⁰ A kereső lakosságnak mindössze 5%-a fizetett jövedelemadót, a jövedelemadó-bevallások pedig „közismerten megbízhatatlanok” voltak. (A keresetadó már nem szerepelt 1924-től a póttadóalapban.)²¹

[16.2. táblázat](#) A községi póttadó kivetésének alapjául szolgáló költségvetésileg tervezett állami egyenes adók tételei

A GDP helyettesítése tehát módszertani szempontból sem egyszerű feladat, s a helyettesítő index kialakításakor külön nehézség, hogy a *Magyar Statisztikai Közlemények (MSK)* vonatkozó kötetei kizárólag a községi póttadó meghatározásához szükséges adóalapot tartalmazzák (1908 és 1934), tehát a városok hasonló adatsorát máshonnan kell „begyűjteni”, illetve kiszámítani.²² Az *MSK* 58. kötete jól használható erre a célra, mivel a városok 1910. évi háztartásáról informál, s egyenként közli az állami adónemek szerinti adóösszegeket.²³ Ezek közül összeválogatva a földadót, a házadót, a keresetadót, a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyletek adóját, illetve

14 NJ EÉT 1875. évi 27. tc. 1. §. 1924-ben mind a bányaadót, mind a keresetadót kivették az említett adóalaphoz.

15 Az 1908/1909. adóévben kivetett állami egyenes adók és földtehermentesítési pótlékok összege 240 822 000 korona volt, ebből a bányaadó összege 540 000 koronát tett ki (NJ EÉT 1908. évi 50. tc. 3. §).

16 1908/1909. adóévre kivetett bányaadó összege 540 000 korona (626 000 pengő) volt (NJ EÉT 1908. évi 50. tc. 3. §). Az ország lakossága 1910-ben 18 264 533 fő volt (*MSK* ú. s. 42. kötet: 1). Így az egy főre jutó bányaadó értéke 0,03 pengő, vagyis 3 fillér volt.

17 NJ EÉT 1875: 29. tc.

18 A keresetadónak négy (I–IV.) adóosztálya volt, s ráadásul mindegyiknek más volt az adóalanya, és más az adótárgya.

19 NJ EÉT 1909: 9. tc.

20 Matolcsy 1936: 273.

21 Továbbá, mivel a tantième adó a községek szintjén csaknem elhanyagolható volt, tekintve, hogy 1934-ben a póttadóalaphoz pusztán 0,3%-át adta (*MSK* ú. s. 93. kötet: 16, ezzel sem foglalkozunk itt részletesen).

22 *MSK* ú. s. 39. és 93. kötet.

23 *MSK* ú. s. 58. kötet: 76. tábla.

az egyéb egyenes adókat (beleértve a tőkekamat- és járadékadót, illetve a bányaadót), ugyanolyan mutató állítható elő, mint a községek esetében, lényegében egy utólagosan szintetizált, fiktív, városokra kalibrált „községi póttadóalap” (16.3. táblázat). Ezzel a körülményes eljárással megoldható a községek és a városok összehasonlíthatóságának a kérdése 1910-ben.

16.3. táblázat A városi lakosság egyenes adóterhe 1910-ben

Az adó azonban nem csak a GDP helyettesítése-közelítése szempontjából érdemes a vizsgálatra. A demográfiai és egészségi állapotot bemutató fejezetek után joggal vizsgálandó az a szomszédos országok történeti szakirodalmában gyakorta elhangzó állítás is, hogy a dualizmus kora a magyarországi kisebbségeknek nem kedvezett (amit a magyar történészek különböző mutatókkal igyekeznek cáfolni, mint például a románság magasabb fokú iskolázottsága Erdélyben, mint a Regátban).

A következőkben tehát a központi elvonást reprezentáló direkt adók és települési bevételek, kiadások alapján megvizsgáltuk, hogy ezek artikulálódhattak-e etnikai síkon (erősítve a nemzeti propagandát).

A központi terheket itt reprezentáló egy főre jutó direkt (közvetlen) adók²⁴ értéke (16.1. térkép; 16.2. térkép; 6.3. térkép) alapján a magyar történészek álláspontja látszik igazolódni Trianon gazdasági indokolhatóságát/legitimációját illetően: a felvidéki és erdélyi területek egy főre jutó direkt adója egyáltalán nem magas a magterületekéhez képest (az indirekt adóról nincs adat, de ez a rurális területeken eleve alacsonyabb), így a nemzetiségi területek túladóztatása nem bizonyítható. A látszat azonban csal. Az adóteher ugyanis csak a bevételhez képest mérve adhat reális képet: még kis adó is jelenthet elviselhetetlen terhet alacsony jövedelem esetén. Településszintű összjövedelmi kimutatók hiányában – ami nem csak jelen kérdéskör vizsgálatát nehezíti meg – proxy változóként először az egy főre jutó települési vagyont került kiválasztásra az összevetéshez (16.4. térkép és 16.5. térkép). (Ez nyilván nem azonos az egyén helyzetével, de az egyént beágyazó közösség lehetőségeiről – tűzoltószertártól a hidak, utak fenntartásáig, beruházásra alkalmas területek kijelöléséig – képet ad.)

Az *egy főre jutó települési vagyon*²⁵ teljesen más képet mutat: a Délvidék (részben a katonai határőrvidék felszámolása miatt) és a szász területek a leggazdagabbak e tekintetben, a Felvidék, Kárpátalja és Erdély már koránt sincs ilyen jó helyzetben. Az egy főre jutó települési vagyont helyettesítheti még az összevetés során az *egy főre jutó tiszta földjövedelem* is 1910-ben (a korreláció a két indikátor között gyenge!), lévén Magyarország agrár-ipari ország, s a rurális térségek legnagyobb jövedelemforrása továbbra is a mezőgazdaság volt. (De éppen a periferikus hegyvidékeken ez a mutató is torzít, mert a tiszta kataszteri földjövedelem az állattartás hozadékát nem tartalmazza – ezt járásszintű adatok alapján külön korrekciós tényezőként felvittük és a térképen már a kombinált érték került bemutatásra.)

Ha pedig a két változó hányadosát bemutató kartogramot elemezzük – azaz a vagyonhoz vagy a tiszta földjövedelemhez mért terheket alapul véve (16.7. térkép; 16.9. térkép) –, akkor a határon

24 1909-ben a földadó, a házadó, a keresetadó, a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyletek adója, valamint a tőkekamat- és járadékadó összértéke meghaladta a 167 millió koronát, mely az egyenes adók teljes összegének ekkor csaknem a 70%-át (167 millió és 240 millió), a pénzügyminisztériumi teljes bevételnek (900 millió) pedig közel az ötödét adta. (Szilágyi Zsolt számításai.)

25 A települési *jövedelem* nem feltétlenül jó mutató itt: ebbe ugyanis beletartozik a póttadó, póttadót pedig azok a települések is kivetettek, amelyek speciális feladat ellátásához igényeltek többletforrásokat, s azok is, melyek olyan szegények voltak, hogy saját működésükhöz volt szükségük a helyi lakosság adóztatására.

túli történészek álláspontja – miszerint nem volt olyan jó peremterületen és/vagy kisebbségként élni a történeti Magyarországon – egyáltalán nem elvetendő, legalábbis további vitákra ad alapot. Különösen érvényes ez szlovák, ruszin és román viszonylatban. *Esetükben tehát a nemzetiségi sérelmekhez szinergikus módon társulnak az alulfejlettségből, elmaradottságból táplálkozó igények és frusztrációk, elmélyítve a törésvonalakat*, míg a Délvidéken a szerbek és Szászföldön a németiség esetében a jövedelemhez mért teher értéke nem nagy, a kedvezőbb gazdasági helyzet alkalmas az etnikai jellegű sérelmek ellensúlyozására.

A direkt adó tiszta földjövedelemhez mért nagysága ráadásul nemcsak a központi állami elvonás relatív nagyságára utal, de arra is, hogy melyek azok a települések, amelyek a legkevésbé éltek szántóföldi jövedelemből. A direkt adó része volt ugyanis a nettó kataszteri jövedelem bizonyos hányada (az 1867–1914 közötti periódus jelentős részében annak 25%-a), de emellett a fent említett adók (házadó, ipari adó, vállalati adó) is részét képezték annak, ez utóbbiak relatív nagysága a földművelésen túli jövedelmek viszonylagos nagyságáról is tájékoztat. Így, ha a pontos értékek nem is ismertek, a települések közötti nagyságrendi differenciákra következtethetünk, még akkor is, ha a nettó földjövedelemhez képest magas adót mutató települések halmaza esetében nem dönthető el, hogy melyik esetében okozza az ipar és a tercier a magas értéket, és melyik esetben felelős érte az állattartás. A térképen jól látszik, hogy az Alföld nagy részén az adó – földjövedelemhez mérten alacsony – értéke egyben arra utal, hogy itt a szántóföldi gazdálkodás dominálta nemcsak a „tájat”, de a jövedelmeket is. A kiugró értéket mutató magányos pöttyök-foltok az urbanizálódó vagy speciális szerepkörű településeket mutatja itt (Kárpátalján viszont éppen a fentiek miatt nem lehet ilyen különbségeket észlelni).

Ezek után jogos a kérdés, hogy vajon a dualizmus korának kezdetén is ez volt-e a helyzet. Vagy még határozottabbak a különbségek? Esetleg éppen ellenkezőleg, a különbségek nőttek? Ha ezeket a kérdéseket 1910 és 2010 kapcsán tesszük fel, mely legitimációs forrásként szolgálhat Trianon esetében a szomszédainknál (ha például csökkennének 1920 után a különbségek az új határok meghúzásának eredményeként), akkor feltehető 1880 és 1910 esetében is. Ráadásul mind a direkt adó, mind a földjövedelem és a települési vagyon is rendelkezésre áll. Így a direkt adó és a települési vagyon 1883-as hányadosának képe alapján a következő helyzet rajzolódik ki (16.8. térkép). Noha sok az adathiány, az világos, hogy a Dél-Dunántúl és a Kárpátalja előtere, a Szilágyság, valamint az Északi-középhegység északi előtere, továbbá a Felvidék északi része a települési vagyonhoz képest magas egy főre jutó direkt adóértékekkel volt jellemezhető 1880-ban. E területek közül 1910-ben csak Losonc vidéke mutatott kedvezőbb értékeket, de a javulás 2010-ben már itt sem érezhető. Az Alföld és a Maros-völgy e tekintetben is kedvezőbb helyzetben volt. Összességében tehát a helyzet már 1880 körül sem volt kedvező az 1910-ben e mutató alapján hátrányos térségekben, sőt más mutatók alapján már a 18. század végén felismerhető ez a mintázat, mely egyenlőtlenségért tehát nem a dualizmus kora tehető felelőssé (legfeljebb nem tudott rajta enyhíteni). Célszerű azonban az index két mutatójának változását is megvizsgálni, hogy melyik tehető felelőssé a helyzet stagnálásáért.

A bevezetőben megfogalmazott okoknál fogva az adó értékének 1880–1910 közötti változása számszakilag ugyan nem megbízható, így nem abszolutizálható, de egyrészt a területi trendeket illetően nem torzít, másrészt az egy főre jutó állami adó változása még mindig objektívebb képet ad, mint a pótagó (16.3. térkép; 16.20. térkép; 16.21. térkép), hiszen ez utóbbi kivétele akkor esetleges volt. Az egy főre jutó (koronába átváltott) direkt adóérték Erdély északi részét és a Belső-Kárpáti-hegység északi részét leszámítva mindenütt legalább 50%-kal növekedett 1883–1908

között. Kiugró volt e növekedés Móc földön és a Tisza–Körös–Maros ölelte régióban, de Pesttől délre a Duna mentén, a Bodrogot összetevő folyók völgyében és Észak-Szabolcsban is. Az egy főre jutó pótdadó (16.19. térkép; 16.20. térkép; 16.21. térkép) a Bánságban és Észak-Erdélyben ugrott meg a Szamos völgyében, hasonlóképpen a Belső-Kárpáti-hegység északi előterében, Nyitrában, Mosonban és Somogyban, összességében elég hasonló képet nyújtva az adó értékének változását kirajzoló térképhez. Ez nem meglepő, hiszen a pótdadót az adó alapján vetették ki, s ezek szerint a települések jó része élt a növekvő adókban rejlő lehetőséggel.

A másik tényező, az egy főre jutó településvagyon változásának képe is markáns különbségeket mutatott. Szabolcs, a Tisza mente és a Bánság kiugró növekedést mutatott (részben a földárak emelkedése miatt), míg a Jászság, a Csallóköz, a Bácska és az Erdélyi-szigethegység területén jelentős csökkenéssel kell számolni (16.6. térkép). A települési vagyon mellett települési önerőnek minősül a települési bevétel (16.10. térkép; 16.11. térkép; 16.12. térkép), melyet kiegészít a pótdadó, ennek települési összbevételhez mért értékét, mely kvázi a települések „szükség helyzetét” mutatja, a 16.23. térképen és a 16.24. térképen láthatjuk).²⁶ Itt a Dráva mente, Hunyad, a Vág-völgy és a Belső-Kárpáti-hegység északi előtere mutatott növekvő fajlagos értékeket 1883–1908 között. A Székelyföld, a Szászföld nyugati része és Moson ezzel szemben csökkenő, vagy kis növekedést mutató értékekkel volt jellemezhető, miként Budapest környéke és a Duna–Tisza közének jó része is. A települési kiadások változása ugyanakkor ezeken a területeken volt a legkisebb, Torontál, Baranya, Győr és Bereg esetében viszont kiugró volt a települési kiadások egy főre jutó értékének növekedése huszonöt év alatt, miként a Tiszántúl déli felén, Fogarasban és a Belső-Kárpáti-hegység északi részén, is ez volt a helyzet (16.15. térkép). A 1883-as és 1908-as állapot térképek külön is összevethetők.²⁷ A települési bevétel kiadáshoz mért értéke (16.17. térkép) például hasonló képet mutatott, mint az állami adó földjövedelemhez vagy települési vagyonhoz mért képe vagy a pótdadó települési bevételekből való részesedése, jól kirajzolva a más ismérvek alapján is fejletlen területeket. 1883-ban a települési kiadások (16.22. térkép) még jóval nagyobbak voltak, mint a települési bevételek, a helyzet azonban 1909-re kiegyensúlyozódott (16.16. és 16.17. térkép). Pótdadók nélkül 1883-ban a települési bevételek elenyészőek voltak, a kedvezőbb helyzetű Alföldön is 4–6 korona körül, míg 1908-ra ez 10 korona fölé ugrott (az 1908-as térképről a nagyobb városok értéke hiányzik), 2 alatti értéket pedig csak a mai Kárpátalján, Észak-Felvidéken és Nyugat-Erdélyben, a más ismérvek alapján is fejletlen területeken találhatunk. Azaz, miként a 16.12. térkép is tanúsította, a földrajzi peremterületeken jelentős növekedés volt mérhető, bár ez nem rajzolta át az 1883-as mintázatot. Összességében a növekedés arra utal, hogy 1883 után jelentősen nőttek a települések bevételi lehetőségei.

A települések gazdálkodási lehetőségeit biztosító egyéb források közül az egy főre jutó települési vagyon mintázata például 1883-ban és 1908-ban is hasonló volt, de értéke jelentős növekedésen ment keresztül koronában kifejezve, de érvényes ez a pótdadó értékére és mintázatára is a népesség-növekedés ellenére (16.4. térkép; 16.5. térkép; 16.18. térkép; 16.20. térkép). Ellenben a települési kiadások vagyonhoz mért értéke már jelentős mintázatbeli különbséget mutatott a huszonöt év alatt (részben persze az 1883-as adathiányoknak is köszönhetően): 1910-re északon több, a Bánátban kevesebb lett a vagyonhoz mérten sok kiadást tervező települések száma (16.13. térkép és 6.14.

²⁶ A települési pótdadó és a vagyon hányadosa alapján kirajzolódó kép nagyon hasonló az adó és a települési bevétel hányadosa alapján kirajzolódó képhez.

²⁷ Biharban, Bácskában és Pozsony egyes részein például csökkent a pótdadó egy főre vetített értéke 1899–1908 között.

térkép). A települési kiadások egy főre vetített értéke ellenben a korszak kezdetén a tradicionálisan vagyonos német településeken (cipszerek, mosoniak, erdélyi szászok) és Pozsonyban, valamint az alföldi mezővárosokban volt magas (jól kirajzolva egyébként az 1883-ban más ismérvek alapján is fejlett zónát). Az egy főre jutó direkt adók (mint a nem „szabad” felhasználású közösségi kiadásokat, hanem központi elvonást megtestesítő mutató) mintázata az előbbtől kissé eltért, és inkább a mezőgazdaság adottságait tükrözte, annak ellenére, hogy egyéb adók is szerepet kaptak értékének alakulásában a bevezető alapján. Így a cipszerek és erdélyi szászok területe nem szerepelt a legtöbb adót fizetők között 1908-ra (miközben a települési kiadások egy főre vetítve magasak voltak, azaz a helyi felhasználású költségek szerepe volt a nagyobb), ellenben Fejér megye csatlakozott az Alföld tömbjéhez már 1883-ban, vagyis itt a közösségi kiadások kis értéke mellett magas volt a központi elvonás. Az egy főre jutó direkt adó (*16.1. térkép; 16.2. térkép*) mintázata egyébként (több más tényezővel együtt) hasonló volt 1883-ban és 1908-ban is, de értéke úgyszintén igen jelentős növekedésen ment keresztül. (Ennek oka a direkt adók szerkezetének átalakulása, a változás értelmezéséről lejjebb még szólnunk.)

Összességében a bevételek és kiadások 1908-as hányadosát bemutató *16.16. térkép* jól kirajcolja azon települések körét, amelyek vagyonuk eladása nélkül fokozottan rászorultak a pótdón vagy hitelek keresztül történő finanszírozásra. Ezek mintázata azonban nem mutatott számottevő koncentrációt (szemben a több bevétellel, mint kiadással rendelkező települések mintázatával).

Ugyanúgy, mint az egy főre jutó adó és a települési vagyon változását bemutató térkép alapján, vizsgálható az adó és a tiszta földjövedelem viszonya 1883-ban és a hányados változása 1908-ig. Az 1886-os adótörvény okozta adó kivetési változások miatt maga a változás abszolút nagysága nem mérvado, csak a változás iránya, illetve regionális különbségei érzékeltethetők.

Szembetűnő, hogy az állami adóbevételek tiszta kataszteri földjövedelemhez viszonyított értéke 1880 táján még kifejezetten alacsony volt az 1908 után látható képpel összevetve. Az állami adó alig néhány száz településen volt magasabb, mint a nettó kataszteri földjövedelem, ez elsősorban az Északi- és a Keleti-Kárpátok, valamint az Erdélyi-szigethegység nem magyarok lakta részeit jellemezte. E jelenség egyrészt annak köszönhető, hogy az állattartásból származó jövedelmeket ekkor sem ismerjük (nem csak 1910-ből nem tudjuk, csupán a legelők és rétek jövedelmei állnak rendelkezésre), másrészt a kép (a Székelyföldet nem számítva, mely 1910-re kedvezőbb helyzetbe került a mutatót illetően) nagyon hasonlít az 1910-esre, azaz a peremvidék adóértéke a földművelésből származó haszonhoz viszonyítva már 1880-ban is magas volt – tehát a helyzet már ekkor hasonlított az 1910-ben látotthoz. (Ha a települési vagyonhoz vagy jövedelemhez mérnénk az állami adót, akkor is hasonló képet kapnánk.)

1910-re azonban jelentős eltolódás figyelhető meg (*16.9. térkép*): míg 1880-ban több száz településen az állami direkt adó a földjövedelem 20%-át sem érte el (ezek is alföldi, illetve székely területen találhatók), 1910-re ilyen település szinte alig volt, ellenben az állami adó értéke már ezres nagyságrendben haladta meg a nettó kataszteri földjövedelmet. Azaz az adóérték a földjövedelemhez mérten általánosságban és nem is csekély mértékben megnőtt (*15831. térkép*). Ennek egyik oka az állami adók összetételének említett megváltozása volt, a másik oka a kataszteri földjövedelem változása, hiszen 1883-ban – éppen az 1870-es évek válsága hatására felülbírálták-frissítették a korábbi aranykorona értékeket és a nettó kataszteri földjövedelemhez mért földadókulcsot is. Célszerű tehát (egy külön fejezetben) megvizsgálni az egy főre jutó nettó földjövedelem és egy holdra jutó nettó földjövedelem változását 1865–1883 és 1883–1908/10 között – melyik periódusban mely területen növekedett és mennyivel ennek értéke, illetve hol csökkent. Az állami direkt

adókban bekövetkező változások pedig a nem agrárjövedelmek súlyának növekedéséhez vezettek az adóértékben, azaz az 1883–1910 közötti változást bemutató (akár az adó értékének egy főre eső, vagy települési aggregált értékének változását vizsgáljuk, akár az adó földjövedelemhez mért értékének változását) kartogramjaink, nemcsak a túladóztatásra, de ugyanígy a nem agrárjövedelmek regionálisan (és időben is) változó, és összességében növekedő szerepére utalnak. Így Székelyföld, Fogaras, Dél-Krassó és Máramaros (Erdély és Északkelet-Magyarország) harminc év alatt mutatott jelentős dinamikája az állami adó/nettó kataszteri földjövedelem értékét tekintve ezzel magyarázható (a bányászat, illetve az ipar mindegyik területen jelentős volt), hiszen ha a direkt adót kizárólag a föld jövedelmei után szedték volna (rögzített adókulccsal), akkor sem az állapotot, sem a dinamikát bemutató térképeken nem találkozhattunk volna jelentős regionális differenciáltsággal. Másként fogalmazva, a relatív adóteher növekedése nem feltétlenül utal túladóztatásra, a korábbi aluladóztatás mellett a növekvő – nem agrár eredetű – potenciál kihasználása éppúgy reális magyarázat.

Irodalom

Good, David, F. 1998. *Revised estimates of GDP per capita in Central and Eastern Europe, 1870–1910. Technical notes and tables.* Kézirat.

Magyar Statisztikai Értesítő

Magyar Statisztikai Közlemények

Matolcsy Mátyás 1936. Jövedelemeloszlás Magyarországon. *Közgazdasági Szemle* (60), 271–287. *Net Jogtár, Ezer Év Törvényei*. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei>

Schulze, Max-Stephan 2007. *Regional Income Dispersion and Market Potential in the Late Nineteenth Century Habsburg Empire*. Department of Economic History, London School of Economics, London. (LSE Working Papers no. 106/07 – <https://eprints.lse.ac.uk/22311/1/WP106schulze.pdf> (letöltve: 2023. 12. 05.)

Politikai viszonyok

DEMETER GÁBOR

Meglepő módon nagy egybeesés mutatkozik 1. az egy főre jutó direkt adók és települési vagyon által kirajzolódó kép és 2. az egészségügyi helyzet között, ami arra utal, hogy az egyén gazdasági kilátásait demográfiai, társadalomszerkezeti sajátosságok (orvosi kezelés, migráció, nem agrárszektorban foglalkoztatottak aránya stb.) is befolyásolják, illetve fordítva, tükrözik azt, 3. ráadásul ezek ugyanúgy egybevágóak a politikai aktivitás (illetve annak hiánya) sajátosságaival is. Mint az ugyanis Pap József térképsorozatából is leolvasható,¹ a nemzetiségi peremterületeken a magyarság kis számaránya ellenére az etnikai alapú közigazgatási reformoktól és a választójog kiszélesítésétől egyaránt elzárkózó kormánypárt győz, azaz azokon a perifériákon dominál, amelyek periferezálódását kormányzati pozíciója sem állítja meg, addig a legfejlettebbnek minősülő területeken élő magyarság (főleg a reformátusok és az alföldiek) elutasítja azt a kormányzatot, amely e jólét kereteit és az országon belüli primátusát biztosítja.

Vajon befolyásolták a földjövodelmi viszonyok a választójogot? Gerő András *Az elsöprő kisebbség* című könyvében található térképmelléklete (17.1. térkép) szerint a szlovák és román területeken a választói jogosultság alapját jelentő földadó értéke elenyésző, szemben a magyarlakta területekével. Bánffy Dezső szerint Máramarosban a limit 17 krajcár, Liptóban 35, Szilágyban 11, Abaújban 1 forint 20 krajcár, míg Erdélyben 6–7 forint, Csongrádban 16 forint. Tehát szerinte a választási törvény magyarok tízezreit zárja ki a választásból a magyar megyékben érzékelhetően magasabb census miatt.²

17.1. térkép A választójoghoz szükséges minimális földadó értéke választókörzetenként 1890 körül

Csak hogy Bánffy példái nem támasztják alá maradéktalanul fenti állítását, hiszen Szilágy és Abaúj jelentős magyarsággal rendelkezett és alacsony volt a census, míg a nem magyar többségű Erdélyben ennél jóval magasabb. Erdélyben 1869-ben 8 forint felett volt a limit, ehhez 80 forintnyi tiszta földjövodelm kellett volna (ekkor még csak 10%-os az adókulcs), ami viszont 32 hold földet jelent gabonatermés esetén (kvázi egykori egy telek). Ez értékben 3000 korona, miközben a városlakó már 600 korona értékű ingatlan után is jogosult szavazni. Erdélyben az átlagos birtoknagyság azonban csak 15 hold volt, tehát a rendszer kizárta a kis jövodelműket. A szűkebb Magyarországon 1 hektár tiszta földjövodelme nagyobb volt, mint Erdélyben 1869-ben (9 forint versus 5,3 forint), de Magyarországon a census is magasabb volt, mint Erdélyben, míg a birtoktestek valamivel kisebbek. Összességében a közel 50 forintos átlagos tiszta földjövodelm (azaz ekkor 5 forint adó) ugyancsak sok embert kizárt.

A census regionális differenciáinak ellenzéki (vagy többségi nemzeti) interpretációja még sarkítottabb, mint Bánffyé: a földéhes agrárproletariátus föld helyett választójogot kap, de csak a nemzetiségi területeken, ami ugyanakkor regionális aránytalanságokhoz és a többségi nemzet (agrárproletárjainak) frusztrációjához vezet; de a rendszer a nemzetiségi területeken élő kisbirtokost sem kárpótolja igazából, hiszen szavazatát általában kénytelen aprópénzre váltani, azt az elitet hatalmon tartva, amely gazdasági kiutat számára nem kínál.

Vizsgáljuk meg mélyebben a fenti két vélemény valóságalapját: tény, hogy a választójogi census meghatározásakor (1896) szemmel láthatóan tekintettel voltak a földminőségre, így a várható

¹ Pap 2014; 2016. Térképmellékletek. Lásd még korábban: Gerő 1988: 76–77.

² Gerő 1988: 59, 60–61. Itt a földadó alapú választójogi censusról lesz szó végig.

jövedelemre is. A termékeny Délvidéken például igen magas volt a választói jogosultság alapját képező földadóminimum, ami az itt élő szerbségre ugyanúgy kedvezőtlen volt, mint a magyarokra. Itt tehát a nemzeti kisebbségek „pozitív diszkriminációja” (hiszen az ellenzék ezzel vádolta a kormányt) fel sem merülhet, mégis a kormánypárt hozta sorozatban a győzelmeket, ugyanúgy, mint az alacsony cenzussal jellemezhető szlovák és az egységesen közepes cenzusú erdélyi román régiókban. Másképpen a kérdésre, hogy magas-e a cenzus, és kiket zár ki (társadalmi, nemzeti stb. alapon), akkor kapunk választ, ha a választójogi cenzus értékét (1896) az egy agrárkeresőre jutó településenkénti tiszta földjövedelemhez mint jövedelemforráshoz mérjük (1910-ből), s elemezzük ennek területi mintázatát.

A földadó a századforduló után egységesen a tiszta földjövedelem 20-25%-a volt. Ha a kapott hányados ettől eltér, az magyarázandó devianciának minősül. A cenzus települési földjövedelemhez mért értéke a település(ek) lakosságának belső differenciáltságáról is tanúskodik. Ha az átlagos települési földjövedelemhez képest a cenzus értéke alacsony, akkor kevesebb embert zár ki a cenzus a választásra jogosultak köréből, ha 20-25%-nál magasabb, akkor kevesebben élhettek választójogukkal. (A vizsgálathoz szükség volt választókörzetek településszintű beosztására, melyet Pap József adatbázisának és a *GIS-ta Hungarorum* térképeinek kombinációja tett lehetővé.)

A térkép meglepő eredményt mutat (17.2. térkép). Az ország területének nagy részén a választójog alapját képező földadóminimum valóban 20-25%-a a települési tiszta földjövedelemnek: a magas kihozattal jellemezhető Délvidéken és a kedvezőtlen egy keresőre jutó tiszta jövedelemmel rendelkező Felvidéken egyaránt. Tehát általánosságban véve nem igaz, hogy szándékos torzítást alkalmaztak volna a magyarlakta területeken a magyarság rovására, hiszen a cenzus értéke a földjövedelemmel nagy korrelációt mutat. Magasabb adót az fizetett, akinek a jövedelme is több volt, ez azonban nem vezetett aránytalanságokhoz.

17.2. térkép A választójoghoz szükséges minimális földadó a tiszta kataszteri földjövedelem százalékában

Négy kivételt azonban meg kell említeni: 1. Erdélyben egységesen (és máshogy) számolták a cenzus értékét, ennek következtében itt bizony a románlakta és székely területeken a cenzus egyaránt magas volt (50% felett) a tiszta földjövedelemhez képest. Ez tehát azt feltételezi, hogy a társadalom településenkénti belső tagozódása olyan volt, hogy nagyobb számban voltak azok, akik kiszorultak a választójogból. Országos viszonylatban tehát e régióban beszélhetünk választójogi „egyenlőtlenségről”, igaz, ennek ugyanúgy nincs etnikai karaktere, mint ahogy a szlovák–magyar és a szerb–magyar viszonylatban sem volt.

2. Másfelől viszont meg kell jegyezni, hogy e régióban a nem földalapú mezőgazdasági jövedelem (állattartás) értéke az átlagosnál nagyobb volt, ez viszont nem szerepelt a kataszteri földjövedelemben, sem a választói cenzus megállapításához felhasznált adóértékben. Így az, akinek jelentős jövedelme volt az állattartásból (és Erdélyben ez főként a románság számára probléma), hiába volt viszonylag jómódú, mégsem járulhatott az urnához.

3. Harmadszor, a nyugat-felvidéki határ régióban és a Dél-Dunántúlon kedvezőtlenebb a helyzet az országos képnél: a választójogi cenzus itt magasabb volt a 20-25%-nál, így vélhetően kevesebben voltak jogosultak a választójogra.

4. Negyedszer – és ez leginkább az alföldi nagy mezővárosokban jellemző, ahol az egy keresőre jutó agrárjövedelem egyébként is magas volt – a városokban meghúzott alacsonyabb limit miatt

arányaiban többen voltak jogosultak választásra (kisbirtokosok, akik napszámra is kényszerültek, vagy a földművelés mellett kisipari tevékenységet űztek, vagy a választójogi törvényben is említett negyedtelkes limithez közel álló kisgazdák). Mivel itt a kormánypártok rendre vereséget szenvedtek – másképp fogalmazva, a mezővárosi szegényebb (és magyar, alföldi és zömmel református) rétegek között a 48-as pártok jobb eredményt tudtak elérni –, nem meglepő, hogy a census országos leszállítását az 1870-es évek után sem szorgalmazta a kormánypárt (sőt, a felmerülő módosítások egyik kárvallottja a városi kispolgárság lett volna).

Összességében elmondható, hogy míg a regionális jellegű, valamint a társadalmi rétegeket differenciáltan érintő manipulációk tetten érhetők, rendszerszintű, vagy a kisebbségeket általánosságban kedvezőtlenül érintő machinációk (az erdélyi románságot és a trencsényi szlovákokat leszállítva) nem voltak jellemzők (legalábbis nem a – főként kisparasztok számára választójogi censusként szolgáló – földjövedelemhez kapcsolódóan). A magas alföldi census a földjövedelemhez képest nem volt aránytalanul nagy. A választójoggal rendelkező népességen belül 56,2% volt a magyarok aránya, miközben az ország összlakosságának 54,5%-a volt magyar anyanyelvű (Horvátország nélkül). A választókön belül a németek aránya 12% (össznépességen belüli arányuk 10%), a szlovákoké 11,4% (az össznépesség 10,7%-a), a románoké 11,2% (míg össznépességen belüli arányuk 16,1%) volt. Katus László szerint, mivel a választójog döntő mértékben a censuson alapult, az etnikai aránytól a választók arányában mért különbségek lényegében a különböző nyelvű közösségek általános vagyoni helyzetében mért különbségeket is reprezentálják. Míg minden negyedik magyar (és szlovák és német) anyanyelvű 24 év feletti férfi lakos választójoggal rendelkezett, addig a románoknál ez csak minden hetedik férfira volt igaz, a ruszinoknál viszont minden harmadikra (az országos átlag szerint minden negyedik 24 év feletti férfi volt választó).³

A választójog és etnicitás regionális sajátosságait Pap József vizsgálta, és bizonyította,⁴ hogy a magyarság a választójoggal bírók között Erdély közepén volt felülreprezentálva (etnikai arányához képest), továbbá Baranyában és Nyugat-Szlovákiában. Mivel e helyeken magasabb volt a census földjövedelemhez mért aránya, leszögezhetjük, hogy itt a magyarság gazdagabb is volt a nemzetiségekkel ellentétben. Ezzel szemben a nemzetiségek voltak felülreprezentálva (saját arányukhoz képest) Biharban, Hontban, Nógrádban, Fejérben, Zemplénben, Fogarasban és Mosonban. Az említett megyék közül Kolozs, Belső-Szolnok, Maros, Alsó-Fehér megyékben a magyarság többségbe került a választásra jogosultak között (ha ettől politikailag bármelyik fél is remélt valamit), de Nyitrában, Trencsénben, Dobokában, Beszterce–Naszódban még így sem kerültek fölénybe a magyarok. Biharban és Zemplénben pedig (körülbelül 20 körzet) egyenesen a kisebbségi felülreprezentáció miatt maradt a magyar választójogosultak aránya 50% alatt.

Ugyanakkor nem tagadható, hogy azokon a területeken, ahol a census (földadó) magas (kirekesztő) volt az átlagos tiszta jövedelemhez képest, ott általában a kormánypárt nyert (Trencsén, Zólyom, Muraköz, Mócöld, Beszterce–Naszód, Fogaras, de Székelyföld is) a református Ormánság kivételével. Igaz, nyertek ott is, ahol viszonylag alacsony volt a census. Az ellenzék viszont általában nem tudott ott nyerni, ahol a földjövedelemhez képest magas volt a census. Győzelmeinek az alacsony censusú Szilágyban, Dél-Gömörben pedig felekezeti okai is voltak.

³ Katus 1989: 199–200.

⁴ Pap 2014: 2–3. térképmelléklet.

Irodalom

Gerő András 1988. *Az elsőprő kisebbség*. Gondolat, Budapest.

Katus László 1989. *Nemzetiségi adatsorok a dualizmus korában. Magyarok a Kárpát-medencében*. Pallas, Budapest.

Pap József 2014. *Tanulmányok a dualizmus kori magyar parlamentarizmus történetéből*. Eszterházy Károly Egyetem, Budapest–Eger.

Pap József 2016. Vallás és politikum a dualizmus korában. A felekezeti kérdés és a népképviselés az Osztrák–Magyar Monarchia Magyarországon. In: Kónya Péter (szerk.): *Rekatolizáció és a magyar társadalom a XVII–XVIII. században*. Vydavateľstvo Prešovskej Univerzity, Prešov. 337–366.

1.1. táblázat Jelkulcs az 1.1. és 1.2. ábrához

M4 - 1000 hold alatti magánbirtoklás	K – kamarai; KV - kamara és város közösen
M3 - 1000 és 5000 hold között	NV - nagybirtokos (M3 felett) és város közösen
M2 - 5000 és 10 000 hold között	SY - egyházi és városi birtokosok kisbirtoklás mellett
M1 - 10.000 hold feletti nagybirtokos	E - egyházi
S1 - tiszta, „kisbirtokos közbirtokosság” (1000 hold alattiak)	EE - nagy egyházi uradalom (püspökségek, érsekségek)
S2 - M4-es kisbirtokos és bármilyen más nagybirtokos	EP - plébánia
S3 - M4-es kisbirtokos és egyházi birtoklás	ES - szerzetesrend
S4 - M4-es kisbirtokos és kamarai birtoklás	ET - káptalani birtoklás
S5 - M3-as, M2-es vagy M1-es nagybirtokos és kamarai birtoklás	EI - papnevelde vagy egyházhoz kötődő iskola birtoklása
S6 - M3 vagy afeletti nagybirtokosok közösen	EO - kombinált egyházi (a fenti E betűsökből)
S7 - M3 vagy afeletti nagybirtokosok és egyház közösen	SZ - szabad közösség
S8 - egyház és kamara közösen	EK - a szerzetesrendektől a szekularizációs rendelettel elvett birtokok, amelyek az úrbérrendezés idején még a rendek kezén voltak, Vályinál viszont kamarai birtokoknak jelezték őket
S9 - M3-as „középbirtokosok” közösen	V - város

3.1. táblázat Példa eltérő fogalomhasználatból fakadó létszám-rekonstrukciós nehézségekre

Település	1785-ös népszámlálás		1750-es összeírás		
	paraszt (+örökös- se)	zsellér	adózó család	felmentve	mások földjén dolgozik
Guraszáda	24 (+24)	115	140	17	41
Sellemberek	104 (+71)	57	125	38	107

4.1. táblázat Példa eltérő fogalomhasználatból fakadó létszám-rekonstrukciós nehézségekre azonos időpontra vonatkozó összeírásokban

Település	1785-ös népszámlálás		1786-os kancelláriai összesítés		
	paraszt (+örököse)	zsellér	telkes jobbágy	házas zsellér	házatlan zsellér
Lipova – Lippó (Baranya)	89 (+73)	49	50	6	2
Hidegség (Sopron)	26 (+23)	56	26	25	4
Doroszló (Vas)	50 (+49)	32	58	13	3

4.2. táblázat Példa eltérő fogalomhasználatból fakadó létszám-rekonstrukciós nehézségekre azonos időpontra vonatkozó összeírásokban							
Település jogállása	Falu, csak egy összeírásban szerepel (677)	Falu több összeírásban (7300-10 500)	Falu és mezőváros a különböző összeírásokban (178)	1785-ben és előtte is mezőváros (505)	1785-ben és előtte is pusztá (20-467)	Szabad királyi város 1785-ben és előtte is (54)	Országos átlag
Földminőség, 1786	2,22	2,05	1,50	1,74	2,00	1,50	2,04
Telkes jobbágyság az urbárisokból %, 1786	75,66	70,30	65,05	50,74	61,45	29,20	69,73
Házatlan zsellérek %, 1786	2,56	5,14	6,98	8,67	5,42	14,23	5,13
Egy urbárisra jutó szőlőterület (kapás) 1786	0,32	0,66	1,28	1,01	1,22	12,44	0,67
Egy urbárisra jutó szántóterület (h) 1786	2,74	9,56	9,29	7,48	9,48	2,31	8,91
Egy telkes jobbágyra jutó szántóterület (h) 1786	4,08	13,66	14,07	13,94	15,77	7,91	12,89
Robotnapok értéke egy földművesre	12,78	38,39	35,94	27,00	41,10	11,86	35,69
Természetbeni ajándékok korrigált és kumulált értéke egy földművesre (Ft)	2,77	8,82	7,91	5,95	9,33	1,02	8,18
Zsellér / összeírt 1720	7,22	11,86	15,02	12,55	15,39	8,68	11,79
Idegen születésűek aránya	0,01	0,01	0,02	0,08	0,11	0,06	0,02
Elvándorlók aránya	0,02	0,02	0,02	0,03	0,03	0,02	0,02
Egy családra jutó zsellérek száma	0,68	0,63	0,54	0,58	1,21	0,57	0,65
Egy család nagysága 1785, fő	5,34	5,79	5,04	4,86	5,84	4,55	5,73
Egy házra jutó családok száma 1785	1,38	1,25	1,28	1,40	1,49	1,70	1,27
A telkes jobbágyság 1785-ös arányának és 1720-as arányának különbsége	-0,15	-0,22	-0,14	-0,21	-0,39	0,03	-0,21
A nemesek száma a családok számához mérve 1785-ben (1=100%)	0,08	0,24	0,09	0,12	0,12	0,07	0,23
A polgárok száma a családok számához mérve 1785-ben	0,00	0,01	0,08	0,13	0,04	0,33	0,02
Parokiális vagy lelkészi központok (1=100%) aránya 1775	0,71	0,44	0,87	0,93	0,35	1,00	0,48
Iskolamester aránya (1=100%), 1775	0,27	0,46	0,98	1,16	0,38	1,50	0,50
Telki állományú szántó (h) / telkes jobbágy, 1720	11,91	14,34	14,01	19,23	8,18	54,82	14,43
Jogi népesség 1785-ben	468	504	1172	2176	107	8280	606
„Gyerekarány” (1=100%) 1785-ben		0,14		0,13	0,11		0,14
Adó/telek (1786) (Ft)		19,40		24,00	12,00		19,70
Kumulatív fejlettség	-1,89	-2,13	-0,56	-0,28	-2,16	1,48	-1,95

4.3. táblázat A társadalmi-gazdasági indikátorok átlagértékei a települések jogállása szerinti bontásban

Kulturális fejlettségi alapindikátor (1775)	Föld-mi-nőség (1=leg-jobb)	Telkes jobbá-gyok %	Házatlan zsellérek %	Egy föld-művesre jutó sző-lőterület (kapás)	Egy földmű-vesre jutó szántó (hold)	Egy telkes jobbágyra jutó szán-tó (hold)	Gyalog-na-pra korrigált robot egy földmű-vesre	Adó egy földmű-vesre (Ft)	Adó egy telekre (Ft)	Idegen szüle-tésűek aránya a lakos-ságból (1=100%)	
0 (2784)	2,042	76,882	4,702	0,417	9,987	13,153	41,012	4,323	16,144	0,015	
1 (1426) iskola vagy pap	2,154	68,602	4,533	0,602	8,571	12,313	35,65	4,351	28,787	0,012	
2 (2396) mind-kettő	1,93	70,178	5,922	0,605	10,482	15,589	38,383	4,38	18,356	0,014	
3 (191) több is	1,675	64,052	5,732	0,969	10,155	15,04	34,241	2,644	21,351	0,015	
Összesen (6800)	2,016	72,421	5,126	0,538	9,869	13,888	38,77	4,302	19,723	0,014	
Kulturális fejlettségi alapindikátor (1775)	Távol-levők aránya (1=100%)	Gyer-mekek aránya (1=100%)	Zsellér / család	Család létszáma	Egy házra jutó családok száma	Telkes jobbá-gyok ará-nyának változása (1=100%) 1785-1720	Nemesek aránya a családok szá-mához mérve	Polgárok aránya a családok szá-mához mérve	Nőtlen férfiak aránya a férfiakhoz mérve	Termé-szetbeni aján-dékok korrigált, kumulált értéke egy úrbé-resre	Komplex fejlettségi indikátor
0 (2784)	0,019	0,146	0,563	5,691	1,246	-0,209	0,085	0,01	0,608	15,787	-0,39
1 (1426)	0,014	0,147	0,613	5,388	1,251	-0,315	0,108	0,009	0,607	13,903	0,055
2 (2396)	0,017	0,14	0,581	5,325	1,307	-0,302	0,12	0,02	0,61	14,007	0,627
3 (191)	0,018	0,131	0,601	4,854	1,302	-0,287	0,19	0,031	0,606	13,607	0,587
Összesen (6800)	0,017	0,144	0,581	5,475	1,27	-0,268	0,105	0,014	0,608	14,703	0,089

4.4. táblázat A társadalmi-gazdasági indikátorok átlagértékei a településeken domináns felekezetek szerint												
Felekezet	Földmí- nőség (1=leg- jobb)	Önálló egyház- községek aránya (1=1005)	Iskola- mesterek aránya (1=100%)	Kulturális infra- struktúra (max.=2)	Telkes jobbágyok %	Házatlan zsellérek %	Egy föld- művesre jutó sző- lőterület (kapás)	Egy föld- művesre jutó szán- tóterület (hold)	Egy tel- kesre jutó szántóte- rület (hold)	Gyalog- napra korrigált robot egy földmű- vesre	Egy föld- művesre jutó adó (Ft)	Egy telek- re jutó adó (Ft)
Ismeretlen (401)	2,09	0,00	0,21	0,21	74,92	5,53	0,45	10,21	13,63	41,73	4,27	15,86
Evangélikus (168)	1,91	0,73	0,74	1,51	74,26	4,22	0,42	10,55	15,19	40,57	5,12	20,56
Görögkatolikus (190)	2,40	0,91	0,35	1,30	70,88	4,57	0,29	6,57	8,93	32,69	6,24	44,94
Görögkatolikus-re- formátus (15)	1,60	1,00	0,93	2,07	68,54	8,61	0,71	8,55	11,81	34,71	3,41	19,13
Ortodox (868)	2,48	0,81	0,43	1,24	69,70	3,55	0,21	7,10	10,25	29,98	3,99	35,52
Ortodox-református (61)	1,41	0,95	0,87	2,20	72,50	5,69	0,25	7,82	10,82	32,41	4,05	17,99
Református (763)	1,79	0,90	0,68	1,62	71,48	4,47	0,63	8,95	12,53	36,30	3,67	20,14
Római katolikus (3204)	1,96	0,44	0,53	0,98	72,77	5,84	0,60	10,85	15,33	41,04	4,38	14,97
Római katoli- kus-evangélikus (115)	2,01	0,10	0,50	0,68	71,41	5,06	0,45	10,06	14,58	35,51	4,41	19,95
Római, görög kat. református (11)	1,36	0,82	0,82	2,36	44,92	5,08	1,21	6,40	13,86	25,76	3,56	32,22
Római katolikus és egyéb (272)	1,94	0,01	0,15	0,16	72,73	5,38	0,56	10,28	14,41	43,00	4,49	14,89
Római katolikus-or- todox (75)	2,27	0,16	0,21	0,43	83,08	1,97	0,23	8,99	10,72	38,82	4,43	20,94
Római katolikus-re- formátus (215)	1,66	0,48	0,55	1,41	68,96	5,25	1,17	10,47	14,66	39,52	3,91	20,45
Római katolikus, református, ortodox (10)	1,40	0,60	0,50	1,60	54,88	3,28	2,51	7,66	12,96	31,44	5,17	48,59
Vegyes (379)	2,02	0,00	0,16	0,17	76,02	4,41	0,47	10,72	15,09	43,16	4,53	16,33
Összes (6801)	2,02	0,49	0,48	1,00	72,42	5,13	0,54	9,87	13,89	38,77	4,30	19,72
Felekezet	Idegen születésű- ek aránya a lakos- ságból (1=100%)	Távollevők aránya a lakos- ságból (1=100%)	Gyer- mekek aránya a lakos- ságból (1=100%) (1785)	Zsellér / család	Család létszáma	Egy házra jutó csalá- dok száma	Telkes jobbágyok arányának változása (1=100%) 1785-1720	Nemesek aránya a családok számához mérve	Polgárok aránya a családok számához mérve	Nőtlen férfiak aránya a férfiakhoz mérve	Termé- szetbeni ajándékok kumulált, értéke 1 földmű- vesre (ft)	Komplex fejlettségi mutató értéke
Ismeretlen (401)	0,014	0,018	0,145	0,57	5,57	1,29	-0,22	0,09	0,01	0,60	15,55	-0,32
Evangélikus (168)	0,02	0,026	0,138	0,58	5,30	1,35	-0,22	0,10	0,03	0,59	16,35	0,35
Görögkatolikus (190)	0,009	0,009	0,142	0,58	5,33	1,16	-0,36	0,18	0,00	0,60	11,98	0,30
Görögkatolikus-re- formátus (15)	0,01	0,017	0,144	0,62	4,60	1,26	-0,56	0,08	0,00	0,61	11,40	0,57
Ortodox (868)	0,009	0,01	0,146	0,60	5,64	1,18	-0,26	0,03	0,00	0,60	8,88	0,23
Ortodox-református (61)	0,01	0,014	0,133	0,61	4,96	1,27	-0,49	0,29	0,01	0,61	9,98	0,69
Református (763)	0,013	0,017	0,134	0,56	5,26	1,23	-0,38	0,28	0,01	0,61	14,47	0,42
Római katolikus (3204)	0,015	0,018	0,146	0,58	5,50	1,30	-0,26	0,08	0,02	0,61	15,76	0,09
Római katoli- kus-evangélikus (115)	0,02	0,028	0,14	0,59	5,19	1,37	-0,27	0,12	0,02	0,60	13,46	-0,13
Római, görög kat. ref. (11)	0,013	0,019	0,132	0,59	4,87	1,25	-0,31	0,29	0,03	0,62	7,39	0,42
Római katolikus és egyéb (272)	0,016	0,02	0,151	0,59	5,62	1,26	-0,16	0,08	0,01	0,61	17,28	-0,37
Római katolikus-or- todox (75)	0,013	0,013	0,144	0,56	5,85	1,23	-0,11	0,04	0,01	0,59	15,54	-0,15
Római katolikus-re- formátus (215)	0,016	0,019	0,133	0,58	5,07	1,29	-0,35	0,25	0,02	0,61	16,93	0,13
Római katolikus, református, ortodox (10)	0,016	0,015	0,126	0,58	4,83	1,23	-0,47	0,18	0,06	0,61	10,43	0,40
Vegyes (379)	0,016	0,019	0,147	0,61	5,71	1,30	-0,11	0,07	0,01	0,60	17,31	-0,37
Összes (6801)	0,014	0,017	0,144	0,58	5,48	1,27	-0,27	0,11	0,01	0,61	14,70	0,09

4.5. táblázat Átlagos településméret a különféle felekezetek és nyelvek esetében 1785 körül

Nyelv	Átlagos népességszám	Nyelv	Átlagos népességszám	Felekezet	Átlagos népességszám
ismeretlen	533	német	752	ismeretlen	508
elegyes	888	német–rác	1951	evangélikus	656
horvát	418	német–tót	3284	görögkatolikus	663
lengyel	1158	oláh	561	görögkatolikus– református	1089
magyar	701	orosz	328	ortodox	505
magyar–német	1204	orosz–tót	377	református	705
magyar–német–rác	4289	rác	1176	római katolikus	626
magyar–német–tót	4229	rác–oláh	1892	római katolikus– evangélikus	937
magyar–oláh	1102	tót	500	római katolikus és egyéb	331
magyar–rác	2727	vend	386	római katolikus és ortodox	957
magyar–rutén	1035	átlag	606	római katolikus és református	1417
magyar–tót	762			vegyes	363

4.6. táblázat Kapcsolat a fejlettség, valamint az iparosodottság, a vallás és a nyelvhasználat között a G1Sta Hungarorum 1910-es adatsorán

Fejlettségi tizedek, 1910 (Pénzes 2018)	Ipari keresők aránya %	Magyarul beszélni tudók ará- nya, %	Római katolikusok aránya, %	Protestán- sok aránya, %	Görögkato- likusok és ortodoxok aránya, %
Legalacsonyabb	5,8	3,3	51	8,1	34,9
2.	6,4	9,2	48	13,1	31,7
3.	7	24,2	51,9	12,6	28,7
...	...	...	...	...	...
8.	12,5	65	45,7	15,6	26,2
9.	16,5	67,3	47	16,5	21,1
Legmagasabb	34,7	66,9	54,9	13,4	11,2
Országos	17,3	54,6	49,2	14,3	23,8

4.7. táblázat Kapcsolat a fejlettség, valamint az iparosodottság, a vallás és a nyelvhasználat között a GlSta Hungarorum 1910-es adatsorán

	Telki szántó (hold, kerekítve)	Irtásszántó (hold, kerekítve)	Jobbágy	Zsellér	Összes úrbéres	Lakosság	Hold/jobbágy
1720, Erdélyyel	2 500 000	47 000	157 000	33 000	190 000	4 000 000	15,9
1720, Erdély nélkül	1 600 000	44 000	109 000	18 000	127 000		14,6
1720, Erdély	900 000	3000	48 000	15 000	63 000		18,7
1786, Erdélyyel			393 000	195 000	588 000	8 500 000	
1786, Erdély nélkül	4 043 000	170 000	320 000	180 000	500 000		12,6

*7.1. táblázat magyarországi városhierarchia első húsz pozíciója
1910-ben és azok 1785-ös lakosság-száma, illetve jogállása*

Hierar- chikus rangsorszám	1910			1785	
	Városok	Jogállás	Lakosság- szám	Lakosság- szám	Jogállás
1	Budapest	Szf.	880 371	50 427	Szf.
2	Zágráb	Thj.	79 038	2 939	Szkv.
3	Pozsony	Thj.	78 223	28 707	Szkv.
4	Kolozsvár	Thj.	60 808	13 928	Szkv.
5	Kassa	Thj.	44 211	7 590	Szkv.
6	Debrecen	Thj.	92 729	30 064	Szkv.
7	Temesvár	Thj.	72 555	9 479	Szkv.
8	Szeged	Thj.	118 328	20 947	Szkv.
9	Nagyvárad	Thj.	64 169	4 245	Mv.
10	Pécs	Thj.	49 822	8 853	Szkv.
11	Győr	Thj.	44 300	13 421	Szkv.
12	Arad	Thj.	63 166	8 304	Mv.
13	Brassó	Rtv.	41 056	17 792	Szkv.
14	Sopron	Thj.	33 932	12 639	Szkv.
15	Miskolc	Thj.	51 459	14 089	Mv.
16	Szombathely	Rtv.	30 947	2 472	Mv.
17	Marosvásárhely	Thj.	25 517	5 934	Szkv.
18	Fiume	Thj.	49 806	5 719	Szkv.
19	Nagyszeben	Rtv.	33 489	14 066	Szkv.
20	Máramarossziget	Rtv.	21 370	3 495	Mv.

7.2. táblázat A hús legnépesebb magyarországi város 1785-ben és azok lakosságszáma 1910-ben

Sorszám	Városok	Jogállás	Lakosság- szám	Jogál- lás	Lakosság- szám
1.	Budapest	Szf.	50 427	Szf.	880 371
2.	Debrecen	Szkv.	30 064	Thj.	92 729
3.	Pozsony	Szkv.	28 707	Thj.	78 223
4.	Kecskemét	Mv.	22 270	Thj.	66 834
5.	Szeged	Szkv.	20 947	Thj.	118 328
6.	Szabadka	Szkv.	19 293	Thj.	94 610
7.	Selmecbánya	Szkv.	18 839	Thj.	15 185
8.	Brassó	Szkv.	17 792	Rtv.	41 056
9.	Eger	Szkv.	17 083	Rtv.	28 052
10.	(Hódmező)Vásárhely	Mv.	15 822	Thj.	62 445
11.	Miskolc	Mv.	14 089	Thj.	51 459
12.	Nagyszeben	Szkv.	14 066	Rtv.	33 489
13.	Kolozsvár	Szkv.	13 928	Thj.	60 808
14.	Győr	Szkv.	13 421	Thj.	44 300
15.	Zombor	Szkv.	13 236	Thj.	30 593
16.	Sopron	Szkv.	12 639	Thj.	33 932
17.	Komárom	Szkv.	11 970	Thj.	22 337
18.	Székesfehérvár	Szkv.	11 816	Thj.	36 625
19.	Újvidék	Szkv.	11 054	Thj.	33 590
20.	Jászberény	Mv.	10 209	Rtv.	29 675

7.3. táblázat Magyarország hús legnagyobb városa 1787–1846 között
(Erdély nélkül, a földesúri függésben lévő városok kurziválva.)

	1787		1827		1846	
1	Debrecen	29 153	Pest	56 577	Pest	100 000
2	Pozsony	26 898	Debrecen	45 375	Debrecen	55 100
3	Buda	24 873	Pozsony	37 180	Buda	40 500
4	Kecskemét	22 626	Szabadka	34 924	Pozsony	40 200
5	Pest	22 417	Kecskemét	34 080	Kecskemét	40 000
6	Szeged	21 519	Szeged	32 208	Szabadka	36 200
7	Szabadka	20 708	Buda	30 001	Szeged	35 900
8	Selmec	20 454	Hódmezővásárhely	26 166	Hódmezővásárhely	32 300
9	Eger	16 852	Miskolc	22 910	Miskolc	30 000
10	Győr	13 822	Újvidék	20 231	Zombor	26 000
11	Miskolc	13 884	Székesfehérvár	20 069	Székesfehérvár	22 600
12	Hódmezővásárhely	13 393	Komárom	17 782	Makó	21 000
13	Zombor	13 360	Zombor	17 534	Arad	20 800
14	Sopron	12 113	Eger	17 487	Nagyvárad	19 700
15	Komárom	12 067	Selmec	17 028	Temesvár	19 100
16	Székesfehérvár	11 780	Nagyvárad	16 115	Újvidék	19 000
17	Nagyvárad	9790	Nyíregyháza	15 640	Eger	18 900
18	Temesvár	9242	Győr	14 472	Nyíregyháza	18 500
19	Gyöngyös	9134	Gyöngyös	14 426	Nagykőrös	18 500
20	Újvidék	8998	Gyula	13 751	Győr	18 000

7.4. táblázat A városias erdélyi települések demográfiai és társadalmi-gazdasági sajátosságai 1780 körül
Saját számítás Gyémánt et al. statisztikája és az 1785-ös népszámlálás alapján

Lakosság, 1785 (településszám)	Egy adó- zóra jutó pénzbe- vétel (Ft)	Egy adó- zóra jutó adó (Ft), 1750	Készpénzbe- vétel az adó- hoz mérve, 1750	Iparosok és keres- kedők az összes adózóhoz mérve	Adó alól fel- mentettek az összes adózóhoz mérve, 1748	Mások földjén dolgozók az adófizetők- hez mérve, 1750	Köztarto- zás aránya az adóhoz mérve	Kaszálók hozama egy adó- zóra (cf), 1750	Kaszáló hozama a gabona hoza- mához képest, 1750
2000 felett (51)	0,99	11,3	0,1	0,87	0,67	0,72	1,56	11,24	2,25
Teljes minta	0,19	6,12	0,05	0,06	0,34	0,24	0,49	2,43	0,37

7.5. táblázat A települések társadalmi-gazdasági helyzetének differenciáltsága jogállás szerint 1785-ben

	Falu és mezőváros között billeg (178 db)	1785-ben és előtte is mezőváros (505 db)	Szabad királyi város 1785-ben (54 db)
Földminőség, 1786 (legjobb = 1)	1,50	1,74	1,50
Telkes jobbágyság az úrbéresekből, 1786 (%)	65,05	50,74	29,20
Házatlan zsellérek, 1786 (%)	6,98	8,67	14,23
Egy úrbéresre jutó szőlőterület, 1786 (kapás)	1,28	1,01	12,44
Egy úrbéresre jutó szántóterület, 1786 (hold)	9,29	7,48	2,31
Egy telkes jobbágyra jutó szántóterület, 1786 (hold)	14,07	13,94	7,91
Gyalogrobotnapok értéke egy úrbéresre	35,94	27,00	11,86
Természetbeni ajándékok korrigált és kumulált értéke egy földművesre (Ft)	7,91	5,95	1,02
Idegen születésűek aránya a lakosságból, 1785 (1 = 100%)	0,020	0,075	0,055
Egy család nagysága, 1785 (fő)	5,04	4,86	4,55
Egy házra jutó családok száma, 1785	1,28	1,40	1,70
A polgárok száma a családok számához mérve, 1785	0,079	0,129	0,330
Pap vagy lelkész települési aránya, 1775 (1 = 100%)	0,87	0,93	1,00
Iskolamesterek települési aránya, 1775 (1=100%)	0,98	1,16	1,50

7.6. táblázat A települések társadalmi-gazdasági helyzetének differenciáltsága méret és jogállás szerint 1828-ban

Város	Népesség 1785	Népesség 1825	Növekedés 1825/1785	Rangsor 1715 Gyimesi	Rangsor 1828 Gyimesi	Rangsor 1828 Bács- kai–Nagy	Rangsor népesség szerint 1825	Rangsor né- pességnöve- kedés szerint
Pest	22 417	22 198	0,99	34	1	1	6	23
Pozsony	26 898	37 180	1,38	2	2	7	2	10
Debrecen	30 064	45 375	1,51	1	3	22	1	8
Buda	24 873	30 001	1,21	4	4	1	4	17
Győr	12 822	14 472	1,13	3	5	8	12	18
Temesvár	9479	11 942	1,26	-	6	4	17	16
Szeged	20 947	32 209	1,54	65	7	9	3	6
Kassa	7257	13 606	1,87	13	8	12	14	1
Eger	16 856	17 487	1,04	29	9	27	9	20
Pécs	8772	11 322	1,29	21	10	2	18	14
Szatmárné- meti	8193	14 279	1,74	11	11	20	13	2
Miskolc	13 884	22 910	1,65	45	12	5	5	4
Komárom	12 067	17 782	1,47	7	13	49	8	9
Székesfehé- vár	11 780	20 069	1,7	31	14	11	7	3
Sopron	12 113	12 501	1,03	19	15	3	16	21
Eperjes	5734	7656	1,34	17	16	15	21	11
Besztercebá- nya	4730	5214	1,1	8	17	18	24	19
Rozsnyó	4496	6008	1,34	20	18	26	23	12
Veszprém	7082	9079	1,28	23	19	6	20	15
Vác	8334	11 119	1,33	41	20	14	19	13
Selmecbánya	20 454	17 028	0,83	5	22	44	10	24
Nagyvárad	9790	16 115	1,65	65	23	13	11	5
Nagyszombat	6631	6626	1	6	24	17	22	22
Pápa	8639	13 232	1,53	15	25	21	15	7

7.7. táblázat A városok rangsora funkciók és népességszám szerint 1715 és 1828 között

Város	Népesség 1785	Népesség 1825	Növekedés 1825/1785	Rangsor 1715 Gyimesi	Rangsor 1828 Gyimesi	Rangsor 1828 Bácskai–Nagy	Rangsor népesség szerint 1825	Rangsor népesség- növekedés szerint
Pest	22 417	22 198	0,99	34	1	1	6	23
Pozsony	26 898	37 180	1,38	2	2	7	2	10
Debrecen	30 064	45 375	1,51	1	3	22	1	8
Buda	24 873	30 001	1,21	4	4	1	4	17
Győr	12 822	14 472	1,13	3	5	8	12	18
Temesvár	9479	11 942	1,26	-	6	4	17	16
Szeged	20 947	32 209	1,54	65	7	9	3	6
Kassa	7257	13 606	1,87	13	8	12	14	1
Eger	16 856	17 487	1,04	29	9	27	9	20
Pécs	8772	11 322	1,29	21	10	2	18	14
Szatmárnémeti	8193	14 279	1,74	11	11	20	13	2
Miskolc	13 884	22 910	1,65	45	12	5	5	4
Komárom	12 067	17 782	1,47	7	13	49	8	9
Székesfehérvár	11 780	20 069	1,7	31	14	11	7	3
Sopron	12 113	12 501	1,03	19	15	3	16	21
Eperjes	5734	7656	1,34	17	16	15	21	11
Besztercebánya	4730	5214	1,1	8	17	18	24	19
Rozsnyó	4496	6008	1,34	20	18	26	23	12
Veszprém	7082	9079	1,28	23	19	6	20	15
Vác	8334	11 119	1,33	41	20	14	19	13
Selmecbánya	20 454	17 028	0,83	5	22	44	10	24
Nagyvárad	9790	16 115	1,65	65	23	13	11	5
Nagyszombat	6631	6626	1	6	24	17	22	22
Pápa	8639	13 232	1,53	15	25	21	15	7

10.1. táblázat Nemzetfelfogások tipológiája

	az elit manipulatív termékei (instrumentalisták)	autentikus kife- jeződések	az elit által transz- formált autentikus identitás
időtlen, vagy foly- tonosság van a premodern etniku- mokkal (esszencia- listák)		Herder és a nacionalisták (Geertz) ¹	Fichte, A. D. Smith
modern elképzelés (konstruktivisták)	Hobsbawm ²		Gellner, Anderson

1 Geertz 1963; 1994.

2 Hobsbawm 1997.

12.1. táblázat A kisbirtok és a nagybirtok jövedelmezőségének különbségei Magyarországon 1865-ben
(tisztá kataszteri földjövedelem, állattartás nélkül)

Indikátor	Kisbirtokok (minta)	Nagybirtokok (min-ta)	Nagybirtok 1-2 kisbirtokkal	Országos érték és átlag**
birtokok száma	126 758 / 2 010 000	187 / 23 685	138*+235	2 034 630
teljes hasznosított terület (hold)	1 380 000	409 000	131 487	33 510 620
nettó jövedelem (Ft)	3 610 000	1 944 000	599 600	98 056 000
átlagos birtokméret (kh)	10,9	2190	1000	16,5
1 birtok átlagos nettó jövedelme (Ft)	28,5	10 395	4500*	48,2
1 holdra jutó nettó jövedelem (Ft)	2,6	4,7	4,6	2,9
hasznosított terület aránya	92	80	95	91
vizsgálati minta	a gazdaságok 6,2%-a, a föld 4,1%-a, a jövedelem 3,7%-a	gazdaságok 1,1%-a, a föld 1,3%-a, a jövedelem 2%-a	a föld 0,4%-a, a jövedelem 0,6%-a	100

12.2. táblázat A mezőgazdaság mutatóinak változása 1865–1910 között

Indikátor	Országos érték 1865-ben	Országos érték és átlag 1895- ben	Erdély	Erdély, 1895	Országos érték és átlag 1910- ben	Erdély	Erdély 1910	Változás 1865- höz képest
	(Erdély nélkül)		nélkül 1895			nélkül 1910		
birtokok száma***	2 034 630	2 880 041	2 300 435	579 606	4 564 000	3 775 536	788 464	183%
hasznos terület (kat. hold 1910)	33 510 620	45 146 000	35 767 000	9 370 000	48 699 000	36 694 000	12 005 000	109%
összes tiszta földjövedelem	98 056 000 Ft				302 707 240 K	281 472 000 K	21 235 240 K	140%
átlagos birtokméret (hold) ***	16,5***	15,7	15,5	16	10,1	9,7	15,2	66%
1 birtok*** (1 mg. kereső) átlagos tiszta földjövedelme	48,20 Ft				66,3 K	74,5 K	27 K	75%
1 holdra jutó tiszta földjövedelem	2,90 Ft				6,5 K	7,7 K	1,9 K	130%
1 főre jutó tiszta földjövedelem	8,70 Ft (5,3 Erdély)				16,6 K	18,1 K	7,8 K	105%
1 mezőgazdasági főre jutó tiszta föld- jövedelem	12,20 Ft				27 K	30,1 K	11,3 K	120%
hasznosított terület aránya	91	92	92		95	94,5		103%
1 birtokra*** jutó agrár lakos	4	3,8	4	3,2	2,5	2,5	2,4	
1 agrárlakosra jutó hold	4,1	4,1	3,9	5,1	4,3	4	6,35	100%

*** 1865-ben birtokost, 1895-ben gazdaságot, 1910-ben birtokívet írtak össze, így a fogalmak nem ekvivalensek. 1 Ft = 2 K

12.3. táblázat A mezőgazdaságból élő lakosság számának változása

1910 (1000 fő)	mezőgazdasági lakos	mezőgazdasági kereső	1900 (1000 fő)	mezőgazdasági lakos	mezőgazdasági kereső
Mo.	11 227 (63%)	4596	Mo.	11 029 (66%)	4924
Erdély nélkül	9339	3772	Erdély nélkül	9160	3971
Erdély	1888	824	Erdély	1869	953

14.1. táblázat Az árufeladás szempontjából a legfontosabb vasútvonalak

Vasútvonal	Összes feladott (tonna)	Ebből belföld- re (%)	Ausztriába (%)	Vámkülföldre (%)
Budapest–Ruttka	2 019 039,70	95,3	3,32	1,37
Fülek–Miskolc	1 145 510,40	84,8	14,78	0,42
Budapest–Predeal	1 143 380,40	91,72	4,61	3,67
Budapest–Orsova– Verciorova	679 875,40	81,8	16,36	1,84
(Budapest)–Hatvan– Szerencs–Lawoczne	525 025,80	86,88	10,16	2,96
(Budapest)–Szajol– Arad–Tövis	425 044,50	81,51	15,64	2,85
Budapest–Marchegg	392 600,90	58,72	35,47	5,82
Piski–Petrozsény– Lupény	372 508,00	95,63	0,13	4,24
(Budapest)–Püspöklá- dány–Körösmező	344 717,00	74,28	22,16	3,56
Budapest–Lajtabruck	320 483,20	59,44	33,15	7,42
Galánta–Zsolna	258 023,60	52,89	43,02	4,09
Győr–Gyanafalva– (Fehring)	217 069,00	63,76	30,56	5,67
Tótmegyer–Nagybélic	212 484,50	71,28	24,06	4,66
Feled–Tiszolc	210 554,20	98,42	1,26	0,32
Székesfehérvár–Kiscell	207 021,00	86,49	9,15	4,36
Budapest–Fiume	201 318,10	56,32	41,5	2,18
Jassenova–Oravica– Anina	187 889,00	97,94	1,91	0,15
Temesvár–Báziás	181 084,60	93,96	5,29	0,75
Bánréve–Dobsina	173 744,50	96,49	2,87	0,64
Vojtek–Németbogsán	162 898,20	92,86	7,14	0
Párkányána–Léva	162 569,90	86,48	10,24	3,27
Budapest–Zimony	153 619,00	80,51	16,88	2,61
Bánréve–Ózd	152 522,50	97,25	2,03	0,72
Kocsárd–Marosvásár- hely–Szászrégen	137 359,10	97,44	1,25	1,3
Nagyvárad–Szeged	133 717,00	50,62	23,56	25,81
Miskolc–Kassa	113 833,50	74,07	15,66	10,26
Újdombóvár–Pécs– Dálja–(Bosznabrod)	111 096,00	87,43	10,98	1,59
Pozsony–Lipótvár	107 958,20	53,03	40,63	6,34
Debrecen–Szerencs	107 524,50	39,28	59,84	0,87
Dombóvár–Bátaszék	104 526,00	94,05	3,95	2
Máramarossziget– Kisbocskó	102 831,00	98,39	1,43	0,18
Kisterenne–Kisújszállás	102 126,30	98,67	0,87	0,46
Sátoraljaújhely– Legenymihályi– Mezőlaborc	101 206,00	70,07	26,73	3,21
Összesen	10 971 161,00	83,87	13,28	2,85

 14.2. táblázat A vasútvonalak fajlagos áruvonzóereje (2000 tonna/km felettiék)

Vasútvonal	Hossza (km)	Egy km-re eső feladott áru (tonna)
Bánréve–Ózd	12	12 710,20
Fülek–Miskolc	95	12 058,00
Tokod–Annayölgy–Sárisáp	8	11 466,50
Miskolc–Diósgyőr	5	11 160,30
Máramarossziget–Kisbocskó	13	7 910,10
Budapest–Ruttká	313	6 450,60
Feled–Tiszolc	50	4 211,10
Piski–Petrozsény–Lupény	99	3 762,70
Piski–Vajdahunyad	16	3 730,00
Vojtek–Németbogsán	47	3 465,90
Vámosgyörk–Gyöngyös	13	3 400,50
Párkányhána–Léva	52	3 126,30
Jassenova–Oravica–Anina	73	2 573,80
Tótmegyer–Nagybéléc	84	2 529,60
Bánréve–Dobsina	70	2 482,10
(Szolnok–)Pusztatényő–Hódmezővásárhely	18	2 320,70
Aranyosgyéres–Torda	8	2 269,60

16.1. táblázat A Magyarországon kivetett egyenes adók közül a földadó, a házadó, a társulatiadó és a jövedelemadó alakulása az 1908–1909. és az 1933–1934. adóévben

Megnevezés	1908/1909		1933/1934	1908/1909	1933/1934	1908/1909	1933/1934
	millió K	millió P ^{c)}	millió P	P/fő ^{d)}	P/fő ^{e)}	%	%
Földadó	67,8	78,6	30,2	4,3	3,48	40,6	16,4
Házadó	30	34,8	86	1,91	9,9	18	46,6
Váll./társ. adó ^{a)}	22,2	25,7	15	1,41	1,73	13,3	8,1
Ker./jöv. adó ^{b)}	47	54,5	53,5	2,98	6,16	28,2	29
Összesen	167	193,6	184,7	10,6	21,26	100	100

Forrás: NJ EÉT 1908. évi 50. tc. 3. §; 1933. évi 9. tc. 2. §, saját számítás.

a) 1908-ban a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyletek adója (vállalati adó), valamint a tőkekamat- és járadékadó együtt, 1934-ben a társulati adó és a tantième adó együtt;

b) 1908-ban a keresetadó, 1934-ben jövedelem- és vagyonadó;

c) $1K=1,16P$ (vö. NJ EÉT 1893. évi 17. tc. 3. § és 1925. évi 35. tc. 4. §);

d) Magyarország lélekszáma 1910-ben: 18 264 533 fő (MSK Ús. 42. kötet: 1*);

e) Magyarország lélekszáma 1930-ban: 8 688 319 fő (MSK Ús. 83. kötet: 3*).

**16.2. táblázat A községi pótdadó kivetésének alapjául szolgáló költségvetéssel
tervezett állami egyenes adók tételei**

Megnevezés	1908/1909		1933/1934	1908/1909	1933/1934	1908/1909	1933/1934
	millió K	millió P ^{d)}	millió P	P/fő ^{e)}	P/fő ^{f)}	%	%
Földadó	67,83	78,68	30,2	4,31	3,48	40,48	23,02
Házadó	30	34,8	86	1,91	9,9	17,91	65,55
Nyilv. sz. k. v. e. adó ^{a)}	9,17	10,64	–	0,58	–	5,47	–
Társulati adó ^{b)}	–	–	13,82	–	1,59	–	10,53
Keresetadó	47	54,52	–	2,99	–	28,05	–
Bányaadó	0,54	0,63	–	0,03	–	0,32	–
Tőkekamat- és jár.-adó ^{c)}	13	15,08	–	0,83	–	7,76	–
Tantième adó ^{b)}	–	–	1,18	–	0,14	–	0,9
Összesen	167,54	194,35	131,2	10,64	15,1	100	100

Forrás: NJ EÉT 1908. évi 50. tc. 3. §; 1933. évi 9. tc. 2. §. Saját számítás.

a) 1908-ban a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyletek adója;

b) az 1933/34. állami költségvetési tervezetben kivetett társulati adó összege tartalmazza a tantième adó összegét is, tehát a felhasznált forrásban a két tétel összevontan került közlésre: 15 millió pengő (NJ EÉT 1933. évi 9. tc. 2. §.), ezért a fenti táblázatban a két adónem szétválasztásra került, 1934-ben a tantième adó összege 1 176 000 pengő (kerekítve 1,18 millió pengő) volt (AS 1934: 149), így a társulati adó összege az előbbi összeggel került mérséklésre, s a rögzített tétel ennek megfelelően 13,82 millió pengő;

c) tőkekamat- és járadékadó;

d) 1K=1,16P (vö. NJ EÉT 1893. évi 17. tc. 3. § és 1925. évi 35. tc. 4. §);

e) Magyarország lélekszáma 1910-ben: 18 264 533 fő (MSK Ús. 42. kötet: 1*);

f) Magyarország lélekszáma 1930-ban 8 688 319 fő (MSK Ús. 83. kötet: 3*).

16.3. táblázat A városi lakosság egyenes adóterhe 1910-ben

Megnevezés	Befizetett adóösszeg (K)	Egy városra jutó adóösszeg (K)	Egy lakosra jutó adóösszeg (K)	Adóösszeg %-ban
Földadó	3 908 200	88 823	1,74	8,18
Házadó	18 901 900	429 589	8,41	39,56
Keresetadó	16 364 100	371 911	7,28	34,25
Nyilv. sz. k. v. e. adó ^{a)}	6 360 400	144 555	2,83	13,31
Egyéb egyenes adó ^{b)}	2 249 500	51 125	1	4,71
Községi pótdadó alapjául szolgáló állami adó összege	47 784 100	1 086 002	21,25	100

Forrás: MSK ú. s. 58. kötet, saját számítás.

a) nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyletek adója,

b) nincs külön részletezve

